

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १०५

नारायणकृतवृत्ति-वृत्तपरिशिष्ट-भट्टकुमारिलकारिकासहितम्

आश्वलायनगृह्यसूत्रम् ।

एतत्पुस्तकं

वे० आ० सं० रानडे इत्युपाह्वर्गोविन्दात्मजपुरुषोत्तमशास्त्रिभिः ।

संशोधितम् ।

तच्च

डी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् ' महादेव चिमणाजी आपटे ' इत्यभिधेय-
महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५८ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९३१ ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं द्वादशाणकाधिकं रूपकद्वयम् (२८१२) ।

आदर्शपुस्तकालेखपत्रिका ।

अस्याऽऽध्यायनगृह्यसूत्रस्य पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया प्रदत्तानि तेषां नामा-
दीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रदर्शयन्ते—

- (क.) इति संज्ञितम्—आनन्दाश्रमसंस्थास्थम् । अस्य लेखनकालः शके १७०२
शार्वरीनामसंवत्सरः ।
- (ख.) इति संज्ञितम्—वे० शा० सं० पुण्यपुरनिवासिनां खाडिकरदत्ताश्रेयशास्त्रि-
णाम् । मुद्रितम् । मुद्रणकालः शके १८१९ ।
- (ग.) इति संज्ञितम्—पुण्यपत्तनवास्तव्यानां वे० शा० सं० प्रभुणे रामचन्द्रात्मजकृष्ण-
शास्त्रिणाम् । अस्य लेखनकालः शके १७३२ प्रमोदनामसंवत्सरः ।
- (घ.) इति संज्ञितम्—पुण्यपुरीस्थानां वे० शा० सं० भाटवडेकरत्रयम्बकमठानाम् ।
- (ङ.) इति संज्ञितम्—पुण्यनगरीकृतनिवासानां वे० शा० सं० करंबेळकरगोपाळम-
ठानाम् । अस्य लेखनकालः शके १९८७ ।

गृह्यपरिशिष्टादर्शालेखः ।

- (क.) इति संज्ञितम्—वे० शा० सं० प्रभुणेकृष्णशास्त्रिणाम् । लेखनकालः १९७८
घातुनामसंवत्सरः ।
- (ख.) संज्ञितम्—श्री० ' गदाधरत्रयम्बकभाटवडेकर ' इत्येतेषाम् । अस्य लेखनकालः
१९७९ ।

कारिकादर्शालेखः ।

- (क.) इति संज्ञितम्—'श्री० ग० त्र्य० भाटवडेकर' इत्येतेषाम् । मुद्रितमेतत्पुस्तकम् ।

अपि विद्वांस आनन्दाश्रमप्रणयिनो जानन्त्येव श्रीमन्तो यत्संस्पयाऽनया शालिवा-
हनस्य १८३९ तमेऽब्दे श्रीमदाश्रमनाचार्यप्रणीतस्य सूत्रस्य द्वादशाध्यायार्त्मको
नारायणवृत्तिसमेतः श्रौतसूत्राखण्डो विभागः श्रीमता करकिसलये सादरं समर्पित
इति । तस्यैव सूत्रत्रयशिष्टश्चतुरध्यायात्मको गृह्यसूत्रविभागाहोऽद्य भवत्संनिधौ
समायातीति महदेतत्प्रमोदस्थानम् ।

मान्यप्रवरा अखिलेऽप्यस्मिन्धरणीतलाभोगे विकीर्यतां क्षापि लोचनयुगुलं तत्रस्यं
यत्किमापि श्रीमतः प्रलोभयेत्प्रमोदयेद्वा तत्प्रकलमापि महीयसा प्रयत्नेन सुसंस्कारयु-
क्तमेव स्यादित्यत्र नास्ति लल्लु मनागारि संशीनिः । यो वा को वा भवतु सत्सं-
स्कारविशिष्ट एव शोभने नार्भस्क्रुतः । अनर्घमपि हीरकादिरत्नं शोणोत्कर्षणादिमं-
स्कारैरेवाऽऽसेवनकृतामाहवति । शब्दादिपाठनेन समीचीनतया सुशिक्षित एव
शुको मञ्जुशालीपः श्रोतृणा हर्षनिर्भरमान्श्लोभनि सोत्कण्ठमुत्तमाङ्गानि । गन्नाश्व-
बृषभादयोऽपि तिर्यच्च प्राणिनः संस्कारेणैव महनीयतामापद्यन्ते । अयोऽपि हि
सम्प्रकृतं स्त्रीभूतं घट्यालयादिवस्तुपुण्युक्तं मूत्रेण सुवर्णमप्यधरयति, भिष-
वप्रथैराग्निदाहादिना भस्मीकृतं सतदेवानि हि महत्त्राय कल्पते । अलं मूयसा
कस्कोऽपि वा संस्कारैरेव शोभमानः कार्यक्षमश्च जायते इति तु निश्चयश्चम् ।

ते च संस्कारा द्वेषा भवितुमर्हन्ति, दृश्या भृदृश्याश्चेति । शास्त्रीया व्यावहा-
रिका वा । व्यावहारिकसंस्काराणा दृश्यफलस्त्वात्तेषां संवादनाय यथा साहजिक्येव
लौकिकी प्रवृत्तिर्दृश्यते न तथा शास्त्रीयेषु संस्कारेषु तेषां दृष्टफलविधुस्त्वात् ।
तर्ह्यपि मातृशताऽपि गरीयस्या श्रुतिमात्रा कथिता विप्रादीनां वैदिककर्माहंस्व-
प्रयोजका गर्भाधानादिक्रियाकल्याणकामकाः संस्कारा नाप्यतया कतर्भ्यताकोटिपाटी-
कन्ते । एतावता नैकाविधैर्धर्मरूपं स्वर्गादित्स्वरूपात्मकमेतदुभयानिशापि केवलान-
न्दासुभवस्वरूपं मोक्षरूपं सुखं वा लिप्सुभिर्मानवैर्विधेयास्ते संस्काराः । नैतद्विषये
कस्यापि विमंवादः ।

षदापि संस्काराः श्रुति[मति]सादितास्तथाऽपि श्रुतीनामानन्त्यान्, कतिपाद्यानां श्रुति-
शास्त्रानां लुप्तत्वात्, सतीनां पुनः श्रुतिशास्त्रानामन्तरान्तरास्तिसंस्कारान्ध्वेपणाति-
भात्रकृष्टसावत्स्याच्च मा नाम हिंश्येत्स्वध्वमाविनारिणोऽपि मना इति सकृन्न-
िगागमपारादथा करुणावह्मालो भगवानाश्रयतावानां गोऽनायासं संस्कारान्बोधय
चतुरध्यायात्मकं गृह्यसूत्रं विरचयामसुव । पोटशाध्यायात्मकमिदमाश्रमनायनीयं नाम्

* सूत्रम् । प्राक्तनेषु द्वादशाध्यायेषु रक्षाविषयकं हौत्रं प्रकथयामासाऽऽचार्यः । विवाह-
काले स्वीकृतेऽग्नौ नाम गृह्याग्नौ कर्तव्यानि कर्माणि बाहुल्येनास्मिन्गृह्यसूत्रे निर्दिष्टान्यत
एवास्य गृह्यसूत्रमिति नामधेयम् । तत्र चतुर्विंशतिकण्डिकात्मके प्रथमेऽध्याये प्रायो
वैश्वदेवहोष्यद्धर्मनीलादिकर्मकालकन्यापरीक्षाविवाहप्रकाराष्टकपाठप्रातर्होमस्थालीपा-
कपशुकल्पचैत्ययज्ञगर्भाधानपुंसवनवाचलोपनयनसंमन्तोन्नयनजान कर्मनामकरणान्नप्राशन
शौल्यगोदानव्रतोपनयनमेघाजननपुनरुपनयनस्त्रिभरणमधुपर्कद्वयो विषया व्याहृताः ।
द्वितीयेऽध्याये दशकण्डिकात्मके श्रवणाकर्मसर्पवन्धाश्वयुजोर्कर्मप्रत्यवरोहण एका-
प्रयोगान्वष्टयामाध्यायवर्षवृद्धश्राद्धादिनिर्णयधारोहणशकटारोहणनौकारोहणवास्तुपरी-
क्षाभूपरीक्षावास्तुशान्तिगृहप्रवेशगवानुमन्त्रणादि विषया उक्ताः । तृतीयेऽध्याये द्वाद-
शकण्डिकात्मके पञ्चमहाज्ञलक्षणब्रह्मज्ञानदेवतादित्यर्षणोपाकरणोत्सर्जनकाम्यपाकय-
ज्ञदुःस्वप्नादिशान्त्यगम्यागमनपायाश्चित्तिवास्वापप्रायश्चित्तादिसमावर्तनयोगस्नातक-
धर्मदुःशब्दसूचितमयपरिहारविधानादयो विषया निगदिताः । नवकण्डिकात्मके तुरी-
येऽध्यायेऽन्येष्टिप्रयोगामावस्थाशान्तिकर्मनीलो + द्वाहवर्षणश्राद्धादिप्रयोगशूलगवा-
दयो विषयाः कथिताः ।

गौतमधर्मसूत्रे चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाश्चोक्ता । ते च यथा—गर्भ-
धानपुंसवनसंमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनशौलोपनयनानि चत्वारि वेदम-
तानि स्नानं सहधर्मिणीमंगो, पञ्च महायज्ञा अष्टकाः पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहा-
यणी चैत्याश्वयुजी सप्त पाकयज्ञसंस्था अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मा-
स्यान्याग्रयणेष्टिर्निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्धज्ञसंस्था अग्निष्टोमोऽथग्नि-
ष्टोम उवथ्य, षोडशी वाजपेयोऽनिरात्रोऽष्टोर्धाम इति सप्त सोमयज्ञसंस्था इत्येते
चत्वारिंशत्संस्काराः । दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनभूया शौचमनायासो माङ्गल्यमका-
र्षण्यमस्पृहेत्येतेऽष्टा अत्मगुणाः । एभिः संस्कारैर्गुणैश्च सम्कृतो ब्राह्मणो ब्रह्मणः
सायुज्यमाप्नोतीति तेषां संस्काराणामावश्यकं वं स्फुटं भवति ।

स्मृतिसंग्रहे संस्काराणां फलान्यप्युक्तानि तानि चेत्—

निषेकाद्वैजितं चैनो गार्भिकं चाप्युज्यते ।

क्षेत्रसंस्कारसिद्धिश्च गर्भाधानफलं स्मृतम् ॥

* 'अल्प धारमधंदिग्धं सारबद्धिधोमुच्यम् । अस्तोभमनवर्धं च पूर्णं सूत्रविदो विदुः ।'
इति सूत्रलक्षणम् । 'संज्ञा च परिभाषा च विधिनिर्णय एव च । अतिदेशोऽधिकारश्च पृथिव्यं
भूतलक्षणम् ।' इति सूत्रलक्षणं तु शाब्दिभानाम् । + 'पिङ्गलोऽनङ्गवन्' (४ । १ । ११)
इत्यादि चेत ।

गर्भे भवेच्च पुंसूनेः पुंस्त्वस्य प्रतिपादनम् ।
 निषेकफलउद्देश्यं फलं सीमन्नकर्मणः ॥
 गर्भाम्बुयानजो दोषो जातात्सर्वोऽपि नश्यति ।
 आयुर्वर्चोमिवृद्धिश्च सिद्धिर्ध्वजहनेस्तथा ॥
 नामकर्मफलं त्वेतत्समुद्दिष्टं मनीषिभिः ।
 सूर्यावलोकनादायुरमिवृद्धिमवेद्भुवा ॥
 निष्क्रमादायुःश्रीवृद्धिरप्युद्दिष्टा मनीषिभिः ।
 अन्नाशान्मातृगर्भमलाशादपि शुध्यति ॥
 बलायुर्वर्चोवृद्धिश्च चूडाकर्मफलं स्मृतम् ।
 उभनीतेः फलं चैतद्द्विजतासिद्धिपूर्विका ॥
 वेदाधीत्यधिकारस्य सिद्धिर्ऋषिमिरीरिता ।
 देवपित्रर्गापगमो विवाहस्य फलं स्मृतम् ॥

उपरितनमृतिमग्रहेत्तवचनेः संस्कारैः कथं सिद्धिर्भवति तदन्यत्कीभूतम् । यथा
 किंपि यन्त्रं भिन्नभिन्नाव्यवैः पूर्णतां प्राप्नोति तथैव खलु मानवोऽपि विशेषतः
 ब्राह्मणोऽनेकैः संस्कारैरेव संस्कृतो जायते ऐहिकं पारलौकिकं चोभयविधमपि
 संस्कारजन्यफलम् ।

‘ वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिद्विजन्मनाम् ।
 कार्यैः शरीरसंस्कारैः पावनैः प्रेत्य चेह च ॥
 गार्भैर्होमैर्जातकर्मचौडगौक्षीनिचन्धनैः ।
 बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ।

इत्यादिभूयोभिर्वचोभिर्मनुनाऽप्युक्तम् । संस्काराकरणे दोषमप्याहर्तुरध्याश्वलायनी-

‘ स्वे स्वे गृह्ये यथा प्रोत्सान्तथा संस्कृतयोऽखिलाः ।
 कर्तव्या मृतिकामेन नान्यथा सिद्धिमृच्छति ॥ ’
 ‘ संस्वाररहिता ये तु तेषां जन्म निरर्थकम् ॥ ’

इत्यादिभिर्वचोभिः । यद्यपि भिन्नभिन्नस्मृतिग्रन्थेषु संस्कारविधयिणी मनागैव
 विभिन्नता दृग्गोचरी भवति तथाऽपि मृतिकामेन स्वस्वगृह्योक्तता एव संस्कारा विधेयाः ।
 अस्य पुनराश्वलायनीयमूत्रस्य मुलभनशाऽवचोर्षाद्यै देवप्रातापरनामधेगे देवस्वामी
 भाष्यं * अकार । देवस्वामिकृतभाष्यानुगोचरेण गृह्यमूत्रेऽस्मिन्नैध्रुवेण दिवाकरात्मने-

* सूत्रार्थो कथ्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः स्वपदानि च कथ्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो
 विदुः ॥ ’ इति अक्षरबोधरयादिनादिप्रह्लासभाष्यकारस्य टीकायां महेश्वरः ।

न नारायणेन वृत्तिराराधिता । श्रौतसूत्रेऽपि नारायणस्यैव वृत्तिः प्रथितैव परं श्रौत-
सूत्रवृत्तिप्रणेता गार्ग्यगोत्रोत्तरानो नृसिंहसूनुर्नारायणो गृह्यसूत्रवृत्तिकृतो दिवाकरात्मज-
नैध्रुवगोप्रजनारायणाद्भिन्न एवेति प्रतीयते । वेवळनारायणोतिनामधेयताम्यात्,
उभयोर्नारायणयोः पितृनामगोत्रे निपुणमविचार्यैव रमसात्, श्रौतसूत्रवृत्तिकारं गृह्य-
सूत्रवृत्तिप्रणेतरं च केष्वनाभिन्नमेवावगच्छन्ति । परं

आश्वलायनसूत्रस्य भाष्यं मगवता कृतम् ।
देवस्वामिसमाख्येन विस्तीर्णं सदानकुलम् ॥
तत्प्रसादान्मयेदानीं क्रियते वृत्तिरीदृशी ।
नारायणेन गार्ग्येण नरसिंहस्य सुनुना ॥ '

इति श्रौतसूत्रवृत्तिप्रस्तावे गार्ग्यनारायणो व्यखिलत् । गृह्यसूत्रवृत्ति-पपापनावसरे च

' आश्वलायनगृह्यस्य भाष्यं मगवता कृतम् ।
देवस्वामिसमाख्येन विस्तीर्णं तत्प्रसादतः ॥
दिवाकरद्विजवर्यसूनुना नैध्रुवेण वै ।
नारायणेन विप्रेण कृतेयं वृत्तिरीदृशी ॥ '

इति नैध्रुवनारायणोदलोखि । अनेनान्तःप्रमाणेनैव द्वयोः श्रौतगृह्यसूत्रवृत्तिकृतोः
पार्थक्यं स्फुटंभूतमिति निभाळयन्तु भारामारविमर्शपटीयांसश्वत्वरशेमुषीकाः सुधियः ।

अयं गृह्यसूत्रवृत्तिकृन्नारायणः कतमं जनपदं स्वकीयेन जन्मनाऽलं चकार कतमं च
कुलं विभूषयामासेति याथातथ्येन विवेक्तुमैतिह्यज्ञानवैधुर्पाञ्च खलु शक्युमो
ष्यम् । तथाऽपि पट्टशताब्दद्या प्राक्तनोऽयं नैध्रुवो नारायण इति तु निश्चप्रथम् ।
यतः—प्रायेण पद्यशताब्दद्या प्राचीनः प्रयोगपारिजातप्रणेता श्रीनृसिंह . एनं देवा-
कारिं तत्र तत्र नारायणमुल्लिखन्ति, तेन च प्रतीयतेऽयं वृत्तिकृन्नहि पट्टशताब्दद्या
अर्वाचीन इति ।

सूत्रकारहृदयाकृताविष्करणे पटीयसीयं नारायणी नाम वृत्तिः गृह्यसूत्रार्थयाथा-
तथ्यप्रणयिनां याज्ञिकधुरीणानां चेतसि प्रमोदातिशयं विदध्यादिति निर्विचिकि
रसम् । नैतत्परोक्षं ग्रन्थमेतं साक्षात्कुर्वता चिन्तित्सात्मकशेमुषीजुषाम् । आश्व-
लायनीयगृह्यसूत्रस्यास्य ' गृह्यपरिशिष्टम् ' इति नामधेयं पूर्णं विद्यते । तत्र प्रायः
सूत्रानुक्ता भूयांसो विषयाः संगृहीताः परिशिष्टप्रणेत्रा । परं कदाचन च तत्प्रणीतं
तद्विषयकं किमप्युद्दिश्यन्तु न प्रवर्ततेऽस्मदीयाऽयःकरणिका । कुमारिलमंटेन प्रकृत-
सूत्रवृत्त्यनुरोधेनेषद्वन्द्वनवशतसंख्याकाः कारिका व्यघायिष्यन् । तामामपि याज्ञिक-
पक्रियाशौण्डानां महाम्स्त्वप्योगः स्यादिति गरीयान्बिश्वासः । सूत्रवृत्तिगतस्यस्य

कण्ठस्वीकरणार्थं कारिकंणामासां सविशेषमुपयोगो मवेदित्वपि चाटं विश्वसिपः ।
 गृह्यपरिशिष्टं कौमारिककारिकाश्च ग्रन्थेऽस्मिन्नेतदुपमयमपि समग्रहि । अयं कारि-
 कारचयिता कुमारिलो भागीनावार्ति-ककृतो गिज्ञ उत स एवेति निदेष्टुं न किमप्य-
 साधारणं विनिगमकमुत्पश्यामः । परं गृह्यसूत्रवृत्तिकृतो दैवाकरेर्नैधुवनारायणात् ।

मन्त्रावृत्तिरियं दृष्टा वृत्तौ नारायणस्य तु ।

इति तत्कनोलेखेन अर्वाचीन इति प्रतिभाति । एतासु कारिकास्वपि भाष्यं
 विद्यत इति कर्णोपकर्णिकया श्रवणसगणिमायाति । आश्वलायनसूत्रोपर्यपि हरदत्तस्य
 भाष्यं जयन्तादीनां कारिकाश्च विद्यन्त इति अन्यत्रेतरग्रन्थकृदुल्लेखात्स्फुटी भवति ।

अत्र केचन संशयान् ' भगवताऽऽश्वलायनाचार्येण स्वकीये गृह्यसूत्रे विवाहा-
 द्योर्ध्वदैहिकान्ताः संस्कारा व्यञ्चिपन तत्र षोडशसंस्कारान्तःपातिनां महानांन्वी-
 महाब्रह्मोपनिषदंनारुखसंस्काराणां कथं नु नाम संप्रहो नाकारि ' इति । अत्रेदं
 बोद्धव्यम् । आश्वलायनाचार्येण श्रौतसूत्रस्याष्टमेऽध्याये चतुर्दशैः * एतद्विदं ब्रह्म-
 चारिणमनिराकृतितनं * तैष्याद्यधीनपूर्वाणामधीतपूर्वाणाम् ' इत्याद्यन्तात्मके खण्डे
 सत्रेषु प्राक्प्रतिमिति न पुनरात्रेडिनमिषा तत्संस्कारत्रयमवाचि ।

आश्वलायनाचार्येण तृतीयाध्याये चतुर्थखण्डे देवतादितर्पणपकरणमुक्तम् । तत्र
 सुमन्तुजैमिनि० ' इत्यारभ्य ' ये चान्ये आचार्यान्ते सर्वे तृप्यन्ति ' इत्यन्ते
 चतुर्थे सूत्रे आचार्यतर्पणप्रसङ्गे स्वकीयं नामधेयमप्यवाचि । तेन पश्चद्वितयं पुरतः
 संमुदिति । आश्वलायनकाले जीवतोऽपि तर्पणपथाऽऽसद्विदुताऽऽश्वलायनानन्तरं केनचि-
 त्तदन्वेवासिना स्वकीयंगृह्यौरवार्थं तन्नामधेयमाश्वलायनसूत्रे समावेशितामिति । अत्रेत्यं
 प्रतिभाति— जीवतस्तर्पणं न संभवति । स्वगृह्यौरवभाषनयाऽऽश्वलायनच्छात्रेणैव तर्पणे
 अगुरुनामधेयग्रहणं प्रारब्धं तदेव साकल्यप्रतिपत्तं कालानुसृतप्रश्रया प्रचलति ।
 एवमेव सत्यापादगृह्यसूत्रेऽपि तर्पणदेवतोलेखे ' सत्यापादं तर्पयामि ' इति सत्या-
 पाद इदं तदीयसूत्रे दृश्यते, तदपि पुनरेवमेवेत्यवगन्तव्यम् । इत्यमेव सर्वत्राप्युक्तम् ।
 आहोभिवदाश्वलायनाचार्येणैव स्वसूत्रानुयायिनां कृते स्वीयमपि नामधेयं समग्राही-
 त्वपि संभाव्येत । यथा कथं वाऽऽतु । आचार्यान्तरं केनचिदप्य सूत्रस्य क्रियदंवा
 एतत्सूत्रे प्रसिद्ध इति न भ्रमितव्यम् ।

श्रौतसूत्रे गार्ग्यनारायणस्य वृत्तिर्गृह्यसूत्रे च नैधुवनारायणीवा वृत्तिरिति विज्ञवु-
 त्तिकृतोवृत्तिद्वयं विद्यते तथैव श्रौतं गृह्यं सूत्रमपि विभिन्नगोरेवाऽऽश्वलायनगोः

+ उक्तानुसृतसंस्कारार्थेचिन्ताकारि तु भातिदम् । * एतच्चतुर्दशं * च परिशिष्टकेऽप्येतां त्रिषु-
 तितम् ।

श्वादिति न संदेश्यम् । ' तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्यातौ ' ।
 ' अथाग्नौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तात् ' । ' पिण्डैर्व्याख्यातम् ' । ' उक्तानि वैतानि-
 कानि गृह्याणि वक्ष्यामः ' । इत्यादिदेशपरिभाषासादृश्यादीभिस्तदेककर्तृकत्वं
 निर्वचिकारसं सिध्यति । श्रुतिसूत्रयोरुपजीव्योपजीवकभावबन्धेन सूत्राणामपि
 श्रुतितुल्यत्वं मन्तव्यं न पुनर्मनागपि ततो न्यूनत्वम् । मगवत् आश्वलायनाचार्य-
 स्यापि सूत्रपूरे तत्त्वं स्वर्ध्वाग्नायमूलकमेवेति तत्र तत्र विशदी भवति । यथा—' यज्ञो-
 पवीती नियोदकः संध्यामुपासीत वाग्यत । सायमुत्तरापरामिमुखोऽन्वष्टमदेशं सा-
 वित्री जपेदधीस्तमिते षण्डले आ नक्षत्रदर्शनात् । एवं प्रातः । प्राङ्मुखस्तिष्ठन्ना-
 षण्डलदर्शनात् । (का० गृ० सू० ३।७।३-७) इति सूत्रपञ्चकेनाऽऽचार्येण
 संश्लोक्तम् । एतस्याः मूलं तु तैत्तिरीयारण्यके संदृश्यते । ' रक्षासि ह वा पुरो-
 भुवके तपोमग्नतिष्ठन्त तान् ब्रह्मैव सन्नखाप्येति य एवं वेद ' (तै० आ० प्र० २
 अ० २) एवमेव सूत्रकारेण यि खलु पञ्चमहायज्ञा निगदिताः ' अथातः पञ्च यज्ञाः
 इत्यादिना सूत्रचतुष्टयेन तत्रापि शर्षच्च वा एते महायज्ञाः ' सन्ति प्रतापन्ते सन्ति
 संतिष्ठन्ते ' (तै० आ० प्र० २ अ० १०) इत्यारण्यकं मूलमिति बोद्धव्यम् । इत्यमेव
 च ' अथातः स्वाध्यायमधीयीत ऋचा यजूपि सामान्यपूर्वाङ्गिरसो नमो विष्णवे
 महते करोमि ' इति ग्रन्थे तत्रापि ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि० प्रज्ञा-
 त्तयेव प्रतिपदाः छदासि प्रतिपद्यते । (तै० आ० प्र० ३ अ० ११) इत्यारण्यकेव
 निदानम् । एवमेवान्यत्रापि ज्ञेयम् । यथा—अन्त्येष्टिप्रकरणे ' अनुस्तरण्या वर्षामु-
 तिखद्य शिरोमुखं ' (आ० गृ० ४।१।१९) एवमादिभिः सूत्रैः काथितमनुस्तरणी-
 कर्म ' अग्ने वर्म परिगोभिर्व्ययस्व सं प्रेणुष्व प्रीवसा मेदसा च । नेत्वा धृष्णुर्हरसा
 जहृषाणा दधुमिघक्ष्यन्पर्यङ्खयाते ॥ ' (अ० सं० ७।६।२१) अयमेव मन्त्रस्तै-
 त्तिरीयारण्यके मनागिव मिश्रतेषां दृश्यते । तै० आ० ६।११।१ इत्यादिभिर्मन्त्रै-
 र्नाचारेणोक्तम् । इदमेवात्रयं विवेक्षितं कर्तुं सूत्रकारेण सकलमपि सूत्रं वेदमूलकमेव
 यथाचार्यः अतः खलु सूत्रस्यापि श्रुतितुल्यत्वमेव प्रमोति । एवमेवान्यैरपि सूत्रकारि-
 विरचितानां सत्यापाठभरद्वाजापस्तेष्वचौषाद्यनेष्वेवानेसादिष्टुष्णयजुर्वेदीयसूत्राणां
 कार्वायनपारस्कगादिशुद्धयजुर्वेदीयसूत्राणां सांख्ययोगनारदयजुर्वेदीयानां छाट्यायनद्वा-
 षीयणगोमित्रीयखादिरजिमनीयादिसावित्रीयानां कौशिकायथर्वणवेदीयानां च
 सूत्राणां विषये बोद्धव्यम् । सर्ववृत्तिकार्याणि सूत्रस्यास्यै वाचयितुः केषांचिच्छब्दानां
 परिभाषिकत्वाद्दृष्टव्यत्वेन सुख्यवगमो न जायते । अनन्तप्रोषां शब्दानां सुख्य-
 तयोद्घोषार्थं परिशिष्टरूपेणैव कोशो न्ययोति । स कोशः पाठव्याख्यादिस्तो-

नापि खलूपकुर्यादिति बलीयसी न. प्रत्याशा । ग्रन्थस्यास्य संशोधनोपसरेऽङ्काना-
वसरे च संशोधकस्यानवधानादज्ञानाद्वा तथा च सीसाक्षरयोजकानां प्रमदात्,
प्रबलतरवेगवत्सौदामनीप्रचार्यमानस्य मुद्रणयन्त्रस्य बन्ध्म्यमाणगतिप्रक-
र्षप्रसरेण केषांचिदक्षरावयवानां स्थानभ्रंशादिना वा रखलितानि लक्ष्वाव-
सराणि वर्तन्त एव । तानि तु ' गच्छतरखलनं क्वापि ' इति न्यायेनेति
समवगम्य सोढव्यानि सानुकम्पान्तःकरणैर्विद्वद्भिरिति हार्दां विज्ञप्तिः । एकोनत्रिंश-
त्तमे पृष्ठे चतुर्विंशपङ्क्तौ ' प्रातप्नुः ' इत्यत्र प्राप्नुत इति द्वेयम् । एवमेव पण्य-
वनितमे पृष्ठे द्वारिंशावल्या ' वन्वीत ' इत्यत्र वन्वीतेति बोद्धव्यम् । इत्थं पैकस-
प्तितमे पृष्ठे तृतीयश्रेण्यां, अपसलै(व्यै) रप्र० ' इत्यत्रापसलस्यप्र० इत्थंकारं
मन्त्वयम् । अपि च ' लौकिका, (पृ० ११ प० २९) इत्यत्र लौकिकाः ।
' ऊर्वोः ' (१०९ । १९) ऊर्वोः । एवमादयः कातिचन दोषा अभूवन्, ते
सर्वे प्रागुक्तविज्ञप्त्यनुरोधेन सखकोटिपाटीनेरन्निति विश्वासः । ग्रन्थस्यास्य संशोध-
नकाले च वृत्तिस्थश्रीमत्सूत्रगतप्रतीकस्थकनिर्देशादिनिषेधस्यैः प्रभुणेकुलसंपूने
रामचन्द्रात्मजकृष्णशास्त्रिभिर्निरभिलाषं निरलसं च भूयिष्ठं साहायमन्वष्टायि, अतः
खलु महामायास्ते धन्यवादाहर्हाः ।

अन्ततश्चेदमेवैकं नो विज्ञाप्यं यत्, विविधग्रन्थरत्नपकाशमैकध्वनप्रतया, आनन्दा-
श्रमसंस्थया प्रागादयं प्राणितेनानेन ग्रन्थरत्नेनानुदिवसं कालेयकालमहिम्ना पङ्काव-
मर्दं संमृद्यमाना तपस्विनी क्वापि कोणे भीतभीतेव निहुत्य संतिष्ठमाना संस्कार-
रपरम्परा पुनरुज्ज्वितु, विलसतु चाऽऽर्याणां चेतःकुहरे निःश्रेयसकरा श्रद्धावहरी
बोभवन्तु वैदिकवर्मविस्तारः संवर्धतामास्तिक्यं जायता च निरुपमकल्पाणं प्रमोमु-
द्यता च ब्राह्मणमिति सकलचराचरगुरुं शशिसखण्डमण्डनं मक्तकमकल्पद्रुमं सकल-
ग्रामदेवतासर्वमौमं लिङ्गेश्वरं साज्जलिभन्धपुर.सरं सपणयं समकत्युन्नेषं च मुहुर्मुहुः
संपार्थ्यं विश्रमयति लेखनी—

भा० व. १०-१८९८ }
पुण्यपुरम् ।

विद्वज्जानानु. म्हालापुकः—

रानढेकुलोत्पन्नगोविन्दात्मजपुरुषोत्तमशर्मा ।

आश्वलायनीयगृह्यसूत्राणां विषयानुक्रमणिका ।
प्रथमोऽध्यायः ।

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
	प्रथमं खण्डम् ।	आदेशामावे चतुर्थ्यन्तनामन्त्रेण होमः । १०	
१ गृह्यकर्मव्याख्यानप्रतिज्ञा ।	१	८ अनादेशे देवताकथनम् ।	११
२ पाकयज्ञसंख्या ।	१	९ एकचर्हिरादियज्ञाः समकालिकाः । ११	
३ पाकयज्ञस्वरूपकथनम् ।	२	१० एतद्विषये प्रमाणीभूतयज्ञगाथाक० ।	
४ एतत्कर्मणां प्रशंसा ।	२	चतुर्थं खण्डम् ।	
५ पाकयज्ञानामर्षवादस्वरूपं ब्राह्मणम् ।	२	१ चौलादीनां कालविचारः ।	११
द्वितीयं खण्डम् ।		२ विवाहस्य केषांचिन्मतेन सार्वका-	
सायं प्रातः सिद्धहविष्यस्य होमकथनम् ।	४	लत्वम् ।	११
२ होममन्त्राः ।	४	३ भाज्यहोमः ।	१२
३ स्वाहाकारेण बलिहरणम् ।	५	४ ऋगाहुतयो व्याहृत्याहुतयश्च ।	११
४ बलिप्रदानदेवतानिर्देशः ।	५	५ एकेषां मतेनोमयाहुतिसमुच्चयः ।	११
५ दिक्षु देवताभ्यो देवतापुरुषेभ्यश्च		६ एके कामपि नेच्छन्ति ।	११
बलिहरणम् ।	५	७ तेषामाहुतिकथनम् ।	११
६ ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यश्च मध्य इति		पञ्चमं खण्डम् ।	
शंसनम् ।	५	कुलपरीक्षा ।	१३
७ मध्ये विश्वेभ्यो देवेभ्यः ।	५	वरगुणविमर्शः ।	१३
८ दिवसे दिवाचारिभ्यो भूतेभ्यः ।	५	३ कन्यागुणविचारः ।	१३
९ नाशि नक्तचारिभ्यः ।	५	४ लक्षणाणां दुर्विक्षेपत्वम् ।	१३
१० रक्षोभ्य इत्युत्तरतः ।	५	५ क्षेप्राद्यष्टमृत्तिकागोलकैः परीक्षणम् ।	१३
११ पितृयज्ञेऽपत्सव्यमन्यत्र सव्यम् ।	५	६ पिण्डग्रहणेन भाविशुभाशुभकञ-	
तृतीयं खण्डम् ।		ज्ञानम् ।	१४
१ वक्ष्यमाणकर्मणां होमविधानम् ।	५	षष्ठं खण्डम् ।	
२ पवित्राभ्यामाज्योत्पवनम् ।	६	१ ब्राह्मादिविवाहकथनम् ।	१५
३ पवित्रलक्षणोत्पवनयोः स्वरूपकथनम् ।	६	सप्तमं खण्डम् ।	
४ भाज्यहोमेषु परिस्तरणनिर्णयः ।	६	१ विवाहे देशधर्मादिकर्तव्यकथनम् । १५	
५ पाकयज्ञेऽपत्सव्यभागनिर्देशः ।	६	२ वक्ष्यमाणं समानमिति कथनम् ।	१५
६ ब्रह्मगोऽ ^३ (ण आ१)श्च कृत्वनिर्णयः ।	६	३ पाणिग्रहणविधानम् ।	१५

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
४ दुहितृकामेनाङ्गुरयो ग्राह्याः ।	११	७ ईक्षकावलोकनमन्त्रः	११
५ उमयकामेन साङ्गुष्ठाङ्गुलिको हस्तो ग्राह्यः ।	११	८ गृहप्रवेशमन्त्रः ।	११
६ अग्न्युदककुम्भपदाक्षिणाश्ले वधूजप- मन्त्रः ।	११	९ उपवेशनदधिप्राशनादि ।	११
७ अशमारोहणे वरजपमन्त्रः ।	१७	१० ब्रह्मचर्यधारणादि ।	२२
८ लाजहोमप्रकारः ।	११	११ त्रिरात्रादिब्रह्मचर्यधारणम् ।	११
९ यदि वरो जामदग्न्यस्तर्हि त्रिर्लाजा- नावपति ।	११	१२ संवत्सरं वा	११
१० हविषः प्रत्यभिचारः ।	११	१३ ब्रह्मोत्तरं वधूवस्त्रदानम् ।	११
११ अवत्तस्याप्यभिचारः ।	११	१४ ब्राह्मणेभ्योऽन्नदानम् ।	११
१२ एवमवदानधर्मः सर्वत्र	११	१५ स्वस्त्ययनवाचनम् ।	२३
१३ वरकर्तृकहोममन्त्राः ।	१८	नवमं खण्डम् ।	
१४ शूर्पपुटेनामन्त्रकं चतुर्धाहुनिदानम् ।		१ पाणिग्रहणादारभ्य गृह्याग्निपरिचर्या ।	
१५ एके लाजानोप्य पश्चात्परिणयन्ति ।		२ नष्टेऽग्नौ प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनराग्नि- परिग्रहः ।	११
१६ शिल्वाविमुञ्चनम् ।	१९	३ एके नष्टेऽग्नौ पत्न्या उपोषणं वदन्ति ।	
१७ दक्षिणशिखाविमोचनम् ।	११	४ अग्निहोत्रविधानेनाग्निपरिग्रहणम् ।	११
१८ उत्तरामपि ।	११	५ होमादिकालः ।	२४
१९ सप्तपदीगमनप्रकारः ।	११	६ होमद्रव्यम् ।	११
२० उमयोः शिरसि वरकर्तृस्त्रिमुदकुम्भ- स्थजलसेचनम् ।	११	७ तदभावे द्रव्यान्तरकथनम् ।	११
२१ ग्रामान्तरगमनेऽनरा वपतिः ।	२०	८ सायंप्रातर्होमः ।	११
२२ ध्रुवादिदर्शनोत्तरं वधूर्मानं त्यजेत् ।	११	दशमं खण्डम् ।	
अष्टमं खण्डम् ।		१ पार्वणस्थालीपाकः ।	११
१ यानारोहणमन्त्रः ।	११	२ मोजननियमः ।	११
२ नावारोहणम् ।	११	३ इध्मानर्हिपोर्नघनम् ।	२९
३ उदकोत्तारणम् ।	११	४ देवताकथनम् ।	११
४ यदि वधू रोदिति तदैतां जपेत् ।	११	५ काम्या देवताः ।	११
५ विषाहाग्निनयनम् ।	११	६ निर्वपप्रकारः ।	११
६ देशादौ जपमन्त्रः ।	२१	७ प्रोक्षणकथनम् ।	२६
		८ अवघातप्रोक्षणश्रवणानि ।	११
		९ एकत्र श्रवणं वा ।	११

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
१० नानाश्रयणप्रकारकथनम् ।	"	१३ अवदानैः सह वा ।	"
११ एकश्रयणप्रकारः ।	"	१४ मत्स्यं द्विद्विषयानम् ।	"
१२ हविरिध्यामिषारणादिः ।	"	१५ हृदयशूलविषयकं कर्म तूष्णीम् ।	"
१३ आधाराज्यभागौ ।	"	द्वादशं खण्डम् ।	
१४ आज्यमामादिककथनम् ।	२७	१ विषयकृतः प्राक् चैत्ययज्ञे बलिदा-	
१५ आज्यमागी यज्ञपुरुषस्य नेत्रे ।	"	नम् ।	१२
१६ यज्ञपुरुषस्योपवेशनप्रकारः ।	"	२ देशान्तरस्थे चेत्ये दूतद्वारा बलि-	
१७ आहुतानां दिङ्नियमः ।	"	दानम् ।	"
१८ हवनीयद्रव्यग्रहणस्य देशनियमः ।	"	३ भयसंभवे दूतसमीपे शस्त्रं देयम् ।	"
१९ पञ्चावत्तिनां विशेषः ।	२८	४ अन्तरा नदी चेतर्हि तरणसाधनं	
२० स्वियष्टकृद्भोमनियमः ।	"	दातव्यम् ।	"
२१ स्वियष्टकृद्भोमे हविःशेषो न ।	"	५ चैत्यो धन्वन्तरिश्चेत्तर्हि पुरोहिताय	
२२ स्वियष्टकृद्भोममन्त्रः ।	"	प्राग्बलिर्देयः ।	"
२३ पूर्णपात्रनिनयनम् ।	"	त्रयोदशं खण्डम् ।	
२४ एषोऽवभृथ इति कथनम् ।	"	१ गर्भलम्भनपुंभवनावलोकनानि ।	१३
२५ पाकयज्ञतन्त्रम् ।	२९	२ पुंसवनस्वरूपम् ।	"
२६ दक्षिणाप्रकारः ।	"	३ प्रश्नादिकम् ।	"
एकादशं खण्डम् ।		४ त्रिः प्रसृतप्राशनम् ।	१४
१ पशुकल्पः ।	"	५ दक्षिणनासायां दूर्वा नस्तः करोति ।	
२ पशुपक्षीशतम् ।	"	६ हृदयस्पर्शनम् ।	"
३ पशुप्रोक्षणम् ।	"	चतुर्दशं खण्डम् ।	
४ पशुनिनयनम् ।	३०	१ समिन्तोन्नयनम् ।	३५
५ तूष्णीं पशुनिनयनम् ।	"	२ पक्षनक्षत्रकथनम् ।	"
६ उल्मुकाहरणम् ।	"	३ होममन्त्रः ।	"
७ शामित्र इति कथनम् ।	"	४ सीमन्तव्यूहनम् ।	"
८ पशोरन्वारमन्त्रम् ।	"	५ चतुर्षां व्यूहनम् ।	३६
९ अर्धव्युर्ध्वजमानमन्वारभते ।	"	६ वीणानाथकप्रेषणम् ।	"
१० वपाहोयः ।	"	७ गातव्यगाथानिर्देशः ।	"
११ रथालीपाकश्रयणम् ।	३१	८ वृद्धवाहणानामाज्ञापानम् ।	"
१२ पशोरवदानं रथालीपाकश्च ।	"	९ दक्षिणा ऋषयः ।	"
		पञ्चदशं खण्डम् ।	

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
१३ दण्डानां वृक्षाः परिमाणं च ।	॥	१० पाकयज्ञविधानेन चरुश्रवणं गुरवे	॥
विंशं खण्डम् ।		निवेदनं च ।	॥
१ सर्वैः सर्वे वा स्वीकार्याः ।	॥	११ होममन्त्रः ।	॥
२ आचार्योपवेशनस्थानम् ।	४६	१२ सावित्र्य द्वितीयम् ।	॥
३ ब्रह्मचारिणः स्थानम् ।	॥	१३ महान.न्व्यादिहोमः ।	॥
४ साङ्गुष्ठपाणिग्रहणप्रकारः ।	॥	१४ तृतीयमृषिभ्यः ।	११
५ तन्मन्त्रः ।	॥	१५ चतुर्थं सौविष्टकृतम् ।	॥
६ आदित्योपवेशनम् ।	॥	१६ वेदसमाप्तिवाचनम् ।	॥
७ जपमन्त्रः ।	४७	१७ व्रतधारणम् ।	॥
८ प्रदक्षिणावर्तनम् ।	॥	१८ मेधाजननम् ।	॥
९ हृदयदेशालम्बनम् ।	॥	१९ उदकुम्भाभिषेकवाचनम् ।	॥
१० ०.मन्त्रकं समिदाधानम् ।	॥	२० व्रतादेशश्रवणशेषः ।	॥
एकाविंशं खण्डम् ।		२१ अनुपेतस्यैव विधिः ।	१२
१ समिदाहरणं मन्त्रेणेत्येके ।	॥	२२ उपेतपूर्वस्य विधिः ।	॥
२ मुखपार्जनप्रकारः ।	॥	२३ केशवपनमेधाजनने कृताकृते ।	॥
३ तेजसा मार्जनम् ।	४८	२४ परिदानमनिरुक्तम् ।	॥
४ सावित्र्युपदेशविषये प्रार्थना ।	॥	२५ कालः ।	॥
५ सावित्र्युपदेशः ।	॥	२६ सावित्री ।	॥
६ तद्वाचनम् ।	॥	त्रयोविंशं खण्डम् ।	
७ ब्रह्मचारिणो हृदयदेशे पाणिधारणम् ।	॥	१ ऋषिग्लक्षणम् ।	॥
द्वाविंशं खण्डम् ।		२ एके यूनो वदन्ति ।	॥
१ ब्रह्मचर्योपदेशः ।	॥	३ वरणक्रमः ।	॥
२ ब्रह्मचर्योपदेशमन्त्रः ।	॥	४ वरणविशेषनियमः ।	॥
३ वेदब्रह्मचर्यकालः ।	४९	५ सदस्यकपनम् ।	१३
४ ग्रहणपर्यन्तं वा ।	॥	६ होतारं प्रथमम् ।	॥
५ भिक्षाकालः ।	॥	७ होतृवरणमन्त्रः ।	॥
६ समिदाधानकालः ।	॥	८ ब्रह्मवरणमन्त्रः ।	॥
प्रथमभिक्षाकपनम् ।	॥	९ अश्वत्थीदिवरणमन्त्राः ।	॥
८ भिक्षामन्त्रः ।	५०	१० होतृपातिज्ञा ।	१४
९ भिक्षाचार्याय निवेदयेत् ।	॥	११ ब्रह्मरतिज्ञा ।	॥

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
१ जातकर्मस्वरूपम् ।	॥	११ केशस्थापनप्रकारः ।	४२
२ मेघाजननमन्त्रः ।	३७	१२ द्वितीयतृतीययोर्मन्त्रौ ।	॥
३ अंसांमिर्शनम् ।	॥	१३ चतुर्थस्य मन्त्राः ।	॥
४ नामकरणम्	३८	१४ एवं त्रिरुत्तरतः ।	॥
५ नामाक्षरादिकथनम् ।	॥	१५ क्षुरघारानिर्माणम् ।	॥
६ चतुराक्षरं वा नाम कार्यम्	॥	१६ नापितदेशः ।	॥
७ नामविषये कामना ।	॥	१७ यथाकुलधर्मे केशसंवेशान्कारयेत् । ४३	४३
८ द्व्यक्षरं नाम पुंसः ।	॥	अष्टादशं खण्डम् ।	
९ विषमाक्षरं स्त्रियाः ।	३९	१ गोदानम् ।	॥
१० अमिवादननाम ।	॥	२ तस्य कालः ।	॥
११ मस्तकावघ्राणमन्त्रः ।	॥	३ केशशब्दस्थाने इमश्रुशब्दं योजयेत् ।	॥
१२ तूष्णीं कुमार्याः ।	॥	४ इमश्रुवपनम् ।	॥
षोडशं खण्डम् ।		५ क्षुरशोधने विशेषमन्त्रः	॥
१ अन्नप्राशनमासः ।	॥	६ नापितशासनम्	॥
२ आजमांसाशनम् ।	॥	७ आचार्याय वरदानप्रार्थना ।	॥
३ ब्रह्मवर्चसकामत्वे तैत्तिरम् ।	॥	८ दक्षिणा गोमिथुनम् ।	४४
४ तेजस्कामत्वे घृतौदनम् ।	॥	९ संवत्सरत्रताचरणादेशः ।	॥
५ प्राशनमन्त्रः ।	४०	एकोनविंशं खण्डम् ।	
६ कुमार्यास्तूष्णीम् ।	॥	१ उपनयनकालः ।	॥
सप्तदशं खण्डम् ।		२ गर्माष्टमे वा वर्षे ।	११
१ चौलकालः ।	॥	३ क्षत्रियस्य काल एकादशे वर्षे ।	॥
२ पूर्णशरावस्थापनम् ।	॥	४ वैशस्य द्वादशे ।	॥
३ कुमारारवस्थानादिकथनम् ।	४०	५ ब्राह्मणस्याऽऽपोढशात् ।	॥
४ पिता कुशापिञ्जलान्गृह्णाति ।	॥	६ क्षत्रियवैश्ययोः कालकथनम् ।	॥
५ ब्रह्मा वा तान्धारयेत् ।	४१	७ ततोऽध्यापनादिनिषेधः ।	॥
६ उदकनिनयनमन्त्रः ।	॥	८ प्रावरणचर्मविचारः	४५
७ शिर उन्दनमन्त्रः ।	॥	९ परिधेयवस्त्राणि ।	॥
८ कुशापिञ्जलस्थापनमन्त्रः ।	॥	१० मेखलाः ।	॥
९ सत्र क्षुरस्थापनम् ।	॥	११ तदनकाराः ।	॥
१० केशच्छेदनमन्त्रः ।	॥	१२ दण्डाः ।	॥

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
३ दण्डानां वृक्षा. परिमाणं च ।	॥	१० पाकयज्ञविधानेन चरुश्रपणं गुरवे	
विंशं खण्डम् ।		निवेदनं च ।	॥
१ सर्वैः सर्वे वा स्वीकार्याः ।	॥	११ होममन्त्रः ।	॥
२ आचार्योपवेशनस्थानम् ।	४६	१२ सावित्र्या द्वितीयम् ।	॥
३ ब्रह्मचारिणः स्थानम् ।	॥	१३ महान.भ्यादिहोमः ।	॥
४ साङ्कुष्ठपाणिग्रहणपकारः ।	॥	१४ तृतीयमृषिम्यः ।	५१
५ तन्मन्त्रः ।	॥	१५ चतुर्थे सौविष्टकृतम् ।	॥
६ आदित्यावेशणम् ।	॥	१६ वेदसमाप्तिवाचनम् ।	॥
७ जपमन्त्रः ।	४७	१७ व्रतधारणम् ।	॥
८ प्रदक्षिणावर्तनम् ।	॥	१८ मेघाजननम् ।	॥
९ हृदयदेशालम्पनम् ।	॥	१९ उदकुम्भाभिपेकवाचनम् ।	॥
१० ७.मन्त्रकं समिदाधानम् ।	॥	२० व्रतादेशव्याख्याशेषः ।	॥
एकविंशं खण्डम् ।		२१ अनुपेतस्यैष विधिः ।	५२
१ समिदाहरणं मन्त्रेणेत्येके ।	॥	२२ उपेतपूर्वस्य विधिः ।	॥
२ मुखमार्जनपकारः ।	॥	२३ केशवपनमेघाजनने कृताकृते ।	॥
३ तेजसा मार्जनम् ।	४८	२४ पारिदानमनिरुक्तम् ।	॥
४ सावित्र्युपदेशविषये प्रार्थना ।	॥	२५ कालः ।	॥
५ सावित्र्युपदेशः ।	॥	२६ सावित्री ।	॥
६ तद्वाचनम् ।	॥	त्रयोविंशं खण्डम् ।	
७ ब्रह्मचारिणो हृदयदेशे पाणिधारणम् ।		१ ऋत्विग्लक्षणम् ।	॥
द्वाविंशं खण्डम् ।		२ एके यूनो वदन्ति ।	॥
१ ब्रह्मचर्योपदेशः ।	॥	३ वरणक्रमः ।	॥
२ ब्रह्मचर्यादेशमन्त्रः ।	॥	४ वरणविशेषानियमः ।	॥
३ वेदब्रह्मचर्यकालः ।	४९	५ सदस्यकथनम् ।	५३
४ ग्रहणपर्यन्तं वा ।	॥	६ होतारं प्रथमम् ।	॥
५ मित्राकालः ।	॥	७ होतृवरणमन्त्रः ।	॥
६ समिदाधानकालः ।	॥	८ ब्रह्मवरणमन्त्रः ।	॥
प्रथमभिक्षाकथनम् ।	॥	९ अश्वत्थोदिवरणमन्त्राः ।	॥
८ भिक्षामन्त्रः ।	५०	१० होतृपतिज्ञा ।	५४
९ भैक्षमाचार्याय निवेदयेत् ।	॥	११ ब्रह्मपतिज्ञा ।	॥

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
१२ इतरमन्त्रजप ।	"	द्वितीयोऽध्यायः ।	
१३ याज्यलक्षणम् ।	५४	प्रथमं खण्डम् ।	
१४-१८ आर्चिविज्यनिषेधः ।	"	१ श्रवणाकर्मकालः	"
१९ सोमप्रवाकं प्रति प्रश्नः ।	"	२ सक्त्वादिस्थापनम् ।	"
२० वार्यविधि ।	५५	३ धानानामङ्गनम् ।	५९
२१ नियमकथनम् ।	"	४ अस्तमिते होम ।	"
२२ आजवाहुतिकथनम् ।	"	५ पुरोडाशावस्थानकथनम् ।	६०
२३ अनाहिताग्नेर्विशेषः ।	"	६ पुरोडाशोपर्याज्यहोमः ।	"
चतुर्विंशं खण्डम् ।		७ धानाङ्गनलिहोमः ।	"
१ ऋत्विग्भ्यो मधुपर्कदानम् ।	"	८ अमात्येभ्यो धानानां दानम् ।	"
२-४ स्नातकादिभ्यश्च ।	५५-५६	९ सर्पबलिहरणम् ।	"
५-६ मधुपर्कस्वरूपं प्रतिनिधिश्च ।	"	१० प्रदक्षिणोपवेशनपरिदानमन्त्राः ।	६१
७ आसनादिकथनम् ।	"	११ अमात्यादिपरिदानम् ।	"
८ आसनग्रहीतुः कर्म ।	"	१२ आत्मपरिदानम् ।	"
९ पादप्रक्षालननियमः ।	"	१३ अन्तरागमननिषेधः ।	"
१० शूद्रविषये ।	"	१४ सायंप्रातर्बलिहरणम् ।	"
११ अर्घ्यग्रहणम् ।	५७	१५ प्रकारान्तरेण बलिहरणम् ।	६२
१२ तन्मन्त्रः ।	"	द्वितीयं खण्डम् ।	
१३ मधुपर्कक्षणमन्त्रः ।	"	१ आश्वयुजीकर्मकालः ।	"
१४ मधुपर्कग्रहणादिमन्त्र ।	"	२ स्थालीपाकहोमः ।	"
१५ त्रिरुक्षेपणम् ।	"	३ दृष्टानकहोमः ।	"
१६ मधुपर्कप्राशनम् ।	"	४ आग्रयणस्थालीपाकः ।	६३
१७-१८ सर्वमक्षणतृप्तिनिषेधः ।	५८	५ अनाहिताग्नेर्विशेषः ।	"
१९-२१ अवाशिष्टस्यागसर्वमक्षणाच- मनानि ।	"	तृतीयं खण्डम् ।	
२२ द्वितीयाचमनमन्त्रः ।	"	१ प्रत्यवरोहणकालः ।	"
२३ आचान्तोदकाय गोदानम् ।	"	२ पौर्णमास्या वा ।	६४
२४ आलम्बनसस्त्रे जपोऽनुज्ञा च ।	"	३ पायसहोममन्त्रौ ।	"
२५ उत्सर्गेच्छाधामुत्सर्गः ।	५९	४ स्वितृकृद्भावः ।	"
२६ अमांसो मधुपर्को न भवति ।	"	५ जपमन्त्रौ ।	६५
		७ अमात्यसंनिवेशः ।	"

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
८ ज्यायसोऽनन्तरत्वम् ।	११	९ एतेन माध्यावर्षं व्याख्यातम् ।	७४
९ मन्त्रविदां मन्त्रजनपः ।	११	१० माध्यावर्षकर्मणि प्रतिमासं पितृभ्य	
१० उत्पाय त्रिद्वयुः ।	११	एव श्राद्धं करणीयम् ।	११
११ दक्षिणादिमुखाश्चतुर्थम् ।	११	११ नवावारान्भोजयेत् ।	११
१२ स्वस्त्ययनादिवाचनम् ।	६६	१२ अशक्तावयुजः ।	११
चतुर्थं खण्डम् ।		१३ वृद्धिपूर्तकर्मणोर्युगमान् ।	११
१-२ अष्टकाकर्मकालः ।	११	१४ इतरश्राद्धे विपमसंरुथाकान् ।	११
३ प्राग्दिने पितृभ्यो दानम् ।	११	१५ नान्दीश्राद्धे प्रदक्षिणं कर्म तिलस्थाने	
४-५ ओदनादीनां श्रपणम् ।	६७	यवाः ।	११
६ मन्त्राष्टकेन होमः, यपाकामं वा ।	११	षष्ठं खण्डम् ।	
७ परदिनेऽष्टम्यामष्टकाः पशुना स्थाली-		१ रथारोहणात्पूर्वं तत्स्पर्शनमन्त्रः ।	७५
पाकेन वा ।	११	२ असस्पर्शनमन्त्रः ।	११
८ अनडुहे यवसदानम् ।	६८	३ आरोहणक्रमतन्मन्त्रौ ।	११
९ सर्वासंभवेऽग्निना कक्षं दहेत् ।	११	४ रश्मिस्पर्शनमन्त्रः ।	११
१० मनसाध्यानम् ।	११	५ रथगमने प्रवृत्ते मन्त्रः ।	११
११ नानष्टकः स्यात् ।	११	६ शकटाधारोहणेऽप्ययं मन्त्रः ।	११
१२ देवताविकल्पाः ।	११	७ रथाङ्गाभिस्पर्शनम् ।	११
१३ वपाहवनमन्त्रः ।	६९	८ नावारोहणमन्त्रः ।	७६
१४ पशवङ्गादिहोममन्त्राः ।	११	९ नवरथे विशेषः ।	११
१५ अष्टमी सौविण्कृत्वाहुतिः ।	७०	१० कुट्टम्बोपयोगिद्व्याहणम् ।	११
१६ स्वस्त्ययनवाचनम् ।	११	११ गृहसमीपमागमनम् ।	११
पञ्चमं खण्डम् ।		१२ रथारोहणमन्त्रः ।	११
२ अग्नेष्टक्यफालः ।	११	१३ नवरथारोहणमन्त्रः ।	११
२ मामंजलादि ।	११	१४ जामन्त्रः ।	११
३ पिण्डपितृपक्षकल्पवस्वम् ।	७१	१५ पुनर्जामन्त्रः ।	११
४ पितृभ्यः पिण्डदानम्	११	सप्तमं खण्डम् ।	
५ मातृभ्यः पिण्डदानम् ।	११	१ वास्तुपरीक्षा ।	११
६ अवटसंरुथानिर्गवः ।	११	२ मूढक्षणम् ।	११
७ पित्रादिपिण्डस्थानम् ।	७२	३ भुवोऽपलक्षणम् ।	७७
८ मात्रादिपिण्डस्थानम् ।	११	४ अपरलक्षणम् ।	११

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
५ विरुद्धवृक्षोत्पादनम् ।	”	८ आविच्छिन्नजलधारादानम् ।	८१
६ भूमेरुच्चावचत्वनिर्णयः ।	”	९ स्थालीपाकश्रपणादि शिववाचनम् ।	”
७ महानसस्थानकथनम् ।	”	दशमं खण्डम् ।	”
८ फलकथनम् ।	”	१ गृहप्रपदनम् ।	”
९ समागृहस्थानकथनम् ।	”	२ बीजवद्गृहप्रपदनम् ।	”
१० तत्फलकथनम् ।	”	३ तत्कालनिर्णयः ।	”
११ त परस्थाननिर्णयः ।	७८	४ होमकरणम् ।	”
अष्टमं खण्डम् ।	”	५-९ गच्छन्तीनां प्रत्यागच्छन्तीनां च	”
१ वास्तुपरीक्षणक्रमवर्णनम् ।	”	गवामनुमन्त्रणम् ।	८२
२ खातकरणं तत्पूरणं च ।	”	७ अनुमन्त्रणसूक्तान्तरम् ।	”
३ तत्फलकथनम् ।	”	८ अगुरुगवीनां समूहोपस्थानम् ।	”
४ पुनर्जलैस्तत्पूरणं च ।	”	तृतीयोऽध्यायः ।	”
५ प्रशास्तादिकथनम् ।	”	प्रथमं खण्डम् ।	”
६ ब्राह्मणवास्तुकथनम् ।	”	१-२ पञ्चयज्ञप्रतिज्ञा तन्नामानि च ।	”
७ क्षत्रियवास्तुकथनम् ।	”	३-४ तरावरूपकथनं नित्यकर्तव्यता च ८१	”
८ वैश्यवास्तुकथनम् ।	”	द्वितीयं खण्डम् ।	”
९ वास्तुमापदनम् ।	”	१-२ स्वाध्यायविधित्तिविधमादि च ।	८४
१० समचतुष्कोणं दीर्घं वा	७९	३-४ अकारव्याहृतिपूर्वकं गायत्री-	”
११ वास्तुपरीक्षणम् ।	”	पठनादि	८५
१२ प्रोक्षणमन्त्रः ।	”	तृतीयं खण्डम् ।	”
१३ अथान्तरगृहभेदाः ।	”	१ स्वाध्यायक्रमः ।	”
१४ (युगागतेषु विशेषविधिः ।	”	२ तत्प्रशंसा ।	८६
१५ मध्यममर्ताविशेषः ।	”	३ स्वाध्यायेन पितृणां तृप्तिः ।	८६
१६ अनुमन्त्रणं मन्त्रश्च ।	८०	४ सप्ताहितमनसाऽऽपेतव्यम् ।	”
नवमं खण्डम् ।	”	चतुर्थं खण्डम् ।	”
१-२ वंशाधानं तन्मन्त्रश्च ।	”	१-४ तर्पणीयदेवतर्पाचार्याः ।	८७
२-४ मणिकप्रतिष्ठापनं तन्मन्त्रश्च ।	”	५ पितृतर्पणं दक्षिणा च ।	”
५ मणिकेऽर्पणविधयः ।	”	६ ब्रह्मयज्ञायदयकस्यकथनम् ।	८८
६ वास्तुशान्तिकरणम् ।	”	७ मन्त्रयज्ञानध्यायः ।	”
७ तत्प्रोक्षणम् ।	”		

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
पञ्चमं खण्डम् ।		३ संध्योपासनम् ।	९४
१-३ अध्यायोपाकरणं तत्काष्ठम् ।	॥	४ सायंकाले कर्तव्यानियमः ।	॥
४-९ आज्यमागाहुति-दधिसक्त्व- होमौ ।	८९	५ पातःसंध्या ।	॥
६-९ होममन्त्राः ।	॥	६ गायत्रीजपकालः ।	॥
१० देवताहोमादि-मार्जने ।	॥	७ कपोतपाते होमजपौ ।	॥
११ जपनियमः ।	९०	८ अर्घ्यं गच्छतो होमजपौ ।	॥
१२ व्याहृतिसावित्रीजपो वेदास्मश्च	॥	९ नष्टमिच्छतो होमजपौ ।	९५
१३-१४ उत्सर्गाध्ययनकालौ ।	॥	१० महान्तमध्वानमिच्छतो होमजपौ ।	॥
१५ समावृत्तो ब्रह्मचारिषर्मयुक्तोऽधीयीत	॥	अष्टमं खण्डम् ।	
१६ ब्रह्मचारिणामध्ययनम् ।	९१	१ समावर्तने वस्तूपकल्पनम् ।	॥
१७-१८ एके समावृत्तो जायां गच्छे- त्प्रजार्थं च तत् ।	॥	२ यद्युभयार्थं न लभ्येत तर्ह्यार्या- यैव ।	॥
१९ उपाकरणम् ।	॥	३ समिदाहरणनियमः ।	॥
२० होमो जलावगाहनं च ।	॥	४ कामनाविशेषे समिन्निर्गमः ।	॥
२१-२२ सान्निध्यार्थादितर्पणम् ।	॥	५ उभयीमुपयकामः ।	॥
२३ एतदुत्सर्जनम् ।	९२	६ समिदाधानादिगोदानम् ।	॥
पष्ठं खण्डम् ।		७ मन्त्रानात्मवाचकान्कुर्वात् ।	॥
१ काश्यकर्मस्थाने काश्याः पाकयज्ञाः ।	॥	८ मर्दननियमः	९६
२ पुरोडाशस्थाने षष्ठः ।	॥	९ स्नानाज्ञाननियमः ।	॥
३ कामवासिकण्डम् ।	॥	१० कुण्डलवन्धनम् ।	॥
४-९ नैमित्तिकहोमस्तन्मन्त्राश्च ।	॥	११ अनुलेपननियमः ।	॥
६ अशुभस्वप्नदर्शन उपस्थानमन्त्राः ।	॥	१२ स्रग्भवनम् ।	॥
७ मन्त्रान्तरम् ।	९३	१३ तत्रान्धनियमः ।	॥
८ जृम्भणादौ जपमन्त्रः ।	॥	१४ छत्रादानम् ।	॥
९ अगम्यगमनादावाज्यहोमः ।	॥	१५ वैश्वदण्डदानम् ।	९७
१० तत्र समिदाधानं वा ।	॥	१६ मण्याद्याधानम् ।	॥
११ मन्त्रजपो वा	॥	नवमं खण्डम् ।	
सप्तमं खण्डम् ।		१ उद्देशमन्त्रादिकथनम् ।	॥
१-२ सूर्योपस्थानमन्त्राः ।	॥	२ प्रभृच्चं समिदाधानम् ।	॥
		३ मधुपर्कपूजनम् ।	॥

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
४ स्नानकालः ।	९८	१४ सौपर्णमन्त्रः ।	"
५-६ व्रतनियमो निषेधनियमश्च ।	"	१५ राज्ञोऽनुकपेण गमनम् ।	१०२
७-८ निषेधनियमान्तरं स्नातकमा- हात्म्यं च ।	"	१६ युद्धप्रदेशनियमः ।	"
दशमं खण्डम् ।	"	१७-१८ दुंदुभिवाद्नेषुविसर्जन- मन्त्रौ ।	"
१ गुरवे नामकथनम् ।	"	१९-२० युध्यमाने राज्ञि पुरो- हितजपमन्त्रो राज्ञो वा ।	"
२-३ उपवेशनानुज्ञा, उच्चैर्नामक- थनं च ।	"	—	
४-५ उपाशुकथनमन्त्रः शिष्यस्थो- पाशुकथनं च ।	९९	चतुर्थोऽध्यायः ।	
६ आचार्यजपमन्त्रौ ।	"	प्रथमं खण्डम् ।	
७-८ जपोत्तरमनुपन्त्रणं तत्प्रशंसा च ।	"	१ व्याधिपीडितस्याऽऽहिताग्नेः कर्तव्यम् ।	"
९-११ पक्ष्याद्यप्रियशब्दश्रवणे म- न्त्रजपः ।	"	२-३ ग्रामकामत्वे तत्रस्थितौ च प्रमाणम् ।	"
एकादशं खण्डम्	"	४-५ भगद्ः सोमादिभिरग्नि- मिष्टाऽग्निष्ठा वा प्रविशेत् । १०३	"
१ सर्वदिग्भ्यो मयभाषौ जपहोमौ । १००	"	६ मृतस्याऽऽहिताग्नेश्चिगभूमि- खननम् ।	"
२ जपमन्त्रः सूक्तशेषश्च ।	"	७ खातस्य निम्नोच्चत्वकथनम् ।	"
द्वादशं खण्डम्	"	८ खा १६थाऽऽशमप्रमाणम् ।	"
१-२ राजसंनाहनं सूक्तजपश्च ।	"	९ तस्य निस्तुतिप्रमाणम् ।	"
३-५ राज्ञे कवचघनुराजं राज्ञो जपमन्त्रश्च ।	१०१	१० तस्यार्थनियमः ।	"
६-७ स्वीयजपमन्त्र इषुषिदान- मन्त्रश्च ।	"	११ श्मशानदेशनिरूपाणम् ।	"
८-९ रथगमने जपमन्त्रोऽध्यानु- मन्त्रणं च ।	"	१२ तत्स्थानं बहुलौपचिकं मयेत् । १०४	"
१०-११ इषूनवेशमाणस्य तलं च धनतश्च राज्ञो जपमन्त्रौ ।	"	१३ कण्ठस्त्रिवृत्ताद्युद्घासनम् ।	"
१२-१३ सायमग्रे राजानि रा- जावलीकने च मन्त्रजपः ।	"	१४ विशेषविधिः ।	"
	"	१५ प्रेतस्य केशादिवपनम् ।	"
	"	१६ चर्हगज्यादिसंस्थानम् ।	"
	"	१७ पृथदाज्यप्रकारः ।	"

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
	द्वितीयं खण्डम् ।	८-९ कर्णयोः शामित्राहरणे	
१ अग्निपञ्चपात्राद्यानयनम् ।	१०९	मित्त्वैकं चेत् ।	११
२ प्रेतानयनप्रकारः ।	११	१०-११ उदरे पात्री समवत्त-	
३ शकटादिनेत्येके ।	११	धानं चपसं च ।	११
४ अनुस्तरणीकथनम् ।	११	१२-१९ अरण्यादीनामूर्वादिषु	
५-७ गौरजा वैकवर्णा कृष्णेत्येके	११	स्थापनम् ।	११
८ पशोः सव्यः ब्राह्मणघनपूर्वक-		१६ आसेचनव सु पृषदाज्यपूरणम् ।	११
मानयनम् ।	१०६	१७ उपयुक्तानां पुत्रेण संग्रहः कार्यः ।	११
९ तदन्वमात्यानामागमनम् ।	११	१८ आयुधायोजनम् ।	११०
१० वर्तुः कर्तव्यानियमः ।	११	१९ शिरोमुखाच्छादनमन्त्रः ।	११
११ आहवनीयाधानम् ।	११	२० पाण्योर्वृक्षौ ।	११
१२ गार्हपत्याधानम् ।	११	२१ हृदये हृदयम् ।	११
१३ दक्षिणाम्बुदाधानम् ।	११	२२ एके पिण्डसौ वदन्ति ।	११
१४ चित्ताग्निचयनम् ।	११	२३ वृक्षांभावे पिण्डाधानम् ।	११
१५ तत्र प्रेतसंवेशनम् ।	१०७	२४ प्रणीतापणयनानुमन्त्रणम् ।	११
१६ प्रेतस्य पत्न्याः संवेशनम् ।	११	२५ दक्षिणाम्बावाजुग्रहोपः ।	१११
१७ क्षत्रियप्रेतास्य घनुःसंवेशनम्		२६ प्रेतस्योरसि पञ्चमाहुतिस्तन्म-	
१८ पत्न्युत्थापनम् ।	११	न्त्रश्च ।	११
१९ वर्तुर्भेषमन्त्रः ।	११	चतुर्थं खण्डम् ।	
२० घनुरपनयनमन्त्रः ।	११	१ युगपदग्निज्वालनादेशः ।	११
२१ पुनः वर्तुर्भेषः ।	११	२ अनुष्ठितस्य कर्मणः फलविज्ञानम्	११
२२ घनुःक्षेपः ।	११	३ प्रकारान्तरस्य फलविज्ञानम् ।	११
	तृतीयं खण्डम् ।	४ दक्षिणाम्बुत्पर्वो फलम् ।	११२
१ पात्रयोजनम् ।	१०८	५ युगपत्प्राप्तौ फलकथनम् ।	११
२ जुह्वानयनम् ।	११	६-७ दहनमन्त्रः प्रशंसा च ।	११
३ उपमृद नयनम् ।	११	८ अतिवाहिकशरीरेण ।	११
४ स्पर्शाधानयनम् ।	११	९ पृष्ठतो न पश्येत् ।	११
५ स्थानविशेषे द्रव्यविशेषाधानम् ।	११	१० ज्ञानमलाञ्जलिदानादि ।	११३
६-७ नातिमायां सुवो सुवैकत्वे		११ मूर्धचिम्बं दृष्ट्वा गृहं प्रतिशेत् ।	११
भित्त्वा ।	१०९	१२-१५३ निष्टपगमा इत्यादयः	

सूत्रम्	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
केचन नियमाः ।	११	१८ होमसमापनादि ।	११
१६ त्रिरात्रमक्षारलवणम् ।	११	सप्तमं खण्डम् ।	
१७-२७ केचनान्ये दानाध्ययन- स्य निषेधाः ।	११४	१-२ श्राद्धप्रकारो ब्राह्मणनियमादि च ।	१२३
पञ्चमं खण्डम् ।		३-९ ब्राह्मणसंख्या, पिण्डनिपर- णादि, ब्राह्मणाय जलदानम् ।	१२५
१ अस्थिसंचयनकालः ।	११६	६-७ आसनं पुनर्जलदानं च ।	११
२ स्त्रीपुरुषभेदेन कुम्भकथनम् ।	११	८ पात्रे तिलावपनम् ।	११
३ प्रोक्षणमन्त्रः ।	११	९-१० पित्र्यं कर्माप्रदक्षिणमर्घ्य- दानं च ।	१२६
४ संचयनप्रकारः ।	११	११-१२ अर्घ्यदानात्पूर्वं जलदान- मर्घ्यनिवेदनं च ।	११
५ संचयनोत्तरमवधानम् ।	११	१३-१४ अर्घ्यानुमन्त्रणं, अर्घ्याणां प्रपमं पात्रं नोद्धरेत् ।	१२७
६-८ पांसुप्रक्षेप-मन्त्रजप-गर्तपूर- णादि ।	११७	अष्टमं खण्डम् ।	
पष्ठं खण्डम् ।		१-२ गन्धादिदानमशौकरणानुज्ञा प्रत्यनुज्ञा च ।	१२८
१-२ शान्तिकर्माग्निहरणं च ।	११	४-९ अशौ होमः, पाणौ वाऽभ्यनु- ज्ञायाम् ।	११
३ चतुष्पथेऽग्निं प्रक्षिप्य तं प्रसभ्यं परिच्यन्ति ।	११८	६ अग्निमुखा देवाः पाणिमुखाः पितरः ।	१२९
[४ अन्यवेक्षणोदिकुशपिञ्जलान्तम् ।]	११	७ भोजनपात्रेऽन्नदानविधानम्	११
५-६ अग्रेरुत्पादनदीपने ।	१२०	८ द्रुतशेषान्नदानम् ।	१३०
७ दक्षिणद्वारपक्षारसंततामुदकधारा सिञ्चेत् ।	१२१	९ भोजनपात्रेऽधिकान्नदानम् ।	११
८ अनुद्ध्वर्षणव्यमात्यारोहणम् ।	११	१० मधुमतीश्रावणम् ।	११
९ परिधिपरिधानम् ।	११	११ पिण्डार्घमन्नमुद्धृत्य शेषान्न- निवेदनम् ।	११
१० आहुतिननुष्टयं पुत्राद्यवलोकनं च ।	११	१२ अनाचान्तेषु पिण्डदानम् ।	१३१
११ चक्षुरज्जनम् ।	११	१३ आचान्तेषु तदित्येके ।	११
१२ कर्ताऽज्जाना युवतीरिक्षितेन ।	१२२	१४ ब्राह्मणानुज्ञानम् ।	११
१३ अदमाभिमर्शनम् ।	११		
१४ परिक्रमणजपः ।	११		
१५ स्विष्टकृदादिममापनम् ।	११		
१६ अपोपवेशनम् ।	११		
१७ अस्वपन्तं आसत ओदयान्	११		

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
१५ अस्तु स्वधेति प्रत्यनुज्ञानम् ।	१३२	१६ संज्ञापनदेशस्यं रुधिरं सर्वेभ्य	
नचमं खण्डम् ।		उद्दिशति ।	११
१ शूलगवः ।	१३३	१७ सर्वाणि रुद्रनामधेयानि ।	११
२ तत्कालः ।	११	२८ रुद्रस्यैव सर्वाः सेनाः ।	१३७
३-४ पशोर्निरूपणं लक्षणं च ।	११	२९ उच्छ्रयानि सर्वाणि तस्यैव ।	११
५-६ कर्हमापमेको वदन्ति, तत्प्र-		३० यजमानं रुद्रः संतोषयति ।	११
कारान्तरं च ।	१३४	३१ अस्य कर्मणो ब्रुवाणं रुद्रो न	
७ पशोर्निपेकः ।	११	हिनस्ति ।	११
८ शिरसः पुच्छं यावत् ।	११	३२ अस्य हुतशेषं न प्राश्रियात् ।	११
९ पशुसर्गाः ।	११	३३ अस्य द्रव्याणि ग्रामं नाऽऽहरेयुः ।	११
१० तस्य पालनावधिः ।	११	३४ अमात्यप्रतिषेधः ।	११
११ तत्र देशनियमः ।	११	३५ हुतशेषभक्षणम् ।	११
१२ यत्रत्यो ग्रामं न पश्यति तत्र ।	११	३६ शूलगवस्य फलश्रवणम् ।	१३८
१३ कालकथनम् ।	११	३७ शूलगवनेष्टाऽन्यं पशुमुत्सजेत् ।	११
१४ यूपनिखननं तत्र पशुबन्धनं च ।	११	३८ अनुसृष्टो नैव स्यात् ।	११
१५ प्रोक्षणादि पशुक्वपसमानम् ।	१३५	३९ शूलगवावश्यकता ।	११
१६ वपाहोमः ।	११	४० शन्तातीयं जपन् गृहं प्रविशेत् ।	११
१७ द्वादशनामको होममन्त्रः ।	११	४१ पशुपतापे गोष्ठे यजनम् ।	११
१८ मन्त्रान्तरम् ।	११	४२ नि.शेषस्थालिषिकहोमः ।	११
१९ एकनामको वा ।	११	४३ प्रतिधूमं गवानयनम् ।	११
२० बलिहरणम् ।	११	४४ शन्तातीयं जपन्पशूना मध्य-	
२१ दिगुपस्थानम् ।	१३६	मियात् ।	१३९
२२ सर्वरुद्रघ्नोप्येवम् ।	११	४५ आचार्यनमनम् । सपिण्डी-	
२३ तुषादीनामग्नौ प्रक्षेपः ।	११	सपिण्डीकरणम्	११
२४ शर्वत्यमतेन विशेषः ।	११		
२५ शोणितनिनयनमन्त्रः ।	११		

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्राणामनुक्रमणी समाप्ता ॥

अथ गृह्यपारिशिष्टविषयानुक्रमः ।

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
प्रथमोऽध्यायः ।		द्वितीयोऽध्यायः ।	
१ ग्रन्थप्रतिज्ञा ।	१४१	१ ग्रहयज्ञादि ।	१५३
२ संध्यावन्दनकालादि ।	”	२ ग्रहयज्ञसंमारादि ।	”
३ मार्जनविधिः ।	”	३ अर्चनाङ्गानि ।	”
४ ऊघमर्षणम् ।	१४२	४ पूजाविधिः ।	१५४
५ अर्घ्यादिगायत्र्यर्घान्तम् ।	”	५ ग्रहावाहनमन्त्राः ।	”
६ त्रिकालगायत्रीध्यानादि ।	१४३	६ ग्रहाणामधिदेवताप्रत्यधिदे- वताः ।	१५६
७ आचमनमन्त्रादि ।	”	७ ऋषिसाहस्यदेवतावाहनादि ।	१५७
८ मन्त्राणामृषिदैवतच्छन्दः- क्रमः ।	१४४	८ अग्न्युपधानादि ।	”
९ स्नानविधिः ।	”	९ यजमानामिषेकः ।	१५८
१० मध्याह्नस्नानविधिः ।	१४५	१० होमविधानादिप्रयोगः ।	”
११ मन्त्रस्नानप्रकारः ।	१४६	११ भोजनप्रकारः ।	१६०
१२ वैश्वदेवविधिः ।	”	१२ शयनादिविधिः ।	”
१३ पुण्याहवाचनविधिः ।	”	१३ श्राद्धविधिः ।	१६१
१४ स्पण्डिकादि ।	१४७	१४ ब्राह्मणसंख्यानियमादि ।	”
१५ ह्युकृत्वादिसेमार्जनम् ।	”	१५ गन्धाद्युपचारः पिण्डपितृय- ज्ञान्तं कर्म च ।	१६२
१६ ब्रह्मणः पञ्च कर्माणि ।	१४८	१६ ऋषीकरणादि कर्म ।	१६३
१७ पार्वणस्थालीपाकः ।	”	१७ पिण्डदानादि श्राद्धशेषसमा- पनम् ।	१६४
१८ नित्यमौपासनम् ।	१४९	१८ प्रकिरविकिरादि ।	१६५
१९ ऋषेऽग्नौ पुनराधानम् ।	”	१९ अध्याग्न्युदयिकश्राद्धे विशेषः ।	१६६
२० अनेकमार्थस्याग्निविचारः ।	”	तृतीयोऽध्यायः ।	
२१ कन्यावरणादि ।	१५०	१ पितृमेघप्रयोगः ।	”
२२ विवाहप्रयोगः ।	”	२ प्रेताग्निदाननियमः ।	१६७
२३ परस्परबलोकनम् ।	१५१	३ अग्निकार्यसमापनम् ।	१६८
२४ असतारोपणादि ।	”	४ कर्तुर्दकदानविधिः ।	”
२५ ऋशुमतीकृत्यादि ।	१५२		
२६ जातकर्मादि ।	”		

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
१ पिण्डक्रिया ।	"	५ मासादप्रतिष्ठाविधिः ।	"
६ नव विषमश्राद्धानि ।	१६९	६ अग्निस्थापनादि ।	१७७
७ अग्निसंचयनम् ।	"	७ अग्निषेकादि ।	१७८
८ दशमदिनकृत्यम् ।	"	८ शान्तिप्रतिष्ठादि ।	"
९ एकोद्दिष्टश्राद्धार्थः ।	१७०	९ षापीकूपतडागाद्युत्सर्गः ।	१७९
१० महैकोद्दिष्टविधिः ।	"	१० आरामोत्सर्गविधिः ।	१८०
११ सपिण्डीकरणम् ।	१७१	११ होमादिविशेषः ।	"
१२ आमश्राद्धविधिः ।	"	१२ प्राचीं दिशमन्वावर्तने ।	"
१३ अतीतसंस्कारः ।	१७२	१३ दक्षिणदिशान्वावर्तनम् ।	"
१४ पालाशविधिः ।	"	१४ पश्चिमदिशान्वावर्तनम् ।	१८१
१५ नारायणवलिः ।	"	१५ उदीचीं दिशमन्वावर्तते ।	"
१६ नागवलिः ।	१७३	१६ पृथिवीमन्वावर्तते ।	"
१७ पुराणमेकोद्दिष्टम् ।	"	१७ अन्तरिक्षमन्वावर्तते ।	१८२
१८ वृषोत्सर्गविधिः ।	१७४	१८ दिवसमन्वावर्तते ।	"
चतुर्थोऽध्यायः ।		१९ रात्रिमन्वावर्तते ।	"
१ पूर्वानां प्रकारो विधिश्च ।	"	२० परमन्वावर्तते ।	"
२ वास्तुपूजनविधिः ।	१७५	२१ सर्वा दिशोऽन्वावर्तते ।	१८३
३ प्रतिमाद्गव्याणि ।	"	२२ अग्निकार्यफलम् ।	"
४ मासादप्रतिष्ठादि ।	१७६		

इति गृह्यपरिशिष्टविषयानुक्रमः ॥

अथाऽऽश्वलायनगृह्यकारिकाविषयानुक्रमः ।

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
प्रथमोऽध्यायः ।		४ गर्भाधानप्रयोगः ।	"
१ परिमाषा ।	१८४	५ पुंसवनप्रयोगः ।	१८८
२ स्थालीपाकः ।	"	६ अनवलोपनप्रयोगः ।	"
३ स्वस्तिवाचनम् ।	१८७	७ सप्तमन्तोन्नयनप्रयोगः ।	"

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
८ जातकर्मप्रयोगः ।	१८९	४ आययणम् ।	१
९ नामकरणप्रयोगः ।	१९०	५ प्रत्यवरोहणम् ।	२०५
१० निष्क्रमणप्रयोगः ।	१९०	६ पिण्डापितृयज्ञः ।	१
११ अन्नप्राशनप्रयोगः ।	१९१	७ दर्शश्राद्धम् ।	२०६
१२ चूडाकर्मप्रयोगः ।	१९२	८ पूर्वेषुःश्राद्धम् ।	२०७
१३ उपनयनप्रयोगः ।	१९३	९ अष्टमीश्राद्धम् ।	२०८
१४ महानाक्षीव्रतम् ।	१९४	१० अन्वष्टक्यश्राद्धम् ।	१
१५ महाव्रतम् ।	१९४	११ माध्यावर्षम् ।	२०९
१६ उपनिषद्भ्रतम् ।	१९५	१२ कृष्णपक्षश्राद्धम् ।	१
१७ गोदानव्रतम् ।	१९५	१३ काम्यश्राद्धम् ।	१
१८ समावर्तनप्रयोगः ।	१९६	१४ मासिमासिश्राद्धम् ।	२१०
१९ स्नातकगमनविधानम् ।	१९६	१५ नान्दीश्राद्धम् ।	१
२० विवाहाहोमधुपर्कः ।	१९७	१६ रथारोहणम् ।	१
२१ कन्यादानम् ।	१९७	१७ वास्तुपरीक्षा शान्तिश्च ।	२११
२२ विवाहहोमप्रयोगः ।	१९८	१८ गृहे प्रथासप्रत्यागमनम् ।	२१२
२३ गृहप्रवेशनीयहोमः ।	१९९	१९ क्षेत्रकर्षणादि ।	१
२४ व्रतोत्सर्गविधिः ।	२००	२० क्षेत्रे नित्यं गवाक्षिमन्त्रणम् ।	१
२५ औपासनहोमः ।	२००	तृतीयोऽध्यायः ।	
२६ देवयज्ञः ।	२००	१ काम्यचरुहोमः ।	२१३
२७ भूतयज्ञः ।	२०१	२ व्याधिनिमित्तचरुहोमः ।	१
२८ पितृयज्ञः ।	२०१	३ द्रुःस्वप्नादिपरिहारः ।	१
२९ ब्रह्मयज्ञः ।	२०१	४ जृम्भादौ प्रायश्चित्तम् ।	१
३० मनुष्ययज्ञः ।	२०२	५ निद्रितेस्तमनादौ प्राय० ।	२१४
३१ संध्योपासनम् ।	२०२	६ कपोताद्युपघाते प्राय० ।	२१४
३२ उगकर्म ।	२०२	७ घनार्थगमने विधिः ।	१
३३ उत्सर्जनम् ।	२०३	८ औपासनाग्निनाशे प्रा०	१
द्वितीयोऽध्यायः ।	२०३	९ अन्वाधानोत्तरमग्निनाशे प्राय०	१
१ धवणाकर्म ।	२०३	१० नित्यहोमातिक्रमे प्रा० ।	१
२ सर्षपभुजः ।	२०४	११ उभयातिक्रमे ।	२१५
३ आधयुजिकर्म ।	२०४	१२ पुनराधानम् ।	१

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

नारायणकृतवृत्तिसमेतम्—

आश्वलायनगृह्यसूत्रम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

उक्तानि वैतानिकानि गृह्याणि वक्ष्यामः ॥ १ ॥

आश्वलायनमाचार्यं प्राणिपत्यं जगद्गुरुम् ।

देवस्वामिप्रसादेन क्रियते वृत्तिरीदृशी ॥ १ ॥

वैतानिकान्युक्तानि । अतः परं गृह्याणि वक्ष्यामः । वितानोऽग्नीनां विस्तारः । तत्र भवानि वैतानिकानि । बहुशिसाच्यानि कर्माणीत्यर्थः । गृहनिमित्तोऽग्निर्गृह्यः । तत्र भवानि कर्माण्यपि लक्षणया गृह्याणित्युच्यन्ते । गृहशब्दो भार्यायां शालायां च वर्तते । यथा 'सगृहो गृहमागतः' इत्यत्र हि पूर्वं गृहशब्दो भार्यावचनः । उचरस्तु शालावचनः । येषां भार्यासंयोगादुत्पन्ना इमानि कर्माणि प्रवर्तन्ते तेषामयं गृहशब्दो भार्यावचनः । येषां तु दायविभागकालेऽग्निरुत्पद्यते तेषां शालावचनः । 'भार्यादिरग्निर्दायादिर्वा तस्मिन्गृह्याणि' इति गौतमः । उक्तानुकीर्तनं संबन्धकरणार्थम् । संबन्धकरणे प्रयोजनं कथं सौभ्यः परिभाषाः प्राप्नुयुरिति । कथं वा न प्राप्नुयुः । शास्त्रान्तरत्वात् । कथं शास्त्रान्तरत्वम् । सूत्रसमाप्तावाचार्यनमस्कारात् । शास्त्रान्त एवाऽऽचार्यनमस्कार उपपद्यते । इदं प्रतिज्ञासूत्रम् ॥ १ ॥

अथः पाकयज्ञाः ॥ २ ॥

पाकयज्ञाख्यः । त्रिविधा इत्यर्थः । कुतः । हुताः प्रहुता ब्रह्मणिहुता इत्येकैकस्मिन्बहुवचननिर्देशात् । यदि हि त्रिविधत्वं न स्यादेकवचनेन निर्देशं कुर्यात् । तस्मात्त्रिविधत्वमिति । पाकयज्ञा अल्पयज्ञाः प्रशस्तयज्ञा वा । दृष्टश्चोमयत्र पाकशब्दः । 'योऽस्मत्पाकतरः' इत्यत्रास्मत्त्वे पाकशब्दः । 'तं पाकेन मनसाऽपश्यम्' इति 'यो मा पाकेन मनसा' इति च प्रशंसायाम् । तेनाऽऽज्यहोमेष्वपि पाकयज्ञतन्त्रं सिद्धं भवति । यदि हि पाकशब्दः पक्वौ वर्तते तर्ह्याज्यहोमेषु तन्त्रं न स्यात् । इष्यते च । तस्मान्न तत्र वर्तते । प्रशस्तयज्ञा इत्युक्तम् । कथं प्रशस्त-

+ मन्त्रव्याख्याहृद्वाचार्यः ।

त्वम् । उच्यते । यस्मादेतेषु संस्कारा आम्नातास्तैश्च ब्राह्मण्यमवाप्यते । के पुनस्ते संस्काराः । गर्माधानादयः । तस्मात्सर्वेषा पाकयज्ञत्वमिति यदुक्तं तत्सम्बन्धम् । २ ॥

कथं त्रिविधत्वमित्यत आह—

हुता अग्नौ ह्यमाना अनग्नौ प्रहुता ब्राह्मणभो-
जने ब्रह्मणिहुताः ॥ ३ ॥

अग्नौ ह्यमानाः ' हविष्यस्य जुहुयात् ' (गृ० १ । २ । १) इत्येवमादयो हुताः । अनग्नौ क्रियमाणाः ' अथ बलिहरणम् ' (गृ० १ । २ । ३) इत्येवमादयः प्रहुताः । ब्रह्मणभोजनं यत्रास्ति ब्राह्मणान्भोजयित्वेति ते ब्रह्मणिहुताः । अग्नाविति वचनमनग्नौ ह्यमानस्य सर्पबलेः प्रहुतत्वार्थम् । सोऽपि हि जुहोतिशब्दचोदितः । हुतादिसंज्ञाविधानं कृत्स्नोपदेशार्थं शब्दतत्त्वार्थतश्च + मृगतीर्थसंज्ञावत् । अथवा त्रैविध्योपदेशार्थम् । पाकयज्ञानामेतत्तन्त्रमिति वक्ष्यति । अत्र त्रैविध्योपदेशे मृति, त्रिविधाना च पाकयज्ञत्वे सति तत्र पाकयज्ञग्रहणमपार्थक्यं सत्समानजातीयानामेव हुताना पाकयज्ञाना तन्त्रं यथा स्यादित्येवमर्थं त्रैविध्योपदेशः । प्रहुतब्रह्मणिहुताना मा भूत्तन्त्रमिति । तेन सर्पवत्यादाववदानधर्मो निवृत्तो ब्राह्मणभोजने च निर्वापादि निवृत्तम् ॥ ३ ॥

अथाप्युच उदाहरन्ति यः समिध य आहुती यो
वेदेनेति ॥ ४ ॥

अधिकपादग्रहणमृचोऽधिकस्य द्व्युचस्य ग्रहणार्थम् । न तृचस्य । तृतीयायामर्थ-
विरोधात् । बहुवचनं तु ' अगोरुधाय ' ' आ ते अग्ने ' ' यः समिधा ' इति
द्व्युचावमिषेत्योपपन्नम् । ऋचामुदाहरणं कथम् । एतान्यपि वर्णाणि निर्यानि श्रौते-
स्तुल्यान्याहिताग्नेरपि स्युरित्येवमर्थम् ॥ ४ ॥

समिधमेवापि अदधान आदधन्मन्थेत यज
इदमिति नमस्तस्मै य आहुत्या यो वेदेनेति विद्य-
येचाप्यस्ति मीतिस्तदेतत्पश्यन्नृपिकवाच । अगो-
रुधाय गविषे घृता यदस्म्यं वचः । घृतात्स्वा-
दीयो मधुनश्च वोचतेति । वच एव म इदं घृताच्च
मधुनश्च स्वादीयोऽस्ति मीतिः स्वादीयोऽस्तिव-
त्येव तदाह । आ ते अग्न ऋचा हविर्ददा तष्टं

भरामसि । ते ते भवन्तूक्षण ऋषभासो वशा
उतेति । एत एव म उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च
भवन्ति । य इमं स्वाध्यायमधीयत इति यो नमसा
श्चध्वर इति नमस्कारेण वै खल्वपि न वै देवा
नमस्कारयति यज्ञो वै नम इति हि ब्राह्मणं भवति
॥ ५ ॥ ख० १ ॥

‘ समिधमेवापि श्रद्धघान आदधन्मन्येत ’ इत्यारभ्य ‘ यज्ञो वै नमः ’ इत्यन्तं
ब्राह्मणं भवति । तत्र समिधेत्यस्य तात्पर्यकथनं ब्राह्मणं समिधमेवापीति । समिध-
मेवापि श्रद्धघान आदधन् इदं दैवतमिति मन्येतैव । कुतः । नमस्तस्मै । अत्र नमः-
शब्देनात्रमुच्यते । निघण्टुषु नमःशब्दोऽत्रनामसु पठितः । समिदपि तस्मै दैवताय
नमो भवति । अन्नं भवति । प्रीतिहेतुर्मवतीत्यर्थः । श्रद्धघान इत्यनेन श्रद्धायुक्त-
स्यैव पाकयज्ञेऽधिकार इति ज्ञाप्यते । य आहुतीत्यस्य विवरणं ब्राह्मणं य आहु-
त्येति । तत्र ‘ सुपां सुलुक्, इत्यादिना तृतीयैकवचस्य पूर्वसवर्णादेशः । यो वे-
देनेत्यस्य पादस्य तात्पर्यकथनं ब्राह्मणं यो वेदेनेति विद्ययैवेत्यादि । विद्ययाऽपि
प्रीतिदैवतस्यास्त्येवेत्यर्थः । द्रव्यत्यागाभावेऽपि वेदस्याप्ययनमात्रेणापि प्रीतिरस्ती-
त्यभिप्रायः । विद्यया प्रीतिरस्तीत्येद्द्रव्यायितुं तस्मिन्नर्थे मन्त्रान्तरं साक्षित्वेन
श्रुतिर्दर्शयति—तदेतदित्यादि । तदेतदर्थरूपं पश्यन्पिर्मन्त्रद्रष्टोवाच अगो-
रुषायेत्यादि । अग्निमन्त्रे स्तोतारः प्रत्यक्षीकृताः । एवंमूतायेन्द्राय हे सखायो
वचो वोचत । घृतास्वादीयो भधुनश्चेति कृत्वैति । वच एवेत्यनेन तु तात्पर्यक-
थनपरेण ब्राह्मणेन देवताः प्रत्यक्षीकृताः स्तूयन्ते । ह इन्द्र, इदं मे मम वच एव
घृताश्च भधुनश्च स्वादीयः । अस्मिद्धत्यास्वादीयस्त्वस्य प्रार्थनेर्षमिति दर्शयति—
स्वादीयोऽस्त्वित्यादिना । स्वादीयोऽम्बित्येवासी साक्षित्वेन ऋषिराहेत्यर्थः ।
अतोऽस्ति प्रीतिः । एवमप्ययनं रसात्स्वादुतरमित्युक्तम् । मांसादपि स्वादुतरमिति
मन्त्रान्तरं श्रुतिर्दर्शयति—आ ते अग्न इत्यादि । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यकथनं
ब्राह्मणमेत एवेत्यादि । हे अग्ने एत एव मे मत्संबन्धिनः । अत एव ते तवोक्षाण-
क्षर्षमाश्च वशाश्च भवन्ति । भवन्त्वित्यर्थः । भवन्तीति लोट्थे षेट् । विकरणसिप्र-
त्ययाढागमेकारलोपास्तु व्यवस्थिताविकल्पत्वात् भवन्ति । के मत्संबन्धिन इति
चेत् । य इमं स्वाध्यायमधीयत इति । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यमुखादिमांसेन तव यावती
प्रीतिस्तावती तव विद्ययाऽपि भवित्वित्यर्थः । उत्तरार्धेऽप्ययनं ब्राह्मणं यो

नमसा स्वध्वर इति नमस्कारेणेत्यादि । नमस्कारेणापि योऽग्निमर्चयति सोऽपि स्वध्वरः शोमनयज्ञः । ‘ तस्येदर्वन्तो रंहयन्तः ’ इत्यादिपाकयज्ञानामर्षवादः । नमस्कारेणापि खलु प्रीतिरस्ति । कुतः । न वै देवा नमस्कारमति । अतिरतिक्रमणे । देवा हि नमस्कारं नातिक्रामन्ति । तमप्याद्रियन्त इत्यर्थः । किमिति नातिक्रामन्ति । यज्ञो वै नमः । नमस्कारोऽपि यज्ञ इत्यर्थः । इति हि ब्राह्मणं भवति । इतिशब्दो निर्दिष्टपरामर्शा । समिधमेवेत्यादि, एवमन्तं ब्राह्मणं भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥ १ ॥

अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् ॥ १ ॥

अथशब्दो विशेषप्रक्रियार्थः । अथ गृह्याण्युच्यन्त इति । अत्र सायंप्रातःशब्दौ छक्षणयाऽहोरात्रवचनौ । कुत एतत् । स्मृतिदर्शनात् । ‘ सायंप्रातरशनान्याभिजु-
पेत् ’ इति । अशनं च मध्याह्ने विहितम् । ‘ पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदिनो मनु-
प्याणामपराह्णः पितृणाम् ’ इति । वैश्वदेवानन्तरमातिथ्यादेर्विधानाच्च । सिद्धं पक्वम् । सिद्धस्येति दध्नः पयसश्च मा भूत् । हविष्यस्येति चणककोद्रवादीनां मा भूत् । कथमहविष्यस्य प्राप्नुयात् । अन्नसंस्कारत्वात् । उभयमपि तर्हि नाऽऽर-
भ्यम् । दर्शनादेव सिद्धस्य हविष्यस्य च भविष्यति । यथा—घतुरश्वतुरो मुष्टी-
त्तिवपतीत्युक्ते हविष्यमेव प्रतीयते । सिद्धं च तद्भवति । अनारभ्यमाणे दोषः । अनादिष्टद्रव्यत्वादाज्यं प्रसज्येत । ‘ आज्यशेषेण वाऽनक्ति हृदये ’ (१।८।९) इति ब्रुवन्तापयति । यत्र द्रव्यं नाऽऽदिश्यते तत्राऽऽज्येन होम इति । तस्मात्त-
त्त्वित्यर्थं सिद्धग्रहणमारभ्यम् । तर्हि हविष्यग्रहणमपार्थक्यम् । नन्वन्नसंस्काररवा-
दहविष्यस्यापि स्यात् । अपूर्वार्थत्वाच्च न स्यात् । तर्हि तन्त्रनिवृत्त्यर्थं हविर्ग्रहणम् । कथम् । हविष्यस्य होम एव स्यान्न तन्त्रमिति । ननूत्तरत्र विधानान्न तन्त्रं प्राप्नो-
तीति च शङ्का न कार्या । एवं तर्हि विवाहेऽपि तन्त्रनिवृत्तिप्रसङ्गात् । तत्र चेष्यते तन्त्रम् ॥ १ ॥

होममन्त्रानाह—

अग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतयेऽग्नीषोमाभ्या-
मिन्द्रामिभ्यां चावापूयिबीभ्यां घन्बन्तरय इन्द्राय विश्वे-
भ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे ॥ २ ॥

अग्निहोत्रदेवताभ्य इति विषयको नै मन्त्रः । तयाऽर्षप्रतीतेः । अग्निहोत्र-
शब्दोऽयं द्रव्ये कर्मणि च वर्तते । तत्राग्निहोत्रदेवताभ्य इति किं द्रव्यदेवता गृह्यन्त
उत कर्मदेवता इति संशयः । काः पुनर्द्रव्यदेवताः । ‘ रुद्राद्या रौद्रहविसत् ’

इत्याद्याः श्रुतावुक्ताः । ता न संभवन्ति । मक्तिमात्रत्वात् । तेन कर्मदेवता
 गृह्यन्ते । एवं वेदग्निर्गृहपतिरित्येवमाद्या अपि प्राप्नुवन्तीति शङ्का न कार्या । तासा-
 मनित्यत्वात् । कास्तार्हि । अग्निः सूर्यः प्रजापतिश्चोमयत्र । श्रुतौ चाऽऽसां सम्प-
 गुपदेशः । ' तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्य ' इत्यादि । सोमाय वनस्पतय इत्येका-
 ऽऽहुतिः । वनस्पतेर्गुणत्वेन दृष्टत्वात् । ' अग्निर्गृहपतिः सोमो वनस्पतिः ' इति ।
 समाचारश्चैवमेव । इत्युक्तो देवयज्ञः ॥ २ ॥

स्वाहेत्यथ बलिहरणम् । ॥ ३ ॥

अप्रेषितयागत्वादेव स्वाहाकारे सिद्धे स्वाहाकारवचनं ज्ञापनार्थम् । एतज्ज्ञा-
 प्यते । अन्यत्र बलिहरणे स्वाहाकारो न भवतीति । तेन चैत्यबलौ नमस्कारो
 भवति । अथशब्द आनन्तर्यार्थः । इतरथा कर्मन्तरत्वात्कालान्तरेऽपि बलिहरणं
 स्यात् । ब्रह्मयज्ञस्त्वेषां पूर्वा वा स्यात् । उचरो वा । मनुष्ययज्ञस्तूत्तर एव ।
 ' वैश्वदेवं वृत्स्वातिष्ठन्नतिथिमाकाङ्क्षेत् ' इति वचनात् ॥ ३ ॥

एताभ्यश्चैव देवताभ्यः । अद्भ्य ओषधिवनस्पति-

भ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्यः ॥ ४ ॥

एताभ्यः प्रागुक्ताभ्यो देवताभ्यश्चकाराद्ब्रह्मणो देवताभ्यश्च बलिहरणं कार्यम् ।
 एवकारः पौनर्वाचिकः । भूमौ प्राक्संस्थां पङ्क्तिं करोति । ब्रह्मणे स्वाहेति हुत्वाऽ-
 न्तरालं मुक्त्वाऽद्भ्य इत्यादिभिर्जुहोति । गृहदेवताभ्य इति मन्त्रो न विधायकः ।
 तथा वास्तुदेवताभ्य इति च । यदि हि विधायकः स्यादुभयवचनमपार्थक्यं स्यात् ।
 गृहमेव हि वास्त्वित्युच्यते ॥ ४ ॥

इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यो यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय

वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति मति-

दिशम् ॥ ५ ॥

दिग्ग्रहणेन चतस्रो दिशो गृह्यन्ते । यत्रैव प्रधानदेवतास्तत्रैव पुरुषैर्मवितन्यमिति
 कृत्वा प्रधानानामुत्तरतः पुरुषेभ्यो बलिं हरेत् ॥ ५ ॥

ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये ॥ ६ ॥

दिग्देवतानां मध्ये पूर्वोक्तेऽन्तराले ॥ ७ ॥

विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ ७ ॥

मध्ये एव ॥ ७ ॥

सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा ॥ ८ ॥

मध्य एव । दिवाग्रहणं ज्ञापनार्थं क्रियते । तेन वैश्वदेवस्य प्रातरारम्भणं भवति । इतरथा सायंप्रातरुपदेशात्सायमुपक्रमः स्यात् । अग्निहोत्रवत् । तच्चानिष्टम् । अतो दिवाग्रहणम् । तेनाग्रथे स्वाहेति सायं जुहुयादित्यत्र सायमुपक्रमः ॥ ८ ॥

नक्तंचारिभ्य इति नक्तम् ॥ ९ ॥

दिवाचारिभ्य इत्यस्य स्थाने नक्तंचारिभ्य इति नक्तं भवति ॥ ९ ॥

रसोभ्य इत्युत्तरतः ॥ १० ॥

सर्वासामुत्तरतः ॥ १० ॥

श्वधा पितृभ्य इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिणा

निनयेत् ॥ ११ ॥ ख० २ ॥

‘ यज्ञोपवीतशौचे च ’ (थौ० १ । १ । १०) इति यत्र + प्राचीनावीतित्वं निवीतित्वं वाऽऽचार्येण न विहितं तत्र यज्ञोपवीतित्वं प्राप्तम् । अतः प्राचीनावी-
तित्वं विधीयते । निनयेदिति वचनं क्रियान्तरज्ञापनार्थम् । तेन बलिहरणमिदं न भवति । किमेवं सिध्यति । स्वाहाकारो न भवति । ननु स्वधाकारः प्रदानार्थः स्वाहाकारश्च प्रदानार्थ इत्युभयोरैककार्यवारित्वेन समानजातीयत्वात्स्वधाकारस्य बाधको भवति । नैतदेवम् । समानार्थयोः समुच्चयो दृश्यते । यथा ‘ सोमाय पितृ-
मते श्वधा नमः ’ इति श्वधानगरवारयोः । तद्वदग्राप्याशङ्का स्यात् । का पुनरियं क्रिया । पितृयज्ञः । एवं च कृत्वा पितृयज्ञार्थं ब्राह्मणभोजनमन्वहं न कर्तव्यमिति सिद्धम् । शेषग्रहणमानन्तर्यार्थम् । अस्त्यग्निमन्त्रिक्रियान्तरत्वात्कालान्तरे वा स्यात् । एवमुक्तं वैश्वदेवं यस्मिन्वर्षिमश्विदशौ वैश्वदेवं कार्यम् । न गृह्य एवेति नियमः । कुतः । प्राग्विधानाद्विवाहाद्यैः । यदि हि तत्रामिप्रेतमपविष्यत्तमेव पूर्वं द्रूयात् । पाणिना च वैश्वदेवं कार्यम् । न पात्रान्तरेण । शक्यत्वात् ॥ ११ ॥ २ ॥

अथ खलु यत्र क्व च होप्यन्त्स्यादिपुमात्रावरं सर्वतः स्पण्डित्त्वमुपलिप्पोल्लिरुय पड्लेखा उदगा-
यथा पश्चात्प्रागायसे नानाऽन्वयोरितिस्रो मध्ये त-
दभ्युक्ष्यार्थि मतिष्ठाप्यान्वाधाय परिसमुद्य परि-
स्थीर्य पुरस्तादक्षिणतः पश्चादुत्तरत इत्युद-
पसंस्थं तूर्णोः पर्युक्षणम् ॥ १ ॥

+ उत्तरतः प्रथमं प्रोक्ष्यते दक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्तरिनविधीतं चण्डल्यितम् ।

अपशब्दोऽधिकारार्थः । इत उत्तरं यानि वक्ष्यन्ते तेषामेवायं होमविधिर्भवेतीति । तेन वैश्वदेवे क्वचग्रहणेन प्राप्यमाणो होप्यद्धर्मो न भवति । खलुशब्दोऽपार्थकः । मिताक्षरेऽप्यनर्थक इति वचनात् । यत्र क्वचग्रहणमहरहःक्रियान्तरविध्याशङ्कानिवृ-
 स्यर्थम् । यत्र क्व च होप्यन्स्यादिति होममनुद्य धर्मविधिः । तर्हि यत्रेत्येवास्तु । क्वचग्रहणमनर्थकम् । न । तन्त्रप्रतिषेधविषयेऽप्यौपासनाग्निपरिचरण एतत्सूत्र-
 विहितपरिसमूहनपरिस्तरणपर्युक्षणानां प्राप्त्यर्थं क्वचग्रहणम् । लेखादयो न सन्तीति वक्ष्यामः । इषुमात्रा मात्रा यस्य स्पण्डिलस्य तदिषुमात्रम् । एकस्य मात्राशब्दस्य लोपः । उष्ट्रमुखवत् । तच्च तदवरं चेपुमात्रावरम् । अवरं निकृष्टमित्यर्थः । सर्वतः सर्वासु दिक्षु । चतसृष्वित्यर्थः । चतसृष्वपि दिक्षु इषुमात्रप्रमाणं नतोऽधिकं वा चतुरस्रं स्पण्डिलं गोमयेनोपलिप्य पङ्खेखा उल्लिखेत् । पङ्खग्रहणं कपम् । षट्स्वपि लेखासु अग्नेः स्थापनं यथा स्यादिति । केनचिद्यज्ञियेन शकलेन स्पण्डिल-
 मध्य उदग्शीर्षां प्रादेशमात्रां न्यूनानां वा लेखामग्निप्रतिष्ठापनदेशस्य पश्चादुल्लिखेत् । नानेत्यसंसर्गार्थम् । तस्या अन्तर्धोर्नाना असंसृष्टे प्रागायते लेखे लिखेत् । तत-
 स्तिस्रो मध्येऽसंसृष्टाः प्रागायता लेखा लिखेत् । शकलं तत्रैव निधाय स्पण्डिल-
 मभ्युक्ष्य शकलं निरस्याप उपपृथ्वाभ्यात्ममग्नि* प्रतिष्ठाप्यान्वाद्घाति । ततोऽति-
 देशपाठं बर्हिष इधमस्य च संनहनं करोति । अन्वाधानं नामामुककर्माह्मत्वेन द्वयो-
 स्तिसृणां वा समिधामभ्याधानम् । ततः परिसमुह्य । परिसमूहनं नामाग्नेः समन्तात्परि-
 मार्जनम् । तच्चाग्निहोत्रवत् । ततः परिस्तीर्थं । पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चात्तत्तरत
 इत्येवम् । उदक्संस्पवचनमेकैकस्या दिक्षुदक्संस्थताप्राप्त्यर्थम् । अथवा—इत्यु-
 दक्संस्थमिति पृथग्भोगः । निघातानामनेकार्थत्वादितिशब्द एवंप्रकारे । एवंविधं
 यत्कर्म सर्वदिवसैवद्धं परिसमूहनपर्युक्षणशिरस्त्रिरुन्नादिकं तद+परार्जिताया आर-
 म्योदक्संस्थं कार्यमित्यर्थः । ततस्तूष्णीं पर्युक्षणं करोति । तूष्णींग्रहणं मन्त्रवर्जमन्ये
 घर्मा अग्निहोत्रदृष्टा भवन्तीत्येवमर्थम् । त्रिखिरैकैकं पुनः पुनरुदकमादायाऽऽद्यान्ते
 च कर्मणां पर्युक्षणम् । उभयत्र च परिसमूहनपूर्वकमित्यत्र पुनः परिसमूहनविधानं
 मध्ये परिस्तरणसिद्धयर्थम् । एतस्मिन्काले उत्तरतोऽग्नेरपः प्रणयति घमसेन कां-
 स्येन मृन्मयेन वा । उत्तरत्र निनयनदर्शनात् ॥ १ ॥

पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनम् ॥ २ ॥

कार्थमिति शेषः ॥ २ ॥

* 'अनर्थ' इति टचि 'नस्तदिति' इति टिलोपः । + अपराजिता नाम ऐशानी दिक् ।

अथ किंलक्षणे पवित्रे कथं वोत्पवनं कार्यमित्येतद्द्वयं निर्णेतुमाह—

अप्रच्छिन्नाग्रावनन्तर्गर्भौ प्रादेशमात्रौ कुशौ नाना-
ऽन्तयोर्गृहीत्वाऽङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां
पाणिभ्यां सवितुष्ट्वा प्रसव उत्पुनाभ्यच्छिद्रेण
पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति प्रागुत्पु-
नाति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् ॥ ३ ॥

प्रशब्दः सूक्ष्मच्छिन्नाग्रयोरनिवृत्त्यर्थः । न विद्यतेऽन्तर्मध्ये गर्भो ययोस्तौ तथोक्तौ ।
प्रादेशमात्रौ कुशौ । एवंलक्षणयुक्तौ कुशौ पवित्रसंज्ञौ । नानेत्यसंसर्गार्थम् । पवित्रे
अन्तयोरसंसृष्टे अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा प्रागुत्पुनाति
सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । प्रागिति पाठः कार्यः । प्राडिति पुंलिङ्गपाठे तु कर्तुः
प्राङ्मुखत्वं स्यात् । तच्च परिभाषासिद्धम् । ननु कर्मणश्चापि प्राक्तत्वं तत एव
सिद्धम् । सत्यम् । तत्तु शास्त्रान्तरदृष्टपुनराहारनिवृत्त्यर्थम् । तेन ज्ञायते 'शास्त्रा-
न्तरदृष्टानामविरोधिनां पात्रासादनादीनामिच्छातः क्रिया' इति । इत्थं हि शास्त्रा-
न्तरे दृष्टम् । परिस्तरणकाले पात्रासादनार्थमुत्तरतोऽग्नेः कांश्चिदर्मानास्तीर्थं ब्रह्मवस्तु
कर्मसु दक्षिणतोऽग्नेरपि कांश्चिदर्मानास्तीर्थं ततोऽग्निं पर्युत्स्योदग्नेर्दग्नेषु द्वंद्वं न्याधि
पात्राण्यसादयति, उमाभ्यां पाणिभ्याम् । अयं पात्रासादनक्रमः—'प्रोक्षणपात्र-
मथ स्रुवयुक्तं पात्रमपां प्रणयनाय विशिष्टम् । माननमाज्वहविर्भ्रंहणार्थं त्विधममथो
परिसादय दर्मान्' इति । आज्वहोमेषु दर्शानसु तु कर्मस्वयं क्रमः—'स्याली
चरोः प्रोक्षणमाननं च दर्शानसु सादय दर्शहोमे । पात्रं प्रणीतार्थमपाज्वपा-
त्रमिधं क्रमेण क्रमविक्षुशोश्च' ॥ 'ततोऽपच्छिन्नाप्रावित्युक्तलक्षणे पवित्रे
गृहीत्वा प्रोक्षणपात्रे निषापाय आसिच्य ताभ्यां त्रिरुत्पुनोत्तानानि पात्राणि
कृत्वा विस्तरपेधं सर्वाणि पात्राणि त्रिः प्रोक्षति । ततः प्रणीतापात्रं प्रत्य-
ग्नेर्निषाय तस्मिन्ने पवित्रे अन्तर्धायाद्भिः पूरयित्वा गन्वादि मत्सिच्य पाणिभ्यां
पात्रं नासिकान्तमुद्गतयोत्तरतोऽग्नेर्दग्नेषु निषाय दर्भः प्रच्छादयेदिति । आचार्यस्य
तु मते पूर्णपात्रं नित्यं कार्यम् । अन्यस्य तु करणेऽभ्युदयः । अकरणे न प्रत्ययाय
इत्याशयः । इत्थं चान्यशास्त्रे दृष्टम् । 'पूर्णपात्रनिधानानन्तरं तत्रस्ये पवित्रे
गृहीत्वाऽऽज्वस्यत्वा निषापाऽऽज्वमात्सिच्योदग्नेद्वाराणपोष्य, तेषाधिधित्याऽऽज्व-
मवग्राहय दर्भमे प्रच्छिद्य, प्रसात्वाऽऽज्वे प्रास्य, पुनर्ज्वलता तेनैवोद्गुणेन
त्रिः परिहरेयेनावग्राह्यं कृतम् । ततः शनैः शनैःदग्नेद्वाराणाद्वाराणतिगृह्य तत्रस्य-

मेवाऽऽज्यमुत्पूय, पवित्रे अद्भिः प्रोक्ष्यामौ प्रक्षिपेदिति । आचार्यस्योत्पवनं नित्यम् । अन्यत्तु पाक्षिकम् । पूर्ववद्विभक्त्याकूनम् । सुक्स्तुवसंभार्जनमप्यन्यशास्त्रे दृष्टम् । तस्यापीच्छातः क्रिया । अनयोः संमार्ग उच्यते—‘ दक्षिणेन हस्तेनोभौ गृहीत्वा सव्येन कांश्चिदर्मानादाय सहैवामौ प्रताप्य जुहूं निधाय दक्षिणेन पाणिना सुवस्य बिलं दर्माग्नैः प्रागारभ्य प्रागपवर्गं त्रिः संमृज्याघस्तादग्नेौवाभ्यात्मं त्रिः संमार्ष्टि । ततो दर्माणां मूलेन दण्डस्याघस्ताद्विल्लपृष्ठादारभ्य यावदुपरिष्ठाद्विलं तावत्त्रिः संमार्ष्टि । अथाद्भिः प्रोक्ष्य सुवं निष्टप्याऽऽज्यस्याख्यां निधायोदकस्पृष्टैरेव दर्भैर्जुहूं चैवमेव संमार्ष्टि । ततो दर्मानद्भिः प्रक्षाल्यान्नावनुप्रहरेत् ’ । एवं संमार्गः । स्विष्टकृदन्ते चैधमसंनहनानामग्नौ प्रासनं दृष्टम् । अन्यदपि यदसमच्छास्त्राविरुद्धं परशास्त्रे दृष्टं तदपीच्छातः कार्यमिति ज्ञापयितुं प्रागुत्पुनातीति पुनराहारप्रतिषेधः कृतः । किञ्च—उत्पुनाति त्रिरित्येव वाच्यं व्यावर्थात् । तथा सति ‘ सर्वत्रैव कर्मावृत्तौ ’ (श्रौ० सू० १ । १) इत्यनेन सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिति सिध्यति । एवं सिद्ध इदं वचनं गृह्ये कर्मावृत्तौ मन्त्रावृत्तिर्मविष्यतीत्येवमर्थम् । तथा च सति पूर्वयोगः किमर्थः । आज्याधिकारार्थ इति चेत् । तर्हि प्रागुत्पुनात्याज्यमित्यत्रैव वाच्यम् । अथ पवित्रसंज्ञार्थः । तर्हि कुशौ पवित्रे इत्यत्रैव वाच्यम् । उच्यते । पूर्वोणामन्त्रकमुत्पवनं विधीयते । अनेन तु समन्त्रकम् । तत्र वैतानिकेऽमन्त्रकं गृह्ये कर्माणि समन्त्रकमित्येवं विनिवेशः ॥ ३ ॥

कृताकृतमाज्यहोमेषु परिस्तरणम् ॥ ४ ॥

कृतिरेव कृतम् । कृतं चाकृतं च यस्य तत्तथोक्तम् । आज्यमेव यत्र हविः स आज्यहोमः । अन्यथाऽऽज्यग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात् । सर्वत्र ह्याचारादयः सन्त्येव । आज्यहोमेषु परिस्तरणं कार्यं वा न वेत्यर्थः । अथ च परिस्तरणविकल्पो यत्राऽऽज्यग्रहणमस्ति यथा ‘ आज्याहुतीर्जुहुयात् ’ (१ । ४ । ३) इति तत्रैव भवति । न पुनरनादिशाज्यहोमेषु । यद्यनादिष्टहोमेष्वप्ययं विकल्पः स्यात्तत्राऽऽज्यग्रहणमपार्थक्यं स्यात् ॥ ४ ॥

तथाऽऽज्यभागौ पाकयज्ञेषु ॥ ५ ॥

तथेति । कृताकृतावित्यर्थः । पाकयज्ञेषु सर्वेष्वज्यभागौ कार्यौ वा न वेत्यर्थः । पाकयज्ञग्रहणमाज्यहोमाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मा च धन्वन्तरियज्ञशुलगववर्जम् ॥ ६ ॥

तथेत्यनुवर्तते । पाकयज्ञेष्वपि च । ब्रह्मा च सर्वेषु पाकयज्ञेषु कृताकृतौ

भवति । घन्वन्तरियज्ञं शूलगवं च वर्जयित्वा । अथ तयोर्नित्यो भवति । उत नैव भवति । नित्यो भवतीति द्रूमः । कुतः । तयोरुपदेशात् । ' ब्रह्माणमग्निं चान्तरा ' (१ १२ ९) ' वैद्यं च चरित्रवन्तं ब्रह्माणमुपवेश्य ' (४।९।१४) इति च । तर्हि तस्मादेव नित्योऽस्तु किमनेनेनि च शङ्का न कार्या । अस्मिन्विकल्पप्रतिषेधेऽस्त्युपदेशस्य पक्षे कृतार्थत्वात् । तयोरपि ब्रह्मा चोऽलवत्कृताकृतः स्यात् । ब्रह्माऽस्ति चेतप्रणीताप्रणयनात्पूर्वं समस्तपाण्यङ्गुष्ठो भूत्वाऽग्नेर्गाम्निं परीत्य दक्षिणतः कुशेषु ' निरस्तः परावसुः ' इति तृणमङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां प्रत्यङ्गदक्षिणां निरस्य ' इदमहमर्वावसोः सदने सीदामि ' इति मन्त्रेणोपविशेत् । ततः ' बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपाय ' इत्यन्तं ब्रह्मजपं जपेत् । ततो ' ब्रह्मन्नपः प्रणेप्यामि ' इति कर्त्राऽतिमृष्टः ' भूर्भुवःस्वर्यृहस्पतिप्रसूतः ' इति जपित्वा ' ॐ प्रणय ' इत्यतिसृजेत् । केचिदतिसर्जनं प्रत्यतिसर्जनं च नेच्छन्ति । कर्मान्ते सर्वप्रायश्चित्तानि संस्नानपं च कुर्यात् । सर्वदा यज्ञमना मधेदुदद्बुमुल्लध्व ॥ ६ ॥

अमुष्मै स्वाहेति जुहुयात् ॥ ७ ॥

क्वचिन्नामधेयेन होम उक्तः । ' सावित्र्यै ब्रह्मगे ' (३ । ९ । ४) इत्यादि । क्वचिन्मन्त्रेण होम उक्तः । ' अग्ने नय सुधा राये अस्मान् ' (२ । १ । ४) इति चतसृमिरिति । यत्र तु नोमयं तत्र तु नामधेयेन कथं होमः स्यादित्येतत्सूत्रम् । ' प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वा ' (१।१३।७) ' काम्याश्वरवः ' (३ । ६ । १) इत्यादौ ॥ ७ ॥

अग्निरिन्द्रः भजापतिर्बिभ्वेदेवा ब्रह्मेत्यनादेशे ॥ ८ ॥

यत्र होमस्यानादेशः कर्मणश्चाऽऽदेशस्तत्रैता देवता होतव्याः । कुत्र । जातकर्मादौ । तर्हि स्थारोहणेऽपि स्यात् । एवं तर्ह्यन्यथा व्याख्यास्यामः । यत्र होमश्चोद्यते न मन्त्रश्चोऽलकर्मादौ ' नैके कांचन ' (गृ० १ । ४ । ६) पक्षे तत्रैताभ्यो देवताभ्यो जुहोति मन्त्रानादेश इतीयमेव व्याख्या साध्या । मन्त्रप्रकरणत्वात् । तेन जातकर्मादौ न होमोऽस्ति । अन्ये तु पूर्वोक्तदोषपरिहारेण वर्णयन्ति । * यत्र परराद्ये होमश्चोद्यते स्वशास्त्रे तु कर्ममात्रं तत्रैता देवता भवन्तीति । क । जातकर्मादौ ॥ ८ ॥

एकवर्हिराज्यस्विष्टकृतः स्युस्तुल्यकालाः ॥ ९ ॥

एक(कं)वर्हिरादिये(दि ये) पां पाकपज्ञानां ते तथोक्ताः । तुल्यकाला एक-
कालाः । एकस्मिन्काले यद्यनेके पाकपज्ञाः कार्यत्वेन प्राप्तास्तदा ते समानतन्त्राः कार्या
इत्यर्थः । किमुदाहरणम् । यदा पर्वणि रात्रौ काप उत्पद्यते तदा कान्यपार्वणयो-
रेककालत्वम् । यदा वाऽऽग्रयणाश्वयुजी कर्मणी आश्वयुज्यां क्रियेते तदा तयोरेक-
कालत्वम् ॥ ९ ॥

वर्हिरादिग्रहणस्य तन्त्रोपलक्षणार्थतां स्पष्टयितुं यज्ञगाथामुदाहरति —

सदेषाऽभि यज्ञगाथा गीयते । पाकयज्ञान्समासाद्य
एकाज्यानेकवर्हिषः । एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानाऽपि
सति दैवते ॥ १० ॥ इति ॥ ख० ३ ॥

तस्मिन्नर्थे एषा यज्ञगाथाऽभिगीयते पठ्यते । बहून्पाकयज्ञानेकस्मिन्काले समा-
साद्य प्राप्यैकाज्यानेकवर्हिष एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानाऽपि सति दैवते । न प्रति-
दैवतं तन्त्रमावर्तयितव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ ३ ॥

उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौल-
कर्मोपनयनगोदानविवाहाः ॥ १ ॥

अनेन चौलकर्मोपनयनं काञ्चो विधीयते । उदगयनात् गच्छत्यादित्यस्तदुदगयनम् ।
तथा लोकप्रसिद्धः । आपूर्यमाणस्य चन्द्रस्य यः पक्षः स तथोक्तः । स हि मा-
सस्य च पक्षस्य च कर्ता । अथवा— आपूर्यमाणश्चासौ पक्षश्चाऽऽपूर्यमाणपक्षः । स
हि चन्द्ररश्मिभिरापूर्धते शुक्लपक्ष इत्यर्थः । ज्योतिःशास्त्राविरुद्धं कल्याणं नक्षत्रम् ।
चौलकर्मोपनयनं चौलस्यैव संज्ञान्तरं न तु व्रतादेशानामयं काल इत्येते । स कथं प्राप्नो-
ति । उपनयनातिदेशात् । तर्ह्यत्र गोदानग्रहणमपार्थक्यम् । चौलातिदेशात् । उच्यते ।
समावर्तनार्थं गोदानग्रहणम् । ‘गौदानिकं कर्म कुर्वीत’ (३ ८, ६) इति कर्म-
ग्रहणं यथा कर्मणोऽन्यनियमे वाग्धमनादिकं निवर्तयति तथा कालमपि निवर्तयेत् ।
तस्माद्गोदानग्रहणं यत्र गोदानगौधोऽप्यस्ति तत्रापि यथा स्यात् । तर्हि समा-
वर्तनग्रहणमेव कार्यम् । उच्यते । छाषवार्थं गोदानग्रहणम् ॥ १ ॥

सार्धकालपेके विवाहम् ॥ २ ॥

एक आचार्याः सर्वस्मिन्काले विवाहमिच्छन्ति । नोदगयनादिनियमः । तेषां
कोऽभिप्रायः । दोषग्रवणान् ‘ऋतुमस्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति’ इति ।
अन्ये च लोकिका दोषाः समुत्पद्यन्ते ॥ २ ॥

तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयात् ॥ ३ ॥

तेषां ग्रहणं किमर्थम् । विवाहस्यानन्तरत्वात्सर्वेषां प्राप्त्यर्थमिति चेत् । तत्र .। दर्शनात्सर्वेषां स्युः । यदयं विवाहे चतुर्थीमित्याह । उच्यते । तेषां संवधिन्योऽन्तर्बर्तित्य एता आहुतयो भवन्ति । न तु तेभ्यः पूर्वं भवन्तीत्येवमर्थं तेषां ग्रहणम् । तर्हि पुरस्ताद्ग्रहणमपार्थक्यम् । न । प्रयोजनमुपरिष्ठाद्दक्ष्यामः । संख्यावचनं किमर्थम् । तत्रैके भ्रुवते । ' यत्र परिमाणवचनं प्रत्युच्यग्रहणं वा नास्ति ' घाता ददातु दाशुष इति द्वाभ्याम् ' (१।१४।३) इत्यादौ तत्र कथं प्रत्यादेशं होमः स्यात् इति । तदसत् । एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायात् । अपि च 'स्वाहाकारान्तैर्मन्त्रैः ' (श्रौ. १।१।१) इति प्रतिमन्त्रं स्वाहाकारः प्राष्ठः । स च प्रदानार्थः । न च तमतिक्रम्य होतव्यमिति युक्तं वक्तुमस्य विद्यमानायां गतौ । तेन सर्वत्र प्रत्युच्यमेव होम इति सिद्धम् । का पुनरस्य गतिः । तत्रैके नियमार्थमिति प्राहुः । ' समुच्चयपक्षेऽपि वर्थं चतस्र एव स्युर्न बहुच इति । वर्थं प्रयोगः । एकैकस्या ऋचोऽन्ते एकैका व्याहृतिः ' । तदप्यसत् । प्राधान्येनाऽऽहुतिविधिप्रकरणत्वादाहुतिसमुच्चय एव । न मन्त्रसमुच्चयः । किमर्थं तर्हीदं नियमार्थमेव चतस्र एव स्युरिति । तेनाऽऽज्यभागौ न भवतः । तर्हि स्विष्टकृदपि न स्यात् । न । पुरस्तान्नियमार्थं हि पुरस्ताद्ग्रहणं कृतम् । आधारौ तु स्त एव । अनाहुतिस्त्वात् । आज्यग्रहणं परिस्तरणविकल्पार्थम् ॥ ३ ॥

अग्न आर्युषि पत्रस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च व्याहृतिभिर्वा ॥ ४ ॥

चतस्रभिः । चतसृणामेव हि सूत्रे व्याहृतिसंज्ञा कृता । व्याहृतिमिश्र भूः स्वाहेत्यादिभिः ॥ ४ ॥

समुच्चयमेके ॥ ५ ॥

एक आचार्या ऋगाहुतीनां व्याहृत्याहुतीनां च समुच्चयमिच्छन्ति । तेनाष्टाऽऽहुतयः ॥ ५ ॥

नैके कांचन ॥ ६ ॥

एक आचार्याः कामप्याहुतिं नेच्छन्ति । नैक इत्येव वक्तव्ये कांचनग्रहणमृगाहुतीनां व्याहृत्याहुतीनां चार्थं प्रतिषेधो यथा स्यात् । अन्यास्स्वाहुतयो होतव्या इत्येवमर्थम् । किंशब्दस्य सर्वनामत्वात् । सर्वनाम्नां च प्रकृतपरामर्शित्वात् । तेनादेशाहुतयः सिद्धाः ॥ ६ ॥

त्वमर्पमा भवसि यत्कनीनामिनि विवाहे चतुर्थीम् ॥ ७ ॥ ख० ४ ॥

अत्र संशयः । पूर्वस्या बाध उतोत्कर्ष इति । उत्कर्ष इति ब्रूयः । असमानजा-
तित्वात् । समानजातेरेव हि बाधो विहितः । ' एष समानजातिधर्मः ' (श्रौ. २ ।
१) इति । तच्छब्दचोदितश्च समानजातिर्भवति । यथा ' अथ सामिधेन्यः '
(श्रौ. १ । २) ' ताः सामिधेन्यः ' (श्रौ. ३ । ८) इति । अत्र त्वत्च्छब्द-
चोदितत्वाच्च बाधोऽपि तूत्कर्षः । यथा ' प्रतिपस्थाता वाजिने तृतीयः ' (श्रौ.
२ । १७) इत्यत्राऽऽग्नीध्रस्योत्कर्षस्तद्वदत्रापि । अपि च संख्यानिर्दिष्टो न पूर्व
बाधते । यत्र तु बाधते तत्र स्थानग्रहणं करोति । यथा ' तृतीयाह-स्थाने महाव्र-
तम् ' (श्रौ. १० । २) । तस्मादुत्कर्ष इति सिद्धम् ॥ ७ ॥ ४ ॥

कुलमग्रे परीक्षेत ये मातृतः पितृत्वश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ १ ॥

कुलशब्देनोमौ वंशौ महापातकादिरहितावतिशुद्धौ तथाऽपस्मारादिदोषरहिता-
विति । कुलमग्रे प्रथमं परीक्षेत । कथम्, ये मातृतः पितृत्वश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् ।
' ये मातृतः पितृत्वश्च दशपुरुषं समनुष्ठिता विद्यातपोभ्यां पुण्यैश्च कर्मभिर्येषामुभयतो
नावाप्त्यर्थं निनयेयुः पितृत्वश्चैके ' (श्रौ. ९ । ३) इति । अग्रेवचनं वधुवरगु-
णेभ्यः कुलमेव प्रधानं स्यादित्येवमर्थम् ॥ १ ॥

अथ वरगुणमाह—

बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत् ॥ २ ॥

अर्थदर्शिनी बुद्धिः । कोऽर्थः । यः शास्त्राविरुद्धः । तद्वते बुद्धिमते कन्यां प्रय-
च्छेत् ॥ २ ॥

अथ कन्यागुणानाह—

बुद्धिरूपशीललक्षणसंपन्नापरोगामुपयच्छेत् ॥ ३ ॥

बुद्धिरूपशीललक्षणैर्युक्तां रोगवर्जितां कन्यामुपयच्छेत् स्वी कुर्यात् । यत्र स्वमनो
रमते तद्रूपम् ॥ ३ ॥

लक्षणानां दुरवगाहत्वं मत्वा परीक्षान्तरमाह—

दुर्विज्ञेयानि लक्षणानीति ॥ ४ ॥

लक्षणानि दुर्विज्ञेयानीति कृत्वैवं परीक्षेत ॥ ४ ॥

अष्टौ पिण्डान्कृत्वा ' ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठा-
तम् । यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं
तद्दृश्यतामिति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं द्रुयादेपापेकं गृहा-
णेति ॥ ५ ॥

सेत्रादिभ्योऽष्टम्यो मृदमाहृत्याष्टौ पिण्डान्कृत्वा ' ऋतमग्रे ' इत्यनेन मुष्पिण्डा-

नमिमन्त्र्य कुमारौ ब्रूयादेपामेकं गृहाणेति । पुनः पिण्डग्रहणं कुमार्या अभिमन्त्रणं
मा भूत् । साऽपि हि द्वितीया निर्दिष्टा ॥ १ ॥

क्षेत्राच्चेदुभयतः सस्याद्गृहीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति
विद्याद्गोष्ठात्पशुमती वेदिपुरीषाद्ब्रह्मवर्चस्विन्यविदासिनो हृदात्स-
र्वसंपन्ना देवनात्कितवी चतुष्पथाद्द्विपत्राजिनीरिणादधन्या इम-
शानात्पतिप्री ॥ ६ ॥ ख० ५ ॥

उभयतः सस्यात्क्षेत्रादाहृतं मृत्पिण्डं गृहीयाच्चेदस्याः प्रजा अन्नवती भविष्यतीति
विद्यात् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । यदेकस्मिन्संवत्सरे द्विः फलति तदुभयतः सस्यं
क्षेत्रम् । अपवृत्ते कर्मणि या वेदिस्तस्याः पुरीषम् । अविदासी हृदो नामाशोष्यो हृदः ।
देवनं द्यूतस्थानम् । द्वौ प्रव्रजतीति द्विप्रवाजिनी । सैरिणीति यावत् । यत्रोच्चं
बीजं न प्ररोहति तदिरिक्लणम् । पतिं हन्तीति पतिघ्नी । अत्र पतिस्तुतिनिन्दाद्वारेण
सैव स्तुता निन्दिता चेति मन्तव्यम् । उत्तरैस्त्रिमिर्वाक्यैः सैव निन्द्यते ॥ ६ ॥ १ ॥

अलंकृत्य कन्यामुदकपूर्वा दद्यादेव ब्राह्मो विवाहः । तस्यां
जातो द्वादशावरान्द्वादश परान्पुनात्युभयतः । ऋत्विजे वितते
कर्मणि दद्यादलंकृत्य स दैवो दशावरान्दश परान्पुनात्युभयतः ।
सह धर्मं चरत इति प्राजापत्योऽष्टावरानष्ट परान्पुनात्युभ-
यतः । गोमिथुनं दत्त्वोपयच्छेत स आर्षः सप्तावरानसप्त परा-
न्पुनात्युभयतः । मिथः समधं कृत्वोपयच्छेत स गान्धर्वः ।
घनेनोपतोष्योपयच्छेत स आसुरः । सुप्तानां प्रमत्तानां वाऽपह-
रेत्स पैशाचः । इत्वा भित्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्यो
हरेत्स राक्षसः ॥ १ ॥ ख० ६ ॥

कन्यामलंकृत्योदकपूर्वा दद्यात् । एव विवाहो ब्राह्मसंज्ञो भवति । तस्यां
कन्यायां जातो द्वादशावरानुत्पत्स्यमानान्द्वादश परान्पुनाति । उभयतो मातृतः
पितृतश्चेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । वितते कर्मणीति । वैतानिके कर्मणीत्यर्थः ।
मिथःसमय+करणं नाम त्वं मम भार्या भव अर्हं तव मर्ता भवामीत्येवं(×रूपो
विवाहो गान्धर्वसंज्ञः । कन्यापित्रे घनदानेन यो विवाहः स आसुरसंज्ञः । सुषेभ्यः
प्रमत्तेभ्योऽपवाधनेभ्यः कन्यामपहृत्य यो विवाहः स पैशाचसंज्ञकः । युद्धं कृत्वा क-

* इरिणं शून्यमूपरम् । + शपयः । × कंसस्थितो ग्रन्थः क. ग. अलंकृत्योदकयोर्नास्ति ।

न्यामपहृत्य यो विवाहः स राक्षससंज्ञकः) । एवमेतेऽष्टौ विवाहाः । तत्र पूर्वेषु चतुर्षु पूर्वपूर्वः प्रशस्तः । उत्तरेषु चतुर्षुत्तरोत्तरः प्राणीयान् । तत्र पूर्वं ब्राह्मणस्य । इतरयोः प्रतिग्रहामावात् । आर्तिवज्यामावाच्च । गान्धर्वः क्षत्रियस्य । पुराणे दृष्टत्वात् । राक्षसश्च तस्यैव । युद्धसंशोभात् । आमुस्तु वैश्यस्य । धनसंयोगात् । इतरे त्रयोऽनियताः ॥ १ ॥ ६ ॥

अथ खलूच्चावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान्विवाहे प्रतीयात् ॥ १ ॥

अपशब्दोऽधिकारार्थः । यद्वक्ष्यते तद्विवाहे वेदितव्यमिति । खलूक्तः । उच्चावचग्रहणं कथम् । एते जनपदधर्मादयो नानाकाराः क्रियन् । नैकेन कर्त्ता समुच्चीयेरन्निति । जनपदधर्मा देशधर्माः । ग्रामशब्देन नगरमुच्यते । धर्मशब्दादेव द्वितीयानिर्देशे सत्यन्वये सिद्धे तानिति वचनं कुलधर्मा अपि कार्या इत्येवमर्थम् । तान् । तादृशानित्यर्थः । विवाहाधिकारे पुनर्विवाहग्रहणं कृत्वा विवाहे यथा स्युरित्येवमर्थम् । इतरधोपयमनकालादुत्तरकालं विहितत्वादुपयमने न स्युः । उपयमनं नाम कन्यायाः स्वीकरणम् । प्रतीयादिति । कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

यत्तु समानं तद्वक्ष्यामः ॥ २ ॥

किमर्थमिदम् । यथाऽन्यान्पुपदेशादेव सर्वत्र भवन्ति पार्वणादीनि तथेदमपि स्यात् । नियमार्थं तर्हि जनपदादिधर्माणां वक्ष्यमाणधर्माणां च विरोधे सति वक्ष्यमाणमेव धर्मं कुर्यान्न जनपदादिधर्ममिति । यद्वक्ष्यामस्तत्सर्वत्र समानमेवेत्यर्थः । वैदेहेषु केषुचिदेशेषु सद्य एव व्यवयो दृष्टः । गृह्ये तु ब्रह्मचारिणो त्रिरात्रमिति ब्रह्मचर्यं विहितम् । तत्र गृह्योक्तमेव कुर्यान्न देशधर्ममिति सिद्धम् ॥ २ ॥

पश्चादग्नेर्दृषदमश्मानं प्रतिष्ठाप्योत्तरपुरस्तादुदकुम्भं समन्वारव्यायां हुत्वा तिष्ठन्त्यद्गुम्भः प्राङ्मुख्या आसीनाया गृह्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयाद्यदि कामपीत पुषंस एव मे पुत्रा जायेरन्निति ॥ ३ ॥

वेदिकायामग्निप्रतिष्ठापनोत्तरकालं पश्चादग्नेर्दृषदमश्मानं प्रतिष्ठाप्योत्तरपूर्वदेशे उदकुम्भं प्रतिष्ठापयेत् । तत आज्यस्य बर्हिष्वासादनान्तं कर्म कृत्वा, समन्वारव्यायां बध्वाभिष्टुमाग्नाधानाद्यापारान्तं कृत्वा ततः पूर्वोक्ता आज्याहुर्ताहुत्वा, तिष्ठन्त्यद्गुम्भः प्राङ्मुख्या आसीनाया अद्गुम्भेव गृह्णीयात् । गुम्भामित्युक्त्वा पुत्रकामश्चेत् । मन्त्रान्तुत्तरपोरग्नि हस्तग्रहणयोर्भवत्येवायम् । दृष्टप्रसिद्धा । अश्मा

तत्पुत्रकः । तत्रोभयोः प्रतिष्ठापनं सिद्धम् । एवं चेद्दोषः । ' अश्मानमारोहयति ' (गृ० १ । ७ । ७) इत्यत्र पुत्रकारोहणं स्यात् । तर्ह्यश्मग्रहणं तस्य विशेषणं स्यात् । दृषदमश्मानमिति । अश्ममयीमित्यर्थः । मृन्मय्यपि हि लोके दृषद्विद्यते । तर्हि पुत्रकप्रतिष्ठापनं न स्यात् । न । स्यादेव । मङ्गलार्थत्वात् । दक्षिणतः पत्न्युप-
विशेदुत्तरतः पतिरिति शास्त्रान्तरे दृष्टम् । स्रुवेण होमः । साधनान्तरानुपदेशात् ।
' एवंभूतो व्यक्तहोम० ' (श्रौ० १ । ११) इत्यनेनैवावस्थाने सिद्धे ' तिष्ठन्स-
मिषमादध्यात् ' (३ । ८ । १६) इत्यत्र तिष्ठन्ग्रहणं कथम् । अन्यत्राऽऽ-
सीनस्य कर्माणि स्युरित्येवमर्थम् । ततोऽत्राप्यासीनप्राप्तौ तज्जिवृत्त्यर्थं तिष्ठन्ग्रहणम् ।
प्रत्यङ्मुख इति प्राङ्मुखत्वनिवृत्त्यर्थम् । ' तस्य नित्याः प्राञ्चश्चेष्टाः ' (श्रौ०
१ । १ । ८ इत्यनेन प्राङ्मुखत्वे सिद्धे प्राङ्मुख्या इति वचनं प्रत्यङ्मुखत्वनिवृ-
त्त्यर्थम् । आसीनाया इत्येतत्कथम् । इत उत्तरं बध्ना विहितं कर्म तिष्ठन्त्याः
स्यादित्येवमर्थम् । ' उत्तानेनोत्तानं पाणिं गृहीयात्रीचेन चोत्तानम् ' इति शास्त्रा-
न्तरे दृष्टम् । पुत्रशब्दः पुंसि स्त्रियां च स्मृतौ दृष्टः । ' अकृता वा कृता वाऽपि
यं विन्देत्सदृशात्सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ' (मनुः
९ । १३६) इति । दौहित्रेण मातामहः पौत्री भवतीत्यर्थः । लोके च दुहितरि
पुत्रशब्दं प्रयुज्जाना दृश्यन्ते । एहि पुत्रेति । मन्त्रे च दृश्यते । ' पुमांस्ते पुत्रो
जायताम् ' इति । तस्मात्पुमांसः पुत्रा इति विशेषणम् । अथवा । ' पुंनान्नो नर-
काद्यस्मात्पितरं प्रायते सुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ' (मनुः
९ । १३८) इति । एवंविधः स पुत्रो जायेत न प्रथमप्रकृतिमात्रमित्येवमर्थमुभ-
योर्ग्रहणम् ॥ ३ ॥

अङ्गुलीरेव स्त्रीकामः ॥ ४ ॥

एवकागोऽङ्गुष्ठनिवृत्त्यर्थः । स्त्रीकामो दुहितृकाम इत्यर्थः ॥ ४ ॥

रोमान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमुभयकामः ॥ ५ ॥

उभयकामः पुत्रदुहितृकामोऽङ्गुष्ठाङ्गुलीभिः सह हस्तं गृहीयात् ॥ ५ ॥

प्रदक्षिणमार्गमुदकुम्भं च त्रिः परिणयञ्जपति । अमोहमस्मि
सा त्वं सा त्वमस्यमोहं यौरहं पृथिवी त्वं सामाहमृषत्वं तावेह
धिवहावहै । प्रजां प्रजनयावहै संभियौ रोचिष्णु सुमनस्यमानी
जीवेव शरदः शनमिति ॥ ६ ॥

अग्निमुदकुम्भं च त्रिः प्रदक्षिणं षधूं स्त्रीं परिणयञ्जपति । अमोहमस्मीति ।
उदकुम्भप्रहणमन्थेषां सर्वेषां यज्ञपात्राणां बहिष्करणार्थमित्येके । अन्ये तु विवाहे

यदन्यदृष्टं पात्रमश्मा तस्यैव बहिष्करणार्थमिति । त्रिग्रहणं परिणयनेन संबध्यत उत जपेन । यदि पूर्वेण तर्हि सकृज्जपः स्यात् । अथ जपेन तर्हि सकृत्परिणीतिः । पूर्वेणेति ब्रूमः । कुतः । परिणीय परिणीयेति तस्य बहुत्वं दर्शितम् । जपश्च परिणयाङ्गमिति* कृत्वा यावत्परिणयनमावर्तते ॥ ६ ॥

परिणीय परिणीयाश्पानमारोहयतीममश्मानमारोहाश्मेव त्वं स्थिरा भव । सहस्र पृतनायतोऽभितिष्ठ पृतन्यत इति ॥ ७ ॥

वीप्साद्विर्वचनं सर्वपरिणयनेष्वश्मारोहणं कारयितव्यमित्येतदर्थम् । अपास्य कर्मणः कः कर्ता । आचार्यः । कुतः । वक्ष्यति—‘ शिरसी उदकुम्भेनावसिच्य ’ (गृ० १ । ७ । २०) इति । स्वयंकर्तृत्वे सत्यवसेचनं कर्तुं न शक्यत इति । तदसत् । वर एव कर्ता आचार्येण ह्ययं विसृष्टो विवाहं करोति । उदकुम्भग्रहणं तु तत्रस्थमुदकं लक्षयति ॥ ७ ॥

वध्वञ्जलाद्युपस्तीर्य भ्राता भ्रातृस्थानो वा द्विर्लाजानावपति ॥ ८ ॥

ततो वध्वञ्जलाद्युपस्तीर्य वध्वा भ्रात्रादिर्द्विर्लाजानावपति । वरो नामदन्यश्चेन्निः+ । ततः शेषमभिघार्यवदानं च प्रत्यभिचारयति । एवमवदायावदाय त्रिभिर्मन्त्रैर्जुहोति । भ्रातृस्थानः पितृव्यपुत्रो मातुलपुत्रश्च ॥ ८ ॥

त्रिर्जामदग्न्यानाम् ॥ ९ ॥

पञ्चावत्तिनामित्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रत्यभिघार्य हविः ॥ १० ॥

हविःशब्दः शेषे वर्तते । यथा ‘ नात्र हवीषि प्रत्यभिचारयति ’ (१ । १० । २१) ॥ १० ॥

अवचं च ॥ ११ ॥

अवदानमित्यर्थः । उपस्तरणाभिघारणे कः करोति । भ्राता । कुतः । समानकर्तृत्वनिर्देशात् । तदयुक्तम् । यदि ह्यत्र भ्राताऽभिषेतः स्याद्वध्वञ्जलो भ्रातोपस्तीर्येत्येवावक्ष्यत् । तस्माद्द्वर एव करोति । यत्तुक्तं समानकर्तृत्वनिर्देशादिति । तत्र ब्रूमः । असमानकर्तृकत्वेऽपि हि क्त्वाप्रत्ययो दृश्यते । यथा ‘ आज्याहुतिं ह्रुत्वा मुखं घनं दद्यात् ’ (श्रौ० ३ । १३) इति । होमे ब्रह्मा कर्ता । दाने यजमान इत्यादिषु पूर्वकालतामात्रमेव विवक्षितं तद्वदत्रापि ॥ ११ ॥

* अदस्य प्रधानं गुणं शादिति भावः । + अत्र मानं निर्जामदग्न्यानामित्यभिर्घ्नं सूत्रम् ।

एषोऽवदानधर्मः ॥ १२ ॥

‘यत्र यत्रावदानमस्ति तत्र तत्रैव धर्मो भवतीत्यर्थः । ‘मध्यात्पूर्वार्धाच्च द्विविधोऽव-
धाति’ (१ । १० । १८) इत्यादौ ॥ १२ ॥

अर्घमणं नु देवं कन्या अग्निमयसत । स इमां देवोऽर्घमा प्रेतो
मुञ्चातुनामुतः स्वाहा । वरुणं नु देवं कन्या अग्निमयसत । स
इमां देवो वरुणः प्रेतो मुञ्चातुनामुतः । स्वाहा । पूषणं नु देवं
कन्या अग्निमयसत । स इमां देवः पूषा प्रेतो मुञ्चातुनामुतः
‘स्वाहेत्यविच्छिन्दत्यञ्जलिं स्रुचेव जुहुषात् ॥ १३ ॥

को जुहोति । वधूः । कुनः । अविच्छिन्दत्यञ्जलिमिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । कस्यैते
मन्त्राः । वधाः । कुतः । ‘सा हि जुहोति । मन्त्रलिङ्गात् । कन्या अग्निमयसतेति ।
तदसत् । न हि स्त्रीणां मन्त्रेष्वधिकारोऽस्ति । ननु कथं पत्नीवाचने । तत्र वच-
नमस्ति । अत्र तु संदिग्धम् । तस्माद्द्वरस्य मन्त्राः । मन्त्रलिङ्गाच्च । ‘स इमां
मैः’ इति हि परोक्षनिर्देशः । यदि हि वधाः स्युः स इमां देव इति न स्यात् ।
तूक्तं सा हि जुहोतीति । तत्र ब्रूमः । अन्यस्यापि मन्त्रो दृश्यते । ‘अध्वर्यु-
होति’ ‘होता वपट्करोति’ । यत्तूक्तं मन्त्रलिङ्गादिति । तत्र ब्रूमः । न
त्रेयं कन्याऽभिधीयते । अन्था एव तु कन्याः । यदीयमभिधीयते बहुवचनं
। पचते । तथामृतश्च प्रत्ययः । तस्माद्द्वरस्येति सिद्धम् ॥ १३ ॥

अपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यात्मं तूर्णी चतुर्थम् ॥ १४ ॥

अप्राप्तनिषेधः किमर्थः । चतुर्थहोमं कृत्वा कथममन्त्रकं परिणयनं स्वादिस्येव-
अर्थमित्येके । अन्ये तु त्रीणि परिणयनान्यानन्तर्येणोक्तानि । तथा त्रयो होमाः ।
अत्र कथं पूर्वं पूर्वं परिणयनं कृत्वा पश्चाद्धोमः स्वादिति ज्ञापयितुमिति । शूर्पपुटः
क्रोणः । तूर्णीवचनं प्रजापतिज्ञानार्थम् । चतुर्थग्रहणं कथम् । एतस्य द्रव्यस्य
स्विष्टकृतं न स्यात्स एव च कर्ता यथा स्वादिति । तेन धवर्जुहोति ॥ १४ ॥

ओष्योष्य द्वैके लजान्परिणयन्ति तथोत्तमे आहुती न संनि-
पततः ॥ १५ ॥

अमिमत्तार्थज्ञापनार्थो हशब्दः । एके लजानोष्योष्य पश्चात्परिणयन्ति ।
किमिति । तथा सत्युत्तमे आहुती न संनिपतत इति कृत्वा । पूर्वस्मिन्पक्षे पक्ष उत्तमे
आहुती संनिपततः । कोऽयं संनिपातो नाम । यदि पूर्वाहुतिसिरासि प्रक्षेपः । न
तर्हि क्वचिदप्यस्ताविष्यते किं पुनः पूर्वस्मिन्पक्षे । अपाऽऽनन्तर्यम् । न तर्ह्यसौ दोषः ।
पार्वणादौ दृष्टवान् । तस्मादयमर्थः । यथोत्तमे आहुती न संनिपततस्तथा कर्त-

व्यम् । उत्तमयोराहुत्योर्मध्ये परिणयनं कर्तव्यमित्यर्थः । कथं वा न स्यात् । अपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यात्मामिति । अन्यार्थं कृतमपीह मध्ये परिणयनं निवर्तयेत् । अपवा पूर्वास्मिन्नाक्ष उत्तमे + संनिपततः । अत्र तु न संनिपतत इति वदन्नपरिणीयवचनं चतुर्थपरिणयनार्थमित्यास्मिन्नपि पक्षे पूर्वं परिणयनं कृत्वा पश्चाद्धोमो न चाऽऽनन्तर्येण होम इति ज्ञापयति । यदि त्वानन्तर्येण होमः स्यात्स-
र्वाप्तमेव संनिपातादुत्तमयोराहुत्योः पूर्वास्मिन्पक्षे संनिपात इति नोपपद्यते ॥ १५ ॥

अयास्यै शिखे विमुञ्चति यदि कृते भवतः ॥ १६ ॥

अथशब्द इदानीं स्विष्टकृन्निवृत्त्यर्थः । ×अस्या इति वरस्य निवृत्त्यर्थः । यदीत्व-
नित्ये । देशघर्मादिना यदि कृते भवतः ॥ १६ ॥

के कृते भवत इत्याह—

ऊर्णास्तुके केशपक्षपोर्वदे भवतः प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य
पाशादिति ॥ १७ ॥

प्र त्वा मुञ्चामीति दक्षिणां शिखां विमुञ्चति ॥ १७ ॥

उत्तरामुत्तरया ॥ १८ ॥

प्रेतो मुञ्चामीत्युत्तरा शिखां विमुञ्चति । वरस्य तु शिखे तूष्णीं विमुञ्चति ॥ १८ ॥

अथैनामपराजितायां दिशि सप्तपदान्यभ्युत्क्रामयतीष एकपद्यूर्ध्वं
द्विपदी रायस्पोपाय त्रिपदी मायोभवाय चतुष्पदी मजाभ्यः
पञ्चपद्यूर्ध्वः षट्पदी सखा सप्तपदी भव सा मामनुव्रता भव ।
युत्रान्विन्दशवहै वहंस्ते सन्तु जरदष्टय इति ॥ १९ ॥

अथशब्दः पूर्वेण तुल्यः । एनां वधुम् । अपराजिता प्रागुदीची । तत्र सप्त
पदान्यभ्युत्क्रामयति वधुं सप्तभिर्मन्त्रैः । वाक्यस्य साकङ्क्षत्वाद्भवादेश्च योग्यत्वात्सं-
निहितत्वाच्च पर्येकं संबध्यते । यथा रहस्य उल्लिखामीति शब्दः 'प्राणाय त्वाऽपा-
नाय त्वा वयानाय त्वोल्लिखामि' इत्यन्त्ये वाक्ये पठितोऽपि पूर्वत्रापि संबध्यते तद्ग-
दत्रापि । ऐतरेयिभिरप्युक्तं 'मत्रादि सर्वत्र समानम्' इति । तेन 'इष एकपदी
भव सा मामनुव्रता भव' इति सर्वत्र संबन्धनीयम् ॥ १९ ॥

उभयोः संनिधाय शिरसी उदकुम्भेनावसिच्य ॥ २० ॥

सप्तमे पदेऽभ्युत्क्रामिते तत्रस्य एवोभयोः शिरसी संनिधाय केनचिदुदकुम्भमा-

— + ' च संनिपातादुत्तमयोराहुत्योः पूर्वं ' इति घ. पुस्तकेऽधिको ग्रन्थः । × षष्ठपर्यं चतुर्थ्यां ।

नाय्य तत्ररथेनोदकेन शिरसा अवसिञ्चति । अथाऽऽज्येन स्विष्टकृतं जुहोति । साकाङ्क्षत्वात् ॥ २० ॥

ब्राह्मण्याश्च वृद्धाया जीवपत्न्या जीवमजाया अगर एतां रात्रीं वसेत् ॥ २१ ॥

ग्रामान्तरगमने यद्यन्तरा वसतिः स्यात्तदैवंगुणयुक्ताया ब्राह्मण्या गृहेऽ-
नन्तरां रात्रीं वसेत् । वसतिं कुर्यादित्यर्थः । स्वग्रामे विवाहश्चेन्नायं विधिः ॥ २१ ॥
ध्रुवमरुन्धरीं समृद्धपीनिति दृष्ट्वा वाचं विसृजेत् जीवपत्नीं
प्रजां विन्देयेति ॥ २२ ॥ ख० ७ ॥

समाप्ते होमे रात्रौ ध्रुवादीन्दृष्ट्वा वाचं विमृजेत् 'जीवपत्नीम्' इति मन्त्रेण ।
इदानीं वाग्विसर्जनविधानाद्धोमादारम्यैतावन्तं कालं वाचो नियम इति गम्यते ।
कस्यायं वाग्विसर्गः । वध्वाः । कुतः । मन्त्रालिङ्गात् । तथा हि—जविः पतिर्यस्याः
सा जीवपत्नी । जीव इति कर्त्तरि पचाद्यच् । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (४।१।३३)
'विभाषा सपूर्वस्य' (४।१।३४) इति ङीप्पत्ययो नश्चान्तादेशः ॥ २२ ॥ ७ ॥

प्रयाण उपपद्यमाने 'पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्येति' यानमारो-
हयेत् ॥ १ ॥

विवाहहोमानन्तरं स्वगृहं गन्तव्यम् । तत्र यदि ग्रामान्तरे स्वगृहं स्यात् ।
तथा सति तत्र प्रयाणे यदि यानमुपपद्यते । तथा सस्युपपद्यमाने याने यानमारोह-
येद्द्वंधुं पूषेत्यादिना मन्त्रेण । तेन प्रयाणे यानस्यानियमः । यानादन्येन शिविका-
दिना प्रयाणे च न भवति मन्त्रः । स्वग्रामविवाहपक्षे स्वगृहगमने नायं विधिः ॥ १ ॥

अश्वन्वतीरीयते संरभध्वमित्यर्धर्चेन नावमारोहयेत् ॥ २ ॥

यद्यन्तरा नाव्या नदी स्यात्तदाऽनेनार्धर्चेन नावमारोहयेत् । वधूमिति शेषः ॥ २ ॥

उत्तरेणोत्क्रमयेत् ॥ ३ ॥

उत्तरेणार्धर्चेन वधुमुदकादुत्तारयेत् ॥ ३ ॥

जीवं रुदन्तीति रुदत्याम् ॥ ४ ॥

नीयमाना वधूर्यदि रोदिति बन्धुवियोगात्तदैतां जपेत् । अयं विधिः स्वग्रामेऽपि
भवत्यविशेषात् ॥ ४ ॥

विवाहाग्निमग्रतोऽजस्तं नयन्ति ॥ ५ ॥

विवाहाग्निमहणमग्निविशेषनियमामावशङ्कानिवृत्तवर्षम् । अजस्तमहणं भ्रियमाणस्य

+ 'इदिकारादक्षिणः' इतिगणसूत्रेण रात्रीशब्दोऽपि सागुः ।

नियमार्थम् । तेनान्यत्र प्रथाणे समारोपणं कृत्वा नयनं गम्यते । अयं च विधिः स्वग्रामेऽपि भवत्यविशेषात् ॥ ५ ॥

कर्याणेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु माविदन्परिपन्थिन इति जपेत् ॥ ६ ॥

कर्याणेषु विवाहादिशोमनेषु देशवृक्षचतुष्पथेष्वेताञ्जपेत् ॥ ६ ॥

वासे वासे सुमङ्गलीरियं वधूरितीक्षकानीसेत् ॥ ७ ॥

वसतौ वसतावीक्षकाः सन्ति चेतानेतयेसेत् । वासादन्यत्रेक्षणे न मन्त्रः । (*वीप्साद्विर्वचनं प्रतिवसति मन्त्रप्राप्त्यर्थम्) ॥ ७ ॥

इह मियं प्रजया ते समृध्यतामिति गृहं प्रवेशयेत् ॥ ८ ॥

अनया वधूं गृहं प्रवेशयेत् । एवमादयो विधयः स्वग्रामेऽपि विवाहे भवन्ति ॥ ८ ॥

विवाहाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनडुहं चर्माऽऽस्तीर्य प्राग्ग्री-
वमुत्तरलोम तस्तिन्नुपविष्टायां समन्वारब्धायाम् । आ नः प्रजां
जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रत्यूचं हुत्वा समञ्जन्तु विश्वे-
देवा इति दध्नः प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेण वाऽनक्ति हृदये
॥ ९ ॥

अग्निर्प्रातिष्ठापनान्तं कृत्वाऽग्निमुपसमादधाति । समिधः प्रक्षिप्य प्रज्वलयतीत्यर्थः । ततः पश्चादस्याऽऽनडुहं चर्माऽऽस्तृणाति । प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम (+ ऊर्ध्वलोम) । ततोऽ-
न्वाधानाद्याज्यस्य बर्हिषि सादनान्तं कृत्वा तस्मिन्मूर्धन्युपविष्टायां समन्वारब्धायाम्
वध्वाभिध्माधानाद्याज्यमागान्तं कृत्वा ' आ नः प्रजाम् ' इति चतसृभिः प्रत्यूचं
हुत्वा ततः ' समञ्जन्तु ' इत्युक्त्वा दध्न एकदेशं स्वयं प्राश्य वध्वै प्राशनार्थं शिष्टं
दाधि प्रयच्छेत् । सा तूर्णीं प्राश्नाति । सकृत्प्रयुक्तस्य मन्त्रस्योभयप्राशनार्थत्वात् ।
उपयार्थत्वं तु नाविति मन्त्रे द्विवचनात् । आज्यशेषेण वामगोर्हृदयेऽनक्ति तेनैव
मन्त्रेण । हृदये अत ऊर्ध्वमिति विवृत्त्या पाठः कार्यः । प्रगृह्यत्वात् । ततः स्विष्ट-
कृदादि समापयेत् । विवाहाग्निग्रहणमन्यनिवृत्त्यर्थम् । कथं पुनरन्याग्निप्राप्तिशङ्का ।
' गृहाणि वक्ष्यामः ' (गृ० १।१।१) इति प्रतिज्ञातम् । उच्यते । दायविभाग-
कालेऽग्निः परिगृह्यते चेद्भ्राप्यन्योऽग्निः प्रसज्येत तन्नित्यर्थमिदम् । अपि चान्न
विवाहाग्निग्रहणात्त विवाहोममात्रेणाग्नेर्गृह्यत्वासिद्धिः । किं तर्हि गृहप्रवेशनीयहोमे

* वर्तुलक्षस्यो मन्त्रः क. ग. घ. पुस्तकेषु नास्ति । + ऊर्ध्वस्थिता पद्धिः क. ग. घ. पुस्तकेषु नास्ति ।

कृते । एवमुमाभ्यां होमाभ्यां गृह्यत्वसिद्धिर्नैकेनेति ज्ञाप्यते । तेन गृहप्रवेशनी-
यहोमादर्वाभ्यर्षपूर्णमासप्राप्तौ पार्वणस्यालीपाको न कार्यः । परिचरणहोमस्तु कार्य
एव । ' पाणिग्रहणादि ' (गृ० १।९।१) इति वचनात् । वैश्वदेवं च कार्य-
मेव । तस्याग्निविशेषविधभावात् । तेनाग्निनाशे होमद्वयं कार्यमिति सिद्धम् ।
उपसमाधायेत्यास्तरणकालोपदेशार्थम् । अथवा समानकर्तृकत्वसिद्ध्यर्थम् ।
तेन यत्रोपसमाधानग्रहणं नास्ति तत्रान्ये वोपसमाधानं कुर्यात् । तस्मिन्निति वचनं
चर्मास्तरणानन्तरं तन्त्रान्तरमिति ज्ञापनार्थम् । प्रत्यृचग्रहणं कथम् । ऋगन्ते होमः
स्यान्न स्वाहाकारान्त इत्येवमर्थम् । स्वाहाकारं पठञ्जुहुयादित्यर्थः । तेन यत्र
प्रत्यृचग्रहणं नास्ति तत्र स्वाहाकारं कृत्वा पश्चाद्धोमः । अज्यशेषेण वेति सिद्धवदु-
पदेशादनादेशयाज्येन होम इति गम्यते ॥ ९ ॥

अक्षारालवणाग्निनौ ब्रह्मचारिणावलंकुर्वाणावधःशायिनौ
स्याताम् ॥ १० ॥

विवाहादारभ्य एते नियमा भवन्त्युपयोः । ' हैडिम्बिका राजमापा मापा
मुद्गा मसूरिकाः । लङ्क्याडक्याश्च निष्पावास्तिलाद्याः क्षारसंज्ञिताः ' गृहप्रवेशनीय-
होमात्प्रागपि नियमानामिष्टत्वाद्योगविभागः कृतः ॥ १० ॥

उत्तरावधिमाह—

अत्र ऊर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रम् ॥ ११ ॥

अतो गृहप्रवेशनीयहोमादूर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा नियतौ स्याताम् ॥ ११ ॥

संवत्सरं वैक ऋषिर्जायत इति ॥ १२ ॥

संवत्सरं वा नियतौ स्यातामेक ऋषिकल्पः पुत्रो जायत इति कृत्वा । अन्ये
त्वाहुः—नियमान्त एक ऋषिः संपद्यते । पितृगोत्रं विहाय पतिगोत्रं मज्ज
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

चरितव्रतः सूर्याविदे बधुवस्त्रं दद्यात् ॥ १३ ॥

ग्रतानन्तरं सूर्याविदे बधुवपयमनकाले उपहितं वस्त्रं दद्यात् । सूर्यया दृष्टो मन्त्रः
सूर्या । यथा वृषाकपिरिति । सा च ' सत्येनोत्तमिता ' इति सूक्तम् । कथं तत्पु-
नरसौ वेत्ति स्वरतो वर्णत इत्यादि ॥ १३ ॥

अन्नं ब्राह्मणेभ्यः ॥ १४ ॥

अन्नं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ १४ ॥

अथ स्वस्त्ययनं वाचयीत ॥ १५ ॥ खे० ८ ॥

ॐ स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति । ते च ॐ स्वस्तीति प्रत्युचुः ॥ १५ ॥ ८ ॥

पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत्स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः
कुमार्यन्तेवासी वा ॥ १ ॥

पाणिग्रहणप्रभृति गृह्यमग्निं परिचरेत्स्वयं पत्न्यादयो वा । पाणिग्रहणादिवचनं गृह्यप्रवेशनीयहोमानन्तरकाले प्रारम्भाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । यद्विधास्यते तत्परिचरणम् । पत्नीकुमार्यो न होमकर्म कुर्यातामित्येके । कुतः । स्त्रीणां मन्त्रानविकारात् । अन्ये तु सहोमकम् । कुतः । वचनात् । पत्नीसंहनवत् । अन्तेवासी शिष्यः ॥ १ ॥

नित्यानुगृहीतं स्यात् ॥ २ ॥

अनुशब्दः परिशब्दस्य स्थाने । नित्यं परिगृहीतं स्यादित्यर्थः । किमुक्तं भवति । यदि विवाहाग्निर्नष्टः स्यात्ततो नष्टाहरणप्रापश्चितं कृत्वा परिचरेदिति । अथवा । आत्मनः पत्न्या वा समीपे कथं नित्यः स्यात् । न । उभयोरन्यतरः स्थापयितव्य इति । अथवा । होप्यद्धर्मस्योपलेपनादेर्निवृत्त्यर्थम् । तदपि हि क्वच-
ग्रहणेन प्राप्नोति परिसमूहनादिवत् ॥ २ ॥

यदि तूपशाम्येत्पत्न्युपवसेदित्येके ॥ ३ ॥

यदि प्रादुष्करणकाल उद्वासयेत्ततोऽन्यस्माद्धोमकालात्पत्न्युपवसेदित्येके । एके-
ग्रहणाद्यजमान उपवसेदित्येके । ' अयाश्चाग्ने ' इत्येकामाहुतिं जुहुयादित्येके ।
कुतः । शास्त्रान्तरे दर्शनात् । अन्ये तु पूर्वसूत्रमेवं व्याचक्षुः । नित्यशब्द उक्तार्थः ।
' नित्यमाचमनम् ' (श्रौ० २।१) इति यथा । अनुशब्दः पश्चाद्वचनः । एतदुक्तं
भवति । यदि वैवाह्यो न गृहीतो दायाविभागकाले गृह्यने । गृहीतोऽपि नष्टो वा
द्वादशरात्रमतिक्रान्तः तत उक्तया क्रियया पश्चाद्गृहीतो भवति । तत्र विवाहाज्या-
हुतयो लाजाहुतयो गृह्यप्रवेशनीयाज्याहुतयश्च हृदयाजनं च भवति । नान्यत् ।
' कन्यासंस्कारत्वात् । होमद्वयं चात्र समानतन्त्रं स्यात् । लाजहोमोऽत्रापि पत्न्यज-
लिना कार्यः । तद्धोमे तस्य साधनत्वेन दृष्टत्वात् । लाजावपनं तु स्वयमेव करोति ।
न भ्राता । दायाविभागकाले गृह्यमाणे प्रयोगविशेषोऽन्वेप्यः ॥ ३ ॥

तस्याग्निहोत्रेण ॥ ४ ॥

तस्यग्रहणं योगविभागार्थम् । तस्याग्निहोत्रेणैव विधिर्भवति नान्येन । तेन पाक-
यज्ञतन्त्रं न भवति ॥ ४ ॥

तर्हि प्राशनादयोऽपि स्युरित्याशङ्क्याऽऽह—

प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्यातौ ॥ ५ ॥

प्रादुष्करणं नाम 'अपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वल्य' (श्रौ० २ । २) इति । एवं प्रातर्न्युष्टायाम्' (श्रौ० २ । २) इति च । 'प्रदोषान्तो होमकालः संग्रहान्तः प्रातः' (श्रौ० ३ । १२) इति । एतावेव भवतो नान्यदित्यर्थः ॥५॥

हौम्यं च मांसवर्जम् ॥ ६ ॥

हौम्यं चाग्निहोत्रेण व्याख्यातम् । 'पयसा नित्यहोमः' (श्रौ० २ । ३) इत्यादि पञ्च द्रव्याण्यान्नातानि । मांसवर्जमिति मांसप्रतिषेधाच्छाल्खान्तरे दृष्टमपि हौम्यं भवतीति गम्यते । 'पयो दधि यवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः । सोमो मांसं तथा तैलमापस्तानि दशैव तु' । द्रवद्रव्याणि स्त्रुवेण जुहोति । कठिनानि तु पाणिना । येन द्रव्येण सायं जुहोति तेनैव प्रातः । प्रतिनिधिवर्जम् । ६ ॥

कामं तु व्रीहियवतिलैः ॥ ७ ॥

कागग्रहणं पूर्वोक्ताभावे कथमेतेषां ग्रहणं स्यादित्येमर्थम् । वीह्यादयश्च प्रत्येकं साधनानि । न मिश्राणि । तच्च न्यायतोऽवगन्तव्यम् ॥ ७ ॥

अग्रये स्वाहेति सायं जुहुयात्सूर्याय स्वाहेति प्रातस्तूर्णीं

द्वितीये उभयत्र ॥ ८ ख० ९ ॥

तूर्णीं द्वितीये आहुती जुहोति । तूर्णीग्रहणं प्रजापतिध्यानार्थम् । उभयत्र सायं प्रातश्चेत्यर्थः । अग्निं परिसमुद्भ्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्य होमद्रव्यस्याग्निहोत्रवत्तूर्णीं संस्कारं कृत्वा ततोऽग्रये स्वाहेति जुहोति । ततः प्रजापतय इति चतुर्थ्यन्तं शठदरूपं ध्यात्वा स्वाहेत्युपांशुक्त्वा द्वितीयाहुतिं जुहोति । ततः परिसमूहनपर्युक्षणे । एवं सायम् । प्रातर्होमे तु पूर्वमन्त्रस्थाने सूर्याय स्वाहेति विशेषः ॥८॥९॥

अथ पार्वणः स्यालीपाकः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । पर्वणि भवः पार्वणः । स्यालीपाक इति कर्मनामधेयम् । (+ज्योतिष्टोमादिवत्) । दर्शपूर्णमासातिदेशात्काले सिद्धे पार्वणवचनं पाणिग्रहणाद्यहरहः क्रियाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । विवाहादनन्तरं या पौर्णमासी तस्यामस्य प्रथमः प्रारम्भः । प्रतिपद्यौपासनं हुत्वा ततः परिसमूहनादि प्रारभेत ॥ १ ॥

तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवासः ॥ २ ॥

तस्य ग्रहणं नियमार्थम् । तस्यैवोपवासो यथा स्यात्तदतिदिष्टानां मा भूदिति । दर्शपूर्णमासाविति कर्मनामधेयम् । उपवास इत्येकमोजनम् । सर्पिर्मिश्रं दधिमिश्र-

+ कंसस्या पक्षिः क. घ. प. संक्षिप्तपुस्तकेषु नास्ति ।

मसारलवणमाशितकगमित्यादयश्च नियमा लक्ष्यन्ते । तस्य ताम्यामुपवासो व्याख्यात इत्यर्थः ॥ २ ॥

इध्माचर्हिपोश्च संनहनम् ॥ ३ ॥

अनयोश्च बन्धनं ताम्यां व्याख्यातम् । ' इध्मः पञ्चदशदारुकः ' इति शान्तिकर्मणि सावधिप्यामः ॥ ३ ॥

देवताश्चोपांशुयाजेन्द्रमहेन्द्रवर्जम् ॥ ४ ॥

देवताश्च ताम्यां व्याख्याताः । उपांशुयाजादिवर्जम् । तेनाग्निरग्नीषोमौ पौर्णमास्याम् । अग्निरिन्द्राग्नी अमावास्यायाम् । (+ तदुक्तं शौनकेन—' पौर्णमासी तु संप्राप्ताऽथ विवाहादनन्तरम् । ततः प्रक्रम्य कुर्वीत स्थालीपाकं तु कर्मसु ॥ तत्र यद्यप्यमावास्या विवाहानन्तरं यदा । तथाऽपि पौर्णमास्यादि(दिः) स्थालीपाकक्रिया स्मृता ') ॥ अथेन्द्रमहेन्द्रयोर्निषेधः किमर्थः । संनयत एव हि ते विहिते । ' इन्द्रं महेन्द्रं वा संनयतः ' (श्रौ० १ । ३) इति । न चात्र सांनार्यं विहितम् । उच्यते । गृह्यकर्माणि तावदाहिताग्नेरपीष्यन्तेऽर्घाधान औपासनाग्नी । सर्वाधाने तु कर्मणि कर्मणि पुनः संस्कुर्वीत् । संनयत इति कर्तृविशेषणम् । दर्शे चासौ संनयन् भवति सोमेनेष्टवाश्चेत् । तेनात्रापि तस्य प्राप्नुतः । तस्मान्निषेधः । तर्ह्यिन्द्राग्नी न स्यातामसंनयत इति वचनात् । उच्यते । इन्द्राग्नी अस्यापि देवता भवत्येव । अत्र ह्यसावसंनयन्निति कृत्वा । न चात्राभावः कर्तृविशेषणम् । अत्रामावस्याविधेयत्वेन कर्तृविशेषणत्वाभावादित्यर्थः ॥ ४ ॥

काम्या इतराः ॥ ५ ॥

उक्ताम्योऽन्या या उपांशुयाजाद्या देवतास्ताः काम्या भवन्ति । कामे सति कर्तव्या इत्यर्थः । ' विष्युं नुमुपन्यजेत ' इत्येवमाद्याः काम्याः । ' अथ काम्यानां स्थाने ' (३ । ६ । १) इत्येव सिद्ध उपांशुयाजादीनामपि निषेधः कृतः । तच्चात्र काम्यत्वेनापि न क्रियेरन्निति भ्रान्तिः स्यात्तन्नित्युक्त्यर्थमिदं वचनम् । अथात्र किं द्रव्यमुपांशुयाजस्य तावदाज्यम् । तस्य विद्यमानत्वादादिष्टत्वाच्च । इन्द्रमहेन्द्रयोस्तु चरुः । सांनार्याभावात् ॥ ५ ॥

तस्यै तस्यै देवतायै चतुरश्वतुरो मुष्टीन्निर्वपति पवित्रे अन्तर्धायामुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीति ॥ ६ ॥

प्रणीताप्रणयनोत्तरकालं शूर्पं पवित्रे अन्तर्धाय ग्रीहिन्यवान्वाऽपमवेऽन्यान्वा

+ तदुक्तमित्यारभ्य स्मृतेस्त्यन्तो प्रन्यः क. ग. घ. पुस्तकेषु न ।

हौम्यानेकैकस्यै देवतायै चतुरश्वतुरो मुष्टीन्निर्वपति । ' अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपायि ' इति । अमुष्मैशब्दस्य स्थाने चतुर्थ्या विभक्त्या देवतां निर्दिशेत् । चतुरश्वतुर इति वीप्सावचनमकैकस्यै देवतायै चतुर्मुष्टिप्राप्त्यर्थम् । पवित्रे व्याख्याते ॥ ६ ॥

अथैनान्प्रोक्षति यथानिरुत्तममुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ ७ ॥

अथशब्दः कथम् । सर्वासामेव देवतानां निरुत्तेषु प्रोक्षणं स्यादित्येवमर्थम् । एतानिति बहुवचनं संश्लिष्टानेव प्रोक्षेन्न विभज्येत्येवमर्थम् । यथानिरुत्तमिति । तस्यै तस्यै देवतायै चत्वारि चत्वारि प्रोक्षणानि समन्त्रकेषु निर्वापेषु समन्त्रकाणि, अमन्त्रकेष्वमन्त्रकाणि पवित्रे अन्तर्धाय कुर्यादित्येवमर्थम् । निर्वापप्रोक्षणे एकस्मिन्नेव पात्रे भवतः । उत्तरत्र विभागविधानात् ॥ ७ ॥

अवहर्त्स्त्रिःफलीकृतान्नाना श्रपयेत् ॥ ८ ॥

कृष्णाग्निं उल्लखलं कृत्वा पत्न्यवहन्यात् । त्रिःफलीकृतानिति । त्रिःशुक्लीकृतानित्यर्थः । पिण्डापितृयज्ञे सकृत्प्रक्षालयेति सकृद्ग्रहणादत्र त्रिः प्रक्षालयेत् । ततो नाना श्रपयेत् ॥ ८ ॥

समोप्य वा ॥ ९ ॥

एकत्र वा श्रपयेत् ॥ ९ ॥

यदि नाना श्रपयोद्विभज्य तण्डुलानभिमृशेदिदममुष्मा इदममुष्मा इति ॥ १० ॥

यदि पृथक् श्रपयेत्तथा सति तण्डुलानभिमृशेत् । ' इदममुष्मा इदममुष्मै ' इति । अमुष्मैशब्दः पूर्ववत् ॥ १० ॥

यद्यु वै समोप्य व्युद्धारं जुहुयात् ॥ ११ ॥

यदि समोप्य श्रपयेत् । तथा सति चरुं व्युद्धृत्य, एवमभिमृश्य ततो जुहुयात् । व्युद्धारमिति व्युद्धृत्येत्यर्थः । व्युद्धरणं नाम पात्रान्तरे पृथक्करणम् । जुहुयादिति वचनं होमकाले व्युद्धरेदित्येवमर्थम् ॥ ११ ॥

शृतानि हवींष्यभिघार्योदगुद्वास्य बर्हिष्यासाद्येधमभिघार्यायं त इध्म आत्मा जातवेदस्तेनेध्यस्व वर्षस्व चेद्ध वर्षव चारमन्मजया पशुभिर्घ्नस्ववर्षसेनाघ्रायेन समेधय स्वाहेति ॥ १२ ॥

उत्तरतोऽग्नेराज्यमुष्पाग्नेः पश्चाद्बर्हिःरास्तीर्याऽऽज्यमासाद्य, ततः शृतानि हवींष्यभिघार्योदगुद्वास्य बर्हिष्यासाद्य तत इध्ममभिघार्ये ' अयं ते ' इति मन्त्रेणाग्नावा-दध्यात् । बर्हिष्यासाद्य पुनरभिघार्येति केचित्पठन्ति ॥ १२ ॥

तूष्णीमाघारावापार्याऽऽज्यमागौ जुहुयादमये स्वाहा सोमाय स्वाहेति ॥ १३ ॥

तूर्णाग्रहणं मःप्रवर्जमन्ये घर्माः शास्त्रान्तरदृष्टाः कथं प्रवर्तेरन्निति । उत्तरपाश्चि-
माया आरम्य दक्षिणपूर्वा प्रत्यविच्छिन्नामाज्यधारां हरेत् । तथा दक्षिणपश्चिमाया
आरम्य उत्तरपूर्वा भत्याधारयेत् । स्रुवेणोमौ जुहुयात् । कुतः । यत्राऽऽज्यहोमे
साधनान्तरानुपदेशस्तत्र स्रुवेण होम इति साधितम् ' एवंभूतोऽव्यक्तहोमा० '
(श्रौ. १ । ११) इति सूत्रे । व्याख्यातृमिर्यावन्मात्रं स्वशास्त्रानुक्तमपेक्षितं ताव-
न्मात्रं ग्राह्यं ननु स्वशास्त्र उक्तमपि । ' आज्यभागौ जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय
स्वाहा ' इति । आज्यभागौ धित्यनघोर्यागयोः संज्ञा ॥ १३ ॥

उत्तरमाग्नेयं दक्षिणं सौम्यम् ॥ १४ ॥

अग्नेरुत्तरपार्श्वे आग्नेयमाज्यभागं जुहुयात् । दक्षिणपार्श्वे तु सौम्यम् । स्रुवेणोमौ
जुहुयात्पूर्ववत् ॥ १४ ॥

विज्ञायते चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ ॥ १५ ॥

आज्यभागौ ' यज्ञस्य चक्षुषी ' इत्येवं श्रूयेते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ततः किमित्याह—

तस्मात्पुरुषस्य हि प्रत्यङ्मुखस्याऽऽसीनस्य दक्षिणमक्ष्युत्तरं
भवत्युत्तरं दक्षिणम् ॥ १६ ॥

यज्ञपुरुषस्य हि प्रत्यङ्मुखस्याऽऽसीनस्य दक्षिणमक्ष्युत्तरं भवत्युत्तरं दक्षिणम् ।
तस्माद्दक्षिणसंस्थैव शक्या कर्तुम् । नोदकसंस्थेत्यर्थः । श्रुत्याकर्षोऽन्यत्र ऋषिदु-
क्कसंस्थताऽपि यथा स्यादिति । तेन बलिहरणे प्रभानानामुत्तरतः पुरुषेभ्यो बलिहर-
णं सिद्धम् ॥ १६ ॥

मध्ये हवींषि प्रत्यक्करं वा प्राक्संस्थान्युदकसंस्थानि वोत्तरपुर-
स्तात्सौविष्टकृतम् ॥ १७ ॥

अग्नेर्मध्यप्रदेशे हवींषि जुहोति । प्रत्यक्करे वा देशे हवींषि जुहोति । प्रत्यक्-
रमिति द्वितीया सप्तम्यर्थे । तत्रापि देशे प्राक्संस्थानि वा जुहोत्युदकसंस्थानि वा ।
ननु प्राक्संस्थानीत्यस्मिन्नस्यप्युदकसंस्थानि वेति वाशब्दप्राप्त्या प्राक्संस्थया सह
विकल्पे सति पक्षे प्राक्संस्थत्वमपि सिध्यति किमर्थं प्राक्संस्थवचनम् । उच्यते ।
देशद्वयस्य संस्थाद्वयस्य चाऽऽनन्तर्ययोगो वा भूदित्येवमर्थम् । तेन देशद्वयेऽपि
संस्थाद्वयस्य यथासंख्यता नास्तीति सिद्धम् । अग्नेरुत्तरपूर्वदेशे सौविष्टकृतं हवि-
र्जुहोति ॥ १७ ॥

मध्यात्पूर्वाधीष्य हविषोऽवघाति ॥ १८ ॥

हविषो मध्यात्पूर्वाधीष्याद्गुह्यपर्वमात्रं हविरवघातीति देशो नियम्यते ॥ १८ ॥

मध्यात्पूर्वार्धात्पश्चार्धादिति पञ्चावत्तिनाम् ॥ १९ ॥

पञ्चावत्तिना तु मध्यात्पूर्वार्धात्पश्चार्धादित्येवमवदानं भवति । पश्चार्धाच्चेत्येताव-
तैव सिद्धे मध्यात्पूर्वार्धादिति पुनर्वचनं प्रत्यक्संस्थता यथा स्यात् । प्राक्संस्थता
ना भूदित्येवमर्थम् ॥ १९ ॥

उत्तरार्धात्सौविष्टकृतम् ॥ २० ॥

सर्वेषां हविषामुत्तरार्धात्स्विष्टकृदर्थमवदानं प्रधानादानाद्भूयः सकृत्सकृदर्थवत्प्र-
यति । पञ्चावत्ती त्वेवं सकृत्सकृद्गृहीत्वा पुनरपि पूर्वावदानदेशस्य पुरस्तात्सकृ-
त्सकृदवधेत् । तथा दृष्टत्वात् । ततो द्विरुपरिष्ठादभिधारयति पञ्चावत्ती चतुरवत्ती
च ॥ २० ॥

नात्र हवींषि प्रत्याभिधारयति स्विष्टकृतं द्विरभिधारयति ॥ २१ ॥

स्विष्टकृति हविःशेषं न प्रत्याभिधारयति । अत्रग्रहणमत्रैव नाभिधारयति न
प्रधानहविः पितृत्व्येवमर्थम् । हविः शब्दः श्रेये वर्तते । नावते । यद्यवत्ते वर्तते चतुर-
वत्ततोहानिः स्यात् । तन्न चेष्ट्यते ॥ २१ ॥

यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टस्विष्टकृ-
द्विद्वान्तसर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु मे । अग्नये स्विष्टकृते सुहुतहुते
सर्वप्रायश्चित्तानि कर्तव्यानां कामानां समर्धयित्रे सर्वाग्नाः कासान्तसम-
र्धय स्वाहा इति ॥ २२ ॥

अनेन मन्त्रेण स्विष्टकृतं जुहुयात् ॥ २२ ॥

बर्हिषि पूर्णपात्रं निनयेत् ॥ २३ ॥

यत्पूर्वं निहितं पूर्णपात्रं तदधुना बर्हिषि निनयेत् । निषिद्धेदित्यर्थः ॥ २३ ॥

एषोऽवभृथः ॥ २४ ॥

यदिदं पूर्णपात्रनिनयनमेषोऽस्य कर्मणोऽवभृथो भवति । अवभृथवचनमवभृथधर्म-
प्राप्त्यर्थम् । तेनै तत्कालोऽभ्युक्षणं च भवति । कालस्तु सर्वप्रायश्चित्तेभ्य ऊर्ध्वं
प्राक् संस्थाजपात् । अनेनैवाभ्युपायेन सर्वप्रायश्चित्तानि संस्थानपथ सर्वत्र कर्त्ता
कार्याणीत्युक्तं भवति । निरसनोपवेशने ब्रह्मजपः सर्वप्रायश्चित्तानि संस्थानप इति
पथ ब्रह्मणो भवन्तीत्युक्तम् । तत्रैवं क्रमः—पूर्वं कर्त्ता सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोति । ततो
ब्रह्मा सर्वप्रायश्चित्तानि जुहुयात् । ततः कर्त्ता पूर्णपात्रं निनयति । ततः कर्त्ता संस्था-
नपेनोपतिष्ठते । ततो ब्रह्मोपतिष्ठते । ततः कर्त्तुः परिसमूहनपर्युत्तणे इति । अभ्यु-
क्षणं च 'आपो अस्मान्, इदमापः, सुमिष्या नः' इत्येतैर्मन्त्रैः ॥ २४ ॥

पाकयज्ञानामेतत्तन्त्रम् ॥ २५ ॥

एतत्तन्त्रं पाकयज्ञानां सर्वेषां भवतीत्यर्थः । पाकयज्ञग्रहणं स्थालीपाकसदृशानां हुतानामेव तन्त्रं यथा स्यात्प्रहुतब्रह्मणिहुतानां मा भूदित्येवमर्थम् । अङ्गसंहतिस्तन्त्रम् । विध्यन्त इत्यर्थः । यद्यपि सर्वमुच्यते तथाऽपि न प्रधानदेवताः प्रसजन्ति । ' देवतागमे निरयानामपायः ' (श्रौ. २ । १) इति बाधदर्शनात् ॥ २५ ॥

हविरुच्छिष्टं दक्षिणा ॥ २६ ॥ ख० १० ॥

उच्छिष्टं हविर्दक्षिणां ददाति ब्रह्मणे यद्यस्ति ब्रह्मा । तदभावे ब्राह्मणेभ्यः । कर्माङ्गत्वाद्दक्षिणानाम् ॥ २६ ॥ १० ॥

अथ पशुकल्पः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । अत्र पशोस्तन्त्रमात्रमुच्यते । न पुनः पशुर्विधीयते । कल्पग्रहणात् । एवं तर्ह्युपाकरणविधानमनर्थकम् । अष्टकाशूलगवयोः प्रतिपेघात् । प्रोक्षणापाकरणवर्जं प्रोक्षणादि समानं पशुनेति च । उच्यते । मधुपर्के ॐ कुरुतेति यदा ब्रूयात्तदाऽर्थवत् । तत्र ' ऋग्विजां बार्हस्पत्यः, स्नातकस्यैन्द्राग्नेः, ऐन्द्रो राज्ञः, आचार्यादीनामाग्नेयः, प्रियस्य मैत्रः, वरस्य प्राजापत्यः, अतिथेराज्ञावैश्वानरः ' इत्येवं शास्त्रान्तरे दृश्यते । काम्यपशुषु चार्थवत् ॥ १ ॥

उत्तरतोऽग्नेः शामित्रस्याऽऽयतनं कृत्वा पाययित्वा पशुमाप्लाव्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखमवस्थाप्याग्निं दूतामिति द्वाभ्यां हुत्वा सपलाशयाऽऽर्द्रशाखया पश्चादुपस्पृशेदमुष्मै त्वा जुष्टमुपाकरोमीति ॥२॥

आज्यमागान्तं कृत्वोत्तरतोऽग्नेः शामित्रस्याऽऽयतनं कृत्वा, ततः पशुं पाययित्वा, ततोऽग्निः पशुमाप्लाव्याग्नेः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखमवस्थाप्य, ततोऽग्निं दूतामिति द्वाभ्यां हुत्वा सपलाशया सपर्णयाऽऽर्द्रशाखयाऽऽशुष्कशाखया । पश्चादिति पृष्ठदेशे । उपस्पृशेत्पशुं ' अमुष्मै त्वा इति ' मन्त्रेण । अमुष्मैशब्दः पूर्ववत् । अग्निं दूतामित्यस्य प्रतीकस्य बहुगतत्वेऽपि हीनपादग्रहणसामर्थ्यात्सूक्तार्देर्ग्रहणम् । तर्हि द्वे सूक्ते प्रातप्तुः । न । यत्र सूक्तद्वयमिच्छति तत्र सूक्ते इति करोति । यथा ' उप प्र यन्त इति सूक्ते ' (श्रौ. ४ । १३) इति । तस्मादचौ भवत इति सिद्धम् ॥ २ ॥

व्रीहियवमतीभिरग्निः पुरस्तात्प्रोक्षति, अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ ३ ॥

व्रीहियवमिधामिरग्निः पशुं पुरस्तादप्रतः प्रोक्षति ' अमुष्मै त्वा ' इति मन्त्रेण ॥ ३ ॥

तासां पाययित्वा दक्षिणमनु बाहुं शेषं निनयेत् ॥ ४ ॥

तासां त्रीहियवमतीनामपामेकदेशं पशुं पाययित्वा दक्षिणं बाहुमनु शेषं निषिञ्चेत् ।
तासंग्रहणं प्रोक्षणप्रतिषेधेऽप्यष्टवाटां पारनं यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥ ४ ॥

आवृतैव पर्याग्निं कृत्वोदञ्चं नयन्ति ॥ ५ ॥

आवृतैव पर्याग्निं कृत्वा, पशुमुदञ्चं नयन्ति । आवृतैव तूर्णमेवेत्यर्थः । मन्त्र-
प्रतिषेधो मन्त्रवर्जमन्ये धर्मश्चेत्यायां दृष्टाः धर्मं स्थिरिति त्रिः पर्याग्निवरणादयः ॥ ५ ॥

तस्य पुरस्तादुल्मुकं हरन्ति ॥ ६ ॥

तस्य पशोः पुरस्तादग्रत उल्मुकं प्रदीप्तं काष्ठं हरन्ति । तस्यग्रहणमग्रतो नयनं
यथा स्यात् । नापि पूर्वेण । नापि प्रथममित्येवमर्थम् । अन्यथा पुरस्ताच्छब्दस्या-
नेकार्थत्वाद्द्विक्कालवाचिनोऽपि ग्रहणं स्यात् ॥ ६ ॥

शामित्र एव भवति ॥ ७ ॥

एषोऽग्निः शामित्रो भवति । तस्मात्प्रागुक्ते शामित्रायतने तस्य प्रतिष्ठापनं
भवति ॥ ७ ॥

वपाश्रपणीभ्यां कर्ता पशुमन्वारभते ॥ ८ ॥

वपाश्रपण्यौ वादमर्ममय्यौ भवतः । तत्रैका विशाखा परा सशाखा । ताभ्यां
योऽस्य कर्मणः कर्ताऽध्वर्युस्थानीयः स्यात्स पशुमन्वारभते ॥ ८ ॥

कर्तारं यजमानः ॥ ९ ॥

अध्वर्युं यजमानोऽन्वारभते ॥ ९ ॥

पश्चाच्छामित्रस्य प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसं बोदवपादं संज्ञप्य
पुरा नामेस्तृणमन्तर्धाव वपामुत्खिद्य वपामवदाय वपाश्रप-
णीभ्यां परिगृह्णाद्भिरभिषिच्य शामित्रे प्रस्थाप्याग्नेयेनमग्निं हृत्वा
दक्षिणत आसीनः श्रपयित्वा परीत्य जुहुयात् ॥ १० ॥

शामित्रस्य पश्चिमे देशे बर्हिरूपस्तृणाति कर्ता । ' तं यत्र निहनिष्यन्तो भवन्ति
तदध्वर्युर्बेहिरघस्नादुपास्यति ' इति श्रुतेः । ततस्तस्मिन्बर्हिषि प्राक्शिरसं प्रत्यक्-
शिरसं बोदवपादं पशुं संज्ञपयति शमिता । उदवपादमित्येव सिद्धे प्राक्शिरसं
प्रत्यक्शिरसं वेति वचनमूर्ध्वशिरसः संज्ञपनं मा भूदित्येवमर्थम् । ततः कर्ता पुरा
नामेरवाद्नाभेर्दक्षिणतो नामेरासीनो वपास्थानं ज्ञात्वा, तत्र तृणमन्तर्धाव, तिर्यक्
छित्वा, वपामुत्खिद्येदुद्धरेत् । वपास्थानं च दक्षिणस्य पार्श्वस्य विविक्तप्रदेशः ।
यदि पशुः प्राक्शिराः संज्ञप्तः । तथा सति दक्षिणं पार्श्वमुत्तानं कृत्वा तृणान्तर्धा-

नादि कुर्यात् । ततो वषामवदायावखण्ड्य पुनर्वषाग्रहणं कृत्स्नावदानार्थम् । तेना-
न्येष्ववदानेष्वकृत्स्नानि ग्रहणानि भवन्ति । ततो वषाश्रवणीभ्यां परिगृह्याद्भिरमि-
पित्य प्रक्षार्य शामित्रे प्रताप्य । प्रतापनं तु धर्ममात्रम् । श्रवणस्योत्तरत्र विधा-
नात् । ततः शामित्रस्योत्तरतो गत्वाऽऽग्नेनमौषासनमग्निं वषां हृत्वाऽस्य दक्षिणत
आसीनः श्रपित्वा श्रपिता तां वषामभिघार्य बर्हिषि प्लक्षशाखासु निषाय, उमा-
वप्यग्नी यथामतं परीत्य जुहुयाद्मुष्मै स्वाहेति । वषाश्रवणकाल आज्येनाऽऽसिच्य
श्रपयति । ' तामध्वर्युः स्तुवेणामिघारयन्नाह ' इति श्रुतेः । ' यद्यपि चतुरवत्ती
यजमानः स्यात् । अथ पञ्चावत्तैव वषा ' इति श्रुतेर्वषा पञ्चावत्ता भवति । आज्यं
हिरण्यशल्को वषा हिरण्यशल्कमाज्यमिति । हिरण्यामावे तु द्विराज्यं ततो वषा
पुनर्द्विराज्यमिति ॥ १० ॥

एतस्मिन्नेवाग्नौ स्थालीपाकं श्रपयन्ति ॥ ११ ॥

एतस्मिन्नेवापासन एवाग्नौ पशुहस्त्वेन पशुदेवतायै स्थालीपाकं श्रपयन्ति । बहु-
वचनं तु कर्तुरनियमार्थम् । एतस्मिन्निति वचनं शामित्रे मा भूदित्येवमर्थम् । इत-
रथा शामित्रस्य श्रवणार्थत्वात्तस्मिन्नेव स्यात् ॥ ११ ॥

एकादश पशोरवदानानि सर्वाङ्गेभ्योऽवदाय शामित्रे श्रप-

यित्वा हृदयं शूले प्रताप्य, स्थालीपाकस्याग्रतो जुहुयात् ॥ १२ ॥

पशोर्ग्रहणं यानि त्रेतायोमेकादशावदानानि पशोः प्रसिद्धानि तानि यथा
स्युरित्येवमर्थम् । हृदयं जिह्वा वक्ष इत्येवमादीनि । सर्वाङ्गग्रहणमेकादशम्योऽन्या-
न्यपि यान्यङ्गानि दृगानि तेषामपि विकल्पेन ग्रहणार्थम् । एवमवदाय तानि
शामित्रे श्रपयति । हृदयं शूले कृत्वा तथा प्रतापयति । यथा शृतं भवति । ततः
शृतान्यभिघार्योद्घ्रास्य । ततः स्थालीपाकस्यैकदेशं पूर्वं जुहुयात्ततोऽवदानानि ॥ १२ ॥

अचदानैर्वा सह ॥ १३ ॥

अवदानैर्वा सह स्थालीपाकं जुहोति । न श्यक् । यदा तु श्यग्जुहोति तदा
स्विष्टकृदपि श्यक्कार्यम् ॥ १३ ॥

एकैकस्यावदानस्य द्विद्विरवद्यति ॥ १४ ॥

द्विर्ग्रहणं देशानियमार्थम् । एकैकस्यावदानस्य यस्मिन्कस्मिंश्चिद्देशे द्विद्विरवद्यति ।
पञ्चावत्ती तु त्रिद्विरवद्यति । उपस्तरणप्रत्यभिचारणे कृत्वा जुहोति ॥ १४ ॥

आवृत्तैव हृदयशूलेन चरन्ति ॥ १५ ॥ ख० ११ ॥

स्विष्टकृतसर्वप्रायश्चित्तान्तं कृत्वा, तूष्णीं हृदयशूलेन चरन्ति । आवृद्धहणं मन्त्रवर्जमन्ये धर्मास्त्रेतायां दृष्टौ यथा स्युरित्येवमर्थम् । तेन शुष्कार्द्रयोः सांघिदेशे शूलस्योद्घासनम् । तस्योपरिष्ठादप उपस्पर्शनम् । समिद्धहणमुपस्थानं समिदाधान-
मित्येते [धर्माः] कार्याः । ततः पूर्णपात्रनिनयनादि समापयेत् ॥ १९ ॥ ११ ॥

चैत्ययज्ञे प्राक् स्विष्टकृतचैत्याय बलिं हरेत् ॥ १ ॥

चित्ते भवश्चैत्यः । यदि कस्यैचिद्देवतायै प्रतिशृणोति । शङ्करः, पशुपतिः, आर्या, ज्येष्ठा, इत्येवमादयः । यद्यात्मनोऽभिप्रेतं वस्तु लब्धं ततस्त्वामहमाज्येन स्थालीपाकेन पशुना वा यक्षयामीति । ततो लब्धे वस्तुनि तस्य तेन यागं कुर्यात्स चैत्ययज्ञः । तत्र स्विष्टकृतः प्राक् चैत्याय बलिं हरेन्नमस्कारान्तेन नामधेयेन । पुनश्चैत्यग्रहणं प्रत्यक्षहरणार्थम् । तेन चैत्यायतन एवोपलेपनादि कुर्यात् ॥ १ ॥

यद्यु वै विदेशस्थं पलाशदूतेन यत्र वेत्य वनस्पत इत्येतयर्चा द्वौ पिण्डौ कृत्वा वीवधेऽभ्याघाय दूताय प्रयच्छेदिमं तस्मै बलिं हरेति चैनं द्रूपादयं तुभ्यमिति यो दूताय ॥ २ ॥

यदि विदेशस्थं चैत्यं यनेत्तदा पलाशदूतेन बलिं हरेत् । पलाशेन दूतं वीवधं च कुर्यात् । यत्र वेत्येत्यूचा द्वौ पिण्डौ कृत्वा, वीवधेऽभ्याघाय दूताय प्रयच्छेत् । तयोरेकं पिण्डं निर्दिश्य दूतं वदति ' इमं तस्मै बलिं हर ' इति । अपरं दूताय प्रयच्छति ' अयं तुभ्यम् ' इति । एतयर्चेति वचनमन्त्रत्र पादग्रहणेऽपि ह्यचित्सूक्तं भवतीत्येवमर्थम् । तेन ' आ त्वा हार्षमन्नरेषि ' इति ऋषभं मा समानानाम् ' इति च सूक्तं सिद्धम् । अन्ये पुनरश्वात्तार्थं मन्यन्ते । पिण्डकरणे, वीवधाम्भाधाने, दूताय प्रदान इति ॥ २ ॥

+ प्रतिभयं चेदन्तरा शस्त्रमपि किञ्चित् ॥ ३ ॥

कर्तुश्चैत्यस्य च मध्ये मयमरित चेच्छस्त्रमपि किञ्चिद्दद्याद्दूताय ॥ ३ ॥

नाच्या चेन्नयन्तरा पुष्वरूपमपि किञ्चिदनेन त्रितव्यमिति ॥ ४ ॥

उमयोर्मध्ये यदि नावा तार्था नदी स्यात्तदा पुष्वरूपमपि किञ्चिद्दद्यादनेन मन्त्रेण ॥ ४ ॥

धन्वन्तरियज्ञे ब्रह्माणमग्निं चान्तरा पुरोहितायाग्रे बलिं हरेत् ॥

५ ॥ ख० १२ ॥

+ ' प्रतिभयं भये भीष्मे ' इति हेमकोशः ।

यदि घन्वन्तरिश्चैत्यो भवति तदा ब्रह्माणमग्निं चान्तरा पुरोहितायाग्रे बलिं हरेत्पुरोहिताय नम इति । ततो घन्वन्तरये नम इति । घन्वन्तरौ विदेशस्थे त्वयं विशेषः । घन्वन्तरेश्च पुरोहितस्य चैकः पिण्डो देयः । द्वितीयो दूताया ॥१॥१२॥

उपनिषादि गर्भलम्भनं पुंसवनमनवल्लोभनं च ॥ १ ॥

आम्नातमिति शेषः । गर्भो लम्पते येन कर्मणा निषिक्तं वीर्यममोघं भवति तद्गर्भलम्भनम् । पुमाल्लब्धो जायते येन तत्पुंसवनम् । पुमांस्तु सन्त्येनं कर्मणा नावलुप्यते तदनवल्लोभनम् । वर्णाविकारो द्रष्टव्यः । पृषोदरादित्वात् । एतानि कस्यांश्चिदुपनिषद्याम्नातानि । न केवलमेतानि । किं तर्हि । गर्भाधानादय आस्प-
ज्ञानपर्यन्ता आम्नाताः । अस्पञ्जालायां सा न विद्यते । अतस्तत्कर्म कर्तव्यमि-
त्युपदिश्यते ॥ १ ॥

तस्या उत्सन्नत्वाद्यदि तां नाधीयीत तत एवं कुर्यादित्याह—

यदि नाधीयात्तृतीये गर्भमासे तिष्येणोपोषितायाः सरूपव-
त्साया गोर्दधानि द्वौ द्वौ तु मापौ यवं च दधि प्रसृतेन प्राश-
येत् ॥ २ ॥

गर्भाधानमाचार्येणानुक्तमिति कृत्वा न कार्यमित्येके । अन्ये पुनः शौनकाद्यु-
क्तमार्गेण कार्यमित्याहुः । इदं तु पुंसवनम् । गर्भसहितो मासो गर्भमासः । तिष्ये-
णेति ' नक्षत्रे च लुपि ' इत्याधिकरणे तृतीया । तिष्येणेति प्राशनकर्मणा संबध्यते ।
तस्य प्रधानत्वात् । नोपवासेन । गुणत्वात् । तेन पुनर्वसुनोपोषितायाः पत्न्यास्ति-
ष्येणेदं कर्म करोति । तत्र प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्याऽऽज्यमागान्तं कृत्वा
षक्षमाणं कर्म कुर्यात् । समानं रूपं यस्य स सरूपः । सरूपो वत्सो यस्याः सा
तथोक्ता । गोम्रहणं सरूपवत्साया अमावेऽसरूपवत्सा गौर्ग्राह्या । नासरूपवत्सां
त्यजेदित्येवमर्थम् । वीप्सावचनं कथम् । अनिप्रसृतं द्वौ द्वौ मापौ स्वातामिति ।
यदि वीप्सा न क्रियेत तर्हि स्थालीस्यदघ्न्येव मापयोर्यवस्य च प्रसेपः स्यात् ।
तस्य सप्तमीनिर्दिष्टत्वात् । तस्मादावृत्त्यर्थं वीप्साद्विवचनम् । पुनर्दधिग्रहणं दध्नः
प्राशनार्थम् । अन्वयार्था पूर्वस्य सप्तमीनिर्दिष्टत्वाद्दध्नः प्राशनं न स्यात् । प्रसृते दधि
प्रसिष्य तस्मिन्दधानि मापयवाना प्रसेपणार्थं पूर्वं दधिग्रहणम् । अण्डरूपेण मापौ
दद्यात् । शिशुरूपेण यवम् । तथा दृष्टत्वात् ॥ २ ॥

किं पिचसि किं पिचसीति पृष्ट्वा पुंसवनं पुंसवनमिति त्रिः
प्रतिजानीयात् ॥ ३ ॥

किं विवसीति प्रश्नः । पुंसवनमिति प्रतिवाक्यम् । तत्र प्रतिप्रश्ने त्रिर्ग्रहणमाचार्येण कृतम् । अतस्तस्यैव त्रित्वप्राप्त्युपयोस्तुल्यत्वज्ञापनार्थमुपपन्न वीप्साद्विर्वचनम् । तेन प्रश्नोऽपि त्रिर्वाच्य इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

एवं त्रीन्प्रसृतान् ॥ ४ ॥

अनेन विधिना त्रीन्प्रसृतान्प्राशयेत् । एकस्मिन्प्रसृते प्राप्ते त्रयः प्रसृतास्तुल्यवर्माणो विधीयन्ते ॥ ४ ॥

अथास्यै मण्डलागारच्छायायां दक्षिणस्यां नासिकायामजीता-
मोपर्धी नस्तः करोति ॥ ५ ॥

वर्मान्तरत्वात्कालान्तरप्राप्तावानन्तर्यार्थोऽपशब्दः । इदं त्वनवलोमनम् । कुनः । 'माऽहं पौत्रमघं नियाम्' (गृ० १ । १३ । ७) इति मन्त्रलिङ्गात् । पुत्रसंबन्धशोभनं माऽहं नियामित्यर्थः । अस्यै, अस्याः । मण्डलागारं कृत्वा, तस्य च्छायायामुपवेश्यास्या दक्षिणस्यां नासिकायां दूर्वा नस्तः करोति । दक्षिणग्रहणमिन्द्रियाणामनङ्गत्वज्ञापनार्थम् । अजीतेति गुणनाम । अजीर्णेत्यर्थः । सा चौपर्धी दूर्वेत्युपदिशन्ति । नस्तःकरणं नासिकायां रससेचनम् ॥ ५ ॥

प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां द्वैके । आ ते गर्भो योनिमैतु पुमान्च ण
इवेपुषिम् । आ वीरो जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः । अग्निरेतु
प्रथमो देवतानां सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् । तदयं राजा
वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं ह्यी पौत्रमघं न रोदादिति ॥ ६ ॥

प्रजावता दृष्टो मन्त्रः प्रजावान् । जीवपुत्रेण दृष्टो मन्त्रो जीवपुत्रः । यथा
सूयति । आ ते गर्भ इति सूक्तं प्रजावान् । अग्निरेतु प्रथम इति सूक्तं जीवपुत्रः ।
आभ्यां सूचाम्यामेके नस्तःकरणमिच्छन्ति । अन्ये तूष्णीम् । हशब्दोऽभिमतत्व-
ज्ञापनार्थः ॥ ६ ॥

प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वा हृदयदेशमस्या आलभेत ।
यत्ते सुसीमे हृदये हितमन्तः प्रजापती । मन्थेऽहं मां तद्विदांसं
माऽहं पौत्रमघं नियामिति ॥ ७ ॥ ख० १३ ॥

प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्यैकदेशं हुत्वा हृदयदेशं हृदयसमीपमस्या आलभेत स्पृ-
शेत् । 'यत्ते' इति मन्त्रेण । ततः सिष्टशृदादि समापयेत् । इदं कर्म प्रतिगर्भमवर्तते ।
गर्भमंकारत्वात् । प्रथमगर्भं तृतीयमासि यदि गर्भो न विज्ञानमत्ता चतुर्थे कुर्यात् ।
विज्ञाते गर्भे निष्ये पुंसवनम् । 'तत्तृतीये मास्यन्यत्र गृष्टे' इति च स्मरणात् ।

गृष्टिः प्रथमगर्मः । पञ्चमे मास्यद्गन्धिर्व्यतिर्भवति । स्वयमेव चास्य कर्ता । माऽहं
पौत्रमिति लिङ्गात् । तदभावे देवः ॥ ७ ॥ १३ ॥

चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनम् ॥ १ ॥

सीमन्तो यस्मिन्कर्मयुक्तीयते तत्सीमन्तोन्नयनम् । चतुर्थे मासि कार्यम् । इदं
कर्म न प्रतिगर्भमावर्तते । स्त्रीसंस्कारत्वात् । नन्वयं गर्भसंस्कारः । ' एवं तं गर्भमा-
घेहि ' इति मन्त्रलिङ्गात् । सत्यम् । तथाऽपि नाऽऽवर्तते । आघारसंस्कारस्य प्राधान-
न्यात् । कुतः प्राधान्यति चेत् । सीमन्तोन्नयनमिति समाख्यावत्त्वात् । आघारस्य
च संस्कृतत्वात् । सकृत्संस्कृता यं यं गर्भं प्रसूने, स सर्वः संस्कृतो भवेत् । तेनाऽऽ-
वृत्तिर्न भवतीति सिद्धम् ॥ १ ॥

आपूर्यमाणपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् ॥ २ ॥

शुक्लपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्तदेदं कर्म कार्यम् । पुंसा नक्ष-
त्रेण । पुंसापक्षेयान् नक्षत्रेणेत्यर्थः । तिप्यो हस्तः श्रवणः, इत्यादिना । चन्द्रमा
युक्तः स्यादिति वचनं प्रकर्षेण युक्तं चन्द्रमसि यथा स्यात् । एतदुक्तं भवति ।
' पष्टिघटिकासु मध्ये मध्यमत्रिंशद्घटिकासु कुर्यादिति ' ॥ २ ॥

अथाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनडुहं चर्माऽऽस्तीर्य प्राग्ग्रीव-
मुत्तरलोम तस्मिन्नुपविष्टायां समन्वारब्ध्यायां धाता ददातु दाशुप
इति द्वाभ्यां राकामहमिति द्वाभ्यां नेजमेप प्रजापते न त्वदेता-
न्यन्य इति च ॥ ३ ॥

जुहुयादिति शेषः । अथशब्दोऽन्यस्मिन्नपि काले भवतीदं कर्मेति ज्ञापनार्थः ।
कस्मिन् । पष्ठाष्टमयोर्मासयोः । शास्त्रान्तरे चायं कालो विहितः । अग्निमुपसमाधा-
येत्यादि गृहप्रवेशनीये व्याख्यातम् । आज्यमागान्तं कृत्वा ' धाता ददातु दाशुपे '
इत्यादिभिरष्टावाज्याहुतीं जुहुयात् ॥ ३ ॥

अथास्यै युग्मेन शलाटुग्लप्सेन त्रेण्या च शल्लत्या त्रिभिश्च
कुशापिञ्जलैरूर्ध्वं सीमन्तं व्यूहति भूर्भुवः स्वरोमिति त्रिः ॥४॥

अथास्यै अस्याः । युग्मेन समेन । केन । शलाटुग्लप्सेन तरुणफलसंघातेन । शला-
टुरित्यपकानां फलानां समाख्या । ग्लप्स इति स्तवक उच्यते । औदुम्बरस्तवकेन ।
शास्त्रान्तरे दृष्टत्वात् । तदभावेऽन्येन । त्रिण्येतानि यस्याः सेयं ज्येष्ठी शल्लती ।
एतः शुक्ल इत्यर्थः । ' वर्णादनुदात्तात्तोपघात्तो नः ' इति ङीप् तकारस्य नन्वं च ।
ततो ' रषाम्यां नो णः ' इति णत्वम् । कुशापिञ्जलैः कुशातरुणैः । एतैरेकीकृतै-
र्शल्लटकेशयोः संधिमारम्योर्ध्वं सीमन्तं व्यूहति मन्त्रेण । आ मूर्धमदेशात्केशान्यु-

भक्तरोतीत्यर्थः । एवं त्रिव्यूहति । मन्त्रावृत्तिरुक्ता ॥ ४ ॥

चतुर्वा ॥ ५ ॥

चतुर्वा व्यूहति मन्त्रेण ॥ ५ ॥

वीणागायिनौ संशास्ति सोमं राजनं संगायेतामिति ॥ ६ ॥

वीणा च गाथा च वीणागाथे । ते ययोः स्तस्तौ तपोक्तौ । तौ संशास्ति
संप्रेष्यति । 'सोमं राजानं संगायेताम्' इति ॥ ६ ॥

तौ चैतां गाथां गायत इत्याह—

सोमो नो राजाऽवतु मानुषीः प्रजा निविष्टचक्राऽसाविति
यां नदीमुपवसिता भवन्ति ॥ ७ ॥

असावित्यस्य स्थाने यस्या नद्याः समीपे वसन्ति तस्या नामाऽऽमन्त्रणवि-
भक्त्या ब्रूयाताम् । निविष्टचक्रा गङ्गे इति ॥ ७ ॥

ब्राह्मण्यश्च वृद्धा जीवपत्यो जीवप्रजा यद्यदुपदिशेयुस्तत्त-
त्कुर्युः ॥ ८ ॥

एवंगुणयुक्ता ब्राह्मण्यो यद्यद्ब्रूयुस्तत्तत्कार्यम् । प्रैषं दत्त्वा स्विष्टकृदादि सर्वं
समापयेत् ॥ ८ ॥

ऋषभो दक्षिणा ॥ ९ ॥ ख० १४ ॥

ऋषभो गौरासेचनसमर्थः । तं दक्षिणां दद्यात् । अत्र तु स्वयमेव कर्ता । कुतः ।
'अस्ये मे पुत्रकामायै' इति लिङ्गात् । कस्मै तर्हि दक्षिणा । ब्रह्मणे । यद्यस्ति
सः । तदभावे संनिहितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः । कर्माङ्गत्वाद्दक्षिणानाम् ॥ ९ ॥ १४ ॥

कुमारं जातं पुराऽन्यैराळभा(म्भा)त्सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकापं
हिरण्येन प्राशयेत् । प्र ते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा
प्रसूतं मघोनाम् । आयुष्मान्गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो
लोके अस्मिन्निति ॥ १ ॥

इदं जातकर्म । कुमारग्रहणं कुमारीनिवृत्त्यर्थम् । ननु कुमार्या अपि भवत्येव जात-
कर्म । कुतः । वक्ष्यति 'आवृत्तैव कुमार्यै' (१।१५।१२) इति । उच्यते । प्रवासा-
दागतस्य विहितं कर्माऽऽवृत्ता भवति । न जातकर्म । अनन्तरत्वात् । एवमेके ।
अन्ये पुनरावृत्तैव कुमार्या इत्येतदुभयार्थमिति वदन्ति । तेन कुमार्या अपि जात-
कर्म भवत्येव । मनुनाऽप्युक्तम् 'अमान्त्रिका तु कर्षियं स्त्रीणामावृदशेषतः' (म०
२।१६) इति । तर्हि कुमारग्रहणं कथम् । अधिकारार्थम् । 'अष्टमे वर्षे ब्राह्मण-
मुपनयेत्' (१।१९।१) इत्युपनयनं कुमारस्यैव यथा स्यान्न कुमार्या इति ।
ननु ब्राह्मणमिति पुंलिङ्गनिर्देशादेव न पविष्यति । न । जातिनिर्देशे लिङ्गमविष-

क्षितम् । यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति ब्राह्मण्यपि न हन्यते । एवमत्रापि स्त्रियाः प्रसज्येत । तन्निवृत्त्यर्थं कुमारग्रहणमिति । जातग्रहणमप्यधिकारार्थम् । ' गोदानं षोडशे वर्षे ' (१ । १८ । १) इति जन्मतः प्रभृति षोडशे यथा स्यात् । उपनयनप्रभृति मा भूदिति । पुरा पूर्वमित्यर्थः । अन्यग्रहणमनधिकृतालम्पनात्प्राक्कर्म कर्तव्यमित्येवमर्थम् । सर्षिर्मधुनी हिरण्येन निकापयति । ते हिरण्यसंमृष्टे हिरण्येन प्राशयेत्, मात्रुरुपस्थ आसीनं ' प्र ते ददामि ' इति मन्त्रेण ॥ १ ॥

कर्णयोरुपनिधाय मेघाजननं जपति । मेघां ते देवः सविता मेघां देवी सरस्वती । मेघां ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्तजा-
चिति ॥ २ ॥

अस्य कर्णयोर्हिरण्यं निधाय मेघाजननं जपति ' मेघां ते ' इति । उपग्रहणं तस्य मुखसमीप आत्मनो मुखं निधाय जपार्थम् । मेघाजननमित्यस्य मन्त्रस्याऽऽख्या । सकृन्मन्त्रः पर्वीयेणोपनिधानमित्येके । अन्ये मन्त्रावृत्तिमिच्छन्ति ॥ २ ॥

अंसावभिमृशति । अश्वा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव ।
वेदो वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति । इन्द्र श्रेष्ठानि
द्रविणानि धेह्यस्मे प्रयन्धि मधवन्नृजीपिन्निति च ॥ ३ ॥

स्तनबाह्वोर्मध्यप्रदेशोऽसः । अत्र बहुधा विप्रतिपन्नाः । तत्रैके सकृन्मन्त्रं पर्वीयेणांसाभिमर्शनमिच्छन्ति । द्वार्याभिमर्शनवत् । ननु युक्तस्तत्र सकृन्मन्त्रः । द्विवचनयुक्तत्वान्मन्त्रस्य । इह त्वेकवचनयुक्तः । अत आवृत्त्या भवितव्यम् । नैतदेवम् । नात्रांसावुच्येते । किं तर्हि । कुमारः । स चैकः । तस्मान्नाऽऽवृत्तिरिति । अन्ये मन्त्रविभागमिच्छन्ति । ' अश्वा मत्र ' इत्यनेन दक्षिणमंसमभिमृशेत् । ' इन्द्र श्रेष्ठानि ' ' अस्मे प्रयन्धि ' इत्याभ्यां सव्यमिति । कथं पुनर्मन्त्रविभागो ज्ञातः । मध्य इतिकरणात् । नहि क्वचिन्मन्त्रमध्य इतिकरणं पठन्ति । अपरे त्वाहुः । सकृदेव त्रयो मन्त्रा वक्तव्याः । न च मन्त्रविभागः । न च पृथगभिमर्शः । द्वार्याभिमर्शने त्वशक्यत्वात्पृथगभिमर्शः । इह तु शक्यते युगपदसौ स्पष्टम् । यत्पुनरुक्तमतिकरणादिति । तत्र ब्रूमः । अन्यत्रापि मन्त्रमध्य इतिकारः पठ्यते । यथा—' आसीद सदनं स्वमासीद सदनं स्वमिति मा हिंसीदिवधेरितः ' (श्रौ. ३ । १४) इति । अयमेव नः पक्षोऽभिप्रेतः । यस्य त्रयाणामन्यतमः पक्षोऽभिप्रेतस्तस्यापि कुर्वतो न दोषः । सर्वेषां गमकवचनादिति भाष्यकारः । अप्रैके मन्त्रविभागः श्रेयानित्याहुः । मध्य इतिकारात् । नन्वन्यत्रापि विद्यत इत्युक्तम् । तत्रापि विभाग एव । ' किमुत्पत्सीति ' (श्रौ. ३ । १४) बर्हिषि निधाय,

मा हिंसीरित्यभिमन्त्रयेत् । कुत एतत् । आनन्तर्ययोगात् । नन्विडायां दृश्यते
 ' हविर्जुपन्तामिति तस्मिन्नुपहृत इति ' (श्रौ. १। ७) इति । अनर्धज्ञो भवान् । इति-
 कारो मन्त्रस्य मध्ये वृथा न पठ्यत इति वयं ब्रूमः । इडायां तु मन्त्रैकदेश इति-
 वारः । युष्मदपक्षे स्वभिमन्त्रण इतिकारां वृथैवेति । तदसत् । भगवता माप्यकारेण
 यः पक्षः परिगृहीतः स एव सम्यक् । अन्यत्रापि मन्त्रमध्य इतिकारदर्शनात् ।
 ' नमो यत्र निर्पादसीति अमुं मा हिंसीरमुं मा हिंसीः ' इति चेति । तेन श्रीमन्मन्त्रा-
 न्तकृदुक्त्वा युगपदेवोभावंसौ स्पृशेदिति सिद्धम् ॥ ३ ॥

नाम चास्मै दद्युः ॥ ४ ॥

कुर्युरित्यर्थः । नामकरणस्याऽऽचार्येण कालान्तरानुक्तेर्जातकर्मानन्तरं कार्यमित्येके।
 अन्ये शास्त्रान्तरोक्तः कालो ग्राह्य इत्याहुः । उक्तं च मनुना— ' नामधेयं दश-
 म्यां तु द्वादश्यां वाऽपि कारयेत् । पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते '
 (अ० २। ३०) ॥ इति ॥ ४ ॥

कीदृग्लक्षणं तन्नामेत्याह—

घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमभिनिष्टानान्तं द्व्यक्षरम् ॥ ५ ॥

प्रथमद्वितीया वर्गाणामूपमाणश्च हकारवर्जमघोषवन्तः । शिष्टा घोषवन्तः । ते आदौ
 यस्य तत्तथोक्तम् । अन्तर्मध्येऽन्तस्था यस्य तत्तथोक्तम् । यकारादयश्चतस्रोऽ-
 न्तस्थाः । अभिनिष्टानो विसर्जनीयः । सोऽन्ते यस्य तत्तथोक्तम् । अक्षरं स्वरः ।
 अकारादयो द्वादश स्वराः । शिष्टं व्यञ्जनम् । द्वे अक्षरे यस्य तद्द्व्यक्षरम् । व्यञ्ज-
 नमपरिमितम् ॥ ५ ॥

चतुरक्षरं वा ॥ ६ ॥

चतुरक्षरं वोक्तलक्षणं नाम कुर्युः । मद्रः, देवः, भवः, भवनायः, नागदेवः, रुद्र-
 दत्तः, देवदत्तः, इत्येवंलक्षणानि नामानि भवन्ति ॥ ६ ॥

द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वेति यदुक्तं तत्काम्यमपीत्याह—

द्व्यक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ७ ॥

प्रतिष्ठामब्रह्मवर्चमे च कुमारस्य । तत्संस्कारत्वात् । न कर्तुः ॥ ७ ॥

युग्मानि त्वेव पुंसाम् ॥ ८ ॥

अथवा । युग्मानि युग्माक्षराणि पुंसां नामधेयानि भवन्ति । एवकारोऽवधारणार्थः ।
 कथम् । युग्ममेवाऽऽद्विद्येत न पूर्वाणि लक्षणानीति । तेन शिवदत्तः, नायदत्तः, देव-
 स्वामी, वसुधामा, रुद्रः, जनार्दनः, वेदघोषः, पुरंदरः, विष्णुशर्मा, इत्यादि
 सिद्धम् ॥ ८ ॥

अयुजानि स्त्रीणाम् ॥ ९ ॥

अयुजान्ययुमाक्षराणि स्त्रीणां नामानि भवन्ति । सुमद्रा, सावित्री, सत्यदा, वसुदा, इत्यादि ॥ ९ ॥

सांख्यवहारिकं नाम कृत्वाऽभिवादनीयं च नाम कुर्यादित्याह—

अभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामोपनयनात् ॥ १० ॥

येन नाम्नोपनीतोऽभिवादयते । तच्च समीक्षेत । कुर्यादित्यर्थः । तच्च मातापि-
तरावेव विद्यातामोपनयनात् । उपनीतस्य त्वाचक्षते—अनेन नाम्नाऽभिवादयस्वेति
॥ १० ॥

प्रवासादेत्य पुत्रस्य शिरः परिगृह्य जपति । अङ्गादङ्गात्संभवासे
हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः
शतमिति मूर्धनि त्रिरवघ्राय ॥ ११ ॥

प्रवासादागत्य ' गृहानीक्षेताप्यनाहिताग्निः ' (श्रौ० २।१) इत्यादिसूत्रोक्तमा-
गेण विधिं कृत्वा पुत्रस्य शिरः परिगृह्य सर्वतो गृहीत्वा मूर्धनि त्रिरवघ्राय ततो
जपति—अङ्गादङ्गादिति ॥ ११ ॥

आष्टौ वै कुमार्यै ॥ १२ ॥ ख० १५ ॥

कुमार्यास्त्वमन्त्रकं कुर्यादिति । अनन्तरस्य चायं शेष इत्येके । अनन्तरस्य
जातकर्मणश्चेत्यपरे ॥ १२ ॥ १५ ॥

पष्ठे मास्यन्नमाशनम् ॥ १ ॥

जन्मप्रभृति पष्ठे मासे न गर्भप्रभृति । जाताधिकारात् । तत्रान्नप्राशनं नाम
कर्म कार्यम् ॥ १ ॥

आजमन्नाद्यकामः ॥ २ ॥

अजस्येदमानम् । तैत्तिरसाहचर्यान्मासस्यात्र ग्रहणम् । न क्षीरदधिघृता-
नाम् ॥ २ ॥

तैत्तिरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ३ ॥

तित्तिरेरिदं तैत्तिरम् । आजतैत्तिरयोर्धृजनस्वेनोपदेशो नान्नस्वेन । तथा लोके
प्रसिद्धत्वात् । तेनान्नमपि सिद्धम् ॥ ३ ॥

घृतौदनं तेजस्कामः ॥ ४ ॥

घृतसंस्कृत ओदनो घृतौदनः । कुतः । ओदनग्रहणात् । यदि हि घृतमिश्रोऽ-
भिषेकः स्याद् ' घृतं तेजस्कामः ' इत्येवावश्यत् । ततश्च पूर्ववद्व्यञ्जनस्वेनान्नमपि

सिद्धत्येव । घृतौदनं यत्रेच्छति शृते नेदीयसि घृतसेके कृते घृतसंस्कृतो भवति ।
न तु घृते श्रपणम् । विक्लेदानुपपत्तेः ॥ ४ ॥

दधिमधुघृतमिश्रमन्नं प्राशयेत् । अन्नपतेऽन्नस्य नो देहानमी-
वस्य शुष्मिणः । म प्रदातारं तारिप ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतु-
ष्पद इति ॥ ५ ॥

अकामसंयोगेन दध्यादिमिश्रमन्नं प्राशयेत् ' अन्नपतेऽन्नस्य नः ' इति मन्त्रेण ।
अयं मन्त्रः सर्वप्राशनेष्वपि भवति । कुतः । प्राशनसहितत्वान्मन्त्रस्य । प्राशयेदि-
त्यस्य च सर्वशेषत्वात् । आजं प्राशयेदित्यादि ॥ ५ ॥

आवृतैव कुमार्यै ॥ ६ ॥ ख० १६ ॥

कुमार्यास्त्वमन्त्रकमन्नप्राशनं कार्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ १६ ॥

तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा ॥ १ ॥

कुलधर्मोपदिष्टे वा काले चौलं कार्यम् । जन्मप्रमृति तृतीये वर्षे वा कार्यमिति
व्यवस्थितविकल्पः । केषांचिदुपनयनेन सह स्मर्यत इति ॥ १ ॥

उत्तरतोऽग्नेर्ब्राह्मिण्यवमापतिलानां पृथक्पूर्णशरावाणि निद-
घाति ॥ २ ॥

प्रणीताप्रणयनोत्तरकालमुत्तरतोऽग्नेर्ब्राह्मिण्यवमापतिलैः पूर्णानि शरावाणि निद-
घाति स्थापयति । पृथग्रहणं द्रव्यभेदार्थम् । पृथक्पृथक् पूरयित्वा निदध्यादिति ।
अन्यथा समासोपदेशान्मिश्रितानां पूरणं स्यात् । यथा ' सर्षपैर्भृशुनी हिरण्यनि-
कामम् ' (१ । १९ । १) इत्यामिश्रितानां प्राशनम् । अथवा । सत्यपि समा-
सोपदेशे यथाकामं ब्राह्मिण्यवतिलैरित्यत्रैकं द्रव्यं भवति । एकेन कृतार्थत्वात् । एव-
मिहाप्येकं द्रव्यं प्रसज्येत । तन्नित्यर्थं पृथग्रहणम् ॥ २ ॥

कथं पृथग्मूतानां सर्वेषां द्रव्याणां पूर्णशरावाणि निधीयेरन्निति—

पश्चात्कारयिष्यमाणो मातुरुपस्थ आनडुहं गोमयं नवे शरावे
शमीपर्णानि चोपनिहितानि भवन्ति ॥ ३ ॥

अग्नेः पश्चात्कारयिष्यमाणः कुमारः । तत्प्रयुक्तं हि चौलम् । एवं च कृत्वा
संस्कारकर्मसु व्यव्यापपरिहारेषु कार्येषु कुमारोऽन्तरतम इति दर्शितं भवति । मातु-
रुपस्थ उत्सङ्ग आस्ते । आनडुहं गोमयं नवे शराव उपनिहितं भवति । शमीपर्-
णानि चान्यस्मिन्नवे शराव उपनिहितानि भवन्ति ॥ ३ ॥

मातुः पिता दक्षिणत एकविंशतिकुशपिञ्जूलान्यादाय ॥४॥

मासुर्दक्षिणतः पितैकविंशतिकुशपिञ्जूलान्यादायाऽऽस्ते । मातुर्ग्रहणं मातुः
सकाशाद्दक्षिणतो यथा स्यादग्नेर्दक्षिणतो मा मृदिति ॥ ४ ॥

ब्रह्मा वैतानि धारयेत् ॥ ५ ॥

एतानि कुशपिञ्जूलानि ब्रह्मा वा धारयेत् । यथास्ति ॥ ५ ॥

पश्चात्कारयिष्यमाणस्यावस्थाय शीतोष्णा अपः समानी-
योष्णेन वा य उदकेनेहीति ॥ ६ ॥

आघारान्नं कृत्वा पूर्वोक्ता आहुतीर्हुत्वा कुमारस्य पश्चिमदेशे स्थित्वा शीत-
मुदकमुष्णं चोदकमुमाम्यां पाणिभ्यां गृहीत्वाऽन्यस्मिन्पात्रे युगपन्नियति, उष्णे-
नेति मन्त्रेण । ' समित्येकीभावे ' । ननु दक्षिणाङ्गकारितया माव्यम् । कथमुमाम्यां
पाणिभ्यामिति । उच्यते । अनियमे प्राप्ते नियमार्था सा परिभाषा न तु दक्षिणा-
ङ्गविधायिका ॥ ६ ॥

तासां गृहीत्वा नवनीतं दधिद्रप्सान्वा प्रदक्षिणं शिरस्त्रिरुन्दति ।

आदितिः केशान्वपत्वाप उन्दन्तु वर्धस इति ॥ ७ ॥

तासामपामेकदेशं गृहीत्वा, नवनीतं च गृहीत्वा, तदभावे दधिद्रप्सान्वा गृहीत्वा,
प्रदक्षिणं शिरस्त्रिरुन्दति क्लेदयति मन्त्रेण । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । तासांग्रहणं समानी-
ताना ग्रहणार्थम् । इतरथा समानयनस्य शीतोष्णामिरास्त्रिवर्धमित्यत्र कृतार्थत्वा-
त्तासां ग्रहणमेव न स्यात् । गृहीत्वैत्यस्य च नवनीतेन संबन्धः स्यात् । तस्मिंस्तु
सत्यापो नित्याः । नवनीतदधिद्रप्सयोश्च विकल्पः सिद्धयति ॥ ७ ॥

दक्षिणे केशपक्षे त्रीणि त्रीणि कुशपिञ्जूलान्यभ्यात्माग्राणि निद-
धाति—ओषधे त्रायस्वैनधुं ॥ ८ ॥

दक्षिणग्रहणं विस्पष्टार्थम् । तस्मिन्केशपक्षे त्रीणि त्रीणि कुशपिञ्जूलानि कुमा-
रस्याभ्यात्माग्राणि स्थापयति मन्त्रेण । वीप्सा बहुधा ॥ ८ ॥

स्नाधिते भैनं हिंसीरिति निष्पीडय लौहेन क्षुरेण ॥ ९ ॥

अनेन मन्त्रेण लौहेन क्षुरेण तानि कुशपिञ्जूलानि निष्पीडयति । तेषु क्षुरं
स्थापयतीत्यर्थः । लोके क्षुरो लौह एव प्रसिद्धः । अनोऽत्र तस्यावाच्यत्वाद्धोह-
शब्दस्ताम्रे वर्तते । शास्त्रान्तरे विहितत्वाच्च । लोके लोहशब्दश्च यं रनतादि-
ष्यपि वर्तते । अत्र तु ताम्रे । तथा दृष्टत्वात् ॥ ९ ॥

प्रच्छिन्नचित्तेनावपत्सविवा क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।

तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्याऽऽपुष्पाञ्जरदृष्टिर्धयासदिति ॥ १० ॥

ततोऽनेन मन्त्रेण तेनैव क्षुरेण प्रच्छिनत्ति । प्रोऽनर्थकः । अन्ये सिमार्थ
इत्याहुः ॥ १० ॥

प्रच्छिद्य प्रच्छिद्य प्रागग्राञ्छमीपर्णैः सह मात्रे प्रयच्छति ताना-
नडुहे गोमये निदधाति ॥ ११ ॥

वीप्सावचनं योऽत्र धर्म उपदिश्यते स सर्वेषु च्छेदेषु यथा स्यादिति । प्राग-
ग्रानकृत्वा शमीपर्णैः सहैकीकृत्य मात्रे प्रयच्छति ददाति । तानसावानडुहे गोमये
निदधाति स्थापयति । नात्र प्रागग्रतानियमः ॥ ११ ॥

येन धाता बृहस्पतेरग्रेरिन्द्रस्य चाऽऽयुषेऽवपत् । तेन त आयुषे
वपामि सुश्लोक्वाय स्वस्तय इति द्वितीयम् । येन भूपश्च रात्र्यां
ज्योक् च पश्याति सूर्यम् । तेन त आयुषे वपामि सुश्लोक्वाय
स्वस्तय इति तृतीयम् ॥ १२ ॥

संख्यावचनं मन्त्रान्तरदर्शनार्थम् । मन्त्रमध्येऽधीतिकारो विद्यत इत्युक्तम् ।
कुशपिञ्जलनिधानस्याभ्यासविधानार्थं मवितुं नार्हति । अभ्यासस्य त्रीणि त्रीणीति
वीप्सयैव सिद्धत्वात् ॥ १२ ॥

सर्वैर्मन्त्रैश्चतुर्थम् ॥ १३ ॥

सर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैश्चतुर्थवारं छिनत्ति ॥ १४ ॥

एवमुत्तरतस्त्रिः ॥ १४ ॥

यथा दक्षिणे केशपक्ष एवमुत्तरेऽपि केशपक्षे कुर्याच्चि । परिसंख्येयम् । उत्तरे
केशपक्षे त्रिरेव न चतुर्थमिति ॥ १४ ॥

क्षुरवेजो निमृजेत् । यत्क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा वषा वपासि
केशान् । शुन्धि शिरो माऽस्याऽऽयुः प्रमोधीरिति ॥ १५ ॥

ततः क्षुरधारा निमृजेच्छोधयेन्मन्त्रेण । निमार्जनमवमार्जनम् । 'न्यवेति विनिय-
हार्थौ' इति वचनात् ॥ १५ ॥

नापितं शिष्याच्छीतोष्णाभिराद्भिरवर्थं कुर्वाणोऽक्ष्णन्कुशली-
कुर्विति ॥ १६ ॥

नापितं शिल्पिनं शिष्यात्प्रेष्येत्प्रेषेण । कुशलीकरणवचनं विपरीतलक्षणया
वापने वर्तते । येन विहितोऽयं मुण्डयति हि श्रूयते ॥ १६ ॥

यथाकुलधर्मं केशवेशान्कारयेत् ॥ १७ ॥

'एकशिखस्त्रिशिखः पञ्चशिखो वा' इति बौधायनः । पूर्वशिखाः परशिख इति

कुलधर्माः । तेषु यो यस्य कुलधर्मस्तदनुरोधेन तस्य केशसंनिवेशान्कारयेत् । वेधानित्यापि पाठे स एवार्थः । ततः स्थिष्टकृदादि समापयेत् ॥ १७ ॥

आवृत्तैव कुमार्यै ॥ १८ ॥ ख० १७ ॥

आवृत्ता, अमन्त्रकमित्यर्थः । कुतः । येनान्यत्राऽऽवृत्तेत्युक्त्वा तूष्णीमित्याह । अपरथा द्वारा नित्ययाऽऽवृत्ता सदो द्वार्ये चामिमृश्य तूष्णीं प्रतिप्रसर्पन्तीति । नैतदेवम् । एवकारोऽत्रावधारणार्थः । ' आवृत्तन्त्रमेव भवति न मन्त्रः ' इति । तेनाऽऽवृत्तेत्यस्य तूष्णीमित्यर्थ इति सिद्धम् । एवं चेद्दोषः । अमन्त्रकं होमः प्राप्नोति । इष्टमेव न एतदिति केचिदाहुः । अन्ये होमो न भवतीत्याहुः । अमन्त्रकस्य होमस्य क्वचिदप्यदृष्टत्वात् । ननु ' तूष्णीं द्वितीये उभयत्र ' (१ । ९ । ८) इत्यत्र दृष्ट इति शङ्का न कार्या । तत्रापि प्रजापतये स्वाहेति मन्त्रोऽगस्त्येव ॥ १८ ॥ १७ ॥

एतेन गोदानम् ॥ १ ॥

व्याख्यातमिति शेषः । एतेनेति कृत्स्नोपदेशः ॥ १ ॥

तत्र विशेषमाह—

षोडशे वर्षे ॥ २ ॥

तृतीयस्यापवादः । अत्र मासुरूपस्थोपवेशनं न भवति । अयुक्तत्वात् ॥ २ ॥

केशशब्दे तु श्मश्रुशब्दान्कारयेत् ॥ ३ ॥

केशशब्दे त्विति जातावेकवचनम् । श्मश्रुशब्दानिति व्यक्तिपरो निर्देशः । तेन त्रयः श्मश्रुशब्दाः । तेषु ' अदितिः केशान्वपत्तु ' ' वष्टा वपसि केशान् ' ' दक्षिणे केशपक्षे ' इति त्रिषु ते कार्याः । मन्त्रगतस्य तृतीयस्य केशशब्दस्यामावाद्धिदिगतस्य ग्रहणम् । तेन दक्षिणे श्मश्रुपक्ष इति साधितं भवति ॥ ३ ॥

श्मश्रुणीहोन्दति ॥ ४ ॥

शिरउन्दनस्यापवादः ॥ ४ ॥

शुन्धि शिरो मुखं माऽस्याऽऽयुः प्रमोषीरिति ॥ ५ ॥

क्षुरनिमार्जनेऽयं विशेषः ॥ ५ ॥

केशश्मश्रुलोमनखान्युदकसंस्थानि कुर्विति संश्लेष्यति ॥ ६ ॥

शीतोष्णाभिरद्भिरवर्षं कुर्वाणोऽक्षण्वन्कुशली केशश्मश्रुलोमनखान्युदकसंस्थानि कुर्विति नापितशासनम् ॥ ६ ॥

आप्लुत्य धाम्यतः स्थित्वाऽहःशेषमाचार्यसकाशे वाचं विसृजेत् ।

घरं ददामीति ॥ ७ ॥

तत आप्लुत्य । स्नात्वेत्यर्थः । वाग्यत इत्यमन्त्रयमाणः । स्थित्वेत्युपवेशनप्र-
तिषेधः । एवमहःशेषं स्थित्वाऽस्तमित आचार्यसमीपे वरं ददामीति वाचं
विसृजेत् ॥ ७ ॥

वरद्रव्यमाह—

गोमिथुनं दासिणा ॥ ८ ॥

ननु मिशुरयं कथमस्य गोमिथुनसंभवः । उच्यते—यथाऽस्य प्रावरणादेः संभ-
वस्तथैतस्यापि ॥ ८ ॥

संवत्सरमादिशेत् ॥ ९ ॥ ख० १८ ॥

एवं गोदानं कृत्वा संवत्सरं व्रतमादिशेद्दक्ष्यमाणेन विधिनाऽऽचरेत् । रात्रौ
व्रतादेशनानुपपत्तेरपरेद्युः कार्यम् ॥ ९ ॥

अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् ॥ १ ॥

जन्मप्रभृत्यष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् । कुमारमिति वर्तते । तच्च कुमारीनिवृत्त्य-
र्थमित्युक्तम् ॥ १ ॥

गर्भाष्टमे वा ॥ २ ॥

गर्मप्रभृत्यष्टमे वोपनयेत् ॥ २ ॥

एकादशे क्षत्रियम् ॥ ३ ॥

जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वैकादशे वर्षे क्षत्रियमुपनयेत् ॥ ३ ॥

द्वादशे वैश्यम् ॥ ४ ॥

जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा द्वादशे वर्षे वैश्यमुपनयेत् ॥ ४ ॥

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्यानतीतः काळः ॥ ५ ॥

षोडशवर्षपर्यन्तं ब्राह्मणस्योपनयनकालोऽतीतो न भवति ॥ ५ ॥

आ द्वाविंशत्क्षत्रियस्या चतुर्विंशद्वैश्यस्यात उर्ध्वं पतितसावि-
त्रीका भवन्ति ॥ ६ ॥

क्षत्रियवैश्ययोर्द्वाविंशच्चतुर्विंशयोरुपनयनकालोऽतीतो न भवति । षोडशद्वाविं-
शचतुर्विंशपर्यन्तैष्वनुपनीताश्चेत्पतितसावित्रीका भवन्ति । संज्ञायाः प्रयोजनं 'पति-
तसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत्' इति । अत उर्ध्वमितिवचनं पूर्वसूत्रेष्वाकारा
अमिषाविति ज्ञापनार्थम् ॥ ६ ॥

नैनानुपनयेन्नाध्यापयेन्न याजयेन्नैभिर्ध्वजहरेषुः ॥ ७ ॥

क. 'त् । नाताधिकारात्कुमारमिति वर्तते कृ' । ग० 'त् । नाताधिकारात्कुमारमिति
पश्यते । कृ' ।

अर्चाणिप्राग्धत्तानिति शेषः । उपनयनप्रतिषेधादेव सर्वत्र प्रतिषेधे सिद्धे यदि
वेनचिहोभादज्ञानाद्दोषनीताः म्युस्तथाऽपि नैवोत्तराणि कर्माणि पतितसावित्री-
काणा कुर्यादिति सर्वेषां पाठः क्रियते ॥ ७ ॥

अलंकृतं कुमारं कुशलीकृतशिरसमहतेन वाससा संवीतमैणेयेन
वाऽजिनेन ब्राह्मणं रौरवेण क्षत्रियमाजेन वैश्यम् ॥ ८ ॥

कुशलीकृतशिरसं वापितशिरसमित्यर्थः । अहतं नवम् । अपुराणमनुपमुक्तमि-
त्यर्थः । तेन वाससा संवीतं प्रावृत्मित्यर्थः । ऐणेयेन वाऽजिनेन चर्मणा प्रावृतं
ब्राह्मणमानीय होमं कुर्यात् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । एतानि चर्माणि वाससा सह
विकल्पन्ते । उभयेषां प्रावरणार्थत्वाद्वाशब्दाच्च ॥ ८ ॥

यदि वासांसि वसीरन्रक्तानि वसीरन्कापायं ब्राह्मणो माञ्जिष्ठं
क्षत्रियो हारिद्रं वैश्यः ॥ ९ ॥

वासांसि वसीरन्तित्येवं सूत्रच्छेद इष्टः । वासांसि वसीरन् । परिधयुरित्यर्थः ।
यदीत्युत्तरेण संबध्यते । तेन नियमेन परिधानं सिद्धम् । पक्षे शुक्लं न्यपि सिध्यन्ति ।
यदि रक्तानि वसीरन् । कापायं ब्राह्मणः । माञ्जिष्ठं क्षत्रियः । हारिद्रं वैश्यः । एवं
रक्तानां वसनमित्यम् । तथा च गौतम —^१ वासांसि क्षौमचीरकुतपाः सर्वेषां
कार्पासं वाऽविकृतं कापायमप्येके वालकं ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठहारिद्रे इतरयोः^२
इति ॥ ९ ॥

तेषां मेखलाः ॥ १० ॥

उच्यन्त इति शेषः ॥ १० ॥

मौञ्जी ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या क्षत्रियस्य आवी वैश्यस्य ॥ ११ ॥

मौञ्जी नान्यस्य । ब्राह्मणस्य तु मौञ्जी वाऽ-या वा न नियमः । एवमुत्तरयो-
ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

तेषां दण्डाः ॥ १२ ॥

उच्यन्त इति शेषः ॥ १२ ॥

पालाशो ब्राह्मणस्य औदुम्बरः क्षत्रियस्य वैल्हो वैश्यस्य
केशसंमितो ब्राह्मणस्य बलाटसंमितः क्षत्रियस्य प्राणसंमितो
वैश्यस्य ॥ १३ ॥ ख० १९ ॥

दण्डनियमो मेखलामिदुल्लयः ॥ १३ ॥ १९ ॥

सर्वे वा सर्वेषाम् ॥ १ ॥

सर्वे दण्डाः सर्वेषां भवन्ति पालाशादयः ॥ १ ॥

समन्वारब्धे ह्रस्वोत्तरतोऽग्नेः प्राङ्मुख आचार्योऽवतिष्ठते ॥ २ ॥

आज्यस्य बर्हिष्यासादनान्तं कृत्वा, समन्वारब्धे ब्रह्मचारिणीधमाधानाधारान्तं कृत्वा, पूर्वोक्ता आज्याहुतीर्ह्रस्वोत्तरतोऽग्नेः प्राङ्मुख आचार्योऽवतिष्ठते । ब्रह्म-
चारी तु तीर्थेन प्रविश्याऽऽचार्यस्य दक्षिणतः उपविशेत् । तीर्थं नाम 'प्रणीतानां
पश्चिमो देशः' । सर्वत्र तीर्थेनैव प्रविश्य कर्म कुर्यात् ॥ २ ॥

पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख इतरः ॥ ३ ॥

आचार्यस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखो ब्रह्मचार्यवतिष्ठते ॥ ३ ॥

अपामञ्जलीं पूरयित्वा तत्सवितुर्वृणीमह इति पूर्णेनास्य पूर्ण-
मवक्षारयत्यासिच्य देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां
पूष्णो हरताभ्यां हरतं गृह्णाभ्यसाविति तस्य पाणिना पाणिं
साङ्गुष्ठं गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

अपामुभयोरञ्जलीं पूरयित्वा स्वस्य पूर्णेनाञ्जलिनाऽस्य पूर्णमञ्जलिमवक्षारयति
'तत्सवितुर्वृणीमहे' इति मन्त्रेण^१ । ब्रह्मचारिणोऽञ्जलावारग्नोऽञ्जलिमवसिञ्चती-
त्यर्थः । ततो 'देवस्य त्वा' इति मन्त्रेण तस्य पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णायात् ।
आचार्याञ्जलिमर्षादन्यः पूरयति । आसिच्येति वचनं वधम् । आचार्योऽवक्षारणं कु-
र्यान्न कुमार इत्येवमर्थम् । इतरथा पूर्णेनास्य पूर्णमवक्षारयतीत्युक्ते वस्याञ्जलिं कोऽ-
वक्षारयतीति संदेहः स्यात् । आसिच्येति तूच्यमाने समानकर्तृकत्वनिर्देशाद्यः पाणिं
गृह्णाति सोऽवसिञ्चतीति ज्ञायते । तेनाऽऽचार्योऽवक्षारयतीति सिद्धम् । असावि-
त्यस्य स्थाने संपुद्बद्धा ब्रह्मचारिणाम् ब्रूयात् ॥ ४ ॥

सविता ते हस्तमग्रभीदसाविति द्वितीयम् । अग्निराचार्यस्तवासा-
विति तृतीयम् ॥ ५ ॥

संख्यावचनं प्रथमहस्तग्रहणदृष्टाञ्जलिपूरणादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

आदित्यमीक्षयेत् । देव सवितोरेप ते ब्रह्मचारी तं गोपाय स
मामृतेत्याचार्यः ॥ ६ ॥

ततो ब्रह्मचारिणमादित्यमीक्षयेन्मन्त्रेणाऽऽचार्यः । आचार्यग्रहणं ज्ञानार्थम् ।
अन्यत्रेक्षणे ब्रह्मचारिणो मन्त्रो नाऽऽचार्यस्येति । तेनाऽऽदित्यमीक्षयेत् 'मित्रस्य त्वा
चक्षुषा प्रतीक्षे' (श्रौ० ८।१४) इत्यत्र ब्रह्मचारिणो मन्त्रः सिद्धः ॥ ६ ॥

कस्य ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि कःत्वा कमुयनयते काय
त्वा परिददामीति ॥ ७ ॥

जपेदिति शेषः । मन्त्रलिङ्गात् । प्रजापतये ब्रह्मचारी प्रदीयते । तेनाऽऽचार्य-
स्यायं मन्त्रः ॥ ७ ॥

युवा सुवासाः परिधीत आगाद्धित्यर्धर्चनैः प्रदक्षिणमावर्तयेत् ॥ ८ ॥

अनेनार्धर्चनैः ब्रह्मचारिणं प्रदक्षिणमावर्तयेत् । एनमिति वचनं कथम् । 'जावर्त-
यितुर्मन्त्रः स्यान्नाऽऽवर्त्यमानो ब्रूयात्कुपारः' इत्येवमर्थम् । अर्धर्चप्रहणमृद्ध-
निवृत्त्यर्थम् । अन्यथा, 'ऋचं पादग्रहणे' (आश्व० १ । १ । १७) इत्यृक्
स्यात् ॥ ८ ॥

तस्याध्यंसौ पाणी कृत्वा हृदयदेशमालभेतोत्तरेण ॥ ९ ॥

अधीत्युपरिभावे । ब्रह्मचारिणोऽस्योरुपरि स्वस्य पाणी कृत्वा, तस्य हृदयदेश-
समीपं स्पृशेदुत्तरेणार्धर्चनैः ॥ ९ ॥

अग्निं परिसमूह्य ब्रह्मचारी तूष्णीं समिधमादध्यात्तूष्णीं वै प्राजा-
पत्यं प्राजापत्यो ब्रह्मचारी भवतीति विज्ञायते ॥ १० ॥ ख० २० ॥

नन्वत्र परिसमूहनवचनमनर्थकम् । संस्कृतत्वादग्नेः । उच्यते । सायंप्रातःसमिदाधाने
परिसमूहनपर्युक्षणे यथा स्यातामिति परिसमूहनवचनम् । अत्र तु परिसमूहनाद्यकृत्वैव
तस्मिन्नेवाग्नौ ब्रह्मचारी तूष्णीं समिधमादध्यात् । ब्रह्मचारिवचनमाचार्यनिवृत्त्यर्थम् ।
यस्मात् 'यत्प्राजापत्यं तत्तूष्णीं ब्रह्मचारी च प्राजापत्यः' इति श्रूयते तस्मात्तूष्णीं
समिधमादध्यात् ॥ १० ॥ २० ॥

मन्त्रेण हेकेऽग्नये समिधमाहार्थं वृहते जातवेदसे । तथा त्वमग्ने
वर्धस्व समिधा ब्रह्मणा वयं स्वाहेति ॥ १ ॥

एके मन्त्रेण समिदाधानमिच्छन्ति । हशब्दोऽभिमतत्वज्ञापनार्थः । तेन पूर्वस्य
श्रुत्याकृष्टेऽप्युभयोस्तुल्यत्वं सिद्धम् ॥ १ ॥

+ स समिधमाघायाग्निमुपस्पृश्य मुखं निषार्ष्टि त्रिस्त्रेजसा मा
समनज्मीति ॥ २ ॥

ब्रह्मचारी समिधमाघायाग्निमुपस्पृश्य मुखं निषार्ष्टि मन्त्रेण त्रिः । मन्त्रावृत्ति-
रुक्ता । समग्रं समिधौ वा जपेद्वैत्यत्र वक्ष्यमाणो विधिर्मा भूत् । समिद्ग्रहणमुभयो-

रपि पक्षयोरुत्तरो विधिर्यथा स्यादिति । आधायग्रहं 'सायं प्रातः समिधमादध्यात्'
इत्यत्रापि यथा स्यात् ॥ २ ॥

तेजसा ह्येवाऽऽत्मानं समनक्तीति विज्ञायते ॥ ३ ॥

श्रुत्याकर्षः कथम् । अग्न्युपस्पर्शनमग्नि त्रिः स्यादिति ॥ ३ ॥

मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु । मयि मेधां
मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु । मयि मेधां मयि प्रजां मयि
सूर्यो भ्राजो दधातु । यत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासम् ।
यत्ते अग्ने वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासम् । यत्ते अग्ने हरस्तेनाहं
हरस्वी भूयासम् । इत्युपस्थाय जान्वाच्योपसंगृह्य ब्रूयादधीहि
भोः सावित्रीं भोः अनुब्रूः हीति ॥ ४ ॥

षड्भूमिरुपस्थाय दक्षिणं जान्वाच्य विधिवदुपसंगृह्याऽऽचार्यं ब्रूयादधीहीति
प्रेषेण ॥ ४ ॥

तस्य वाससा पाणिभ्यां च पाणी संगृह्य सावित्रीमन्वाह
पच्छोऽर्धर्चशः सर्वाम् ॥ ५ ॥

तस्य ब्रह्मचारिणः पारहितेन वाससा । प्रावरणस्यानित्यत्वात् । स्वस्य पाणिभ्यां
च तस्य पाणी गृहीत्वा सावित्रीमन्वाह ॥ ५ ॥

यथाशक्ति वाचयीत ॥ ६ ॥

स्वयं पादं पादमुक्त्वा तेन वाचयति । यदि ब्रह्मचारी पादं पादं वक्तुं न
शक्नोति ततस्तेन यथाशक्ति वाचयीत । एवं पार्श्वर्चशः । एवं सर्वाम् ॥ ६ ॥

हृदयदेशेऽस्योर्ध्वाङ्गुलिं पाणिमुपदधाति । मम व्रते हृदयं ते
दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु । मम वाचयेत्प्रज्ञानं तु यस्तु
बृहस्पतिष्टा नियुनक्तु महामिति ॥ ७ ॥ ख० २१ ॥

ब्रह्मचारिणो हृदयदेशसमीपे स्वस्य पाणिमूर्ध्वाङ्गुलिमुपदधाति स्थापयति मन्त्रेण
॥ ७ ॥ २१ ॥

मेखलाभावध्व दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्यमादिशेत् ॥ १ ॥

ततो मेखलाभावध्व दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्यमादिशेत् ॥ १ ॥

कथमादिशेदित्याह—

ब्रह्मचार्यस्यपोऽज्ञानं कर्म कुरु दिवा मा स्वाप्तीराचार्याधीनो
षेदमधीष्वेति ॥ २ ॥

इदानीं ब्रह्मचार्यसि । अपोऽशान । मूत्रपुरीषादौ शास्त्रविहितमाचमनं कुर्वित्यर्थः । कर्म कुरु । यच्छास्त्रविहितं कर्म संध्योपासनादि । दिवा मा स्वाप्सी-रिति दिवाशयनप्रतिषेधः । आचार्याधीनो नित्यं भव । वेदमधीष्व वेदाध्ययनं कुरु ॥ २ ॥

द्वादश वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यम् ॥ ३ ॥

वेदस्य ब्रह्मचर्यं वेदब्रह्मचर्यम् । वेदग्रहणं कथम् । वेदमाग्रथायं कालनियमः स्यादिति । ' मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ' । तेन महानाम्नादीनां व्रतानामूर्ध्वं द्वादशवर्षेभ्यस्त्रयः संवत्सराः स्युः । एवं च कृतवोपनयनप्रभृति षोडशे वर्षे गोदानं सिद्धम् । वेदग्रहणादयमर्थो लब्ध एवमेवे । अन्ये तु जन्मप्रभृति षोडशे वर्षे गोदानम् । महानाम्नादीनां च व्रतानां द्वादशवर्षेभ्यस्त्रयमिति चिच्छन्ति । महानाम्नादीनामपि वेदकदेशरथादिति । पूर्वस्मिन्पक्षे यदा संवत्सरं व्रतचर्या तदा सप्तदशे गोदानं स्यात् । तस्मादयमेव पक्षः श्रेयान् । वेदग्रहणं कथम् । एकैकस्य वेदस्य द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचर्यं स्यादिति । तेन द्वयोश्चतुर्विंशतिः । त्रयाणां पट्त्रिंशत् । चतुर्णामष्टाच-त्वारिंशत् ॥ ३ ॥

ग्रहणान्तं वा ॥ ४ ॥

वेदग्रहणान्तं वा ब्रह्मचर्यं भवति प्रागूर्ध्वं वा द्वादशम्यः । एवं ब्रुवता त्रिविधं स्नानं प्रदर्शिनं भवति । विद्यास्नानं व्रतस्नानं विद्याव्रतस्नानमिति । प्राग्द्वादशम्यो वेदमधीत्य यः स्नाति स विद्यास्नातकः । यस्तु द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं कृत्वाऽन-धीतवेदः स्नाति स व्रतस्नातकः । यस्तु पुनर्द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचर्यं कृत्वाऽधीतवेदः स्नाति स विद्याव्रतस्नातकः । ननु ' विद्यन्ते गुरुमर्षेण निमन्त्र्य कृतानुज्ञातस्य वा स्नानम् ' (३ । ९ । ४) इति वक्ष्यति । अतः कथं व्रतस्नानस्य संभवः । उच्यते । नियान्न इति न विद्यासमाधौ स्नानं चोच्यते । किं तर्हि विद्याया अन्ते न मध्ये । तेन व्रतस्नातकोऽपि मध्ये वेदमुत्सृज्यान्त्यमारण्यकमधीत्य स्नायात् । रहस्ये चाऽऽरण्यकं प्राधान्येन स्नाननिमित्तं चोच्यते ' वेदमधीयन्स्नातको भवति ' इत्यादिना । ततः स्वित्कृदादि कृत्यं समापयेत् ॥ ४ ॥

सायं प्रातर्मिक्षेव ॥ ५ ॥

अहनि रात्रौ चाऽऽचार्यार्थमशनार्थं चान्नं याचेत । तत्र भवत्पूर्वमित्यादिशास्त्रो-न्तरदृष्टो विधिर्द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

सायं प्रातः समिधमाध्यात् ॥ ६ ॥

अग्निं परिसमुद्धेत्याद्युपस्थानान्ता घर्मा भवन्तीत्युक्तम् । पुनः सायंप्रातर्ग्रहणं
पूर्वेणासंबन्धार्थम् । तेन भैक्षं वा पूर्वं भवति समिदाधानं वेति क्रमानियमः सिद्धः
॥ ६ ॥

अप्रत्याख्यायिनमग्ने भिक्षेतामत्याख्यायिनीं वा ॥ ७ ॥

अयं नियमोऽनुप्रवचनीयभैक्षे । कुतः । अनुप्रवचनीये भवान्भिक्षां ददात्विति भैक्ष-
मन्त्रात् ॥ ७ ॥

भवान्भिक्षां ददात्विति, अनुप्रवचनीयामिति वा ॥ ८ ॥

स्त्रीभिक्षा चेदुपयत्र मन्त्रे भवती ददात्विति ब्रूयात् ॥ ८ ॥

तदाचार्याय वेदयीत तिष्ठेदहःशेषम् ॥ ९ ॥

तल्लक्ष्यमाचार्याय निवेद्य तस्मिन्नहनि यावच्छिष्टं तावन्तं कालं तिष्ठेत् । नोप-
विशेत् ॥ ९ ॥

अस्तामिते ब्रह्मौदनमनुप्रवचनीयं श्रपयित्वाऽऽचार्याय वेदयीत ॥ १० ॥

ब्रह्मस्य ओदनो ब्रह्मौदनः । ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणवाचकः । तेन ब्राह्मणभोजनं
विधास्यमानमत एव चरोर्भवति । अनुप्रवचननिमित्तमनुप्रवचनीयम् । पाकयज्ञविधा-
नेन ब्रह्मचार्यनुप्रवचनीयं श्रपयित्वाऽऽचार्याय वेदयीत ' शृतः स्यात्पीपाकः '
इति ॥ १० ॥

आचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात् । सदसस्पतिमद्भुत्रामिति ॥ ११ ॥

ततः समन्वारब्धे ब्रह्मचारिणीध्माधानाद्याघारान्तं कृत्वाऽनया जुहुयात् ॥ ११ ॥

सावित्र्या द्वितीयम् ॥ १२ ॥

सोवित्रा ' तत्सवितुर्वरेण्यम् ' इत्येषा प्रसिद्धा । द्वितीयग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ १२ ॥

यद्यत्किंचात ऊर्ध्वमनुक्तं स्यात् ॥ १३ ॥

अत्र सावित्र्येति कृत्वा सावित्र्या द्वितीयं जुहोति । अत ऊर्ध्वमपि महा-
नान्वादिभक्तेषु यद्यदनुक्तं तेन तेन द्वितीयं जुहोति । एतदुक्तं भवति । ' महाना-
न्वादिभक्तेषु श्रवणान्तेऽनुप्रवचनीयहोमः कार्यः । तत्र सावित्र्याः स्थाने ' महाना-
न्वादिभ्यः स्वाहा ' ' महाव्रताय स्वाहा ' ' उपनिषदे स्वाहा ' इत्येवं द्वितीयं
जुहोति । अन्यत्समानमिति ' । द्वितीयग्रहणं महानान्वादिनामधेयेन होमार्थम् ।
इतरथा, मन्त्रेण होमे क्रियमाणे प्रतिमन्त्रं स्वाहाकारः स्यात् । स च प्रदानार्थं
इति कृत्वाऽनेका आहुतयः स्युः । तत्रश्चोत्तरासां द्वितीयत्वं न स्यात् । तस्माद्द्वि-
तीयग्रहणम् ॥ १३ ॥

ऋषिभ्यस्तृतीयम् ॥ १४ ॥

तृतीयवचनमृषिभ्य इत्थस्य विधायकत्वं निवर्त्य मन्त्रत्वज्ञापनार्थम् । तेन ऋषिभ्यः स्वाहेति जुहोति ॥ १४ ॥

सौविष्टकृतं चतुर्थम् ॥ १५ ॥

संस्थावचनं नियमार्थम् । चतुर्थमेव न पठामिति । तेनाग्राऽऽज्यमागौ न-
भवतः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणान्भोजयित्वा वेदसमार्धिं वाचयीत ॥ १६ ॥

संस्थाजपान्तं कृत्वा ब्रह्मणान्भोजयित्वा वेदसमार्धिं भवन्तो ब्रुवन्निवति ब्रूयात् ।
ते च वेदसमार्धिरस्त्विति ब्रूयुः ॥ १६ ॥

अत ऊर्ध्वमसौरालवणाशी ब्रह्मचार्यधःश्यायी त्रिरात्रं द्वादशरात्रं
संवत्सरं वा ॥ १७ ॥

अत ऊर्ध्वमिति कस्मात् । पूर्वेण संबन्धकरणार्थम् । प्रयोजनमुपरिष्ठादृक्ष्यामः ।
ब्रह्मचारिवचनमाचार्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ १७ ॥

चरितव्रताय मेघाजननं करोति ॥ १८ ॥

चरितव्रतायेति वचनं मेघाजननेन व्रतस्य संबन्धार्थम् । तेन यत्रोपनयने मेघाजनन-
मस्ति तत्रैव व्रतचर्या । यत्र व्रतचर्या तत्रैवानुप्रवचनीयः । उपनीतपूर्वस्य मेघा-
जननाभावे त्रितयमपि निवर्तते ॥ १८ ॥

अनिन्दितायां दिश्येकमूलं पलाशं कुशस्तम्भं वा पलाशापचारे
प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रिः परिपिञ्चन्तं वाचयति । सुश्रवः सुश्रवा
असि यथा त्वं सुश्रवः सुश्रवा अस्येवं मां सुश्रवः सौश्रवसं
कुरु । यथा त्वं देवानां यज्ञस्य निधिपोऽस्येवमहं मनुष्याणां वे-
दस्य निधिपो भूयासमिति ॥ १९ ॥

इदं मेघाजननम् । तिष्ठो निन्दिता दिशः । दक्षिणा प्राग्दक्षिणा प्रत्यग्दक्षिणेति ।
अन्याः सर्वा अनिन्दिताः । तस्यां दिश्येकमूलं पलाशं कुशस्तम्भं वा पलाशाभावे ।
प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रिः परिपिञ्चन्तं ब्रह्मचारिणं वाचयति 'सुश्रवः' इति मन्त्रम् ।
एकमूलमशास्त्रमित्यर्थः । पुनः पलाशमहणमनेकमूलस्याप्यभावे कुशस्तम्भं परिपिञ्चे-
दिति ॥ १९ ॥

एतेन षापनादि परिदानान्तं व्रतादेशनं व्याख्यातम् ॥ २० ॥

व्रतादेशनं यद्दस्माभिर्न्यारूपातं 'संवरसारावमं चारयित्वा व्रतमनुयुज्य' (श्री.)

८।१४) इति 'संवत्सरमादिशेत्' (१।१८।९) इति च । तत्राप्येतेन प्रकारेण वापनादि परिदानान्तं कार्यमित्यर्थः । वापनादिग्रहणमलंकारनिवृत्त्यर्थम् । 'काय त्वा परिदामि' इत्येतत्पदिदानम् । परिदानान्तवचनमुपरितनन्त्रनिवृत्त्यर्थम् ॥ २० ॥

इत्यनुपेतपूर्वस्य ॥ २१ ॥

इति एतदुपनयनविधानमनुपेतपूर्वस्य । उत्तरविवक्षयेदमारभ्यते ॥ २१ ॥

अधोपेतपूर्वस्य ॥ २२ ॥

अनन्तरमुपेतपूर्वस्य विशेषं वक्ष्यामः ॥ २२ ॥

कृताकृतं केशवपनं मेधाजननं च ॥ २३ ॥

कृताकृतमिति वर्तते ॥ २३ ॥

अनिरुक्तं परिदानम् ॥ २४ ॥

परिदानमनिरुक्तमिति न भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

कालश्च ॥ २५ ॥

उदगयनादिर्निरुक्तः ॥ २६ ॥

सत्सवितुर्वृणीमह इति सावित्रीम् ॥ २६ ॥ ख० २२ ॥

पूर्वस्याः सावित्र्याः स्थान एतां सावित्रीं प्रयुञ्जीत । प्रायश्चित्तत्वेन पुनरुपनयन-
मासावेवं कुर्यात् ॥ २६ ॥

ऋत्विजो वृणीतेऽन्यूनानतिरिक्ताङ्गान्ये मातृवः पितृत्वश्चेति
यथोक्तं पुरस्तात् ॥ १ ॥

प्रमाणतः परिमाणतश्च न्यूनाङ्गाननतिरिक्ताङ्गांश्च ऋत्विजः संभजते । 'ये
मातृतः पितृतश्च' (१ । ५ । १) इत्युत्कलक्षणयुक्ताश्च ते भवेयुः । तत्र प्रमा-
णतो नातिदीर्घा नातिह्रस्वाः । परिमाणतश्चतुरङ्गुलयः षडङ्गुलयो वा न भव-
न्ति ॥ १ ॥

यून ऋत्विजो वृणीत इत्येके ॥ २ ॥

अन्ये कर्मसमर्थानित्याहुः । पुनर्ऋत्विग्रहणं वरणसामान्यादनृत्विजामपि
चमसाध्वर्युप्रमृतीनामेतद्गुणप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

ब्रह्माणमेव प्रथमं वृणीतेऽथ ह्यतारमयाध्वर्युमयोद्गातारम् ॥ ३ ॥

एवकारो नियमार्थः । कथम् । ब्रह्मण एव प्रथमं वरणं स्यादिति । एवं नियमं
सुर्वता होत्रादीनामनियतः क्रमो भवतीत्येतत्साधितम् ॥ ३ ॥

सर्वान्वा येऽर्हानैकाहैर्याजयन्ति ॥ ४ ॥

अर्हानैकाहैर्याजयन्तीति वचनं शमितृनिवृत्त्यर्थम् । कथं वा प्राप्नुयात् । सामा-

न्यवरणप्रसङ्गात् । ' आपो मे होत्राशंसिन्य इति होत्रकान् ' (१ । २३ । ९) इत्यत्र होत्रकशब्दो मुख्यवर्जितेषु वर्तते । ' होत्रका उण्ह्वयध्वमितीतरान् ' (श्रौ० १ । ६) इत्यत्र मुख्यवर्जितेषु होत्रकशब्दस्य दर्शनात् । तैतश्च यथा प्रतिप्रस्थानादिषु वर्तते एवं शमित्त्रादिष्वपि वर्तते ॥ ४ ॥

सर्दस्यं सप्तदशं कौपीतकिनः समामनन्ति स कर्मणामुपद्रष्टा भवतीति तदुक्तमृग्भ्यां यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्त इति ॥ ५ ॥

सदसि भवः सदस्यः । सप्तदशग्रहणमृत्विक् सधर्मा भवतीति ज्ञापनार्थम् । तेनोपस्थानप्रसर्पणादि सामान्यविहितं सिद्धम् । अथवा नियमार्थम् । कथम् । एक एव सदस्यः स्यादिति । शास्त्रान्तरेऽनेके सदस्या दृष्टास्तन्नवृत्त्यर्थम् । स च कर्मणा-मुपद्रष्टा भवतीत्येवं कौपीतकिन आचार्या मन्यन्ते । ऋग्भ्यां चायमर्थ उक्तः ॥ ५ ॥

होतारमेव प्रथमं वृणीते ॥ ६ ॥

एवकारोऽवधारणार्थः । होतारमेव न ब्राह्मणमिति । एवं चेत्पूर्वेण विरोधः । न । यदा चतुर्णां वरणं तदा ब्रह्मणः प्रथमं वरणम् । यदा सर्वेषां तदा होतुः प्रथमं वरणमिति ॥ ६ ॥

अग्निर्मे होता स मे होता होतारं त्वाऽमुं वृण इति होता-रम् ॥ ७ ॥

अनेन होतारं वृणीते । अमुमित्यस्य स्थाने होतुर्नाम वाच्यम् । पुनर्होतृग्रहणं होतृवरण आघ्रातो मन्त्र उत्तरत्रानुवर्तते इति ज्ञापनार्थम् ॥ ७ ॥

चन्द्रमा मे ब्रह्मा स मे ब्रह्मा ब्रह्माणं त्वाऽमुं वृण इति ब्रह्मा-णम् ॥ ८ ॥

कृत्स्नपाठोऽनुवृत्तिमार्गप्रदर्शनार्थः ॥ ८ ॥

आदित्यो मेऽध्वर्युरित्यध्वर्युम् । पर्जन्यो म उद्गातेत्युद्गातारम् । आपो मे होत्राशंसिन इति होत्रकान् । रश्मयो मे चमसाध्वर्यव इति चमसाध्वर्युन् । आकाशो मे सदस्य इति सदस्पम् । स वृत्तो जपेत् । महन्मेऽबोचो भर्गो मेऽबोचो भर्गो मेऽबोचो यशो मेऽबोचः स्तोमं मेऽबोचः क्लृप्तिं मेऽबोचस्तृप्तिं मेऽबोचो भुक्तिं मेऽबोचः सर्वं मेऽबोच इति ॥ ९ ॥

सप्रहणं कथम् । वरणानन्तरमेव जपः स्यात्सर्वेषां वरणे कृते मा भूदिति । षूतप्रहणं ये ये वृतास्ते ते जपेयुरित्येवमर्थम् ॥ ९ ॥

जपित्वाऽग्निष्टे होता स ते होता होताऽहं ते मानुष इति होता
प्रतिजानीते ॥ १० ॥

जपित्वेति वचनं ' तन्मामवतु तन्मा विशतु ' इत्येतमपि जपं जपित्वेत्येवम-
र्थम् । इहैव तर्हि कामाक्ष पठितः । अनित्यत्वात् । अनित्यत्वं तु वक्ष्यामः ॥ १० ॥

चन्द्रमास्ते ब्रह्मा स ते ब्रह्मा ॥ ११ ॥

पुनर्मन्त्रपाठः प्रतिवचनस्यानुवृत्तिमार्गप्रदर्शनार्थः ॥ ११ ॥

ब्रह्मैवमितरे यथादेशं तन्मामवतु तन्मा विशतु तन्मा जिन्वतु
तेन भुक्षिषीयेति च याजयिष्यन् ॥ १२ ॥

जपतीति शेषः । यदाऽग्न्याघेये चतुर्णां वरणं भवति तदा याजयितारस्ते
न भवन्ति । यद्यु सोमाङ्गं वरणं भवति तत्र याजयितारो भवन्ति । तेन सोमाङ्गव-
रण एवायं जपो नाग्न्याघेये [तेनायमनित्यः ॥ १२ ॥

याज्यलक्षणमाह—

न्यस्तमार्त्विज्यमकार्यम् ॥ १३ ॥

ऋत्विग्मिर्विवादेन त्यक्तमार्त्विज्यमकार्यम् ॥ १३ ॥

+ अहीनस्य नीचदाक्षिणस्य ॥ १४ ॥

अल्पदक्षिणस्याहीनस्याऽऽर्त्विज्यमकार्यम् । अतो ज्ञायत एकहस्याल्पदक्षिणस्यापि
कार्यमिति । विज्ञायते च ' तस्मादाहुर्दातव्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यप्यल्पिकाऽ-
पीति ॥ १४ ॥

व्याधितस्याऽऽतुरस्य ॥ १५ ॥

व्याधितो ज्वरादिगृहीतः । आतुरस्तरूपगतः ॥ १५ ॥

यक्ष्मगृहीतस्य ॥ १६ ॥

यक्ष्मगृहीतः क्षयव्याधिगृहीतः ॥ १६ ॥

अनुदेश्यभिः शस्तस्य ॥ १७ ॥

सदेशिनाऽमिशस्तस्येत्येवमेके । अन्ये तु श्राद्धे प्रतिपिद्धस्येत्याहुः ॥ १७ ॥

क्षिप्तयोनेरिति चैतेषाम् ॥ १८ ॥

क्षिप्तयोनिर्नाम यस्य माता स्वमर्तरि नावतिष्ठते । अकार्यमिति सर्वत्र संब-
न्धनीयम् । इतिचैतेषामिति वचनमन्येषामप्येवंप्रकाराणां न कार्यमित्येवमर्थ-
म् ॥ १८ ॥

सोमप्रघातं परिपृच्छेत्कौ यज्ञः क ऋत्विजः का दाक्षिणेति ॥ १९ ॥

+ अहीनस्येति । अहर्णासाप्यसुत्याकस्य क्रतोरित्यर्थः ।

यः सोमं प्रथमं निवेदयतीदं तस्याऽऽग्निन्कार्यमिति स सोमप्रवाकस्तमेवं
पृच्छेत् ॥ १९ ॥

कल्याणैः सह संप्रयोगः ॥ २० ॥

कल्याणे यज्ञे कार्यम् । कल्याणैर्ऋत्विग्भिः सह कार्यम् । दक्षिणा अपि
कल्याण्यो यदि स्युस्तथा सति कार्यम् । नान्यथा ॥ २० ॥

न मांसमश्रीयुर्न स्त्रियमुपेयुरा क्रतोरपवर्गात् ॥ २१ ॥

ऋत्वादिप्रभृत्या अपवर्गादेते नियमा भवन्ति । वरणप्रभृतीति कल्प्यमाने यदि
मध्यमोपसदि वरणं भवति तदा प्रागनियमः प्रसज्येत । तस्मात्ऋत्वादिप्रभृतीति
युक्तम् । मध्यमोपसदि च शास्त्रान्तरे वरणं दृष्टम् ॥ २१ ॥

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृषस्वेति दक्षिणाग्नावाज्याहुतिं हुत्वा यथार्थं
प्रब्रजेत् ॥ २२ ॥

ऋत्वन्ने स्वस्य दक्षिणाग्नौ ' एतेनाग्ने ' इत्येतयाऽऽज्याहुतिं जुहोति । नैमि-
त्तिकत्वाच्छास्त्रान्तरदर्शनात्मन्प्रलिङ्गाच्च । चकृमेति हि भूतप्रययः । तेन ऋत्वन्त
इति सिद्धम् । यथार्थं प्रब्रजेदिति । यथार्थमाचरेत् । अनियमो भवतीत्यर्थः ।
हुत्वाऽनियमो भवतीति ब्रुवन् ' समाप्तेऽपि क्रतौ होमपर्यन्तं नियमा भवन्ति '
इति ज्ञापयति । आज्याहुतिश्चनं तन्प्रनिवृत्त्यर्थमिष्यते न तु परिस्तरणविक-
स्वार्थम् ॥ २२ ॥

एवमनाहिवाग्निर्गृह्य इमामग्ने शरणं मीमृषो न इत्येतयर्चा
॥ २३ । ख० २३ ॥

एतयेति वचनमेतया जुहुयादेवेत्येवमर्थम् । तेनात्रापि तन्त्रं न भवति । ऋत्वे-
ति वचनमकृतत्रिवाहोऽप्यात्विज्यं कृतवानेतया लौकिकाग्नौ जुहुयादित्येवमर्थम् ।
मधुपर्कप्रसङ्गादत्र ऋत्विग्वरणमाम्नातम् ॥ २३ ॥ २३ ॥

ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत् ॥ १ ॥

दद्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

स्नातफायोपस्थिताय ॥ २ ॥

उपस्थितायेति । कृतसमावर्तनाय । तस्मिन्नहनि गृहानभ्यागताय विवाहार्पिने
च ॥ २ ॥

राग्ने च ॥ ३ ॥

उपस्थिताय ॥ ३ ॥

आचार्यश्वशुरपितृव्यमातुलानां च ॥ ४ ॥

आचार्यादीनां पूर्वयोरसमासेर्न निर्देशस्त्वत्पुत्र्यत्वज्ञापनार्थः । तेन स्नातकाय तद-
हरेव देयः । 'यत्रैतं पूजयिष्यन्तो भवन्ति' (३।९।३) इति वचनात् । विवाहा-
र्थिने च । राज्ञे स्वहरहरम्यागताय । आचार्यादीनां प्रति वत्सरोपितागतानां शास्त्रा-
न्तरदर्शनाद्विशेषो लब्धः ॥ ४ ॥

अप्रसिद्धस्वान्मधुपर्कस्वरूपमाह—

दधनि मध्वानीय ॥ ५ ॥

मानयतिरत्र सेचनकर्मा । आसिच्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

सर्पिर्वा मध्वलाभे ॥ ६ ॥

इदं वचनं मध्वलाभेऽयमेव प्रतिनिधिर्भवति नान्यस्तैलादिरित्येवमर्थम् ॥ ६ ॥
अल्पत्वाद्वातुः कर्म पूर्वमाह—

विष्टरः पाद्यमर्धमाचमनीयं मधुपर्को गौरित्येतेषां त्रिस्त्रिंशैकैकं
वेदयन्ते ॥ ७ ॥

विष्टर इत्यासनम् । पाद्यार्थमर्धार्थमाचमनार्थं चोदकं तथोक्तम् । एतेषामिति
वचनमेतेषामेव त्रिनिवेदनं यथा स्थाज्ञो जनस्य मा मुदिति । भोजनं च देय-
मिति वक्ष्यामः । ऋत्विजा मधुपर्कदाने द्वे गती संभवतः—पदार्थानुसमयोः काण्डा-
नुसमय इति । तत्र पदार्थानुसमयो नाम सर्वेभ्यो वरणक्रमेण विष्टरं दत्त्वा ततः
पाद्यं ततोऽर्धमिति । काण्डानुसमयो नामैकस्यैव विष्टरादिगोनिवेदान्तं समाप्य
ततोऽन्यस्य सर्वं ततोऽन्यस्येति ॥ ७ ॥

अर्थं ग्रहीतुः कर्माऽऽह—

अहं वर्ध्मं सजातानां विष्टृतामिव सूर्यः । इदं तमधिविष्टामि यो
मा कश्चाभिदासतीत्युदगग्रे विष्टर उपविशेदाक्रम्य वा ॥ ८ ॥

आक्रम्य वा पद्भ्यां विष्टरमाक्रम्य वा । एतथोर्विकल्पः ॥ ८ ॥

पादौ प्रक्षालापयीत दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रयच्छेत् ॥ ९ ॥

पश्चात्सर्वं । कुतः । अग्रेवचनात् ॥ ९ ॥

सर्वं शूद्राय ॥ १० ॥

अग्रे प्रयच्छेत् । पश्च दक्षिणम् । क्षत्रियवैश्यौ यदा प्रक्षालयितारौ तदा सर्वं वा
पूर्वं दक्षिणं वा । नास्ति तदा नियमः ॥ १० ॥

प्रक्षालितपादोऽर्घ्यमञ्जलिना प्रतिगृह्य ॥ ११ ॥

प्रक्षालितपादग्रहणमानन्तर्यार्घ्यम् । प्रक्षालनानन्तरमर्घ्यमेव गृह्णीयादिति । गन्धमा-
ह्यादिसंयुक्तमुदकमर्घ्यमित्युच्यते लोके ॥ ११ ॥

अथाऽऽचमनीयेनाऽऽचामति-अमृतोपस्तरणमसीति ॥ १२ ॥

अथशब्दस्त्वानन्तर्यार्घ्यः । अर्घ्यानन्तरमाचमनीयमेवेति । तेन गन्धमाह्यादीनि
परिसमाप्ते कर्मणि दातव्यानि । आचामतिर्युदकं पिबतीत्यर्थः । अत्र शौचार्थः
माचमनं न भवति । कुतः । स्मृतेः 'मधुपर्के च सोमे च अप्सु माणाहुतीषु च ।
नोच्छिष्टा भवन्ति' इति । उचरत्र विधानाच्च 'आचान्तोदकाय गाम् । (१।२४।२३)
इति । एवमेके । तदयुक्तम् । कुतः । सोमेऽनुच्छिष्टविधानाद्यत्राऽऽचमनं प्रतिषे-
धति तत्र शौचार्थमाचमनं भवतीति गम्यते । आचान्तोदकवचनमन्वार्थम् ॥ १२ ॥

मधुपर्कमाहिपमाणमीक्षेत मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रवीक्ष इति ॥ १३ ॥

मधुपर्कमाहिपमाणमानीयमानमीक्षेत मन्त्रेण ॥ १३ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रति-
गृह्णामीति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ कृत्वा मधुवाता
ऋतायत इषि तृचेनावेक्षयानामिकया चाङ्गुष्ठेन च त्रिः प्रद-
क्षिणमालोड्य वसवस्त्वा गायत्रेण च्छन्दसा भक्षयन्त्विति पुर-
स्तान्निमार्ष्टि ॥ १४ ॥

अनामिकेति केचिन्मध्यमामाहुः । कुतः । देशेनैव समाख्या न तु तस्या नाम
विद्यतेऽङ्गुष्ठादिवत् । अन्ये तूपकनिष्ठिकामाहुः । कुतः । कनिष्ठिकया ह्यसौ व्यप-
दिश्यते न तु तस्या नामास्तीति । आगमाद्विशेषो ज्ञेयः । तृचेनावेक्ष्य ततः सव्ये
पाणौ कृत्वा । प्रदक्षिणमालोड्य वसवस्त्विति पुरस्तान्निमार्ष्टि । अङ्गुलिगतं लेपमपन-
यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

ऋदास्त्वा त्रैष्टुभेन च्छन्दसा भक्षयन्त्विति दक्षिणत आदित्या-
स्त्वा जागतेन च्छन्दसा भक्षयन्त्विति पश्चाद् विश्वे त्वा देवा
आनुष्टुभेन च्छन्दसा भक्षयन्त्वित्युत्तरतो भूतेभ्यस्त्विति मध्वा-
चिरुद्धृद्य ॥ १५ ॥

मन्त्रेण मन्वाचिरुद्धृद्य निमार्ष्टि । ऊर्ध्वं त्रिहस्तानीत्यर्थः । मन्वात्तिरुक् ॥ १५ ॥

ततो भूमौ निवाय पात्रम् —

विराजो दोहोऽसीति प्रथमं माश्रीयाद् विराजो दोमहशीवेति

द्वितीयं मयि दोहः पद्यायै विराज इति तृतीयम् ॥ १६ ॥

संख्यावचनानि तु सर्वप्राशनपक्षे त्रिभिरेव मन्त्रैर्यथा सर्वं प्राशितं भवति तथा प्राश्यादित्येवमर्थानि । एवं भाष्यकारः । अन्ये त्वन्यथा व्याचक्षुः—भूतेभ्यस्त्वेति मध्यान्निरुद्धं विराजो दोहोऽसीति प्रथममुद्ग्राहं प्राश्यात् । विराजो दोहमशीयेति द्वितीयमुद्ग्राहम् । मयि दोहं इति तृतीयमुद्ग्राहम् । तृतीयवचनं सर्वप्राशनपक्षे तृतीयेनै प्राशनेन यथा सर्वं प्राशितं भवति तथा प्राश्यादित्येवमर्थम् । पद्यायै विराज इत्येव विराज इति षष्ठी । कुतः । पूर्वमन्त्रयोस्तथा दृष्टत्वात् । पद्यायै इत्यपि षष्ठ्यां षष्ठ्यर्थे । तेन तदसामानाधिकरण्ये सत्यपि षष्ठ्येव युक्तां कल्पयितुम् ॥ १६ ॥

न सर्वम् ॥ १७ ॥

प्राश्यात् ॥ १७ ॥

न तृप्तिं गच्छेत् ॥ १८ ॥

तृप्तिं च न गच्छेत् ॥ १८ ॥

ब्राह्मणाद्योदङ्कुच्छिष्टं प्रवेच्छेदकामेऽप्यु ॥ १९ ॥

ब्राह्मणाद्योदङ्कुच्छिष्टमुद्ग्राहोदङ्कुच्छिष्टमुद्ग्राहो मधुपर्कं प्रवेच्छेत् । ब्राह्मणाद्योदङ्कुच्छिष्टमुद्ग्राहो ॥ १९ ॥

सर्वं वा ॥ २० ॥

प्रश्यात् । २० ॥

अथ्याऽऽचमनीयेनान्वाचामस्त्यमृतापिधानमसीति ॥ २१ ॥

अथ्याऽऽचमनीयेनान्वाचामति मन्त्रेण ॥ २१ ॥

सत्यं यशः श्रीर्भयि श्रीः श्रयतामिति द्वितीयम् ॥ २२ ॥

द्वितीयग्रहणमाचमनीयप्राप्त्यर्थम् । इतरथा मन्त्रस्योत्तरेण संव-धः स्यात् ॥ २२ ॥

आचान्तोदकाय गां वेदयन्ते ॥ २३ ॥

आचान्तग्रहणं शौचार्थमाचमनं कृत्वा कर्माङ्गमप्याचमनं कुर्यादित्येवमर्थम् । उदकवचनमाचमनीयनिवृत्त्यर्थम् । तेनाऽऽचमन उदकान्तरं भवति ॥ २३ ॥

हतो मे पाप्मा पाप्मा मे हत इति जपित्त्वं कुरुतेति कारयिष्यन् ॥ २४ ॥

इमं मन्त्रं जपित्वा ॐ कुरुतेति ब्रूयात् । यदि वारद्विष्यन्मारयिष्यन्मवति । तदा च दाताऽऽलभेत् । तत्र देवताः प्रागुक्ताः ॥ २४ ॥

माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति जपित्वोमुत्सृजतेत्युत्-
क्षयन् ॥ २५ ॥

मधुस्रक्षयन् मवति तदैतां जपित्वोमुत्सृजनेनि मूयात् ॥ २६ ॥

नामांसो मधुपर्को भवति भवति ॥ २६ ॥ ख० २४ ॥

मधुपर्कं भोजनममांसं न मवतीत्यर्थः । कुतः । मांसस्य भोजनाङ्गत्वेन लोकै-
प्रसिद्धत्वात् । अनेनाभ्युपायेन भोजनमप्यत्र विहितं भवति । पशुकर्णपक्षे तन्मां-
सेन भोजनम् । उत्सर्जनपक्षे मांसान्तरेण । अध्यायान्तलक्षणार्थं द्विर्वचनं मुह-
ूर्णार्थं च ॥ २६ ॥ २४ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे मयप्रोऽध्यायः ॥ १ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रविवरणे नारायणीयायां वृत्तौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

ॐ श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणाकर्म ॥ १ ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः । सर्पवलिश्चेत्प्रथमाहास्यम् । श्रवणेन युक्ता श्रावणी । मदा-
तु पौर्णमासी श्रवणेन न युक्ता तदाऽपि कर्तव्यमेव । पौर्णमासीविशेषलक्षणा-
र्थत्वानसप्तम्यः । श्रवणाकर्ममिति कर्मनामुधेयम् ॥ १ ॥

अस्रवसक्तूनां त्रहं क्लृशं पूरयित्वा दुर्वा च बलिहरणीं त्रवे
शिवये निदधाति ॥ २ ॥

असता नाम यवाः । तैः कृताः सक्तवः । दुर्वा वैकङ्कती सुगाकृतिः । बलि-
र्थया दुर्वा द्वियते सा बलिहरणी । एतदुभयं त्रवे शिवये निदधाति सर्पवलय-
र्थम् ॥ २ ॥

अथ श्रवणाकर्मोच्यते—

अस्रुधानाः कृत्वा सर्पिषाऽर्घा अनक्ति ॥ ३ ॥

यवैर्घानाः कृत्वाऽसंस्कृतेन घृतेनानक्ति । अर्घा घानाः प्राधान्ये कृत्वाऽ-
न्याभ्यर्घा घाना नानक्ति । एतावद्वि कर्तव्यम् ॥ ३ ॥

अस्तापिते स्यालीपाकं धपयित्वैककपालं च पुरोलाश्रमये नृप
सुपया राये अस्मानिति चतसृभिः प्रस्यूवं हुत्वा पाणिनेकक-
पालमच्युताय भोमाय स्वाहेति ॥ ४ ॥

धपयित्वेतिवचनं पुरोडाशस्यौपासने धर्मवच्छूषणार्थम् । स्थालीपाकस्य तु तन्त्रप्राप्त्यैवौपासने श्रयणं सिध्यति । नन्वन्यस्यापि सिध्यति । नियमार्थं तर्हि । तेन घानासक्तुलानादीनां लौकिकाग्नौ सिद्धानामेषोपादानं भवति । एतावांस्तु तेषां संस्कारः । आज्यपर्यग्निकरणवेलायां तैः सहाऽऽज्यस्य पर्यग्निकरणं भवेत् । यदाऽऽज्यस्योत्पवनमात्रमेव क्रियते तदा तेषां त्रिः प्रोक्षणं भवेत् । अवज्वलनं वा दधिवत् । एकस्मिन्कपाले संस्कृतः पुरोडाश एककपालः पुरोडाशः । तमुद्गास्याऽऽज्ये निमग्नं कुर्यात् । भैकटपृष्ठं वा कुर्यात् । चरुं चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा दक्षिणेन पाणिनैककपालं जुहुयान्मन्त्रेण । उपस्तरणामिधारणे तु सन्धेन करोति । दक्षिणस्यान्यत्र व्यापृतत्वात् । दक्षिणाह्वपरिभाषा च द्वयोः प्राद्योर्नियामिका न तु प्रापिकेत्युक्तम् । अस्य सर्वहुतत्वादवदानधर्मो लुप्तः । सर्वहुतत्वं तु वक्ष्यामः ॥ ४ ॥

अविस्तृतः स्यादाविःपृष्ठो वा ॥ ५ ॥

व्यारुयातमेतत् ॥ ६ ॥

मा नो अग्नेऽवसृजो अघायेत्येनमाशयेनाभिजुहोति ॥ ६ ॥

एनं पुरोडाशम् । एनमिति वचनं खण्डितोऽयं हुत इति ज्ञापनार्थम् । यस्मिन्नाज्ये पुरोडाशः शायितस्तदाशयम् । तेनाभिजुहोति । स्रवेणोपरि जुहोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अं नो भवन्तु वाजिनो हवेष्वित्यक्ता घाना अञ्जलिना । ७ ॥

जुहुयादिति शेषः । हस्तद्वयसंघातोऽञ्जलिः । उपस्तरणावदानप्रत्यमिधारणान्यर्पादन्यः करोति ॥ ७ ॥

अमात्येभ्य इतरा दद्यात् ॥ ८ ॥

इतरा अनक्ता घानाः पुत्रादिभ्यो दद्यात् । ततो घानाम्यश्वरोश्च गृहीत्वा स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥ ८ ॥

अथ सर्पबलिरुच्यते—

कलशात्सक्तुर्नां दर्वां पूरयित्वा प्रागुपनिष्क्रम्य शुचौ देशेऽपोऽवनिनीय सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति हुत्वा नमस्करोति । ये सर्पाः पार्थिवा य आन्तरिक्ष्या ये दिव्या ये दिश्यास्तेभ्य इमं बलिमाहार्पितेभ्य इमं बलिमुपाकरोमीति ॥ ९ ॥

कलशाश्च दर्वां च नवे शिक्ये स्थापिते । तत्र कलशाद्गृहीत्वा सक्तुभिर्दर्वां

पूर्यित्वा तां गृहीत्वा गृहान्निष्क्रम्य समीपे देशे प्राच्यां दिशि शुचौ देशेऽप आ-
सिच्य मन्त्रेण सक्तञ्जुहोति । प्रक्षिपतीत्यर्थः । संहताभ्यां पाणिभ्यां ततो नमस्करोति
मन्त्रेण । हुत्वेति वचनादग्नौ प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं शुचौ देश इति वचनम् ॥ ९ ॥

प्रदक्षिणं परीत्य पश्चाद्दक्षेणोपविश्य सर्पोऽसि सर्पतां सर्पाणाम-
धिपतिरस्यन्नेन मनुष्यांस्त्रायसेऽपूपेन सर्पान्यज्ञेन देवांस्त्वपि
मा सन्तं त्वपि सन्तः सर्पा मा हिंसिषुर्ध्रुवां ते परिददामीति
॥ १० ॥

ध्रुवादिति शेषः । प्रदक्षिणं परीत्य बलिम् । पश्चादस्योपविश्याऽऽह मन्त्रम् ।
बलिग्रहणं पश्चाच्छब्दस्य कालवाचित्वशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । कालवाचित्वे सति सर्वा-
हुत्यनन्तरमेव स्यात् । मन्त्रसंज्ञकोऽयं मन्त्रः । तथा चोक्तम् ' इदं कार्यमनेनेति
न काचिद्दृश्यते विधिः । लिङ्गादेवेदमर्थत्वं येषां ते मन्त्रसंज्ञकाः ' इति । तस्मा-
दुपांशुर्भवति । यथाऽऽहुः—' गृह्यकर्मणि सर्वत्र जपानुमन्त्रणामिमन्त्रणोपस्थानम-
न्त्रकरणमन्त्रा उपांशु प्रयोक्तव्याः ' इति ॥ १० ॥

ध्रुवामुं ते ध्रुवामुं त इत्यमात्पाननुपूर्वम् ॥ ११ ॥

परिदद्यादिति शेषः । उत्तरत्र दृष्टः परिददामिशाब्दोऽत्रापि संबध्यते । साकाङ्क्ष-
त्वादस्य मन्त्राय । वीप्साद्विवचनं प्रत्यमात्तं परिदानस्याभ्यासः कार्यो न सर्वेषां
नामानि निर्दिश्य सङ्घट्टक्तव्यमित्येवमर्थम् । पूर्वं पुत्रान्निवेदयति । ध्रुव देवदत्तं ते
परिददामीति । ततोऽप्रप्ता दुहितुः । ध्रुव सावित्रीं ते परिददामीति । ततो भार्याम् ।
ध्रुव सत्यवतीं ते परिददामीति ॥ ११ ॥

ध्रुव मां ते परिददामीत्यात्मानमन्ततः ॥ १२ ॥

परिदद्यादिति शेषः । उपदेशादेवान्तत इति सिद्धेऽन्ततोवचनं पूर्वेण संबन्धा-
र्थम् । तेन पूर्वं परिददामीतिशब्दः सिद्धः ॥ १२ ॥

नेनमन्तरा व्यवेयुरा परिदानात् ॥ १३ ॥

एनं बलिमात्मानं चान्तरा न व्यवेयुः केचिदपि परिदानपर्यन्तम् । आ परिदा-
नादिति वचनात् । पूर्वमन्त्रसाध्यक्रिया परिदानमिति गम्यते । परिददामीति मन्त्र-
लिङ्गात् ॥ १३ ॥

सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति सायं प्रातर्यालिं हरेदा प्रत्यवरोहणात् ॥ १४ ॥

कलशात्सक्तूनां दवां पूर्यित्वा शुचौ देशे मन्त्रेण बलिं हरेदा प्रत्यवरोहणा-
त्सायं प्रातश्च । आ चण्डदश्या आ वीर्णमास्या वा यस्मिन्नहनि प्रत्यवरोहणं करोति ।

घ्नोपदेशो नियमार्थः । मन्त्र एव भवति नान्यो विधिरिति । सक्तवस्तावन्न निवर्तन्ते । कलशपूरणस्मारदृष्टार्थत्वरप्रसङ्गात् । दर्वी च न निवर्तते । दर्वी च बलिहरणीमित्यत्र ' बलिहरणीम् ' (गृ० २ । १ । २) इति विशेषणस्येदमर्थत्वात् । शुचिर्देशश्च न निवर्तते । बलिहरणस्य भूमिसाध्यत्वेन प्रसिद्धत्वात् । अन्यत्सर्वं निवर्तते ॥ १४ ॥

मसंख्याय द्वैके तावतो बलींस्तदहरेवोपहरन्ति । १५ ॥ ख० १ ॥

श्रावणी प्रतिपदमारभ्य यस्मिन्नहनि प्रत्यवरोहणं करोति मार्गशीर्षचतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वा तस्मादर्वाचीनेष्वहःसु यावन्तः क्षयवृद्धिभ्यां परिग्रहणाय प्रातःसायंकालात्तावतो बलींस्तदहरेव द्व्यादित्येके मत्स्यन्ते । दशब्दोऽस्मिन्तत्त्वज्ञापनार्थः सर्वत्र ॥ १५ ॥ १ ॥

आश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्ष ॥ १ ॥

आश्वयुभ्यां शुक्लाऽऽश्वयुजी तस्याम् । पौर्णमास्यामिति वर्तते । आश्वयुजीकर्षसंज्ञकं कर्म कुर्यात् । अयोगेऽपि पूर्ववत् ॥ १ ॥

निवेशनमलंकृत्य स्नाताः शुचिन्वाससः पशुपतये स्थाळीपाकं निरूप्य जुहुयुः पशुपतये शिवाय अंकराय पृषातकाय स्वाहेति ॥ २ ॥

निवेशनं ग्रहं तत्प्रत्यवरोहणोक्तविधिनाऽलंकृत्य सर्वे गृह्याः स्नान्ति । स्नानपश्चत्तं विशेषेण स्नानार्थम् । शौचार्थस्य स्मृतिपाठत्वात् । शुचिन्वासोपश्चत्तं शुक्लवस्त्रप्राप्त्यर्थम् । स्थाळीपाकं जुहुयुरित्येतावन्नेव सिद्धे पशुपतये निरूप्येति अचनं ' पशुपतये त्वा जुष्टं निर्वपामि ' इत्येवं निर्वपप्रोक्षणे कुर्यादित्येवमर्थम् । एवं ब्रुवताऽऽदिष्टमन्त्रेषु प्राकयज्ञेषु निर्वपप्रोक्षणे तूष्णीं भवत इत्येतज्ज्ञापितं भवति । स्थाळीपाकमिति द्वितीयानिर्देशोऽपि सर्वहुतत्वाशङ्को न कार्या । ' अथ दधिसक्तूञ्जुहोति ? (१, १, १९) इत्युक्त्वा दधिसक्तून्प्रादयेति शेषभावदर्शनात् । स्थाळीपाकमिति । स्थाळीपाकस्यैकदेशमित्यर्थः । जुहुयुरिति बहुवचनं ' गृहिणा होमे क्रियमाणे पुत्रादयो गृह्यास्तमन्वारभेरन्नित्येवमर्थम् ' ॥ २ ॥

पृषातकमञ्जलिना जुहुयादूनं मे पूर्यतां पूर्णं मे सोपसदत्पृषातकाय स्वाहेति ॥ ३ ॥

' पयस्याज्ये निषिक्ते तु तत्पयः स्मात्पृषातकम् ' । उपस्तरणामिषारणे अर्थादप्यः करोति । पृषातकं सुवेणावर्षति । शानावदस्य संस्कारः । सर्वत्र द्ववद्द्रव्याणि

द्वेषेणावधिति । कठिनानि तु हस्तेन । स्थितिना यशुम् । चरो पृषातकश्चि स्विष्ट-
कृतेऽवधेत् । होमशेषं समापयेत् । इतीदमाश्वयुनीकर्म ॥ ६ ॥

अथाऽऽग्रयणमुच्यते—

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूरिन्द्राग्निभ्यां स्वाहा । सजूर्ऋतुभिः
सजूर्विधाभिः सजूर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । सजूर्ऋतुभिः सजू-
र्विधाभिः सजूर्वावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्याहिताग्नेराग्रयणस्था-
लीपकः ॥ ४ ॥

अविशेषादाहिताग्नेरपि सिध्यति अर्षणाकर्मदिवत् । आहिताग्निग्रहणं किमर्थम् ।
अत्र ब्रूमः । आहिताग्नेराग्रयणान्तरस्य विहितत्वादेतदाग्रयणं न प्राप्नोति । तस्मादा-
हिताग्निग्रहणम् । अयं चाऽऽपत्काले द्रष्टव्यः । इदं चास्य अ्रेतायां भवति नोपा-
सने । तत्तु साधयिष्यामः । शास्त्रान्तरे च दृश्यते—‘ आग्रयणदेवताभ्यः स्विष्ट-
कृच्चतुर्थाभ्यः ’ इति । तस्मात्त्रेतायामिति सिद्धम् । इह तु विधानं पाकयज्ञधर्मपा-
त्यर्थम् । ४ ॥

अनाहिताग्नेरपि शालाग्नौ ॥ ५ ॥ ख० २ ॥

अनाहिताग्नेरप्याग्रयणं कार्यम् । तच्च शालाग्नौ भवति । शालाग्निर्नोपासनः ।
तर्हि शालाग्निग्रहणमपार्थक्यम् । सत्यम् । निषार्थं तु तत् । अनाहिताग्नेरौपासन
इति । तेनाऽऽहिताग्नेरेतायामिति सिद्धम् । स्विष्टकृतं हुत्वा चरोरेकदेशं गृहीत्वा
सभ्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेनाभिष्टेत् ‘ प्रजातये त्वा ’ (श्रौ. २।९) इति ।
ततो ‘ मद्राक्ष. श्रेयः ’ (श्रौ. २।९) इति प्राश्य तत आचम्य तत्रैवाऽऽसीनो
नाभिनालभेत् । ‘ अमोऽसि ’ (श्रौ. २।९) इति । पत्नी तु मध्यमं हविःशेषं
तूष्णीं प्राश्नाति । होमशेषं समापयेत् । एतत्प्राशनमाग्रयणद्वयेऽपि भवति । सौक-
र्यार्थमिदमत्र लिखितम् । इदं चाऽऽग्रयणं यदा वर्षस्य तृप्तं स्यात्तदा भवति । शरदी-
त्यर्थः । तथा च वचनं ‘ शरदि व्रीहिभिर्यजेत् ’ इति । तत्र च पर्वाणि भवति ।
यथाग्रयणं च न कार्यम् । इधामाकैस्तु प्रस्तरं कुर्षाञ्जाऽऽग्रयणम् । दृष्टत्वात् ।
अपि वाऽत्र समानतन्त्रं कुर्यात्सौम्यं चरम् । तस्य च न मध्येन होमः । आग्रयण-
स्थालीपाक इत्यत्र च विशेषणममास । आग्रयणं चासौ स्थालीपाकश्चेति । तत्र
स्थालीपाकग्रहणस्येदं प्रयोजनम् । अनाहिताग्नेः स्थालीपाक एव कार्यः । ‘ ना(अ)ग्नि-
होत्री वै नानाश्रिये वा (श्रौ. २।९) इत्ययं पक्षः, कार्यं इति ॥ ५ ॥ २ ॥

मार्गशीर्ष्या प्रत्यचरोहणं चतुर्दश्याम् ॥ १ ॥

मृगशीर्षेण युक्ता मार्गशीर्षा । पौर्णमास्यामिति वर्तते । सामीप्ये चैवं सप्तमी । यथा 'अथाशीर्षोर्मायेण चरन्त्युत्तरवेद्याम् (श्रौ. ४. ११) इति । तेनायमर्थः—मार्गशीर्ष्याः पौर्णमास्याः सप्तमि या चतुर्दशी तस्यां प्रत्यवरोहणं नाम कर्म कर्तव्यमिति ॥ १ ॥

पौर्णमास्यां वा ॥ २ ॥

मार्गशीर्ष्यामिति वर्तते । अत्र त्वाधिकरणे सप्तमी । तेन मार्गशीर्ष्या पौर्णमास्यां वेति पूर्वेण सह विकल्पः । म.प्यकारस्त्वित्थं विवृतवान्—मार्गशीर्षां पौर्णमासी यस्मिन्मासे सोऽयं मार्गशीर्षो मासः । 'साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्' (पा०सू० ४। २. २१) इत्यणुस्त्ययः । तस्मिन्मासे मन्वायां चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वेति विकल्प इत्यर्थः । नन्वेवं सति चतुर्दशीद्वित्वाद् द्विः कर्म प्राप्नोति । न । सक्तेव कार्यम् । 'सक्तेव कृते कृतः शास्त्रार्थः' इति न्यायात् । चतुर्दश्यामित्येकवचनाच्च । पौर्णमास्या सह विकल्पाच्च । नन्वेवमपि शुक्ले कृष्णे वा स्यात् । न । पौर्णमासीसाहचर्याच्छुक्ल एवेति ॥ २ ॥

निवेशनं पुनर्नवीकृत्य छेपनस्तरणोपस्तरणैरस्तमिते पायसस्य जुहुयुरपश्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण च । सप्त च चारुणीरिमाः सर्वाश्च राजवान्धवीः स्वाहा । न वै श्वेतश्चाभ्यागारेऽहिर्जघान किञ्चन । श्वेताय वैदार्वाय नमः स्वाहेति ॥ ३ ॥

पुनरिति वचनादाश्वयुजीकर्मण्यपीत्यमेवालंकरणमिति गम्यते । नवीकृत्य नवमिव कृत्वेत्यर्थः । तच्चैतरित्याह । छेपनं कुड्यादीनाम् । स्तरणं च तेषामेवाऽऽच्छादनम् । उपस्तरणं भूमेः समीकरणम् । नवीकृत्येति वचनादपामार्गादीन्वप्युद्गास्यानि । एतावदहनि कर्तव्यम् । अथास्तमिते पायसस्यैकदेशं जुहुयुर्मन्त्राभ्याम् । 'तत्कालाच्चैव तद्गुणा.' इति न्यायादुपलेपनाद्यस्तमित एव कार्यम् । बहुवचनं पूर्ववत् ॥ ३ ॥

नात्र सौविष्टकृत् ॥ ४ ॥

सौविष्टकृदिति स्विष्टकृदित्यर्थः सर्वत्र । अत्र कर्मणि यः स्विष्टकृत्स न कार्य इत्यर्थः । असत्यत्रग्रहणे प्रधानानन्तरमुच्यमानत्वात्प्रधानानन्तरं स्विष्टकृत् भवतीत्यर्थः स्यात् । अन्ते च स्यादेव । ननु प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतः प्राप्तिरेव नास्ति । तथा हि—'एताम्यो देवताम्यो हुत्वा सौविष्टकृतं हुत्वा' (३ । १ । १०) इत्यत्र सौविष्टकृतं हुत्वेत्येतदपार्थक्यम् । प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतः प्रकृतितः प्राप्तवान् । तत्कुर्वन्नापयति—अन्वत्र यान्वागन्तून्वहानि विहितानि तत्र तानि कृत्वा पश्चा-

स्विष्टकृतकार्यं इति । तर्हि प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतप्रतिषेधाशङ्कानिवृत्त्यर्थमत्रग्रहणं कुर्वन्नापयति—अत्र प्रधानानन्तरं कर्मणोऽन्ते वा स्विष्टकृतं भवतीति । तेनान्यत्र प्रधानानन्तरं कर्मणोऽन्ते वा स्विष्टकृदिति विकल्पः सिद्धः । अपवा सौविष्टकृतं हुत्वेत्येतत्क्रमार्थम् । अस्मति तु तस्मिन्प्रधानानन्तरमेव प्राशनादि स्यात् । अत्र च प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतः प्रकृतिप्राप्तत्वात्तस्य च प्रतिषेधे सति कर्मण्येव प्रतिषिद्धो भवति । कालान्तरे प्राप्त्यभावात् । एवं च सत्यत्रग्रहणं कुर्वन्नापयति—अन्यत्र कर्मन्ते वा स्विष्टकृद्भवतीति ॥ ४ ॥

अभयं नः प्राजापत्येभ्यो भूयादित्यग्निभीक्ष्णमाणो जपति शिवो नः सुमना भवेति । हेमन्तं मनसा ध्यायात् ॥ ५ ॥

अर्थध्यानस्य मुख्यत्वेऽपि शब्दध्यानमेव कार्यमित्येवमर्थं मनोग्रहणम् । मन्त्र-मुक्त्वा मनसा हेमन्तशब्दं संबुद्धचन्तं ध्यायेन्मन्त्रेण समानाधिकरणत्वाय ॥ ५ ॥

पश्चादग्नेः स्वस्तरः स्वास्तीर्णस्तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवी भवेति जपित्वा संविशेत्सामात्यः प्राक्शिरा उदङ्मुखः ॥ ६ ॥

यस्मिन्स्तरणे स्वयं शेते स स्वस्तरः । स स्वास्तीर्णो भवति । स्वयमेव तमा-स्तृणीयादित्यर्थः । तस्मिन्ग्रहणममानानामपि तत्रैव प्राणार्थम् । संविशेदिति । शशीतेत्यर्थः । अमात्याः पुत्रादयो गृह्याः । उदङ्मुखवचनं दक्षिणामुखानिवृ-त्त्यर्थम् ॥ ६ ॥

यथावकाशमितरे ॥ ७ ॥

अमात्या यथावकाशं प्राक्शिरस उदङ्मुखाः संविशेदुरित्यर्थः । उतरेण विकल्पार्थमिदम् ॥ ७ ॥

उपायाञ्ज्यायान्वाऽनन्तरः ॥ ८ ॥

यां यां यस्माद्यस्माद्बृद्धतरः स स गृहीर्णाऽनन्तरं संविशेत् । यथावकाशं वीतं विकल्पः ॥ ८ ॥

मन्त्राविदो मन्त्राञ्जपेयुः ॥ ९ ॥

स्योना पृथिवीत्यारम्य स्वस्त्ययनपर्यन्तान्मन्त्रान्मन्त्रविदः सर्वे ब्रूयुर्गृह्याः ॥ ९ ॥

संहाप अतो देवा अबन्तु न इति त्रिः ॥ १० ॥

संहायेत्युत्थायेत्यर्थः । प्राङ्मुखास्त्रिभूयुः ॥ १० ॥

एतां दक्षिणामुखाः प्रत्यङ्मुखा उदङ्मुखाश्चतुर्थ्यम् ॥ ११ ॥

एतामिति वचनं योगविभागायम् । इतरथा त्रिदिङ्मुखास्त्रिभूयुः । चतुर्थ्यं चतु-

वीरं त्रिदिङ्मुखाः सकृदित्ययमर्थः स्यात् । योगविभागे सति प्राङ्मुखास्त्रिः । त्रिदिङ्मुखाः सकृदित्ययमर्थो लभ्यते । त्रिदिङ्मुखाश्च यथासंख्येन त्रिन्वादान्ब्रूयुः । चतुर्थवचनं त्रिरधिकारनिवृत्त्यर्थम् । सर्वं प्रायश्चित्तादि समापयेत् । ततो यथाशयं शेरते ॥ ११ ॥

संहाय सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वाऽन्नं संस्कृत्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीत ॥ १२ ॥ ख० ३ ॥

संहाय संगत्येत्यर्थः । इदानीं संगतिविधानात्पूर्वं यथाशयं शेरत इति गम्यते । समागम्योदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपेयुः । 'सूर्यो नो दिवः । उदुस्यं जातवेदसमिति नव । चित्रं देवानाम् । नमो मित्रस्य' इत्येतेषां सौर्यसंज्ञा कृता । स्वस्तिशब्दवन्ति स्वस्त्ययनानि 'आ नो मद्राः । स्वस्ति नो मिर्माताम् । परावतो ये दिषिषन्त आप्यम्' इत्येतानि । अन्नसंस्कारवचनं चरुशेषाद्ब्राह्मणभोजननिवृत्त्यर्थम् । तेनानुप्रवचने चरुशेषादिति सिद्धम् ॥ १२ ॥ ३ ॥

हेमन्तश्चिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः ॥ १ ॥

हेमन्तश्चिशिरावृत् । अपरपक्षाः कृष्णपक्षाः । अष्टका इति कर्मनाम । एतदुक्तं भवति । मार्गशीर्षादिचतुर्षु मासेषु ये कृष्णपक्षाश्चत्वारस्तेषु याश्चतस्रोऽष्टम्यस्तावष्टकाः कार्या इति । ऋतुद्वयमध्ये यदि मलमास आगच्छति तर्हि तस्मिन्मासे न कर्तव्यमित्येवमर्थं चतुर्ग्रहणम् । अपि च बहुवचनस्य त्रिष्वेव चारितार्थत्वाच्छास्त्रान्तरदर्शनाच्चोर्ध्वमग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टका इति तिस्र एवाष्टकाः स्युन्तनिवृत्त्यर्थं चतुर्ग्रहणम् ॥ १ ॥

एकस्यां वा ॥ २ ॥

एकस्यामेवाष्टम्यामष्टकाः कार्याश्चतस्रुषु वेति विकल्पः ॥ २ ॥

पूर्वेषुः पितृभ्यो दद्यात् ॥ ३ ॥

सप्तम्यामित्यर्थः । पितृशब्देनात्र पितृपितामहपितामहा उच्यन्ते । अन्वष्टक्ये 'पितृभ्यो दद्यात्' (२ । ६ । ७) इत्यस्यां चोदनायां पिण्डदानं दृष्टम् । अतश्चोदनासामान्यादिहापि परिगृह्यते । ब्राह्मणभोजनं च कार्यमिति वक्ष्यामः । तेन पूर्वेषुः पितृभ्यः पिण्डान्भोजनं च दद्यादित्यर्थः । पिण्डदान इतिकर्तव्यतापेक्षाऽस्ति । इह च तस्या अनाम्नानाप्रकरणान्तरविहितोऽपि पिण्डपितृयज्ञकल्पः परिगृह्यते । शक्यते चासौ ग्रहीषुम् । शास्त्रसंन्यकरणात् । अपि चान्वष्टक्येऽपि पिण्डपितृ-

यज्ञकल्पो दृष्टः । स चोदनासामान्यादिहापि भवति , अत्रैव तर्हि पिण्डपितृयज्ञक-
ल्पेनेति कामान्नोक्तम् । स्त्रीम्यश्चैत्यत्राधिकारार्थं तत्रोक्तम् । स च कल्पोऽत्राशौ-
करणे पाकयज्ञतन्त्रस्य बाधको भवति । एककार्यत्वात् । भोजनं तु पार्वणवद्भवति ।
भोजनेऽपि तन्त्रस्थापोक्षितत्वात् । तच्च भोजनं पैतृकमेवेति कृत्वा पार्वणमेव तन्त्रं
पारिगृह्यते । तस्य पैतृकत्वात् ॥ ३ ॥

तस्य विशेषमाह—

ओदनं कृसरं पायसम् ॥ ४ ॥

पिण्डपितृयज्ञकल्पो भवतीत्युक्तम् । तत्र च नित्येऽशौ चरुश्रपणमस्ति । तस्य
स्थान एतानि त्रीणि नित्येऽशौ श्रपयेत् । ' ओदनस्तु प्रसिद्धः स्यात्पायसः पयसा
शृतः । ओदनस्तिष्ठमिश्रस्तु कृसरः परिकीर्तितः । तिलकल्कान्विनिसिष्य शृतो वा
कृसरो भवेत् ' इति ॥ ४ ॥

चतुःशरावस्य वाऽपूपान् ॥ ५ ॥

चतुःशरावपरिमितस्य वा चान्यस्य पेषणं कृत्वाऽपूपाञ्छ्रपयेत् । अपूपाः पिष्ट-
मयाः । बहुसाधनसाध्यरवादपूपानां स्त्रीवर्तकत्वाच्च नित्येऽशौ श्रपणं न संभवतीति
गृहसिद्धानामेवोपादानमिच्छन्ति । वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वाणि वा त्रीणि, इदं
वैकं द्रव्यमिति । भोजने तु नायं द्रव्यनियमोऽपि तु होम एव । ' अष्टका हि
चतस्रः स्युः पूर्वाहानि तथैव च । द्रव्यत्रयत्राद्वैकत्वात् यथासंख्यसंभवः । प्रत्य-
ष्टकं हि पूर्वेषुस्त्रीणि द्रव्याण्यथापि वा । अपूपद्रव्यमेकं वा नान्या व्याख्यानक-
ल्पना ' ॥ ५ ॥

उदीरतामवर उत्परास इत्यष्टाभिर्हुत्वा यावतीभिर्वा काम-
यति ॥ ६ ॥

यावतीभिर्वाऽधिकामिः पितृलिङ्गकामिः कामर्थीतं तावतीभिर्जुहुयात् । एतदुक्तं
भवति । पिण्डपितृयज्ञविधानेनेध्माधानान्तं कुर्यात् । चरुश्रपणे विशेष उक्तः ।
ततो ब्राह्मणपच्छौचाद्याच्छादनप्रदानपर्यन्तं पार्वणवत्कृत्वा, ओदनादिम्यस्त्रिम्योऽन्न-
मुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वाऽनुज्ञाप्याशौकरणमन्त्रयोः स्थाने ' उदीरतामवर उत्परासः'
इत्यष्टामिश्रतुर्दशभिर्वा हुत्वा मेषणमनुमद्व्यस्य ब्राह्मणेभ्योऽन्नदानादि शेषनिषेदान्तं
पार्वणवत्कृत्वा मुक्तवस्तु पिण्डपितृयज्ञवाकिनयनादिषात्रोत्सर्गान्तं कृत्वा ततः धाद्व-
शेषं समापयेदिति ॥ ६ ॥

अथ श्वोभूतेऽष्टकाः पशुना स्यालीपाकेन च ॥ ७ ॥

अपेत्यानन्तर्यार्थः । श्वोभूतेऽष्टम्यामित्यर्थः । या अष्टकाः कार्या इत्युक्तास्ताः श्वोभूते पशुना स्थालीपाकेन च कार्या इत्यर्थः । अषाष्टका इत्येतावत्पुच्यमानेऽथ-
 शब्दसंबन्धात्पूर्वेष्टुश्चाष्टकाः कार्या इत्याशङ्का स्यात् । तस्माच्छ्वोभूतग्रहणम् । पशु-
 भूतस्य स्थालीपाकस्याविधेयत्वात्स्थालीपाकान्तरमिदमिति गम्यते । चशब्दश्चायं
 वाशब्दस्य स्थाने द्रष्टव्यः । तेन पशुना वा स्थालीपाकेन वेत्यर्थः । शास्त्रान्तरे च
 स्पष्टं यचनमस्ति ' पशोरमावे स्थालीपाकः प्रवर्तते ' इति ॥ ७ ॥

अप्यनहुहो यवसमाहरेत् ॥ ८ ॥

अपिशब्दो विकल्पार्थः । एतदुक्तं भवति । पशुः कार्यस्तस्यासंभवे स्थालीपा-
 कस्तस्याप्यसंभवेऽनहुहो यवसं प्रयच्छेदिति । शकटवहनसमर्धो बलीवर्दोऽ-
 नह्वान् ॥ ८ ॥

अग्निना वा फसमुपोषेत् ॥ ९ ॥

अथस्याप्यसंभवेऽग्निना वा फसं दहेत् ॥ ९ ॥

एषा मेऽष्टकेति ॥ १० ॥

यवसदाने वक्षदहने चैवं मनसा ध्यायेदित्यर्थः ॥ १० ॥

न त्वेवानष्टकः स्यात् ॥ ११ ॥

इदमस्य प्रयोजनम् । चत्वारः पक्षा उक्तास्तत्र पूर्वाणाम उचरोत्तरः प्रवर्तते
 इति । एवमप्यष्टकाः कार्याः । न त्वेवानष्टकः स्यादित्यर्थः । अथवा शास्त्रान्तरे
 यानि पक्षान्तराण्युक्तानि ' अपि वा अनूचानेभ्य उदकुम्भमाहरेत् ' ' अपि वा
 श्राद्धमन्त्रानधीयीत ' इति । तथा वा कुर्यात् । न त्वेवानष्टकः स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

तां हैके वैश्वदेवीं द्युवत आग्नेयीमेके सौर्यामेके प्राजापत्यामेके
 रात्रिदेवतामेके नक्षत्रदेवतामेके ऋतुदेवतामेके पितृदेवतामेके
 पशुदेवतामेके ॥ १२ ॥

एतेऽष्टौ देवताविकल्पाः । तत्र यदाऽऽग्नेय्यष्टका क्रियते तदा वपापशुस्था-
 लीपाकावदानानि श्रीण्यप्यग्नये स्वाहेति जुहुयात् । केवलस्थालीपाकमप्यनेनैव
 जुहुयात् । एवमितरेष्वपि ज्ञेयम् । तत्रानाद्यानां पक्षाणामयुक्तत्वज्ञापनार्थमाद्ये हशब्दं
 पठितवान् । मन्त्रास्तावदष्टकार्थत्वेन गृह्यन्ते स्मृतिपारम्पर्येण स्मर्यन्ते । स्मृतिश्च
 प्रमाणम् । एवमष्टकार्थत्वेन प्रमाणावगतेषु मन्त्रेषु तान्परित्यज्याग्न्यादीनां नामधेयेन
 होम इत्येवदयुक्तमिति हृदि कृत्वा हशब्दं पठितवान् । तस्मात्सर्वदा मन्त्रैरेव होमः
 कार्यो न कदाचिदपि नामधेयेनेति सिद्धम् । एतमेव पक्षमुत्तरत्रापि समर्थयते ।

वैश्वदेवी ब्रुवत इति बहुदेवत्यां ब्रुवत इति । अथमर्थः—या या मन्त्रेषु लिङ्गिनी सा सा सर्वाऽप्र देवता भवति । नैवान्यादय एकैकैव देवता भवतीत्यर्थः । बहुदेवत्यो हि वैश्वदेवशब्दः श्रूयते । ' यथा प्रशुभ्रैतु देवी मनीषेति वैश्वदेवम् ' इति । उक्तं च नैरुक्ते—' यत्तु किञ्चिद्बहुदेवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते ' इति । प्रकारान्तरेणामामिर्माप्यकारमतमेवाद्भुतमिति निरवद्यम् । अपि चैवं व्याख्या । अग्नेयामिके । तेषामथमभिप्रायः—' सत्यमष्टकार्यत्वेन मन्त्राणां स्मरणान्तर्षवेदा मन्त्रैरेव होमः कार्यस्तथाऽप्याग्नेयी भवति । अग्निरेव सर्वेषु मन्त्रेषु देवस्यो भवतीत्यर्थः । यानि तेषु देवतान्तरवाचीनि पदानि तानि कथञ्चिद्वाप्या लक्षणया वा योगेन वाऽग्निवाचीनि भवन्ति । यथा प्रयाजानामाग्नेयत्वे समिदादिशब्दास्तस्यैव कथञ्चिद्वाचकाः । एवमत्रापि ' । एवमुत्तरेष्वपि पक्षेषु योज्यम् । एवं देवताविप्रतिपत्तौ सत्यां ह्यशब्दं प्रयुक्तवान् । बहुदेवत्ये त्वयमेव पक्षो युक्तः । लक्षणाद्याश्रयणे कारणामावादिति ज्ञापयिषुम् । प्रयाजेषु तु कारणं निरुक्त्वाङ्घ्रिज्ञेयम् ॥ १२ ॥

पशुकल्पेन पशुं संज्ञाप्य प्रोक्षणोपाकरणवर्जं वषामुत्खिद्य जुहुयात् । वह वषां जातवेदः पितृभ्यो यज्ञेनान्वेत्य निहिताः पराके मेदसः कुरुषा उपैनान्तस्त्रवन्तु सत्या एता आशिषः सन्तु सर्वाः स्वाहेति ॥ १३ ॥

पशुकल्पेनेति वचनं प्रोक्षणप्रतिषेधैः पशुकल्पस्थस्यैव प्रोक्षणस्य भवति न पश्वङ्गभूतस्थालीपाकप्रोक्षणस्येत्येवमर्थम् । संज्ञाप्येत्ययमनुवादः । उल्लिख्येति वचनमुत्खिद्य सर्वदाऽनयैव वषां जुहुयादित्येवमर्थम् । तेनाग्न्यादिनामघेयेन होम इत्याद्याः पक्षा निरस्ता भवन्ति ॥ १३ ॥

अथावदानानां स्थालीपाकस्य च—अग्ने नय सुपथा राये अस्यानिधि द्वे । ग्रीष्मो हेमन्त ऋतवः शिवा नो वर्षाः शिवा अथवा शरन्नः । संवत्सरोऽधिपतिः प्राणदो नोऽहोरात्रे कृणुतां दीर्घमायुः स्वाहा । श्रान्ता पृथिवी शिवमन्तारिस्तं द्यौर्नो देव्यभयं नो अस्तु । शिवा दिशः प्रदिश उदिशो न आपो विद्युतः परिपान्तु सर्वतः स्वाहा । आपो मरीचीः प्रवहन्तु नो धियो घाता समुद्रो वहन्तु पापम् । भूतं भविष्यद्भयं विश्वमस्तु मे ब्रह्माऽधिगुप्तः स्वाराक्षराणि स्वाहा । विश्व आदित्या वसवश्च देवा रुद्रा गोप्तारो मरुतः सदन्तु । ऊर्जे प्रजाममृतं पिन्वमानः प्रजा-

पतिर्मयि परमेष्ठी दधातु स्वाहा । प्रजापते न त्वदेता-
न्यन्यः ॥ १४ ॥

स्थालीपाकशब्देनात्र द्वयं गृह्यते । एकवचनं जात्यभिषायम् । तेनायमर्थः—
'पश्वङ्गस्थालीपाकस्यावदानानां च स्थालीपाकान्तरस्य चैते सप्त होममन्त्रा भव-
न्तीति' ॥ १४ ॥

सौविष्टकृत्यष्टमी ॥ १५ ॥

अष्टमीग्रहणं सर्वदा त्रिष्वर्षायमाहुतिरष्टमी भवतीत्येवमर्थम् । तेन मन्त्रैरेव होमो
न कदाचिन्नामधेयेनेति सिद्धम् । अपि च—यदा पश्वङ्गभूतस्थालीपाकः पृथग्भूयते
तदा स्विष्टकृदपि पृथक्कार्यं इत्येतत्प्रदर्शितं भवति । सर्वत्र च पृथग्घोमे स्विष्टकृदपि
पृथक्कार्यः । वस्तुतस्तु पृथग्घोमे ह्यवदानानां सप्त स्थालीपाकस्य च सप्त । ततः
सौविष्टकृती पञ्चदशी स्यात् । सहस्रे त्वष्टमी भवति । एवं च पृथग्घोमनिवृत्त्यर्थम्-
अष्टमीग्रहणं वेदितव्यम् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणान्मोजयेदित्युक्तम् ॥ १६ । ख० ४ ॥

ब्राह्मणान्मोजयित्वां स्वस्त्ययनं वाचयतीति यदुक्तं तदिहापि कार्यमित्यर्थः ।
एतदुक्तं भवति । होमं समाप्य ब्राह्मणपच्छौचाद्याच्छादनान्तं कृत्वा मोजनार्था-
दन्नादुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पाणौ होमं कृत्वा मुक्तवस्त्वनाचान्तेषु पिण्डान्दत्त्वा
स्वस्त्ययनं वाचयित्वा श्राद्धशेषं समापयेदिति । अथवा ब्राह्मणान्मोजयेदित्येवमन्तरे
कर्मणीत्युक्तम् । यच्चोक्तं पूर्वद्युः कर्म तत्र च मोजयेदित्युक्तं द्रष्टव्यमित्यर्थः । इति-
शब्दोऽत्र मोजनपरामर्शः । इदमष्टम्यां मोजनं श्राद्धमित्युपदेशः शास्त्रान्तरे च
दृश्यते । तस्माच्छ्राद्धमिति सिद्धम् ॥ १६ ॥ ४ ॥

अपरंशुरन्वष्टक्यम् ॥ १ ॥

अपरास्मिन्नहनि नवम्यामन्वष्टक्यं नाम कर्म कार्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

तस्यैव मांसस्य प्रकल्प्य दक्षिणाप्रवणेऽग्निमुपसमाधाय परिधि-
त्योत्तरतः परिधितस्य द्वारं कृत्वा समूळं वर्धस्त्रिरपसलैर(लव्य)-
विधुन्वन्परिस्तीर्य हर्षीग्यासादयेदोदनं कृसरं पायसं दधि
मन्यान्मधुमन्यांध ॥ २ ॥

योऽष्टम्यां पशुः कृतस्तस्यैव मांसं ब्राह्मणमोजनार्थं प्रकल्प्य संस्कृत्येत्यर्थः ।
मोजनार्थं तु शास्त्रान्तरादवगतम् । दक्षिणाप्रवण इति प्राक्प्रवणनिवृत्त्यर्थम् ।
उपसमाधायेति व्याख्यातम् । अग्नितिरस्करण्यादिभिः परिधित्योत्तरतो द्वारं

करोति । पुनः परिश्रितस्येति वचनं परिश्रयणस्थानित्यत्वज्ञापनार्थम् । अत्रापि पिण्ड-
पितृयज्ञकल्पोऽस्ति । तत्र विशेषमाह—उभौ परेस्तीर्थेत्यग्निष्काले समूलं बर्हिर्गृही-
त्वाऽपसलैः (स्यै) रप्रदाशेणमविधुवन्नकम्पयंस्त्रिः परिश्रुतीयात् । आमादयेदभिचार्यं स्या-
लीपाकमित्यग्निष्काल एतानि पञ्चाऽऽसादयेत् । एषां नित्ये श्रयणं कार्यम् । गृह्यकर्मणि
सर्वत्र चरुणां नित्येऽशावेव श्रयणं कार्यं न तु लौकिके । अन्यत्र प्रतिषेधात् । अप-
पित्वैककपालं चेत्यत्र श्रयित्वेति वचनस्य चरुर्जितानां घानादीनां नित्याग्निश्रयण-
निषेधपरत्वेनापि संभवात् । 'सक्तवो दधिमिश्रास्तु दधिमन्याः प्रकीर्तिताः । मधु-
मन्याः प्रकीर्त्यन्ते मधुमिश्रास्तु सक्तवः' ॥ उल्लेखनकाले द्वे लेखे लिखेत् । उभे च
सकृदाच्छिन्नैरवस्तृणीयात् ॥ २ ॥

पिण्डपितृयज्ञकल्पेन ॥ ३ ॥

इदं कर्म पिण्डपितृयज्ञविधानेन कार्यमित्यर्थः । (+अग्निप्रणयनं पात्रं सोमायेत्या-
दिमन्त्रकौ । उपस्थानं प्रवहणं निनयाद्यतिदिश्यते) ॥ ३ ॥

हुत्वा मधुमन्यवर्जं पितृभ्यो दद्यात् ॥ ४ ॥

इधमाधानान्तं कृत्वा ब्राह्मणपञ्चौषाद्याच्छादनान्तं कृत्वौदनादिभ्यश्चतुर्भ्योऽ-
न्नमुद्धृत्य मधुमन्यवर्जं घृताक्तमनुज्ञाप्याशावाहुतिद्वयं हुत्वा मेषणमनुपहृत्य शेष-
निवेदनान्तं कृत्वा पितृभ्यः पिण्डान्निष्टृणीयादित्यर्थः । पिण्डदाने मधुमन्या अपि
ग्राह्याः ॥ ४ ॥

स्त्रीभ्यश्च सुरा चाऽऽचाममित्यधिकम् ॥ ५ ॥

मात्रे पितामहौ प्रपितामहौ च पिण्डान्निष्टृणीयात् । तत्र औदनादिपञ्चभ्यः सुरा
चाऽऽचामं चाधिकं भवतीत्यर्थः । पित्रादित्रयाणामेव पिण्डपितृयज्ञस्य दृष्टत्वात्तद्वि-
धानं स्त्रीणां न प्राप्नोतीति कृत्वा पिण्डपितृयज्ञकल्पेनेत्येतद्व्यानुवर्तनीयम् । 'ओ-
दनाग्रप्रवं प्राहुराचामं हि मनीषिणः । गौडी माध्वी च पैष्टी च सुरा तु त्रिविधा
सृता' ॥ अधिकवचनं पञ्चानाममाधनार्थम् ॥ ५ ॥

कर्पूष्वेके द्वयोः पट्सु वा ॥ ६ ॥

द्वयोर्लेखयोरुभयेषां पिण्डनिपरणमुक्तम् । कर्षो नामावटाः । कर्षो च कर्षश्च
कर्ष्वः । तास्वेकं इच्छन्ति । यदा द्वे कर्षौ तदाऽऽयते भवतः । यदा पट् तदा
परिमण्डलाः । द्वयोरिति वचनात्कर्षोर्नित्येकशेषो लब्धः ॥ ६ ॥

+ वर्तुलकवद्वितो प्रभयः कर्षहकपुस्तके नास्ति ।

पूर्वासु पितृभ्यो दद्यात् ॥ ७ ॥

पूर्वा च लेखा पूर्वा च कर्षू. पूर्वाश्च कर्षवः । ताः पूर्वाः । एतदुक्तं भवति । द्विलेखाद्विकर्षूपट्कर्षूक्षेपु पूर्वस्यां लेखायां पूर्वस्यां कर्ष्वां पूर्वासु कर्षूषु पितृभ्यो निवृणायामिति ॥ ७ ॥

अपरासु स्त्रीभ्यः ॥ ८ ॥

पूर्ववदेकशेषः । अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । द्वे लेखे इत्युक्तम् । पितृषु च स्त्रीषु च पृथक्पृथक् नवावरा अयुजो वा ब्राह्मणा भवन्ति । 'प्रकृतौ समर्थनिगमेषु' (श्री० ३ । २) । यजुर्निगमेषु विकृतावह उक्तः । तेन स्त्रीपात्रेषु तिलावपने तिलोस्तीति मन्त्रे पितृशब्दस्योहो न कार्यः । प्रकृतावसमर्थत्वात् । पार्वणं हि तस्य प्रकृतिः । तत्र च पित्रादयस्त्रयोऽपिघातुमभिप्रेताः । न च पितृशब्दस्त्रीन्वक्तुं समर्थः । अथोच्यते । तत्रापि पितृपात्रमेवास्य प्रकृतिः । उत्तरे विकृती । पितृपात्रे च पितृशब्दः समर्थः । विषक्तिमात्रं त्वसमर्थम् । तेनोत्तरयोः पात्रयोः पितृशब्दस्य स्थाने पितामहप्रपितामहशब्दौ बहुवचनान्तौ वक्तव्याविति । एतदयुक्तम् । समानप्रकरणे प्रकृतिविकृतिमावो नास्तीति ज्ञापितमेतद्भाष्यकरेण 'राज्यापदेन । इति तु प्रणयेत्' (श्री० २ । २) इत्यत्र । तेन त्रिष्वपि पितृशब्द एव प्रयोज्य इति सिद्धम् । यथा तत्र कथञ्चिद्विषया लक्षणया वाऽन्यथा वा त्रीनाह तथैवात्रापि मातुरभिदृष्यात् । तेनोहो न कार्यः । अथ तत्रोत्तरयोः पात्रयोरूहोऽभ्युपगम्यने । तर्हि 'शुन्वन्ता पितरः' इत्यत्र प्रयाणां वचनमपार्थक्यं स्यात् । तस्मात्पितृशब्द एव सर्वदा प्रयोज्य इति सिद्धम् । 'शुन्वन्तां पितरः' (श्री० २ । १) इत्यत्र तु विषक्तिमात्रमसमर्थम् । प्रकृतिस्तु समर्थम् । तेन तस्या ऊहः कार्यः । शुन्वन्तां मातरः शुन्वन्तां पितामहः शुन्वन्तां प्रपितामह इति । 'एतत्तेऽसौ ये च त्वा' (श्री० २ । १) इत्यत्र यदि द्वे मातरौ स्यातां पितामहौ प्रपितामहौ वा तदाऽसावित्यत्र द्वयोरपि नामनी ब्रूयात् । यदा बहुवचनं महानामपि नामानि ब्रूयात् । तेशब्दस्य स्थाने द्वे मातरौ चेद्द्वानित्यूहः । बहुवचने इत्यूहः । येशब्दस्य केचिद्यूहेन स्त्रीलिङ्गं कुर्वन्ति तद्विचार्यम् । एतत्ते तन ये च त्वामश्रान्वित्यस्यापमर्थः— हे तत, एतत्पिण्डरूपमन्नं तुभ्यं ये चान्येऽत्र त्वामनु यन्ति तेष्वश्वेत्यर्थः । अनुपायिनश्च यदि सिय एव स्युस्तदोहो युज्यते । यदि पुमांस एव पुमांसश्च स्त्रियश्च वा तदा न युज्यते । 'पुमान्स्त्रिया' (वा० सू० १।२।१७) इति पुंस एकशेषात् । आचा-यैणाप्युक्तम्—'पुंवनिमयुने' (श्री० ३ । २) इति । 'अनुपायिनश्च पुमांसश्च

स्त्रियश्चेति प्रतिमाति' इति बौधायनवचनात् । इत्थं हि तेन पिण्डदाने पठितो मन्त्रः—' एतत्ते ततासौ ये ते मातामहा ये त आचार्या ये ते सखायो ये ते गुरवो ये ते ज्ञातयो ये तेऽमात्या ये तेऽन्तेवासिनस्तेऽभ्यश्चैतत्ताम्यश्च स्वघा नमः ' इति । तेनोहो न कार्यः । आपस्तम्बेन तु ' एतत्ते मातरसौ याश्च स्वामप्राणु ' इति मन्त्रः पठित इति कृत्वा केचिद्गृहं कुर्वन्ति । तच्चिन्त्यम् । स्त्रीद्वित्वे युवामप्राणु बहुत्वे युष्मानशान्विति । अत्र पितरोऽभिमदन्त पितर इत्यत्र च पितृशब्दस्योहो न कार्यः । प्रकृतावसमर्थत्वात् । पिण्डपितृशब्दो हि तयोः प्रकृतिः । तत्र च त्रयोऽभिधातुमभिपेताः । तस्मादनूहः । उभयपिण्डानां च सकृदेवानुमन्त्रणं कार्यम् । शक्यत्वात् । न पृथक् । ' असावभ्यङ्क्वासावङ्क्वेति ' (श्रौ० २।७) अत्र च स्त्रीद्वित्वे बहुत्वे चासौशब्दस्योहः । अभ्यङ्गापाम्, अभ्यङ्गध्वम्, अङ्गापाम्, अङ्गध्वमिति च ययार्थम् । स्त्रीणां पृथग्शासो दद्यात् । असंसर्गित्वात् । एतद्वः पितर इत्यशोहो न कर्तव्यः । असमर्थत्वादेव । मन्त्रावृत्तिरस्त्येव । पितृपिण्डान्स्त्रीपिण्डान्च सकृदेवोपतिष्ठते । शक्यत्वात् । न पृथक् । अनूहश्च पूर्ववत् । ' मनोन्नाहुवामहे ' इत्यादेश्वानूहः पूर्ववत् । ' तस्मादृचं नोहेत् ' (श्रौ० १।४) इति प्रतिषेधाच्च । प्रवाहणं चोभयपिण्डानां युगपदेव । शक्यत्वात् । अनूहश्च पूर्ववत् । ऋक्त्वाच्च । ' वीरं मे दत्त पितरः ' (श्रौ० २।७) इति पितृणां मध्यमपिण्डमादायानेनैव स्त्रीणामपि मध्यममाददाति । अनूहश्च पूर्ववत् । ' आवत्त पितरः ' (श्रौ० २।७) इति पिण्डद्वयं प्राशयेत् । अनूहश्च पूर्ववत् । ऋक्त्वाच्च । यत्र त्वृच्यूहमिच्छति तत्र विदधाति ' आत्मानि मन्त्रान्संनमयेत् ' (३।८।७) इति । ' इति नम्रे ' (श्रौ० २।१४) इति च । एवं निनयनवर्जं पितृशब्दस्योहो नास्तीत्युक्तम् । तत्र यद्युच्यते । ' पितृशब्दो बहुवचनान्तः पित्रादींस्त्रीनिव वक्ति । साहचर्योत् । यथा मित्राविति वरुणाविति चोक्ते मित्रावरुणौ प्रतीयेते । साहचर्यात् । तद्वदत्रापि । नातृष्ट्, यवञ्च न शक्नोति । तत्साहचर्यस्य काचिदप्यतीतत्वात् । तस्मादूहः कार्य इति ' । तत्र ब्रूमः । असमर्थत्वादूहो नास्तीत्युक्तेव । केवलमभिधानं संपादनीयम् । सापिण्डीकरणेन हि प्रेतत्वं निवर्त्य पितृत्वं नाम संस्कारविशेषः शास्त्रगम्यः प्राप्यते । तच्च मातृव्यविशिष्टमिति मातृव्यामभत्ते पितृशब्दः । एवं च कृत्वेकोद्दिष्टे शास्त्रान्तर्गृह्यः पितृशब्दप्रतिषेधोऽप्युपपन्नः । ऊहवादिनोऽतिप्रसङ्गश्चास्ति । मात्रादयस्त्रयोऽपि शब्दाः प्रसज्यन्ते । न साप्येवं पुनरपि । नेप्यते बहुविधैर्विचार्य कार्यमित्यलमतिविस्तरेण ॥८॥

एतेन माध्यावर्षे प्रौष्ठपद्या अपरपक्षे ॥ ९ ॥

एतेनेति पूर्वेषुःप्रभृति कृत्स्नकर्मातिदेशः । एतदुक्तं भवति । प्रौष्ठपद्याः समीपे योऽपरपक्षस्तत्राष्टम्यां माध्यावर्षे नाम कर्म कर्तव्यम् । तच्चैतेनाष्टकार्मणा व्याख्या-
'तमिति । अत्रापि त्रिष्वह.सु कार्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

मासि मासि चैवं पितृभ्योऽयुक्षु प्रतिष्ठापयेत् ॥ १० ॥

अपरपक्ष इत्यत्रापि संबध्यते । मध्यगतत्वस्य विशेषामावात्प्रयोजनवत्त्वाच्च । तच्च पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थम् । एवमित्यकृतस्रोतपदेशार्थम् । तेनान्वष्टक्यमिहातिदिश्यते । अनन्तरत्वात् । पितृभ्य इति मातृनिवृत्त्यर्थम् । प्रतिष्ठापयेत् । 'कुर्यादित्यर्थः । एत-
दुक्तं भवति । प्रतिमासमपरपक्षेऽयुष्मासु तिथिद्वन्वष्टक्यवत्पितृभ्य एव श्राद्धं कुर्यादिति । समानकालत्वात्समानकार्यत्वाच्च पार्वणस्यास्य विकल्पः । एवं वा सूत्रच्छेदः । 'मासि मासि चैवं पितृभ्यः' । प्रतिमासमपरपक्षेऽन्वष्टक्यवत्पितृभ्य एव कुर्यादित्यर्थः । 'अयुक्षु प्रतिष्ठापयेत्' । श्राद्धकर्माणि सर्वमयुष्मासु संख्यासु प्रतिष्ठापयेत् । गन्धमालादि सकृद्देयं त्रिः पञ्चकृत्वो वेत्यादि ॥ १० ॥

नवावरान्भोजयेत् ॥ ११ ॥

नवप्रसङ्ग. प्रकृतं निवर्तयति । तेनान्वष्टक्ये नवावरान्भोजयेन्नियमेन ॥ ११ ॥

अयुजो वा ॥ १२ ॥

अशकौ प्रागप्ययुजो भोजयेत्सप्त पञ्च शीनेकं वा । सप्तपक्ष एकस्यैक इतर-
योस्त्रयस्त्रयः । पञ्चपक्ष एकस्य त्रय इतरयोरेकैकः । इदं चान्वष्टक्य एव ॥ १२ ॥

युग्मान्वृद्धिपूर्वेषु ॥ १३ ॥

पुंसवनसीमन्तोन्नयनषौलकर्मोपनयनविवाहा इति पञ्चान्वाघेयादीनि च श्रौतानि
वृद्धिश्राद्धस्य विषय इत्येके । अन्ये पोटश संस्काराः अथनाकर्मादयश्च श्रौतानि
चेत्याहुः । 'अनिष्ट्वा तु पितृन्श्राद्धे वैदिकं कर्म नाऽऽरभेत्' इति स्मृतेः ।
वापीकूपतडागारामाद्युद्यापनादि पूर्वश्राद्धस्य विषयः । उमयत्र युग्मान्भोजयेत् ॥ १३ ॥

अयुग्मानितरेषु ॥ १४ ॥

पूर्वेषुःपक्ष्यां काम्य एकोद्विष्ट इति चतुर्ष्वयं विधिः । मासि मासि चेत्यत्रान्व-
ष्टक्यवत् । पार्वणे तु वक्ष्यति । एवमन्विघ्नेष्वपि श्राद्धेषु ब्राह्मणपरिमाणमुक्तम् ॥ १४ ॥

प्रदक्षिणमुपचारो यथैस्त्रिस्त्यर्थः ॥ १५ ॥ ख० ५ ॥

वृद्धिपूर्वेषुति शेषः । अत्र प्रदक्षिणामिति वचनादितरश्राद्धेषु प्रसव्यमुपचार

इति गम्यते । तिलकार्थं यवान्कुर्यात् । यज्ञोपवीतयुगमकर्मादीनामुपलक्षणमिदम् ॥ १९ ॥ ॥ १ ॥

रथमारोक्ष्यन्नामा पाणिभ्यां चक्रे अमिमृशेत् । अहं ते पूर्वं पा-
दावाञ्छभेद्वृहद्रथं तरे ते चक्रे ॥ १ ॥

इतिकारोऽध्याहार्यः । त्रयाणां वर्णानामिदं समानं भवति । रथो नाम बहुयुगो मण्डलाकृतिः । यदा रथमारोहति गमनार्थं ततः पूर्वपक्षे चक्रे पाणिभ्यां नाना अमिमृशेन्मन्त्रेण । नानाग्रहणं युगपदेव दक्षिणेन दक्षिणं सत्येन संव्यमामिमृशेत् पर्यायेणेत्येवमर्थम् । दूदेशगमने त्वाद्य एवाऽऽरोहणेऽयं विधिर्नस्वर्षप्राप्तेवारोहणेपु ॥ १ ॥

धामदव्यमस इत्यक्षाधिष्ठाने ॥ २ ॥

अमिमृशेदिति वर्तते । पाणिभ्यां युगपच्चक्रनाभी' अमिमृशेन्मन्त्रेण ॥ २ ॥

दक्षिणपूर्वाभ्यामारोहेत् । वायोष्टा वीर्येणाऽऽरोहामीन्द्रस्यौज-
साऽऽधिपत्येनेति ॥ ३ ॥

दक्षिणः पादः पूर्वं यतोस्तौ तथोक्तौ । एवंभूताभ्यामारोहेन्मन्त्रेण ॥ ३ ॥

रथमीन्संमृशेदरश्मिकान्वा दण्डेन । ब्रह्मणो वस्तेजसा संमृहामि
सत्येन वः संमृह्णामीति ॥ ४ ॥

रथमयः प्रग्रहास्तान्मृशेत् । अथ यद्यश्वा अरश्मिकाः स्युस्तानेव दण्डेन मृशेत् ।
मन्त्रस्तूमयत्र समान एव । बहुवचनाद्बहुयुगो रथोऽप्राधिपेत इति गम्यते ॥ ४ * ॥

अभिभवर्तमानेषु जपेत् । सहस्रसन्निं वाजमभिवर्षस्व रथदेव
भवह वनस्पते वीद्वङ्गो हि भूया इति ॥ ५ ॥

चशब्दोऽध्याहार्यः । सारथिना नोदिता अश्वा यदेष्टां दिशमभिगच्छन्ति तदा
' सहस्रसन्निं ' ' वनस्पते ' इत्यृचं(चौ) जपेत् । एतावद्रथारोहणम् ॥ ५ ॥

एतयाऽन्यान्यपि वानस्पत्यानि ॥ ६ ॥

अमिमृशेदिति शेषः । अन्यान्यपि शकटप्रभृतीनि वानस्पत्यान्यारोक्ष्यजेतया
तान्यमिमृशेत् । एतपेत्यास्मिन्नसत्यन्यान्वपीत्याद्युत्तरसूत्रस्यैव शेषः स्यात् ।
तस्माद्योगविभागार्थमेतथेति वचनम् ॥ ६ ॥

स्विरौ गावौ भवतां वीळ रस इति रथाङ्गमभिमृशेत् ॥ ७ ॥

यद्यदङ्गमस्यामृचि दृष्टं तत्तदमिमृशेत् । गावौ । अक्षं, ईषा, युगं चेत्यर्थः । इदं
चामिमर्शनं शकटादिषु । न रथे । गावाविति विज्ञात् । न हि रथस्य गीयुक्तत्वं
द्विगोयुक्तत्वं च संभवति । तस्य बहुयुगत्वादश्वयुक्तत्वाच्च ॥ ७ ॥

सुत्रामाणं पृथिवीं घामनेहसमिति नावम् ॥ ८ ॥

आरोहेदिति शेषः । आरुहेमेति मन्त्रलिङ्गात् । यदा यदा च नावमारोहस्युद्-
कतरणार्थं तदा तदैतयाऽऽरोहेत् ॥ ८ ॥

नवरथेन यशस्विनं वृक्षं हृदं वाऽविदासिनं प्रदक्षिणं कृत्वा
फलवतीः शाखा आहरेत् ॥ ९ ॥

नवरथेन यदा गच्छति तदाऽयं विशेषः । वानस्पत्यजपान्तं कृत्वेदमपि कुर्यात् ।
नवोऽनुपभुक्तः । यशस्वी यशसा युक्तः । अविदास्यशोष्यः । आम्रजम्बादिशाखा
आहरेत् ॥ ९ ॥

अन्यद्वा कौटुम्बम् ॥ १० ॥

अन्यद्वा कुटुम्बोपयोगि द्रव्यमाहरेत् । आहृत्य ततः ॥ १० ॥

संसदमुपयायात् ॥ ११ ॥

गृहसमीपमागच्छेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अस्माकमुत्तमं कृषीत्यादिव्यमीक्षमाणो जपित्वाऽवरोहेत् ॥ १२ ॥

जपित्वा नवरथादवरोहेत् ॥ १२ ॥

ऋषभं मा समानानामित्यभिक्रामन् ॥ १३ ॥

एतत्सूक्तं गृहं प्रतिपद्यमानो जपेत् ॥ १३ ॥

वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्टा इत्यस्त्वं यात्प्यादित्ये ॥ १४ ॥

जपेदिति शेषः । तस्मिन्नेवाहनि ॥ १४ ॥

तद्वो दिवो दुहितरो विभातीरिति व्युष्टायाम् ॥ १५ ख० ॥ ६ ॥

जपेत् । प्रीण्येतानि प्रतीकानि । मन्त्रसंज्ञकानि । तस्माद्गुपाशु स्युः । एतावान-
वरथे विशेषः ॥ १५ ॥ ६ ॥

अथातो वास्तुपरीक्षा ॥ १ ॥

उच्यत इति शेषः । उक्तोऽर्थः । अत शब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्गृहनिमित्ते समु-
द्विवृद्धी भवतस्तस्माद्वास्तुपरीक्षोच्यत इति । यद्येवं काम्यकर्माण्यनर्थकानि । न ।
एतदेवं न्यायविदः परिहरन्ति 'तत्रैव हि कारणं शब्दश्चेति' ॥ १ ॥

एवंलक्षणयुक्ते देशे वास्तु कार्यमित्याह—

अर्नूस्वरमविवादिष्णु भूम ॥ २ ॥

भूमशब्दो भूमिवाचकः । यथा 'यवं न वृष्टिव्युनक्ति भूम' इति । यत्र
विवादो नास्ति तदविवादिष्णु ॥ २ ॥

औषधिवनस्पतिवत् ॥ ३ ॥

मत्स्यो वकारश्छान्दसः । एवंविधं यद्भूम तत्र वास्तु कार्यम् ॥ ३ ॥

यस्मिन्कुशवीरिणं प्रभूतम् ॥ ४ ॥

तत्र कार्यम् ॥ ४ ॥

कण्टकिक्षीरिणस्तु समूहान्परिखायोद्वासयेदपामार्गः शाकस्ति-
ल्वकः परिव्याध इति चैतानि ॥ ५ ॥

समूहान्परिखायोद्वासयेदिति वर्तते । अपामार्गादीनां शुद्धिद्वन्वादेतानिति वक्तव्य
एतानीति नपुंसकवचनमन्यान्यप्येवंप्रकाराणि यास्तुविद्यायां निषिद्धान्युद्वासयानीत्येव-
मर्थम् ॥ ५ ॥

यत्र सर्वत आपो मध्यं समेत्य प्रदक्षिणं शयनीयं परीत्य प्राच्यः

स्पन्देरन्नप्रवदत्यस्तत्सर्वं समृद्धम् ॥ ६ ॥

यस्मिन्देश आपः सर्षाम्यो दिग्भ्य आगत्य मध्यं प्राप्य ततः प्रदक्षिणं शयनीयं
परीत्य प्राङ्मुखो गच्छेयुः । अप्रवदत्य. । नलोपः छान्दसः । अशब्दवत्य
इत्यर्थः । एतच्छरणयुक्तं वास्तु विद्यावृत्तघनघान्यादिभिः सर्वैः समृद्धं भवति । एवं
द्रुवतैतत्प्रदर्शितं भवति । सर्वत उच्छ्रिता मध्यतो निम्नामीपच्च प्राक्प्रवणा भूमिं
कृत्वा गृहं कुर्यात् । तत्र प्राच्यां दिशि गृहिण शयनीयं गृहं कुर्यात् । शयनयिगु-
हस्योत्तरतोऽपि शनैः प्रदक्षिणं निर्गमनार्थं स्पन्दनिका कुर्यादिति ॥ ६ ॥

समवस्रवे भक्तशरण कारयेत् ॥ ७ ॥

येन पथाऽऽपो निर्गच्छन्ति स देशः समवस्रव । प्राच्या दिशात्यर्थः । तत्र
महानसं कारयेच्छयनीयस्योत्तरतः ॥ ७ ॥

ननु शास्त्रान्तरे प्राग्दक्षिणस्या दिशि भक्तशरणं दृष्टमतः कथं प्राच्यां दिशात्या-
शब्दक्य मरुतस्य स्तुतिमाह—

बह्वर्षं ह भवति ॥ ८ ॥

न्द्रिमद्भवतीत्यर्थ । तस्मादत्रैव कार्यम् ॥ ८ ॥

दक्षिणाप्रवणे सभां मापयेत्साऽऽद्युता ह भवति ॥ ९ ॥

यत्र गृही स्वैरमास्ते स्वजनैरागन्तुभिश्च सह सा समा । ता दक्षिणाप्रवणे कुर्या-
दुदीच्यां दिशात्यर्थ । तत्र कृताऽऽद्युता द्यूतवर्जिता भवति ॥ ९ ॥

दोषाश्च सन्तीत्याह—

युवानस्तस्यः किववाः कलहिनः प्रमायुका भवन्ति ॥ १० ॥

अत्र कृता वेद्युवान एव सन्तः प्रमायुका भवन्ति । अल्पायुषो अत्रियन्त इत्यर्थः ।

फलप्रियाश्च कितवाश्च भवन्ति । ननु द्यूतवर्जितत्वात्कथं कितवा इति । उच्यते ।
कितवा इति दम्भिन इत्यर्थः । तस्मात्तत्र न कार्या । शास्त्रान्तरेऽविहितत्वादन्य
प्रतिपिद्ववान् ॥ १० ॥

क तर्हि कार्येत्याह—

यत्र सर्वत आपः प्रस्यन्देरन्सा स्वस्वयन्यद्यूता च ॥ ११ ॥ ख० ७ ॥

यस्मिन्देशे सर्वाभ्यो दिग्भ्य आप आगच्छन्ति तत्र कार्या समा, गृहमध्य
इत्यर्थः । सा शुमकर्यद्यूता च भवति ॥ ११ ॥ ७ ॥

अथैतैर्वास्तु परीक्षेत ॥ १ ॥

पूर्वलक्षणासंभवे वधमुत्तरेषा बलीयस्त्वं स्यादित्येवमर्थोऽथशब्दः । अथ विशि-
ष्टान्येतानीति । वास्तुग्रहणं समाधिकारानिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

जानुमात्रं गर्तं खात्वा तैरेव पांसुभिः प्रतिपूरयेत् ॥ २ ॥

गर्तो नामावटः । तैरेव तत उद्धृतैरेव ॥ २ ॥

आधिके प्रशस्तं समे वार्त्तं न्यूने गर्हितम् ॥ ३ ॥

पूरिते गर्ताधिके पासुराशौ प्रशस्तं वास्तु भवति । तेन समे वृत्तिमद्भवति ।
तस्मान्न्यूने गर्हितं कुत्सितं भवति । तस्मात्तत्र न कार्यम् ॥ ३ ॥

अस्तमितेऽपां सुपूर्णं परिवासयेत् ॥ ४ ॥

अस्तमिते तमेव गर्तमद्भिः पूरयित्वा तं राशिं परिवासयेत् । ततो व्युष्टाया
निरिक्षेत ॥ ४ ॥

सोदके प्रशस्तमाद्रे वार्त्तं शुष्के गर्हितम् ॥ ५ ॥

पूर्वेण तुल्यम् ॥ ५ ॥

श्वेतं मधुरास्वादं सिकतोत्तरं ब्राह्मणस्य ॥ ६ ॥

सिकतोत्तरं सिकताबहुलमित्यर्थः ॥ ६ ॥

लोहितं क्षत्रियस्य ॥ ७ ॥

मधुरास्वादं सिकतोत्तरमिति वर्तते ॥ ७ ॥

पीतं वैश्यस्य ॥ ८ ॥

अत्रापि द्वय वर्तते । श्वेतं लोहितं पीतामिति त्रयो वर्णास्त्रयाणां वर्णानां विशेषाः ।
अन्यत्सर्वं समानम् ॥ ८ ॥

तत्सहस्रसीतं कृत्वा यथादिवसमचतुरस्रं मापयेत् ॥ ९ ॥

एवं परीक्षितं वास्तु बहुसीतं कुर्यात् । बहुशः सीतया कर्षयेदित्यर्थः । ततः सर्वासु दिक्षु समचतुरस्रं स्पण्डिलं कुर्यात् । चतुरस्रं चतुष्कोणं मापयेत्कुर्यात् । सहस्रशब्दोऽत्र बहुवाची ॥ ९ ॥

आयतचतुरस्रं वा ॥ १० ॥

प्रागार्यतं चतुरस्रं वा कुर्यात् । आयतं दीर्घम् । तत्रैवं क्रमः—परिव्याघ इति चैतानीत्यन्तां माह्वनास्तुपरीक्षां कृत्वा तत आन्तरीं परीक्षामथैतर्वास्तु परीक्षितेत्याचार्यतं चतुरस्रं वेत्पन्तां कृत्वा यत्र सर्वत्राऽऽपो मध्यं समेत्येत्यादि विज्ञेयम् । ततो वक्ष्यमाणं प्रोक्षणं कुर्यात् ॥ १० ॥

तच्छभीशाखयोदुम्बरशाखया वा शन्तातीयेन त्रिः प्रदक्षिणं परिव्रजन्मोक्षति ॥ ११ ॥

‘शं न इन्द्राग्नी’ इति सूक्तं शन्तातीयेमिति प्रसिद्धम् । तेन सूक्तेन त्रिः परिव्रजन्मोक्षति । सर्वत्र मन्त्रान्ते कर्मारम्भः । सिद्धं हि करणं भवति नासिद्धम् । परशुना छिनत्तीति परशुवत् । मन्त्रावृत्तिरक्का । ‘मन्त्रान्ते व्रजनारम्भः प्राचीपारम्भ पथेति’ इति ॥ ११ ॥

अविच्छिन्नया चोदकधारया । आपो हि एषा ययोभुव इति तृचेन ॥ १२ ॥

त्रिः प्रदक्षिणं परिव्रजन्मोक्षति । अत्रापि धारावृत्तिस्तृचावृत्तिश्च । व्रजनगुणत्वात् ॥ १२ ॥

वंशान्तरेषु शरणानि कारयेत् ॥ १३ ॥

यावन्तस्तत्र वंशाः संभवन्ति तत्र द्वयोर्द्वयोर्वशयोरन्तरेषु कुड्यादिभिः पृथक्कृत्यापवरकादिशरणानि कारयेत् । शरणान्यवान्तरगृहाणि ॥ १३ ॥

गतेष्ववकां शीपाळमित्त्ववधापयेन्नास्याग्निर्दाहको भवतीति विज्ञायते ॥ १४ ॥

सर्वासां स्थूणानां गतेष्ववकां शीपाळं चावधेयात् । एवं कृते नास्याग्निर्दाहको भवतीति श्रूयते ॥ १४ ॥

मध्यमस्थूणाया गतेष्ववधाय मांगशीदगग्रान्कुशानास्तीर्य त्रीहि-पवमतीरप आसेचयेत् । अच्युताय भौमाय स्वाहेति ॥ १५ ॥

अस्या गर्तेऽयं विशेषः ; अवकां शीपालं चावधाय कुशानास्तीर्य पश्चादासिञ्चे-
न्मन्त्रेण । अवधायवचनमवकाशीपालयोरवधानप्राप्त्यर्थम् ॥ १५ ॥

अथैनामुच्छ्रियमाणामनुमन्त्रयेतेहैव तिष्ठ निमित्ता तिलिवलास्ता-
मिरावती मध्ये पोपस्य तिष्ठन्तीम् । आ त्वा प्रापन्नघायव
आ त्वा कुमारस्तरुण आ वत्सो जायता सह । आ त्वा परि-
श्रितः कुम्भ आ दधनः कलशैरयन्निति ॥ १६ ॥ ख० ८ ॥

मध्यमस्थूणा गर्ते आधीयमानामनुमन्त्रयेत मन्त्राम्बाम् ॥ १६ ॥ ८ ॥

वंशमाधीयमानम् ॥ १ ॥

अनुमन्त्रयेतेति वर्तते ॥ १ ॥

ऋतेन स्थूणामधिरोह वंश द्राघीय आयुः प्रवरं दधाना
इति ॥ २ ॥

अनेन मध्यमस्थूणाया उपर्याधीयमानं वंशमनुमन्त्रयेत । अन्ये तु प्रतिवंशमावृ-
त्तिमिच्छन्ति ॥ २ ॥

सदूर्वासु चतसृषु शिलासु मणिकं प्रतिष्ठापयेत्पृथिव्या अधि
संभवेति ॥ ३ ॥

चतस्रः शिलाः स्थापयित्वा तासु दूर्वा निधाय ततो मणिकं प्रतिष्ठापयेन्मन्त्रेण ।
मणिको नाम जलधारणार्थो माण्डविशेषः ॥ ३ ॥

अरङ्गरो वावदीति त्रेधा वद्धो वरत्रया । इराष्ट्र ह मशंसत्पानि-
रामपवाघतामिति वा ॥ ४ ॥

अनया वा प्रतिष्ठापयेत् ॥ ४ ॥

अथास्मिन्नप आसेचयेत् । ऐसु राजा वरुणो रेवतीभिरस्मिन्स्थाने
तिष्ठतु मोदमानः । इरां वहन्तो घृतमुक्षमाणा मित्रेण साकं सह
संविशन्तिवति ॥ ५ ॥

अथ मणिकेऽपि निविद्यति पूरणार्थं मन्त्रेण ॥ ५ ॥

अथैनच्छमयति ॥ ६ ॥

एतद्वास्तुशान्ति करोति ॥ ६ ॥

कथम् । इत्यमित्याह—

श्रीह्रियषमतीभिरद्भिर्हिरण्यमवधाय श्वन्तापीयेन भिः मदासिगं
परिमनन्भोसति ॥ ७ ॥

अप्सु हिरण्यमवधाय ताभिः प्रोसति ॥ ७ ॥

अविच्छिन्नया चोदकधारया-आपो हि एषा मयोभुव इति
तृचेन ॥ ८ ॥

उक्तार्थे द्वे सूत्रे ॥ ८ ॥

मध्वेऽगारस्य स्थालीपाकं श्रपयित्वा वास्तोष्पते प्रतिजानीह्य-
स्मानिति चक्षुसृभिः प्रत्यृचं हुत्वाऽन्नं संस्कृत्य ब्राह्मणान्भोज-
यित्वा शिवं वास्तु शिवं वास्त्विति वाचयीत ॥ ९ ॥ ख० ९ ॥

श्रपयित्वेति वचनमस्मात्स्थालीपाकात्प्रागस्मिन्गृहे पाकान्तरं न श्रपयितव्यमि-
त्येवमर्थम् । भुक्तवतो ब्राह्मणान् 'शिवं वास्तु शिवं वास्त्विति भवन्तो ब्रुव-
न्त्विति' वाचयीत । ते च तं 'शिवं वास्तु शिवं वास्तु' इति प्रत्युचुः । उक्ता-
र्थमन्यत् ॥ ९ ॥ ९ ॥

उक्तं गृहमपदनम् ॥ १ ॥

यदुक्तं गृहमपदनं 'प्रपथेत गृहानहं सुमनसः' (श्री० २ । ९) इत्यादि तदि-
दानीमिहापि कार्यमित्यर्थः । अन्ये तु प्राहुः । यदुक्तं मणिकप्रतिष्ठापनादि शिवं
वास्त्वित्यन्तं तद्गृहमपदनसंज्ञं भवति । किं सिद्धं भवति । मणिकस्थापनात्प्रागेव
बीनानि स्थापयित्वा तूर्णानि प्रविशेदिति । अपि च-शास्त्रान्तरेण संस्कृतं विशीर्णं
वा पुराणं गृहं संस्कृत्य प्रविशतो मणिकप्रतिष्ठापनादि सिध्यति ॥ १ ॥

बीजवतो गृहान्मपथेत ॥ २ ॥

गृहानिति बहुवचनमाप इतिवत् । बीजवतः प्रपथेत्येतावतैव सिद्धे गृहानिति
वचनं यत्र गृहे प्रविशति शास्त्रान्तरसंस्कृतं विशीर्णं वा संस्कृत्य तत्राप्येवं प्रविशे-
दिति । मणिकादिबीनवत्प्रपदनान्तं तत्रापि कुर्यादित्यर्थः । तेन पूर्वव्याख्याऽपि
साध्या ॥ २ ॥

क्षेत्रं प्रकर्षयेत्क्षेत्रैः प्रोष्ठपदैः फल्गुनीभी रोहिण्या वा ॥ ३ ॥

फल्गुनीभिरित्यत्राप्युत्तराभिरित्येवं संबध्यते । तेन त्रीणि नक्षत्राणि । नित्य-
कर्षणां द्रव्यसाधप्रत्वाद्द्रव्यार्थं क्षेत्रं प्रकर्षयेत् । णिच्प्रयोगः स्वयं कृपिनिवृत्त्यर्थः ।
तथा चानादि गौतमः 'कृषिवाणिज्ये वा स्वयंकृते' इति । मरुतपि—'ऋता-
मृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा' (अ० ४ । ४) इति । 'प्रमृते कर्षणं
स्मृतम्' (अ० ४ । ९) इति । अक्षसूक्ते चैयमेव वृत्तिरुक्ता 'अक्षिर्मा दीव्य कृपि-
मित्कृपस्व' इति । प्रतिप्रहादयश्चापत्कल्पाः । त्रिषु नक्षत्रेषु कृपिं प्रारमेत ॥ ३ ॥

इदं च प्रारम्भदिवसे कुर्यादित्याह—

क्षेत्रस्यानु वा तं क्षेत्रस्य पत्निना वयमिति प्रत्यृचं जुहुयाज्ज-

पेद्वा ॥ ४ ॥

क्षेत्रस्यानु वा तं देशं गत्वा तत्रोपलेपनादि कृत्वा जुहुयात् । जपेद्वेदं सूक्तं
तत्रस्थ एव । पादग्रहणेऽपि सामर्थ्यात्सूक्तग्रहणम् । प्रत्यृचमिति व्याख्यातम् ॥४॥

गाः प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयेत्त मयोभूर्वातो अभिवातुस्ता इति
द्वाभ्याम् ॥ ५ ॥

मक्षणार्धमरण्यं प्रति गच्छन्तीर्गा अनुमन्त्रयेताहरहरात्मरिया अन्या वा । न
नियमः ॥ ५ ॥

आयतीः । यासामुघश्चतुर्विलं मधोः पूर्णं घृतस्य च । ता नः
सन्तु पयस्वधीर्वह्नीर्गीष्टे घृताचपः । उप मैतु मयोभुव ऊर्जं
चौजश्च विभ्रतीः । दुहाना असितं पयो मयि गोष्टे निविशध्वं
यथा भवाम्युत्तमो या देवेषु तन्वमैरयन्तेति च सूक्तशेषम् ॥५॥

मक्षयित्वा ग्रामं प्रत्यागच्छन्तीर्गा अनुमन्त्रयेताहरहर्यासामित्यृग्भ्यां सूक्तशेषेण
च ॥ ६ ॥

आगाचीयमेके ॥ ७ ॥

आयतीनामनुमन्त्रणे ' आ गावो अगमन् ' इत्येतरसूक्तमेक इच्छन्ति । पूर्वासाम-
नेन नाधः ॥ ७ ॥

गणानासामुपतिष्ठेतागुरुगवीनां भूवाः स्य प्रशस्ता स्य शोभनाः
मियाः मियो वो भूयासं शं मयि जानीध्वं शं मयि जानीध्वम्
॥ ८ ॥ ख० १० ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आसां गवामगुरुगवीनां संघानुपतिष्ठेताहरहर्भूताः स्पेति- । गुरोर्गावस्तासु
तिष्ठन्ति चेषोपतिष्ठेत् । सर्वत्र स्थित्वैवोपस्पेधम् । नोपविश्य । तथा चोक्तम्—
' उपस्थानं तदेव स्यात्प्रणतिस्थानसंयुतम् ' इति । शं मयि जानीध्वमिति सक्त-
देव वक्तव्यम् । अध्यायपरिसमाप्तिलक्षणार्थं हि द्विवचनम् ॥ ८ ॥ १० ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रविवरणे नारायणीयायां वृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

ॐ अथातः पञ्चपदाः ॥ १ ॥

तक्तोऽर्धः । अतःशन्ने हेत्वर्थः । यस्मादेतैर्महतो निधेयसत्त्वावाचित्वा-
स्पृश्यत्वा नाम यदा वक्ष्यन् इत्यर्थः ॥ १ ॥

इमे त इत्याह—

देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति ॥ २ ॥

॥ २ ॥

तेषां स्वरूपमाह—

तद्यदग्नौ जुहोति स देवयज्ञो यद्बलिं, करोति स भूतयज्ञो यत्पितृभ्यो ददाति स पितृयज्ञो यत्स्वाध्यायमधीयते स ब्रह्मयज्ञो यन्मनुष्येभ्यो ददाति स मनुष्ययज्ञ इति ॥ ३ ॥

वैश्वदेवे अग्नौ यज्ञा उक्तास्तत्र यदग्नौ जुहोति दशाऽऽहुतीः स देवयज्ञः । यद्बलिं करोति 'अप बलिहरणम्' (गृ० १ । २ । ३) इति स भूतयज्ञः । यत्पितृभ्यो ददाति 'स्वधा पितृभ्यः' (गृ० १ । २ । ११) इति स पितृयज्ञः । यत्स्वाध्यायमधीयते 'अथ स्वाध्यायविधिः' (गृ० ३ । २ । १) इत्यनेन विधानेन स ब्रह्मयज्ञः । यन्मनुष्येभ्यो ददाति 'ततोऽतिथीन्मोजयेत्' इति स्मृतिविधानेन स मनुष्ययज्ञः । अपूर्वाणां विधाने सति तद्यदग्नौ जुहोतीति सिद्धवदुपदेशो नोपपद्येत । अग्नौ जुहुयादित्येवावश्यम् । अप्य शास्त्रान्तरसिद्धानामनुवादस्तर्ह्यथ स्वाध्यायविधिरिति ब्रह्मयज्ञविधानमपार्थक्यं स्यात् । तस्यापि तत्र सिद्धत्वात् । अथ— इष्टतन्त्रपरिग्रहार्थं ब्रह्मयज्ञस्योपदेशः । न तद्युक्तम् । तन्त्रमेदस्यासिद्धत्वात् । पञ्चयज्ञानां हि तैत्तिरीयारण्यकं मूलम् । 'पञ्च वा एते महायज्ञाः' इत्यादि । तन्मूलत्वे च सति कथं तन्त्रमेदसंभवः । तस्माद्वैश्वदेवादय एव पञ्चयज्ञा इति सिद्धम् । मनुनाऽप्येवमेवोक्तं पितृयज्ञवर्जम् । पितृयज्ञं त्वन्यथोक्तवान् । 'एकमप्याशयोद्विप्रं पित्रर्थं पाञ्चयज्ञिके । न वैवात्राऽऽशयेत्कंचिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥ कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । पयोमूत्रफलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्' (मनु० ३ । ८२-८३) इति ॥ ३ ॥

तानेवान्यज्ञानहरहः कुर्यात् ॥ ४ ॥ ख० १ ॥

अस्येदं प्रयोजनम् । मोजनार्थात्पाकात्प्रवृत्तिर्वैश्वदेवस्येत्युक्तम् । यस्याग्नौ न क्रियते न तद्भोक्तव्यमिति निषेधात् । अत एव चान्नसंस्कारार्थम् । तत्र यदा परान्नं मुह्यक्त उपवसति वा तदा संस्कार्यस्य पाकस्याभावात्संस्कारकर्मणोऽप्यभावात् स्यात्तन्नित्यर्थमिदम् । तेन पञ्चयज्ञार्थं सर्वथा पक्तव्यमेवेति सिद्धम् । अनेनान्युपायेन वैश्वदेवमपूर्वार्थमधीति साधितं भवति । अपि च सर्वथा पाकासंभवे पुन्यैः फलैरद्विर्वा कुर्यादित्येवमर्थं च । उक्तं च 'आपन्न(त्र)मपि दातव्यम् । आकाष्ठ-

मपि जुहुयात् । आक्रुचमपि ब्रह्मयज्ञं कुर्यात् ' इति । ' न चेदुत्पद्यतेऽन्नं तु अद्भि-
रेनान्समापयेत् ' इति च । अकरणे प्रायश्चित्तार्थं च । उक्तं च बौधायनेन—
' एतेभ्यः पञ्चयज्ञेभ्यो यद्येकोऽपि तु हीयते । मनस्वत्याहुतिस्तत्र प्रायश्चित्तं
विधीयते ॥ च्वाहं वाऽपि च्वाहं वाऽपि प्रमादादकृतेषु तु । तिस्रस्तन्नुमतीर्हुत्वा
चतस्रो वारुणीर्जेपत् ॥ दशाहं द्वादशाहं वा विनिवृतेषु सर्वतः । चतस्रो वारुणी-
र्हुत्वा कार्यस्तन्नुमतश्चरुः ॥ ' इति । केचिदाशौचदिवसेष्वपि वैश्वदेवं कार्यमित्येव-
मर्थमिति व्याचख्युः । तदयुक्तम् । ' पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृतजन्मनोः '
इति निषेधात् ॥ ४ ॥ १ ॥

अथ स्वाध्यायविधिः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । विधिग्रहणं विधिरेव वक्ष्यते न क्रम इत्येवमर्थम् । तेन वैश्वदेवस्य
पुरस्तादुपरिष्ठाद्वाऽध्येतव्यं न क्रमनियम इति सिद्धम् ॥ १ ॥

भाग्बोदग्वा ग्रामान्निष्क्रम्याप आप्स्तुत्य शुचौ देशे यज्ञोपवीत्या-
चम्याह्निन्नवासा दर्भाणां महदुपस्तीर्य प्राक्कूलानां तेषु प्राङ्मुख
उपविश्योपस्यं कृत्वा दक्षिणोत्तरो पाणी संघाय पवित्रवन्तौ
विज्ञायतेऽपां वा एष ओपधीनां रसो यद्दर्भाः सरसमेव तद्भक्ष
करोति । घ्राणापृथिव्योः संधिमीक्षमाणः संमील्य वा यथा
वा युक्तमात्मानं मन्येत तथा युक्तोऽधीयीत स्वाध्यायम् ॥ २ ॥

वाशब्दद्वयमन्यस्यां वाऽनिन्दितायां दिशि कार्यमित्येवमर्थम् । बाहिरसंभवे ग्रामेऽ-
ध्येतव्यमित्येवमर्थं च । तथा च श्रुतिः—' ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत ' इति ।
आप्स्तुत्येति । स्नानार्थेऽर्थः । आप इति वचनमपोऽनगाद्या स्नायादित्येवमर्थम् । शुचौ
देशे इति वचनं शुचौ देशे यत्र क्वाप्यधीयीत न त्तरनियम इत्येवमर्थम् । यज्ञोपवीतिग्रहणं
नियमेनात्र यज्ञोपवीती स्यादित्येवमर्थम् । तेन दहनकर्मणि प्राचीनाधीतित्वं सिद्धम् ।
आचम्येति वचनं कर्माङ्गवचनविधानार्थम् । अह्निन्नवासा इति । अनार्द्रवासा भवेत् ।
ततः प्राक्कूलानां दर्भाणां महदुपस्तीर्य तेषु प्राङ्मुख उपविश्योपस्यं कृत्वा दक्षिणोत्तरो
पाणी पवित्रवन्तौ संघायेति । महिति । महित्यर्थः । प्राक्कूलानाम् । प्रागमाणा-
मित्यर्थः । प्राङ्मुख इति वचनं नियमेनात्र प्राङ्मुखः स्यादित्येवमर्थम् । तेना-
न्यत्र क्वचिदुदङ्मुखताऽपि सिद्धा । दक्षिणोत्तरणोपस्यं कुर्यात् । अपैतृकत्वात् ।
दक्षिण उत्तरो पयोः पाण्योस्ती दक्षिणोत्तरो पाणी । पवित्रे व्याख्याते । सः सं पाणि
प्रागङ्गुष्टिमुत्तानं विधाय तस्मिन्प्रागमे पवित्रे निधाय दक्षिणं पाणि न्यधं प्रागङ्-

गुलिं तेन संदध्यादित्यर्थः । विज्ञायते श्रूयत इत्यर्थः । श्रुत्याकर्षः सर्वमिदं गृह्य-
शास्त्रं श्रुतिमूलमिति दर्शयितुम् । आवापृथिव्योः संघीक्षमाणो नोर्ध्वमधस्तिर्यग्भेदे-
तेत्यर्थः । संमील्य वाऽक्षिणी । अन्येन वा येन प्रकारेणाऽऽत्मानं समाहितमनसं
मन्येत तथा युक्तोऽधीयीत । न संघीक्षणसंमीलननियमः । स्वाध्यायवचनं सावित्र्या
अपि स्वाध्यायधर्मसिद्धचर्चम् । तेन 'सावित्रीमन्वाह' (गृ० ३ । २ । ४)
इति सावित्र्या अनुवचने सत्यपि सामिधेनीधर्मः, ऐकश्रुत्यं, ऋगन्ते च प्रणवो न
भवतीति सिद्धम् ॥ २ ॥

ॐपूर्वा + व्याहृतीः ॥ ३ ॥

प्रणवमादौ सकृदुक्त्वा ततस्तिस्त्रो व्याहृतीः समस्ता ब्रूयात् । प्रतिव्याहृति प्रणव-
शङ्का नैव कार्या । सकृत्कृतेनैव प्रणवेन ॐपूर्वत्वसिद्धेः । यथा 'अध्वर्युमुखाः'
(श्रौ० १ । २) । (श्रौ० ८ । १३) इत्यत्रैकेनैवाध्वर्युणा सर्वेऽ-
ध्वर्युमुखा भवन्ति । तद्वदत्रापि । पृथक्कल्पनायां प्रमाणाभावाच्च । ननु चतस्रणां
सूत्रे व्याहृतिसंज्ञा कृता । सत्यं कृता । होमे च सा । न सर्वत्र । तेनात्र तिष्ठ
एवेति सिद्धम् । 'भूर्भुवः स्वरित्येता वाव व्याहृतयः' इति श्रुतिः । अपि च
तैत्तिरियश्रुतिरेषां मूलमित्युक्तम् । तत्र चैवं श्रूयते—'ओमिति प्रतिपद्य भूर्भुवः
सुवरित्याह । सावित्री गायत्री त्रिरन्वाह । पच्छोऽर्धर्चशोऽनवानम् । स्वाध्याय-
मधीयीत । नमो ब्रह्मण इति परिधानीयां त्रिरन्वाह' इति । तस्माद्यदुक्तं तत्स-
म्यक् ॥ ३ ॥

सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्धर्चशः सर्वापिति तृतीयम् ॥ ४ ॥ ख० २ ॥

सर्वापिति । अनवानमित्यर्थः । तृतीयवचनमुपकरणेऽपि पच्छोऽर्धर्चशोऽनवान-
मित्येवं ब्रूयादित्येवमर्थम् ॥ ४ ॥ २ ॥

अथ स्वाध्यायमधीयीत ऋचो यजुषि सामान्वयर्वाङ्गिरसो
ब्राह्मणानि कल्पान्गाथा नाराक्षसीरितिहासपुराणानीति ॥ १ ॥

अथशब्दः पूर्वेण संवन्धार्यः । तेन प्रणवादित्रयं स्वाध्यायस्याङ्गमिति सिद्धम् ।
स्वाध्यायवचनमृगीदिरेव स्वाध्यायो न प्रणवादित्रयमित्येवमर्थम् । तेनर्चमपि ब्रह्मयज्ञं
कुर्यादित्यास्मिन्भक्षे सावित्रीपर्यन्तमुक्त्वा, ऋचमधीयीत । ततो नम इत्येतया परि-
दध्यात् । तेन प्रणवादित्रयस्य परिधानीयायाश्च नित्यत्वं साधितं भवति । अधीयीतेति

+ व्याहृतय इति वैदिकानां पाठः ।

वचनमन्वाहाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । तेनानुप्रवचनघर्मो न भवति । सूत्राण्येव कल्पा इत्युच्यन्ते । नन्वानित्यानां सूत्राणां नित्यश्रुत्योपदेशो न घटते । नन्वानित्यस्य पशोः पशुना यजेतेति विधिर्न घटते । अथ तत्राऽऽकृतोर्नित्यत्वादुपपद्यते । तदत्राप्यविशिष्टम् । सर्वकरूपेषु कल्पत्वं नामानुवृत्तं नित्यमस्ति । गाथा नाम ऋग्विशेषा इन्द्रगाथादयः । 'यदिन्द्रो दाशराज्ञे' इति इन्द्रगाथाः पञ्चर्चः । नाराशंस्यश्च ऋच एव 'इदं जना उपश्रुत' इत्यादयः । ऋक्त्वादेव सिद्धे पुनर्वचनं फलविशेषसिद्धयर्थम् । इतिहासं मारतमाहुः । यत्र सृष्टिस्थित्युत्पत्तिप्रलयाः कथ्यन्ते तत्पुराणम् । अनित्यचोद्यं पूर्ववत् ॥ १ ॥

यद्वचोऽधीते पयभाहुतिभिरेव तद्देवतास्त्वर्षयति यद्यजुषि घृता-
हुतिभिर्यत्सामानि मध्वाहुतिभिर्यदथर्वाङ्गिरसः सोमाहुतिभि-
र्यद्ब्राह्मणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यमृता-
हुतिभिः ॥ २ ॥

इह हि द्रव्योत्सर्गनिमित्तं फलं दृष्टम् । अतः स्वाध्यायमात्रेणापि फलमस्तीति श्रुतिमुपन्यस्यति ॥ २ ॥

ब्रह्मयज्ञाध्ययनेन देवतास्तृप्यन्तीत्युक्तम् । पितरश्च तृप्यन्तीत्याह —

यद्वचोऽधीते पयसाः कुल्या अस्य पितृन्स्वधा उपस्ररन्ति यद्य-
जुषि घृतस्य कुल्या यत्सामानि मध्वः कुल्या यदथर्वाङ्गिरसः
सोमस्य कुल्या यद्ब्राह्मणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीरितिहास-
पुराणानीत्यमृतस्य कुल्याः ॥ ३ ॥

स्वधेति पितृणामन्नमुच्यते । पयसो नद्यः स्वधामृताः पितृनुपतिष्ठन्तीत्यर्थः । एवमु-
त्तरत्रापि नेयम् ॥ ३ ॥

ऋगादिदशकमध्येतव्यामिर्युक्तम् । तत्र नियमेन दशानामध्ययने प्राप्त इदमुच्यते—

स यावन्मन्येत तावदधीत्यैतया परिदधाति । नमो ब्रह्मणे नमो
अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । नमो वाचे नमो
वाचस्पतये नमो विष्णवे महते करोमीति ॥ ४ ॥ ख० ३ ॥

स यावत्कालमेकाग्रमनसमात्मानं मन्येत तावत्कालमेवाधीतं न दशाप्यध्येतव्या इति नियमः । सर्वथा समाहितमनसैवाध्येतव्यम् । नेयत्तानियम इत्यर्थः । एतये-
तिवचनं सदैतया परिदध्यादित्येवमर्थम् । तेनास्यापि नित्यत्वं सिद्धम् । एषां च त्रिर्वाच्या । प्रथमायां दृष्टत्वाच्छ्रुतिदर्शनाच्च ॥ ४ ॥ ३ ॥

देवतास्तर्पयति प्रजापतिर्ब्रह्मा वेदा देवा ऋषयः सर्वाणि च्छन्दां-
स्सोकारो वषट्कारो व्याहनयः सावित्री यज्ञाद्यावापृथिवी
अन्तरिक्षमहोरात्राणि सांख्याः सिद्धाः समुद्रा नद्यो गिरयः
क्षेत्रीपथिवनस्पतिगन्धर्वाप्सरसो नागा वयांसि गावः साध्या
विमा यक्षा रक्षांसि भूतान्येवमन्तानि ॥ १ ॥

परिधानानन्तरमेता देवतास्तर्पयत्युदकेन । तर्पणे तस्य प्रसिद्धत्वात् । प्रजाप-
तिरित्यारम्य एकोनत्रिंशद्वाक्येषु तृप्यतु तृप्यतां तृप्यन्त्विति यथार्थमुक्त्वा तर्प-
येत् । एवमन्तानीति पृथङ्मन्त्र एव ॥ १ ॥

अथ ऋषयः शतर्चिनो माध्यमा गृत्समदो विश्वामित्रो वामदे-
वोऽत्रिर्भरद्वाजो वसिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः क्षुद्रसूक्ता महा-
सूक्ता इति ॥ २ ॥

अनन्तरं शतर्चिप्रभृतीन्द्रादशर्चास्तर्पयति । प्रत्यृपिवाक्यभेदः पूर्ववत् । ऋषि-
प्रहणं निर्वातप्राप्त्यर्थम् । 'यज्ञोपवातशौचे च' (श्रौ० १ । १ । १०) इत्य-
नेन निर्वातितत्वात् । तीर्थविशेषस्तु स्मृतित एव सिद्धः ॥ २ ॥

प्राचीनावीची ॥ ३ ॥

प्राचीनावीची भूत्वा वक्ष्यज्ञाणांस्तर्पयति । अयमपि प्रतिप्रसव एव ॥ ३ ॥

सुमन्तुजैमिनिवैशम्पायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्या
जानन्तिघाहविगार्यगीतमशाकल्यवाभ्रव्यमाण्डव्यमाण्डूकेया ग-
र्गीवाचक्करी बडवापातीयेयी मुळभामैभेयी कहोळं कौषीतकं
महाकौपीतकं पैङ्गयं महापैङ्गयं सुयज्ञं सांख्यायनमैतरेयं महै-
तरेयं शाकलं वाष्कलं सुजातवक्त्रमौदवाहिं महौदवाहिं सौजामिं
शौनकमाश्वलायनं ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे तृप्यन्त्विति ॥४॥

त्रयोविंशतिवाक्यानि । तत्र कहोळादिष्वर्थात्तर्पयामिशब्दः कार्यः । सर्वत्र
प्रतिवाक्यं तर्पणं कुर्यात् । एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायात् ॥ ४ ॥

प्रतिपुरुषं पितृस्तर्पयित्वा गृहानेतव यद्दाति सा दाक्षिणा ॥५॥

पितरं पितामहं प्रपितामहं च तर्पयित्वा गृहानेत्य यद्दात्यातिभिर्भोजनमिक्षादा-
नादि सा ब्रह्मयज्ञस्य दाक्षिणा भवति । यद्दातीति सिद्धवदुपदेशात्पूर्वं विधीयत इति
गम्यते । अपूर्वविधाने सति गृहानेत्य दद्यादित्यवश्यम् । सदक्षिणत्वं ब्रुवता सोमयागसाम्यं

प्रदर्शितं प्रशंसार्थम् । उत्तरत्र च 'मेघोहविर्धानम्' इत्यादि प्रशंसा श्रूयते । प्रति-
पुरुषवचनं पृथक्पृथक् तर्पयेन्न पितृस्तर्पयामीति सकृत्तर्पयेदित्येवमर्थम् ॥ ९ ॥

पूर्वोक्तोपवेशनासंभवेऽप्येवं वा ब्रह्मयज्ञं कुर्यादिति श्रुतिमेवाऽऽह—

अयापि विज्ञायते स यदि तिष्ठन्त्रजन्नासीनः शयानो वा यं
यं क्रतुमधीते तेन तेन हास्य क्रतुनेष्टं भवतीति ॥ ६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ६ ॥

'न शयानोऽधीतीत नाष्टम्याम्' इत्यादिनिषेधो नित्यस्वाध्यायस्यैव न ब्रह्मयज्ञ-
स्येति श्रुतिमेवाऽऽह—

विज्ञायते तस्य द्वावनध्यायौ यदाऽऽत्माऽशुचिर्चिह्नदेशः ॥ ७ ॥ ख० ४ ॥

तस्य ब्रह्मयज्ञस्य द्वावेवानध्यायौ । यदाऽऽत्माऽशुचिः सूतकेन मृतकेन वा मला-
दिना वा । यदा च देशोऽशुचिरमेध्यादिना तत्रोभयत्रैवेत्यर्थः । कालस्त्वस्य श्रुतौ
श्रूयते—'मध्यंदिने प्रबलमधीयीत य एवं विद्वान्महारात्र उपस्युदिते च' इति
॥ ७ ॥ ४ ॥

अथातोऽध्यायोपाकरणम् ॥ १ ॥

अध्ययनमध्यायस्तस्योपाकरणं प्रारम्भो येन कर्मणा तदध्यायोपाकरणम् ।
लकोऽर्थः । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्ब्रह्मयज्ञो नित्योऽतोऽध्यायोपाकरणं ब्रूम
इति ॥ १ ॥

तस्य कालमाह—

ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावणस्य ॥ २ ॥

ओषधीनां प्रादुर्भावे सति श्रावणमासस्य श्रवणेन कर्तव्यम् । ओषधीनां प्रादु-
र्भावे इति वचनं यदा श्रावणे प्रादुर्भावो न स्यात्तदा माद्रपदे श्रवणेन कर्तव्यमित्ये-
वमर्थम् । वृष्ट्यपकर्षे कर्मापकर्षशङ्कैव नास्ति । यदा माद्रपदादुत्कर्षो भवति
तदाऽपि कर्मोत्कर्षशङ्का नैव कार्या । वार्षिकमितिसमाख्याबलात् । वर्षासु क्रियत
इति वार्षिकम् । श्रावणमाद्रपदमासौ हि वर्षर्तुः । श्रावणे प्रादुर्भावभावे कर्मा-
करणशङ्काऽप्यनेनैव निरस्ता । श्रवणेनेति । श्रवणेन युक्ते काल इत्यर्थः । 'नस-
त्रेण युक्तः कालः' (पा० सू० ४ । २ । ३) इत्यनेनाण् । 'लुचविशेषे'
(पा० सू० ४ । २ । ४) इति तस्य लुप् । नसत्रे च लुवि' (पा० सू० २ ।
३ । ४९) इति सप्तम्यर्थे तृतीया । नसत्रशब्देषु सर्वत्रैवं योज्यम् ॥ २ ॥

पञ्चम्यां हस्तेन वा ॥ ३ ॥

अत्रापि श्रावणस्येति संबध्यते । मध्यगतत्वस्य विशेषाभावात्प्रयोजनवत्त्वाच्च ।
श्रावणमासस्य पञ्चमी यदा हस्तेन गुज्यते तदा वेत्यर्थः । इति कालत्रयमुक्तम् ॥ १॥

आज्यभागौ हुत्वाऽऽध्याहुतीर्जुहुयात् । सावित्र्यै ब्रह्मणे श्रद्धायै
मेघायै भद्रायै धारणायै सदसस्पतयेऽनुमन्त्रये छन्दोभ्य ऋषिभ्य-
द्येति ॥ ४ ॥

आज्यभागवचनं नित्यार्थम् । द्रव्यानादेशादेवाऽऽज्ये सिद्ध आज्याहुतिवचनमुत्सर्ज-
नेऽप्येता नवाऽऽज्येनैव जुहुयान्नात्रेनेत्येवमर्थम् । परिस्तरणविकल्पस्यासंभवात् ॥ ४ ॥

अथ दधिसक्तूञ्जुहोति ॥ ५ ॥

दधिमिश्रान्सक्तून्तित्यर्थः ॥ ५ ॥

मन्त्रानाह—

अग्निमीळे पुरोहितमित्येका ॥ ६ ॥

एकाग्रहणं कुशुम्भकादिवद्द्वृचनिवृत्त्यर्थम् ॥ ६ ॥

कुपुम्भकस्तद्व्रवीदावदंस्त्वं शकुने मद्रपावद् गृणाना जमद-
ग्निना घामं ते विश्वं भुवनमधिश्रितं गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सु-
श्रमि यो नः स्वो अरणः प्रतिचक्ष्व विचक्ष्वाऽऽग्ने याहि मरुत्सखा
यत्ते राजञ्छृतं हविरिति द्यूचाः ॥ ७ ॥

एते नव द्यूचाः ॥ ७ ॥

समानीव आकृतिरित्येका ॥ ८ ॥

एकाग्रहणं द्यूचानन्तरमियमेवैका न वक्ष्यमाणेत्येवमर्थम् ॥ ८ ॥

तच्छंपोरावृणीमह इत्येका ॥ ९ ॥

अत्र चैकाग्रहणं द्यूचानन्तरमियमेवैका न पूर्वत्येवमर्थम् । एवमनयोर्विकल्पः
शाकलसामान्नायस्य बाष्कलसामान्नायस्य चेदमेव सूत्रं गृह्यं चेत्यध्येतृमासिद्धम् । त-
शाकलानां 'समानीव आकृतिः' इत्येषा भवति । संहितान्यत्वात् । बाष्कलान-
ञ्च 'तच्छंपोरावृणीमहे' इत्येषा भवति । संहितान्यत्वादित्येवं विनिवेशो
युक्तः ॥ ९ ॥

अध्येष्यमाणोऽध्याप्यैरन्वारब्ध एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा
सोविष्टकृत्वं हुत्वा दधिसक्तून्माश्य ततो मार्जनम् ॥ १० ॥

अध्यापयितव्यैरित्यर्थः । अध्याप्यैरन्वारब्ध इत्येतावतैव सिद्धेऽध्येष्यमाण-
इति वचनमध्याप्याभावेऽप्यध्येष्यमाणः स्वयमेव कुर्यादित्येवमर्थम् । 'वर्षासु

च्छन्दांस्युपाकृत्याधीयारन्' इति श्रुतेः । पञ्चम्यां हस्तेन वाऽध्येष्यमाणोऽध्या-
प्यैरन्वारब्ध आज्यभागौ हुत्वाऽऽज्याहुतीर्जुहुयादित्येवं वक्तव्य एताभ्यो देवताभ्यो
हुत्वेति वचनं सावित्र्यादिनवानामग्निमीळभादिर्विशतीनां च देवताग्रहणेन ग्रहणार्थम् ।
क । एताभ्यो देवताभ्योऽग्नेन हुत्वा, एता एव देवता इत्यत्र च । स्विएकद्वचने
व्याख्यातं प्राक् । दधिसक्तुवचनमाज्यनिवृत्त्यर्थम् । 'परिस्तरणैरञ्जलिमन्तर्घायाप
आसेचयते तन्मार्जनम्' (श्रौ० १ । ७) । प्राशनादि वेदारम्भणान्तं शिष्याणा-
मपि कार्यम् ॥ १० ॥

अपरेणामिं प्राक्कृतेषु दर्भेषूपविश्योदपात्रे दर्भान्कृत्वा ब्रह्माञ्जः

ल्लिकृतो जपेत् ॥ ११ ॥

पश्चादग्नेः प्रागग्नेषु दर्भेषूपविशन्ति । ततः शरावादावुदकमासिच्य तत्र दर्भ-
निदध्यात् । ततो ब्रह्माञ्जल्लिकृतो जपेत् । स्वयं शिष्यैः सह । सन्ति चेत्ते । जप-
तिचोदनायां गृह्यकर्मण्यनित्यमुपांशुत्वामिति ज्ञापयिष्यामः । तस्मादुच्चैरेव जपेत् ।
अध्यापनविरोधाच्च ॥ ११ ॥

अपूर्वा + व्याह्वीः सावित्री च त्रिरभ्यस्य वेदादिमारभेत्

॥ १२ ॥

पूर्वमोकारम् । ततस्तिस्त्रो व्याह्वीः समस्ताः । ततः सावित्रीम् । एवमेतन्नित्यं
त्रिरभ्यस्य वेदादिमग्निमीळ इत्यारभ्य सूक्तमनुवाकं वाऽऽरभेत् । चशब्दः प्रणव-
व्याह्वतीनामप्यभ्यासार्थः । अथ सर्वप्रायश्चित्तादि समापयेत् ॥ १२ ॥

तयोत्सर्गे ॥ १३ ॥

अत्रैतेनेत्यभावात् कृत्स्नकर्मातिदेशः किन्तु वेदारम्भणमात्रमतिदिश्यते ।
एताभ्यो देवताभ्योऽग्नेन हुत्वेति च प्रधानहोमः । तेन प्राशनमार्जने उत्सर्जने
न भवति इति सिद्धम् ॥ १३ ॥

पण्मासानधीयीत ॥ १४ ॥

इदं वचनमुपाकृत्य, नियमेन पण्मासानधीयीत नोपरमेतैत्येवमर्थम् ॥ १४ ॥

समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन ॥ १५ ॥

ब्रह्मचारिर्धर्मरित्यर्थः । स्वाध्यायकाले ये विहिता धर्मा मधुपांसूरीगमनल-
ट्टादिवाशयनादिवर्जनादयस्तेर्युक्तोऽधीयीत । समावृत्तस्य मेललादयस्तु न भवन्ति ।
अस्वाध्यायधर्मत्वात् ॥ १५ ॥

+ व्याह्वय इति वैदिकानां पाठः ।

यथाभ्यायमितरे ॥ १६ ॥

ब्रह्मचारिण इत्यर्थः । अस्मिन्नध्ययने ब्रह्मचारिणामपि प्रवृत्त्यर्थमिदम् । इतरथा समावृत्तानामेवेति शङ्का स्यात् ॥ १६ ॥

जायोपेयेत्येके ॥ १७ ॥

समावृत्तो जाया गच्छेदित्येक आहुः ॥ १७ ॥

श्रुतावेव गच्छेन्नानृतवित्याह—

प्रजापत्यं तत् ॥ १८ ॥

तद्गमनं प्रजापतिस्वसिद्धचर्षं कार्यम् । प्रजोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । तदर्थं कार्यम् । नानृतवित्यर्थः । श्रुतगमनं सर्वथा कार्यमिति तेषामभिप्रायः । अगमने दोषश्रवणात् । 'श्रुतुस्त्राता तु यो मार्या संनिधौ नोपगच्छति । घोराया भ्रूणहत्याया युज्यते नात्र संशयः' (मनु० टी० ३ । ४९ पराशरः) इति ॥ १८ ॥

वार्षिकमित्येतदाचसते ॥ १९ ॥

एतदुपाकरणमित्यर्थः । आचसत इति ब्रुवन्वैदिकीयं संज्ञा न पारिभाषिकीति दर्शयति । अन्वर्थसंज्ञेयमिति दर्शितं प्राक् ॥ १९ ॥

मध्यमाष्टकायामेताभ्यो देवताभ्योऽन्नेन हुत्वाऽपोऽभ्यवर्षन्ति ॥ २० ॥

मध्यमाष्टकाग्रहणं षण्मासान्तोपलक्षणार्थम् । तेन तस्याः समीपे माध्या पूर्णमास्यामित्यर्थः । शास्त्रान्तरे चैवं दृश्यते । 'एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सावित्र्यादिभ्य आज्यम्' इत्युक्तम् । अग्निमीळ इत्यादिभ्योऽन्नेन हुत्वा स्यालीपाकग्रहणमकृत्वाऽन्नेनेति यत्नेन ब्रुवन् गृहसिद्धमन्नं ग्राहामिति दर्शयति । ततः स्विष्टकृत् । ततो वेदारम्मणम् । ततो होमशेषं समाप्त्वापोऽवगाहन्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

एता एव तद्देवतास्तर्पयन्ति ॥ २१ ॥

ज्ञात्वा सावित्र्याद्या नवाग्निमीळ इत्याद्याश्च विंशतिं तर्पयन्तीत्यर्थः । ऋग्देवता आदिश्य तर्पयेयुः । द्वितीयान्त कृत्वा तर्पयामीत्येकोनविंशद्वाक्यानि कृत्वा तावत्कृत्वस्तर्पयेयुः ॥ २१ ॥

आचार्यान्पृषीन्पितृषु ॥ २२ ॥

यच्च ब्रह्मयज्ञाङ्गं तर्पणमुक्तं तदेतदङ्गत्वेनेदानीमपि वार्षिकमित्यर्थः । चशब्दो देवतातर्पणसमुच्चयार्थः । तेन प्रजापत्याद्या अपि तर्प्याः । देवतास्तर्पयतीत्यत्र देवताग्रहणमत्रापि समुच्चयार्थम् । क्रमश्च तत्रोक्त एव ॥ २२ ॥

एतदुत्सर्जनम् ॥ २३ ॥ ख० ५ ॥

अस्येयं संज्ञा । ततः पण्मासान्पडङ्गान्यधीयीत । पण्मासानधीयीतेत्यारम्य, एव-
मन्ता धर्मा ग्रहणाध्ययन एवेत्याहुरेके । अन्ये त्वविशेषेणेत्याहुः ॥ २३ ॥ ९ ॥

अथ काम्यानां स्थाने काम्याः ॥ १ ॥

त्रेतायां या इष्टयः ' पशवश्चाऽऽयुष्कामेष्ट्याम् ' इत्याद्याः ' वायव्यं श्वेत-
मालभेत भूतिकामः ' इत्याद्याश्च तेषां स्थाने काम्याः पाकयज्ञाः कार्या इत्यर्थः ।
काम्यसोमस्थाने सोमो न कार्यः । सोमतन्त्रम्य गृह्येऽविधानात् ॥ १ ॥

तत्र द्रव्यमाह—

चरवः ॥ २ ॥

त्रेतायां ये पुरोडाशास्तेषां स्थाने चरवः कार्याः । पशुस्थाने तु पशुरेव कार्यः ।
समानजातीयस्यैव हि बाधो भवति । ओषधिसाम्यात् । न पशोः उक्तं च । बौधाय-
नेन—' येऽमुत्र पुरोडाशास्त इह चरवः ' इति । नामधेयेन होम इत्युक्तम् ॥२॥

तानेव कामानामोति ॥ ३ ॥

अन्ये पाकयज्ञा आहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च साधारणा इत्युक्तम् । काम्यास्त्वना-
हिताग्नेरेव भवन्तीत्येवमर्थमिदं वचनम् ॥ ३ ॥

नैमित्तिकान्याह—

अथ व्याधितस्याऽऽतुरस्य यक्ष्मगृहीतस्य वा पडाहुतिश्चरुः ॥ ४ ॥

व्याधितो ज्वरादिगृहीतः । आतुरस्तरुपगः । यक्ष्मगृहीतः क्षयव्याधिगृहीतः । त्रिपु
निवित्तेषु पडाहुतिर्नाम चरुः कार्यः । पडाहुतिरिति कर्मनामधेयम् । चरुग्रहणमा-
ज्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनायकमित्येतेन ॥ ५ ॥

प्रत्यृचं पश्चाऽऽहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृतं पष्टं कुर्यात् । अत्र हीनपादग्रहणमेव कथं न
कृतम् । पष्टमेतेनेति च न वक्तव्यं भवति । उच्यते । एतेनेत्यन्यसूक्तनिवृत्त्यर्थम् ।
क । शौनकेनोक्तं ' रक्षोघ्न, पडाहुतिः ' इति तत्राप्यनेनैव सूक्तेन होतव्यमित्ये-
वमर्थम् । ऐतरोषिमिस्तु ' ब्रह्मणाऽग्निः ' इत्यनेन पडाहुतिराम्नातः । तच्च सूक्तं
रसोहलिङ्गम् । तस्मात्तत्राप्युयात्तन्निवृत्त्यर्थमेतेनेति वचनम् । प्रत्यृचमेव पश्च हुत्वा
स्विष्टकृतं पष्टं कुर्यात् । सूक्तमेवाऽऽवस्ये पडाहुतयो मा भूवन्नित्येवमर्थं पादग्र-
हणम् ॥ ५ ॥

स्वप्नममनोङ्गं दृष्ट्वाऽद्या नो देव सञ्चितरिति द्वाभ्यां यद्य गोषु
दुष्वप्नमिति पश्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत् ॥ ६ ॥

अशुभं स्वप्नं दृष्ट्वा द्वाभ्यां पञ्चभिश्चोपतिष्ठेत् ॥ ९ ॥

यो मे राजन्युज्यो वा सखा वेति वा ॥ ७ ॥

अनयैव वा पूर्वामिवा सप्तभिरिति विकल्पः ॥ ७ ॥

क्षुत्वा जृम्भित्वाऽमनोज्ञं दृष्ट्वा पापकं गन्धमाघ्रायासिस्पन्दने
कर्णध्वनने च सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा मुखेन
सुश्रुत्कर्णाभ्यां माघे दक्षक्रतू इति जपेत् ॥ ८ ॥

अमनोज्ञं दृष्ट्वाऽप्रियं प्रत्यक्षेण दृष्ट्वेत्यर्थः । पटसु निमित्तेष्वेतां जपेत् ॥ ८ ॥

अगमनीयां गत्वाऽघाज्यं याजयित्वाऽमोज्यं भुक्त्वाऽपिग्राह्यं
प्रतिगृह्य चैत्यं यूपं वोपहत्य पुनर्मा मैत्विन्द्रियं पुनरायुः पुन-
र्भगः । पुनर्द्रविणमैतु मां पुनर्घ्राहणमैतु मां स्वाहा । इमे ये
धिष्ण्यासो अग्रयो यथास्थानमिह कल्पताम् । वैश्वानरो वाहृ-
धानोऽन्तर्यच्छतु मे मनो ह्यन्तरममृतस्य केतुः स्वाहेत्याज्याहुती
जुहुयात् ॥ ९ ॥

अगमनीयां गत्वेति । स्वमार्या रजस्वलां गत्वा पष्ठ्यादिषु वा प्रतिषिद्धरा-
त्रिषु गत्वा । अयाज्यो न्यस्तमार्त्विज्यमिति निषिद्धः । अमोज्यं छशुनादि गणि-
कान्नादि च । अप्रतिग्राह्यं शंखं विषमित्यादि । अप्रतिग्राह्यं पुरुषद्रव्यं वा । अग्नि-
चयनस्थं यूपं शृष्ट्वा च । तेषु पञ्चसु निमित्तेषु द्वाभ्यामेताभ्यां जुहुयात् । आज्या-
हुतिवचनं तन्ननिवृत्त्यर्थमिष्यते ॥ ९ ॥

समिधौ वा ॥ १० ॥

आदध्यादिति शेषः ॥ १० ॥

जपेद्वा ॥ ११ ॥ ख० ६ ॥

जपपक्षे स्वाहाकारं न्यजेत् । प्रदानामावात् ॥ ११ ॥ ९ ॥

अव्याधितं चेत्स्वपन्तमादित्योऽभ्यस्तामियाद्वाग्यतोऽनुपविशन्ना-
त्रिशेषं भूत्वा येन सूर्यं ज्योतिषा बाधसे तम इति पञ्चभिरादि-
त्यमुपतिष्ठेत् ॥ १ ॥

अव्याधितं स्वपन्तं सन्तं यद्यभ्यस्तमियाद्द्रविस्ततो वाग्यतोऽनुपविशंश्च रात्रिशेषं
स्तिप्त्वा तत उदिते पञ्चभिरुपतिष्ठेत् ॥ १ ॥

अभ्युदियाच्चेदकर्मश्रान्तमनभिरूपेण कर्मणा वाग्यत इति समा-
नमुत्तराभिश्चतसृभिरुपस्थानम् ॥ २ ॥

अव्याघितं स्वपन्तं सन्तं विहितकर्मणाऽश्रान्तमकर्मश्रान्तमभ्युदियाच्चेत् । विहितकर्मणा श्रान्ते तु न भवति प्रायश्चित्तम् । अनभिरूपेणाविहितेन कर्मणा नृत्यादिना श्रान्तमभ्युदियाच्चेद्वाग्यतोऽनुपविशंश्चाह.शेषं स्थित्वाऽपरेद्युरुदित आदित्ये ' यस्य ते विश्वा ' इति चतसृभिरुपतिष्ठेत् ॥ २ ॥

अप नित्यकर्मोच्यते--

यज्ञोपवीती नित्योदकः संध्यामुपासीत वाग्यतः ॥ ३ ॥

यज्ञोपवीतीति व्याख्यातम् । नित्योदकः रमृत्युक्तोदककर्मैत्यर्थः । अतो मार्जनादि कार्यम् । संध्यामुपासीत वाग्यतः । एतावत्संध्याद्वये समानम् ॥ ३ ॥

प्रतिसंध्यमित्यमुपासीतित्याह--

सायमुत्तरापराभिमुखोऽन्वष्टमदेशं सावित्रीं जपेदर्धास्तमिते मण्डल आनक्षत्रदर्शनात् ॥ ४ ॥

सायंकाल उत्तरापराभिमुखः । वायव्यभिमुख इत्यर्थः । तत्रापि नाञ्जसामिमुखः । अपि त्वन्वष्टमदेशमभिमुखः । प्रनीच्यां दिशि य उत्तरो भागस्तदभिमुख इत्यर्थः । सावित्रीं जपेत् । इतः कालादारभ्य आ इतः कालात् ॥ ४ ॥

एवं प्रातः ॥ ५ ॥

एवमेव प्रातःकाल उपासीत ॥ ५ ॥

तत्र विशेषमाह--

प्राह्मुखस्तिष्ठन्नामण्डलदर्शनात् ॥ ६ ॥

प्राह्मुख इति वायव्यभिमुखत्वनिवृत्त्यर्थम् । तिष्ठन्तित्युपवेशननिवृत्त्यर्थम् । अतो ज्ञायतेऽविशेष उपवेशनं भवतीति । पूर्वावधिस्त्वर्धास्तमितेषु नक्षत्रेषु । कुतः । पूर्वस्माद्धिपरीतत्वात् । उत्तरावधिस्त्वत्रैवोक्तः ॥ ६ ॥

कपोतध्वेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा देवाः कपोत इति प्रत्यूचं जुहुयाज्जपेद्वा ॥ ७ ॥

कपोतो रक्तपादः शुक्लवर्णोऽरण्यवासी । स यद्यगारमुपहन्यान्निपीदेत् । तस्मिन्पदं कुर्यादित्यर्थः । अगारसमीपं वाऽऽगच्छेत् । ततोऽनेन जुहुयात् । जपेद्देवं सूक्तम् । प्रत्यूचं व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

वयमु त्वा पयस्पत इत्यर्थं चर्या चरिष्यन् ॥ ८ ॥

अर्षाय गच्छन्ननेन प्रत्यूचं जुहुयात् । जपेद्देवम् । अत्र पादग्रहणेऽपि सामर्थ्यात्सूक्तग्रहणम् ॥ ८ ॥

संपूषन्विदुषेति नष्टमधिजिगमिपन्मूळ्दो वा ॥ ९ ॥

नष्टं वस्तु लब्धुमिच्छन्मज्ञाहीनो वा जुहुः ऋजपेद्वेदम् ॥ ९ ॥

संपूषन्नध्वन इति महान्तमध्वानमेप्यन्मतिभयं वा ॥ १० ॥ ख० ७ ॥

महान्तमध्वानं गमिप्यन्नल्पमपि प्रतिमयं मथानकमध्वानमेप्यन्ननेन जुहुयाज्जपे-
द्वेदम् ॥ १० ॥ ७ ॥

अथैतान्युपकल्पयतीत समावर्तमानो मणिं कुण्डले वस्त्रयुगं छत्र-
मुपानद्युगं दण्डं स्रजमुन्मर्दनमनुलेपनमाञ्जनमुष्णीपामित्यात्मने
चाऽऽचार्याय च ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । उपकल्पयतीतेतिशब्दोऽयं छान्दसः । समावर्तनं नाम संस्कारः । तेन
संस्क्रियमाण इत्यर्थः । अर्पादेवोपकल्पने सिद्ध उपकल्पनवचनमत्राऽऽत्मने चाऽऽ-
चार्याय चैतान्येकादश द्रव्याण्युपकल्पयेदिति विधानार्थम् ॥ १ ॥

पद्युमयोर्न विन्देवाऽऽचार्याथैव ॥ २ ॥

पद्युमयोर्न लभेत तदाऽऽचार्याथैव केवलायोपकल्पयेत् ॥ २ ॥

समिधं त्वाहरेदपराजितायां दिशि यज्ञियस्य वृक्षस्य ॥ ३ ॥

यज्ञियस्य वृक्षस्य याऽपराजिता दिक्ततो गृहीत्वाऽऽहरेत् । यज्ञियस्येति
वचनं होमार्थेयं समिधिति ज्ञापयितुम् । तेन ' तिष्ठत्समिधमादध्यात् ' (३ ८ ११)
इत्यत्रेवामादध्यादिति सिद्धम् ॥ ३ ॥

आर्द्रमन्नाद्यकामः पुष्टिकामस्तेजस्कामो वा ब्रह्मवर्चसकाम उप-
वाताम् ॥ ४ ॥

उपवातां शुष्कामित्यर्थः ॥ ४ ॥

उभयीमुमयकामः ॥ ५ ॥

आर्द्रशुष्कामित्यर्थः । एको माग आर्द्रः । अपरो मागः शुष्कः ॥ ५ ॥

उपरि समिधं कृत्वा गामन्नं च ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय गौदानिकं
कर्म कुर्वीत ॥ ६ ॥

आहृतां समिधमुपरि निदध्यात् । न मूर्ध्नि । ततो ब्राह्मणेभ्यो गां दक्षिणां दद्यात् ।
कर्माङ्गत्वेन भोजनं च देयम् । ततो गोदानोक्तं कर्महापि कुर्यात् । कर्मग्रहणं कर्मैव
कुर्यान्नाऽऽप्लुत्य वाग्यत इत्यादिनियमाः कार्या इत्येवमर्थम् । इदं कर्म स्वयमेव
करोति । समावर्त्यमान इत्यधिकारादूहदर्शनाच्च ॥ ६ ॥

आत्मनि यन्त्रान्त्संनमयेत् ॥ ७ ॥

मन्त्रानात्मवाचकान्कुर्यादित्यर्थः । उह्यानि ब्रूमः— = ' ओषधे त्रायस्व माम् ।
स्वधिते मा मा हिंसीः । वपतेदं ममाऽऽयुष्मान् । यथासं ते न म आयुषः ' इत्यु-
मयत्र । ' शिरो मुखं मा म आयुः प्रमोषीः ' इति ॥ ७ ॥

एकह्यतिकेन ॥ ८ ॥

उन्मर्दनं कुर्वातेति शेषः । करञ्जबीजस्य यत्रैकं बीजं तदेकह्यतिकम् । तत्पेपयित्वा
तेनोन्मर्दनं कारयेत् ॥ ८ ॥

शीतोष्णाभिरद्भिः स्नात्वा युवं वस्त्राणि पीवसा वसाये इत्यहते
वाससी आच्छाद्याश्मनस्तेजोऽसि चक्षुर्भे पाहीति चक्षुषी आज्ञ-
यीत ॥ ९ ॥

प्रतिवर्धं मन्त्रावृत्तिः । द्विवचनस्य देवतापरत्वात् । सर्वं पूर्वमज्ञयित्वा ततो दक्षि-
णमाज्ञयीत । 'सर्वं मनुष्या अज्ञते प्रथमम्' इति श्रुतेः । प्रतिचक्षुर्मन्त्रावृत्तिः ॥ ९ ॥

अश्मनस्तेजोऽसि श्रोत्रं मे पाहीति कुण्डले आवधनीत ॥ १० ॥

अनेन कुण्डले आवधीत । सुवर्णकुण्डले इत्यर्थः । अत्र दक्षिणं पूर्वं पश्चात्स-
व्यम् । मन्त्रावृत्तिरुक्ता ॥ १० ॥

अनुलेपनेन पाणी मलिप्य मुखमग्रे ब्राह्मणोऽनुलिम्पेद्वाहू

राजन्य उदरं वैश्य उपस्यं ऋयूरु सरणजीविनः ॥ ११ ॥

पश्चाद्वाग्राणि । कुतः । अग्रेवचनात् । अनुलेपनं कुङ्कुमादि । बाहू राजन्योऽ-
ग्रेऽनुलिम्पेत् । उदरं वैश्योऽग्रेऽनुलिम्पेत् । उपस्यं ऋयग्रेऽनुलिम्पेत् । ऊरु सरण-
जीविनोऽग्रेऽनुलिम्पेत् । अयं विधिः सार्वत्रिकः । कुतः । स्त्रीविधानात् ॥ ११ ॥

अनार्तोऽस्पनार्तोऽहं भूयासमिति स्रजमपि वधनीत न मालो-
काम् ॥ १२ ॥

मालेत्युक्तां स्रजमपि न वधनीत ॥ १२ ॥

मालेति चेद्ब्रूयुः स्रगित्यभिधापयीत ॥ १३ ॥

पद्यज्ञानान्मालेति ब्रूयस्ततः स्रगित्यभिधाप्य वधनीत ॥ १३ ॥

देवानां प्रतिष्ठे स्थः सर्वतो मा पातमित्युपानहावास्याय दिवश्छ-

प्रासीति च्छत्रमादत्ते ॥ १४ ॥

उपानहो चर्मभयौ ते आतिष्ठेत् । सकृन्मन्त्रः । द्विवचनात् । ततश्छत्रमादत्ते

॥ १४ ॥

वेणुरसि वानस्पयोऽसि सर्वतो मा पाहीति वैणवं दण्डम् ॥ १५ ॥

आदत्ते ॥ १५ ॥

आयुष्यमिति सूक्तेन मणिं कण्ठे प्रतिमुख्योष्णीपं कृत्वा तिष्ठ-
न्त्समिधमादध्यात् ॥ १६ ॥ ख० ८ ॥

आयुष्यमिति सूक्तग्रहणमायुष्यमित्येतावान्मन्त्र इति शङ्कानिवृत्त्यर्थम् । कुतः
शङ्का । वाक्यस्य परिपूर्णत्वात् । आयुष्यमिति । आयुष्करमित्यर्थः । तेन 'नेन-
मेव' इत्यस्य खिलत्वेऽपि सूक्तग्रहणं सिद्धम् । मणिः सुवर्णमयः । उष्णीपं
कृत्वा । अहतेन वाससा शिरो वेष्टयित्वेत्यर्थः । तिष्ठन्ग्रहणमन्यत्राऽऽसीमस्य कर्माणि
भवन्तीति ज्ञापनार्थम् ॥ १६ ॥ ८ ॥

स्मृतं निन्दा च विद्या च श्रद्धा मन्ना च पञ्चमी । इष्टं दत्तमधीतं
च कृतं सत्यं श्रुतं व्रतम् । यदग्ने सेन्द्रस्य समजापार्तिकस्य सऋ-
षिकस्य सऋषि राजन्यस्यसपितृकस्य सपितृराजन्यस्य सम-
नुष्यस्य समनुष्यराजन्यस्य साकाशस्य सातीकाशस्य सानूका-
शस्य समवीकाशस्य सदेवमनुष्यस्य सगन्धर्वाप्सरसकस्य सहा-
रण्यैश्च पशुभिर्शाम्पैश्च यन्म आत्मन आत्मनि व्रतं तन्मे सर्वव्र-
तमिदमहमग्ने सर्वव्रतो भवामि स्वाहेति ॥ १ ॥

स्मृतं च मे अस्मृतं च मे तन्म उमपव्रतमिति द्वादशाप्येवमेवोक्त्वा ततो
यदग्न इत्यादि यथासूत्रमित्येवमुपदिशन्ति । तत उपानहौ विसृज्य समिदाधानं
कार्यम् । तथा च गौतमः—'सोपानस्क आसनाभिवादनमस्कारान्वर्जयेत्' इति
देवतानमस्कारस्यापि तावत्प्रेतिषेवः किं पुनर्होमादीनाम् ॥ १ ॥

ममाम्ने वर्च इति प्रत्यृचं समिधोऽभ्यादध्यात् ॥ २ ॥

अत्र खिलस्यापि ग्रहणं भवति । 'अथैतस्य समाम्नायस्य' (श्रौ० १।१)
इत्यत्र समाम्नायग्रहणस्य वितानविशेषणत्वात् । समाम्नायस्य विताने इति । कुन
एतत् । सूत्रे खिलाना पाठात् । इह च प्रतीकग्रहणात् । तस्माद्दशभिर्होम इति सिद्धम् ।
प्रत्यृचमिति व्याख्यातम् । आदध्यादिति प्रकृते पुनरादध्यादिति वचनं पूर्वस्या-
धिकारनिवृत्त्यर्थम् । तेनोपविश्याऽऽदध्याज तिष्ठन् । स्विष्टकृदादिहोमशेषं समा-
पयेत् ॥ २ ॥

यत्रैनं पूजयिष्यन्तो भवन्ति तत्रैतां रात्रिं वसेत् ॥ ३ ॥

यत्राऽऽत्मानं मधुपर्केण पूजयन्ति तत्रैतां रात्रिं वसेदसति कुर्यात् । कुत एतत् ।

स्नातकायोपस्थितायेति वचनान्मधुपर्केण पूजनमिति लब्धम् ॥ १ ॥

अस्य कालमाह—

विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्रय कृतानुज्ञातस्य वा स्नानम् ॥ ४ ॥

विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्रयते—‘कर्ममहं ते करवाणि’ इति । गुरुमर्थेनमाह तं कृत्वा स्नानं करोति । अपवाऽनुज्ञातः स्नायात् । स्नानं समावर्तनमित्यर्थः । विद्यान्त इति व्याख्यातं प्राक् ॥ ४ ॥

सस्यैवानि व्रतानि भवन्ति ॥ ५ ॥

उपदेशादेव ब्रह्मत्वे सिद्ध इदं वचनं नक्तं न स्नायामित्येवं संकल्पयेदित्येवमर्थम् ॥ ५ ॥

न नक्तं स्नायान्न नमः स्नायान्न नमः शयीत् । न नम्रां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनात् । वर्षति न धावेत् ॥ ६ ॥

न धावेदिति द्रुतगमनप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

न वृक्षमारोहेन कूपमवरोहेन बाहुभ्यां नदीं तरेन्न संशयमभ्यापयेत् ॥ ७ ॥

न संशयम् । अन्यांश्च प्राणसंशयात्प्राणाम्पापयेत् । यस्मादित्थं श्रूयत इत्यर्थः । वर्षति न धावेदित्यादिप्रतिषेधोऽस्य प्राणसंशयाम्पापादनप्रतिषेधत्वज्ञापनार्थः । अर्थसंशयाम्पापादने न दोषः ॥ ७ ॥

महद्वै भूवं स्नातको भवतीति विज्ञायते ॥ ८ ॥ ख० ९ ॥

स्नातको हि महद्भूतमिति च श्रूयते । कथं पुनः स्नातकस्य महत्त्वम् । उच्यते—‘देवैश्चापि मनुष्यैश्च तिर्यग्योनिभिरव च । गृहस्थः सेव्यते यस्मात्तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥’ इति स्मृतेः ॥ ८ ॥ ९ ॥

गुरवे प्रसन्नस्यमाणो नाम प्रब्रवीत् ॥ १ ॥

समावृत्तः सन्निवृत्तस्यमाणः शिष्यः गुरोर्नाम प्रभूयाद्देवदत्तेति । गुरव इति षतुर्धा पठ्यते । यथाऽस्या इति ॥ १ ॥

इदं वरस्यामो भो ३ इति ॥ २ ॥

तत एव प्रब्रवीत् । इदंशब्दस्य स्थान आश्रमं निर्दिशेत् । देवदत्त गार्हस्थ्यं वरस्यामो भो इति । वरस्याव इति द्विवचनगठेऽर्थोऽनुपपन्नः ॥ २ ॥

उच्येत्पूर्वं नाम्नः ॥ ३ ॥

नास्ति ऊर्ध्वमुच्येत्पूर्वात् । गुरुनाम तूर्वाश्वेव भूयादित्यर्थः ॥ ३ ॥

प्राणापानयोरुपांशु ॥ ४ ॥

ततः प्राणापानयोरुक्त्यचा इत्येतं मन्त्रमुपांशु ब्रूयाच्छिष्य इत्यर्थः । ननुत्तरत्र वक्ष्यत्यतो वृद्धो जपतीति तस्मादाचार्यस्योपांशु दृष्टत्वादस्याप्युपांश्वेव भविष्यत उपांश्विति न वाच्यम् । उच्यते । अर्पतिचोदनायामुपांशुत्वमानित्यमिति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन वेदारम्भेण उच्चैःप्रयोगः सिद्धः । अथवोच्चैरित्यधिकारनिवृत्त्यर्थमिदम् । वेदारम्भेण तूच्चैः(स्त्वे) कारणमन्यदप्युक्तमेव ॥ ४ ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरिति च ॥ ५ ॥

एतं चोपांशु ब्रूयाच्छिष्यः ॥ ५ ॥

अतो वृद्धो जपति प्राणापानयोरुक्त्यचास्तया प्रपद्ये देवाय सवित्रे परिददामीत्यृचं च ॥ ६ ॥

अतो वृद्ध आचार्यो जपत्येतौ मन्त्रौ । अतो वृद्धो जपतीति वचनात्पूर्व शिष्योऽप्येतौ मन्त्रौ जपतीति ज्ञायते । ऋचं चेत्या मन्द्रैरित्येतामित्यर्थः ॥ ६ ॥

समाप्यौ प्राक्सवस्तीति जपित्वा महित्रीणामित्यनुमन्त्रय ॥ ७ ॥

अतिसृजेदिति शेषः । समाप्येति वचनामाचार्य एवो प्रागिति मन्त्रं जपेदित्येवमर्थम् । अपित्वा 'महित्रीणामवोस्त्विति' सूक्तेन शिष्यमनुमन्त्र्य वत्स्ययेत्यति-सृजेत् ॥ ७ ॥

एवपतिसृष्टरूपं न कुनश्चिद्भयं भवतीति विज्ञायते ॥ ८ ॥

प्रशंसैयं श्रुतिमूलत्वदर्शनार्था ॥ ८ ॥

वयसाममनोज्ञा वाचः श्रुत्वा कनिक्रदञ्जनुपं प्रधुवाण इति सूक्ते जपेद्देवीं वाचमजनयन्त देवा इति च ॥ ९ ॥

वयांसि पक्षिणः । अमनोज्ञा अप्रियाः ॥ ९ ॥

स्तुहि श्रुतं गर्तंसदं युवानमिति मृगस्य ॥ १० ॥

मृगस्यामनोज्ञा वाचः श्रुत्वैतां जपेत् ॥ १० ॥

यस्या दिशो विभीयाद्यस्माद्वा तां दिशमुल्लुक्नुमभयतःपदीप्तं प्रत्यस्येन्नन्धं वा प्रसव्यमाळोडथाभयं मित्रावरुणा महामस्त्व-र्विषा शत्रून्दहन्तं प्रवीत्य मा ज्ञातारं मा प्रतिष्ठां विन्दन्तु विषो भिन्दाना उपयन्तु मृत्युमिति संसृष्टं धनमुभयं समाकृतामिति मन्यं न्यञ्चं करोति ॥ ११ ॥ ख० १० ॥

यस्या दिशो विभीषाद्यमाद्वा विभीषात्पुरुषाद्यामादन्यतो वा तां दिशं प्रत्यु-
भयतःप्रदीष्टमुत्सुकं प्रत्यस्येदभयमित्यनेन । मन्थं वा प्रसव्यमालोच्य तां दिशमभि-
मुखं न्यध्वं कुर्यात्संसृष्टमित्यनेन । मन्थं न्यध्वमेव कुर्यान्न प्रत्यस्येदित्येवमर्थं
पुनर्मन्थग्रहणम् ॥ ११ ॥ १० ॥

सर्वतोभयादनाज्ञातादष्टावाज्याहुतीर्जुहुयात्पृथिवी वृता साऽग्निना
वृता तथा वृता वज्र्या यस्माद्भयाद्भिभेमि तद्वारये स्वाहा ।
अन्तरिक्षं वृतं तद्वायुना वृतं तेन वृतेन वज्रेण यस्माद्भयाद्भिभेमि
तद्वारये स्वाहा । द्यौर्वृता साऽऽदित्येन वृता तथा वृता वज्र्या
यस्माद्भयाद्भिभेमि तद्वारये स्वाहा । दिशो वृतास्ताश्चन्द्रमसा
वृतास्ताभिर्वृताभिर्वर्त्रीभिर्यस्माद्भयाद्भिभेमि तद्वारये स्वाहा । आ-
पो वृतास्ता वरुणेन वृतास्ताभिर्वृताभिर्वर्त्रीभिर्यस्माद्भयाद्भिभेमि
तद्वारये स्वाहा । प्रजा वृतास्ताः प्राणेन वृतास्ताभिर्वृताभिर्व-
र्त्रीभिर्यस्माद्भयाद्भिभेमि तद्वारये स्वाहा । वेदा वृतास्ते छन्दो-
भिर्वृतास्तेर्वृतेर्वर्त्रैर्यस्माद्भयाद्भिभेमि तद्वारये स्वाहा । सर्वं वृतं
तद्ब्रह्मणा वृतं तेन वृतेन वज्रेण यस्माद्भयाद्भिभेमि तद्वारये
स्वाहेति ॥ १ ॥

यदि सर्वतो दिग्भ्यो भयमुत्पद्यते । न च ज्ञायतेऽस्मात्पुरुषादिति । तत्सर्वतोभ-
यमज्ञातम् । तस्माद्यदि विभीषात्ततो लौकिकाज्ञावष्टावाज्याहुतीर्जुहुयात्पृथिवीवृते-
त्याद्यैः । अष्टौवचनमाज्यभागस्विष्टकृत्स्निवृत्त्यर्थम् । आज्याहुतिवचनं परिस्तरणविक-
ल्पार्थम् ॥ १ ॥

अथापराजितायां दिशवस्थाय स्वस्त्याग्नेयं जपति यत्र इन्द्र
भयामह इति च सूक्तशेषम् ॥ २ ॥ ख० ११ ॥

स्वस्त्याग्नेयमिति एवस्ति नो मिमीतामिति सूक्तं सखिष्टम् । ततः सर्वप्रायश्चित्तादि
समापयेत् । एवमतिंसृष्टस्य न कुतश्चिद्भयं भवतीत्युक्तम् । तत्र यद्यमनोज्ञा वाचः
शृणुयाद्भयं भोत्पद्येत, तत एवं कुर्यादिति सर्वमिदमतिंसृष्टविषयम् ॥ २ ॥ ११ ॥

संग्रामे समुपोहले राजानं संनाहयेत् ॥ १ ॥

संग्रामे समुपोह्ये समुपस्थिते राजानं संनाहयेत्पुरोहितो वक्ष्यमाणविधिना ॥ १ ॥

आ त्वाऽहार्थमन्तरेधीति पश्चाद्रथस्यावस्थाय ॥ २ ॥

जपेदिति शेषः । अथ ऋषभं मा समानानामित्यत्र च पादग्रहणे सूक्तग्रहणं
भवतीति ज्ञापितं च प्राक् ॥ २ ॥

जीमूतस्यैव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत् ॥ ३ ॥

अस्य सूक्तस्याऽऽद्या कवचं प्रयच्छेद्वाज्ञे ॥ ३ ॥

उत्तरया घनुः ॥ ४ ॥

प्रयच्छेदिति शेषः ॥ ४ ॥

उत्तरां वाचयेत् ॥ ५ ॥

राजानं वाचयेत् ॥ ५ ॥

स्यं चतुर्थी जपेत् ॥ ६ ॥

स्पष्टम् ॥ ६ ॥

पञ्चम्येषुर्धिं प्रयच्छेत् ॥ ७ ॥

इषवो यत्र धीयन्ते स इषुधिः ॥ ७ ॥

अभिप्रवर्तमाने पष्ठीम् ॥ ८ ॥

यथेष्टं दिशमभिप्रवर्तमाने रथे पष्ठीं जपेत् । एवंविधो मन्त्रो मन्त्रसंज्ञः ॥ ८ ॥

सप्तम्याऽश्वान् ॥ ९ ॥

अनुमन्त्रयेतेति शेषः ॥ ९ ॥

अष्टमीमिष्टनवेक्षमाणं वाचयति ॥ १० ॥

इष्टनवेक्षमाणं राजानमष्टमीं वाचयेत् । १० ॥

आहिरिव भोगैः पर्येति वाहुमिति तलं नक्षत्रमानम् ॥ ११ ॥

ज्याघातपरित्राणं तलमुच्यते । तलं नक्षत्रमानं राजानमेतां वाचयेत् ॥ ११ ॥

अथैनं सारथमाणं क्षपात्क्षमाधीवर्ते वाचयति म यो वां मित्रावरु-
णेति च द्वे ॥ १२ ॥

सारथिना सारथमाणं राजानं रथं उपारक्षामवित्तेनेति सूक्तं वाचयेत् । प्रयो
वामित्यूचौ च ॥ १२ ॥

अथैनमन्वीक्षेत्वाप्रतिरथशाससौपर्णः ॥ १३ ॥

एनं राजानमन्वीक्षेत्तैः सूक्तैः । 'आशुः शिशानः' इति सूक्तमप्रतिरथम् ।
'शास इत्येति' सूक्तं शासः ॥ १३ ॥

सौपर्णसूक्तानां बहुत्वाद्विशेषमाह—

मघारयन्तु मधुनो घृतस्येत्येतत्सौपर्णम् ॥ १४ ॥

एतत्सूक्तं सौपर्णं भवति । नान्यत् ॥ १४ ॥

सर्वा दिशोऽनुपरियायात् ॥ १५ ॥

अथ राजा सर्वा दिशो रथेनानुक्रमेण गच्छेत् ॥ १६ ॥

आदित्यमौशनसं वाऽवस्थाय मयोधयेत् ॥ १६ ॥

यस्यां दिश्यादित्यस्तां दिशमास्थायाहनि चेत् । रात्रौ चेद्यस्यां दिशि शुक्रस्तां
दिशं परिगृह्य योधयेद्राजा । न प्रत्यादित्यं युधयेत् । नापि प्रतिशुक्रमित्यर्थः ॥ १६ ॥

उपश्वासय पृथिवीमुत घामिति तृचेन दुन्दुभिमाभिमृशेत् ॥ १७ ॥
राजा ॥ १७ ॥

अवष्टष्टा परापतेतीपून्विसर्जयेत् ॥ १८ ॥

राजा ॥ १८ ॥

यत्र वाणाः संपतन्तीति युध्यमानेषु जपेत् ॥ १९ ॥

पुरोहितः ॥ १९ ॥

संश्लिष्याद्वा संश्लिष्याद्वा ॥ २० ॥ ख० १२ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

====

अथवा राज्ञे पुरोधा आचक्षीतैकारिभन्काले ' इयमृक् तवेति ' । यथा—आ
त्वाऽहार्षामिति सूक्तं पश्चाद्रथस्यावस्थाय ब्रूहि जमिभूतस्येति कवचं गृहाणेत्येवमादि ।
अध्यायान्तलक्षणं द्विर्वचनम् ॥ २० ॥ १२ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रविवरणे नारायणीयायां वृत्तौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

ॐ आहिताग्निश्चेदुपतपेत्प्राच्यामुदीच्यामपराजितायां वा दिश्यु-
दवस्पेत् ॥ १ ॥

आहिताग्निं चेद्व्याधिरुपतपेत्पीडयेत्तथा सत्याहिताग्निरग्निमिः सह ग्रामान्निष्कम्य
प्राच्यामुदीच्यामपराजितायां वा दिश्युदवस्पेद्वच्छेत् । गरया तत्रैव तावत्तिष्ठे-
त्पावदगदो भवति ॥ १ ॥

ग्रामकामा आभेय इत्युदाहरन्ति ॥ २ ॥

अग्नयो ग्रामकामा इति ब्रह्मवादिनः प्रवदन्ति । तस्मादुदवस्पेत् ॥ २ ॥

ग्रामकामत्वे सत्यपि किमित्युदवस्पेदित्याश्वलायाऽऽह—

आहुंसमन्न पुनं मामुपानिगमिपन्वोऽगदं कुर्युरिति ह विज्ञायते ॥ ३ ॥

ग्राममागन्तुमिच्छन्तोऽग्रय एनमाहिताग्निमाशंसन्तेऽयमगदो भवेदिति । आशंसन्तश्चैनमगदमरोमं कुर्युरेवं ह श्रूयते । सर्वत्र श्रुत्याकर्षो गृह्यकर्म समुच्छिन्नश्रुतिमूलमिति दर्शनायैः ॥ १ ॥

अगदः सोमेन पशुनेष्ट्येष्ट्वाऽवस्येत् ॥ ४ ॥

अगदोऽरोगः । सोमादिमारिष्ट्वा ग्रामं प्रविशेत् । अथ कः सोमः कार्यः । अग्निष्टोमः । कुतः । सर्वसोमानां प्रकृतित्वात् । उक्तं च—‘स एव हेतुः प्रकृतिभावः’ (श्रौ० १२ । १९) इति । कः पशुः कार्यः । ऐन्द्राग्नः । निरूदानां प्रकृतित्वात् । इष्टीनां पौर्णमासातिदेशोऽस्ति । ‘सर्वत्र देवतागमे नित्यानामंपायः’ (श्रौ० २ । १) इति ब्रुवताऽनःगमेऽनपाय इत्यापि दर्शितं भवति । तेनेष्टो पशौ च प्रकृता एव देवता इति सिद्धम् । तर्हीष्टो तिलः प्रसजयेरन् । न । अग्नीषोमयोः स्थान इन्द्राग्नी इति ब्रुवताऽग्नेः स्थित्वं दर्शितम् । तेनाग्निरेव केवलो भवति । नान्ये द्वे । अत्र ‘पूर्वालाभ उत्तरोत्तरम्’ (श्रौ० ३।१४) कर्मस्थुपदिशन्ति ॥४॥

अनिष्ट्वा वा ॥ ५ ॥

ग्रामं प्रविशेत् ॥ ५ ॥

संस्थिते भूमिभागं खानयेदक्षिणपूर्वस्यां दिशि दक्षिणापरस्यां वा ॥ ६ ॥

अगदे सत्युक्तम् । अथ संस्थिते मृते सत्युच्यते । मूर्ध्नेकदेशं खानयेत् । आग्नेत्यां नैर्ऋत्यां वा ॥ ६ ॥

दक्षिणाप्रवणं प्राग्दक्षिणाप्रवणं वा प्रस्यग्दक्षिणाप्रवणविर्यके ॥ ७ ॥

खातं दक्षिणाप्रवणं खानयेत् । आग्नेयीप्रवणं वा ॥ ७ ॥

यावानुद्वाहुकः पुरुषस्तावदापामम् ॥ ८ ॥

यावत्परिमाण ऊर्ध्वबाहुकः पुरुषस्तावत्परिमाणं दीर्घं भवति खातम् ॥ ८ ॥

व्यापमात्रं तिर्यक् ॥ ९ ॥

पञ्चारत्निमात्रं व्यामं भवति । तिर्यग्वा तावन्मात्रं भवेत् ॥ ९ ॥

वितस्त्यवाक् ॥ १० ॥

द्वादशाङ्गुलौ वितस्तिः । तावन्मात्रमवस्तः कुर्यात् ॥ १० ॥

खातलक्षणमुक्त्वा तस्य देशमाह—

अमित आकाशं इषञ्चानम् ॥ ११ ॥

श्मशानग्रहणेनात्र श्मशानद्वयं गृह्यते । कुतः । उत्तरत्र विशेषणादादहनस्य लक्षणं श्मशानस्येति । दहनदेशश्च श्मशानम् । संचित्य यत्रास्थीनि निधीयन्ते तच्च श्मशानम् । तदद्वयं सर्वत आकाशं भवेत् । अमित आकाशमिति ब्रुवता मध्ये तदनाकाशं भवेदिति ज्ञाप्यते ॥ ११ ॥

बहुलौपधिकम् ॥ १२ ॥

सदुभयं बहुलौपधिकं भवेत् ॥ १२ ॥

कण्टकिक्षीरिणास्त्विति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ १३ ॥

कण्टकिक्षीरिणास्त्विति यथोक्तं वास्तुपरीक्षायां तथेहापि कुर्यात् । कण्टक्यादीनि पडुद्वासयेत् । उभयश्मशानेऽपीत्यर्थः ॥ १३ ॥

यत्र सर्वत्र आपः प्रस्पन्देरन्नेतदादहनस्य लक्षणं श्मशानस्य ॥ १४ ॥

यस्मिन्देशे सर्वत्राऽऽपो गच्छन्ति तदादहनश्मशानस्य लक्षणम् । नास्थिनिघानश्मशानस्य । पूर्वाणि तूभयस्येत्युक्तम् । सर्वतो निम्नो मध्यत उच्छ्रितो यो देशः पूर्वोक्तलक्षणयुक्तश्च भवेत्तत्र खानयेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

केशश्मश्रुलोमनखानीत्युक्तं पुरस्तात् ॥ १५ ॥

केशश्मश्रुलोमनखानीति यदुक्तं पुरस्तात्सूत्रस्य पष्ठाध्याये दीक्षितमरणे तदिहापि कुर्यादित्यर्थः । तत्रैवमुक्तम्—' संस्थिते तीर्थेन निर्हृत्यावमृधे प्रेतालंकारान्कुर्वन्ति केशश्मश्रुलोमनखानि वापयन्ति नलदेनानुलिम्पन्ति नलदमालां प्रतिमुञ्चन्ति । निष्पुरीषमेके कृत्वा पृषदाज्यं पूरयन्ति । अहतस्य वाससः पाशतः पादमात्रमवच्छिद्य प्रोर्णयन्ति प्रस्थश्शेनाविःपादम् ' (श्रौ० ६ । १०) नलदमं विपुक्तेभ्यो विज्ञेयम् । मूलं पाशः । अग्रं दशा । प्राक्शिरसं प्रेतं शाययित्वा प्रेतं प्रोर्णयुः । वासोऽग्रं पादतो यथा भवेदित्यर्थः । अवच्छेदं प्रेतस्य पुत्रा अमास्याः कुर्वीरिति । संगृहीयुरित्यर्थः ॥ १५ ॥

विगुल्फं बर्हिराज्यं च ॥ १६ ॥

विगुल्फं प्रभूतं बर्हिराज्यं च । उपकल्पयेदिति शेषः ॥ १६ ॥

दघन्यत्र सर्पिरानयन्त्येतात्पिण्डं पृषदाज्यम् ॥ १७ ॥ ख० १ ॥

अत्र प्रेतकर्मणि दघनि सर्पिरानयन्ति । एतत्पृषदाज्यं भवति । तच्च उपकल्पयेत् । आसेषनवन्ति पृषदाज्यस्येत्यत्रैतद्गृहीयात् । अत्रग्रहणं प्रेतकर्मणि सर्वप्रेतदेव पृषदाज्यं भवतीत्येवमर्थम् । तेन निष्पुरीषमेके कृत्वा पृषदाज्यस्य पूरयन्तीत्यत्राप्यस्यैव पृषदाज्यस्य ग्रहणं सिद्धम् । आनयन्तीति बहुवचनं कर्तुरनियमार्यम् ।

विध्यमिति । पितृकर्मसंबन्धि । एतत्—विध्यं पृषदाज्यमित्यर्थः । एवं ब्रुवता प्रेतक-
र्मापि पितृकर्मैत्युक्तं भवति । तेनास्मिन्कर्माणि प्राग्दक्षिणामिमुखत्वं कर्मणं कर्तृणां
च सिद्धम् । प्राचीनावातित्वं च भगवता बौधायनेनाप्युक्तम्—किमु खलु प्राची-
नावातिना पितृमेघः कार्यो यज्ञोपवातिना वेति । प्राचीनावातिनेत्येव ब्रूयात् ।
' पितृणां वा एष मेघो देवानां वा अन्ये मेघा भवन्ति ' ' निधीतिमस्त्वेषैनं
वहेयुः ' । इति । आग्नेयीं दिशं प्रस्तुत्य ' एषा हि पितृणां प्राची दिगिति विज्ञा-
यते ' इति चोक्तम् ॥ १७ ॥ १ ॥

अथैतां दिशमप्रीक्षयन्ति यज्ञपात्राणि च ॥ १ ॥

यस्यां दिशि भूमिभागः खानितस्तां दिशं प्रत्यग्नीन्यज्ञपात्राणि च नयन्ति
बान्धवाः ॥ १ ॥

अन्वञ्चं प्रेतमयुजोऽमिथुनाः प्रवयसः ॥ २ ॥

यज्ञपात्राणामन्वञ्चं पृष्ठभागतः प्रेतं नयन्ति । अयुजो विषमाः । अमिथुना
स्त्रियः पुरुषाश्च न मिथ्राः स्युरित्यर्थः । प्रवयसः । प्रगतवयसो वृद्धा इत्यर्थः ।
उपदेशादेव पृष्ठतोभावे सिद्धेऽन्वञ्चग्रहणं पूर्वत्रानियमज्ञापनार्थम् । तेनाग्नयो वा
प्रथमं नयिरेत्यज्ञपात्राणि षेत्थनियमः सिद्धः ॥ २ ॥

पीठचक्रेण गोयुक्तेनेत्येके ॥ ३ ॥

एके गोयुक्तेन पीठचक्रेण शकटादिना प्रेतनयनं कार्यमित्याहुः ॥ ३ ॥

अनुस्तरणीम् ॥ ४ ॥

अत्राप्येकग्रहणं संबध्यते । मध्यगतत्वस्य विशेषामावात्प्रयोजनवत्त्वाच्च ।
तेनानुस्तरण्यनित्या । वात्यायनेनाप्युक्तम्—' न वाऽस्थिसंदेहात् ' इति ।
अनुस्तरणी कृता चेदस्थिसंचयनकाले कानि यजमानस्यास्थीनि कानि वाऽनुस्तरण्या
इति संदेहः स्यात् । तस्मान्न भवतीत्यर्थः । प्रेतमनुस्तरिष्यते वा स्त्रीपशुः साऽनु-
स्तरणी । तामेक इच्छन्ति ॥ ४ ॥

पशुविशेषमाह—

गाम् ॥ ५ ॥

तामनुस्तरणीं गा कुर्यात् ॥ ५ ॥

अजां वैकवर्णाम् ॥ ६ ॥

अजां वा येन केनचिदेकेन वर्णेन युक्तां कुर्यात् ॥ ६ ॥

कुष्णामेके ॥ ७ ॥

इच्छन्ति ॥ ७ ॥

सव्ये बाहौ वद्ध्वींऽनु संकालयन्ति ॥ ८ ॥

पशोः सव्ये बाहौ रज्जुं वद्ध्वाऽनु प्रेतस्य पृष्ठतः संकालयन्ति नैयन्ति बान्ध-
वाः ॥ ८ ॥

अन्वञ्चोऽमात्या अधोनिवीताः प्रवृत्तशिखा ज्येष्ठप्रथमाः कनि-
ष्ठजघन्वाः ॥ ९ ॥

गच्छेयुरिति शेषः । प्रेतस्य पृष्ठतोऽमात्या बान्धवा अधो निवीतं येषां तैः-
धोनिवीताः । अनुपरिकृतवाससः । यज्ञोपवीतानि चाधः कृत्वेत्यर्थः । प्रवृत्तशिखा
विमुक्तकेशाः । ज्येष्ठप्रथमा इत्युच्यमाने सर्वेषां यो ज्येष्ठः स प्रथमः स्यादितरे-
पामनियमः स्यात् । तस्माद्यो यो ज्येष्ठः स स प्रथमो गच्छेत् । यो यः कनिष्ठः स स
पृष्ठतो गच्छेदित्यानुपूर्वीसिध्यर्थमुपवचनम् । एवंभूता गच्छेयुः ॥ ९ ॥

प्राप्यैवं भूमिभागं कर्तोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यमायतनं
परिव्रजन्मोस्तपेत वीत वि च सर्पताव इति ॥ १० ॥

एवं सर्वे भूमिभागं प्राप्य ततो दहनस्य कर्तोदकेन शमीशाखया त्रिरपद-
क्षिणमायतनं परिव्रजन्मोस्तपिति—अपेत वीतेत्यनया । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । आयतनं खात-
मित्यर्थः । अन्ये गर्तोदकेनेति पठन्ति । अयमर्थः—खातखननकाल उच्चरपुरस्तादा-
हवनीयस्य ज.नुमात्रं गर्तं खात्वा तत्रापि निषिच्यवका शीपालं चावधाय तदुदके-
नेति । कर्ता तु स्मृतिगम्यः ॥ १० ॥

दक्षिणपूर्वं उद्धृतान्त आहवनीयं निदध्याति ॥ ११ ॥

दक्षिणपूर्वं देशे खातस्यान्त एकदेश आहवनीयं निदध्यात् । खाताद्दक्षि-
र्यके । उत्तरप्राप्येवं ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

उत्तरपश्चिमे गार्हपत्यम् ॥ १२ ॥

उद्धृतान्ते निदधातीति वर्तते ॥ १२ ॥

दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम् ॥ १३ ॥

द्वयं वर्तते ॥ १३ ॥

अथैनमन्वर्षेदीध्वचिनिं चिनोति यो जानाति ॥ १४ ॥

अपशब्दः कर्मान्तरास्तिस्वज्ञापनार्थः । तेन प्रणीता अस्मिन्काले चमत्सेन
प्रणयेत् । अनुमन्त्रणदर्शनात् । अन्यत्त तन्त्रं नेति वक्ष्यामः । अपि चास्मिन्काले

खाते हिरण्यशकलं निघाय तिलानवकीर्यं तत इध्मचित्तिं चिनुयादिष्टित्वात् । अग्नानां मध्ये खात इध्ममूतां चित्तिं दहनसमर्था चिनोति कुशलो यो जानातीति कर्तुरनि-
यमः । एनमिति वचनमिदानीमेनं चिनुयादुपरिष्ठाद्यार्थप्राप्तमपि कुशल एव चिनु-
यादित्येवमर्थम् ॥ १४ ॥

तस्मिन्वाहिंरास्तीर्यं कृष्णाजिनं चोत्तरलोम तस्मिन्प्रेतं संवेशय-
न्त्युत्तरेण गार्हपत्यं हृत्वाऽऽहवनीयमभिमुखशिरसम् ॥ १५ ॥

अथ कर्ता तस्मिन्स्थितौ वाहिंरास्तृणाति । ततः कृष्णाजिनं चोर्ध्वलोमाऽऽस्तृणाति
कर्तव्यं । कृत्वाप्रत्यये पूर्वकालतामाश्रमेव विवक्षितं न समानवर्तुत्वमिति साधितं प्राक् ।
अथ तस्मिन्कृष्णाजिन उत्तरेण गार्हपत्यं प्रेतं नीत्वा तत आहवनीयमभिमुखशिरसं
प्रेतं संवेशयन्ति बान्धवाः ॥ १५ ॥

उत्तरतः पत्नीम् ॥ १६ ॥

ततः प्रेतयोत्तरतः प्रेतस्य पत्नीं संवेशयन्ति । शाययन्तीत्यर्थः । चित्तावेश उप-
वेश इति लिङ्गात् । एतावद्वर्णप्रयस्यापि समानम् ॥ १६ ॥

धनुश्च सत्त्रियायं ॥ १७ ॥

प्रेतः सत्त्रियश्चेन्नुरप्युत्तरतः संवेशयन्ति ॥ १७ ॥

तामुत्थापयेद्देवरः पतिस्थानीयोऽन्वेवासी जरदासो वोदीर्ष्वना-
र्यमिजीवलोकांमिति ॥ १८ ॥

अथ पत्नीमुत्थापयेत् । कः । देवरः पतिस्थानीयः । स पतिस्थानीय इत्युच्यते ।
अनेन ज्ञायते ' पतिकर्तृकं कर्म पुंसवनादि पत्यसंभवे देवरः कुर्यादिति ' । अन्ते-
वासी शिष्यः । स वा । यो बहुकालं दास्यं कृत्वा वृद्धोऽभूत्स वा ॥ १८ ॥

कर्ता वृषले जपेत् ॥ १९ ॥

जरदास उत्थापयित्वा कर्ता मन्त्रं ब्रूयात् । अन्यदोऽथापयित्वा ब्रूयात् ॥ १९ ॥

धनुर्हस्तादादानो मृतस्थेति धनुः ॥ २० ॥

धनुरित्युवा धनुरुत्थापयेदपनयेदित्यर्थः । कः । देवरादिः ॥ २० ॥

उक्तं वृषले ॥ २१ ॥

कर्ता वृषले जपेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

अधिष्यं कृत्वा संचितिमचित्वा संशीर्यानुमहरेत् ॥ २२ ॥ ख० २ ॥

अर्थप्राप्तं यत्प्रेतस्योपरि संचयनं तस्मिन्काले संचितेः प्रागाधिष्यं कृत्वा धनुर्ह-

परिज्यं कृत्वा संक्षीर्यं महत्त्वा क्षिपेत् । प्रेतस्योत्तरतश्चितोवेषोपरि । संचितिस्तू-
रासि होमानन्तरं कार्या । घनुःसंवेशनं घनुरपनयनं घनुरनुप्रहरणमिति क्षत्रियस्य
विशेषः । अन्यत्सर्वं प्रयाणां समानम् ॥ २२ ॥ २ ॥

अथैतानि पात्राणि योजयेत् ॥ १ ॥

अथशब्दोऽस्मिन्काले कर्मान्तरास्तित्वज्ञापनार्थः । तेन हिरण्यशकलैः प्रेतस्य
सप्तच्छिद्राणि शीर्षण्यान्यपिषत्ते । आस्यं नासिकाद्वयमक्षिद्वयं कर्णद्वयमिति । घृत-
सिक्ताश्च तिलान्मेतेऽवकिरेत् । ततः पात्रयोजनम् । एतानीति विद्यमानानि निर्दि-
श्यन्ते प्राकृतानि वैकृतानि च । तत्र प्राकृतानां पात्राणां यावज्जीवं धारणमस्ति ।
अग्निवत्सर्वकर्मशेषत्वात् । अन्याधान उत्पन्नानि प्राकृतानि । विकृतौ तु वरुणप्रघासा-
दावुत्पन्नानां कर्मान्त उत्सर्गः । विकृतिमध्ये मृतश्चेत्तपामपि योजनं कार्यम् । विनि-
योगविधानसामर्थ्यादेव वैकृतानामपि ग्रावादीनां धारणं कार्यमित्याशङ्का न कार्या ।
विधानस्य कर्ममध्ये कृतार्थत्वात् । प्राकृतानां धारणे कारणमन्यदुक्तम् । तेन 'याव-
न्ति पात्राणि विद्यन्ते प्राकृतानि वैकृतानि च । तावतां सर्वेषामेव योजनं कार्यम् । न
पुनर्विनियोगविधानसामर्थ्याद्धारणं कार्यम् । अन्यतो घृतानां योजनमेव विधीयते'
इति सिद्धम् ॥ १ ॥

दाक्षिणे हस्ते जुहुम् ॥ २ ॥

योजयेदिति सर्वत्र संबन्धनीयम् । वरुणप्रघासादौ मृतश्चेज्जुहुद्वयमपि योजनी-
यम् । एकवचनं तु दशापवित्रेण ग्रहं समाष्टीतिवदविवक्षितम् ॥ २ ॥

सव्य उपभृतम् ॥ ३ ॥

एकवचनं पूर्ववत् ॥ ३ ॥

दाक्षिणे पाश्वे स्फ्यं सव्येऽग्निहोत्रहवणीम् ॥ ४ ॥

ययाऽग्निहोत्रं हूयते साऽग्निहोत्रहवणी ॥ ४ ॥

उरासि ध्रुवां शिरासि कपालानि दत्सु ग्राव्णाः ॥ ५ ॥

सोममध्ये मृतश्चेत्तर्हि दन्तेषु ग्राव्णो योजयेत् । अन्यत्र त्ववमृषे त्यज्यन्ते ।
अत एव ज्ञायते—सोमयाजिनोऽग्निचितश्चेत्तदेव संचयानान्तं विधानं नाधिकमिति ।
यत्तु परैरुक्तम्—'पेषणान्तं सोमयाजिनः' 'चित्यन्तमग्निचितः' इति । तदाचार्यस्य
नेष्टम् । अत एव न प्रदर्शितम् । काव्यायनादिभिरपि तत्र विहितमेव । न मह्वृ-
चैर्वाजसनेयिमिर्वा पुनर्दहनं छोष्टाचितिर्वा स्वयमाचर्यते । मह्वृषं वा स्वगृह्योक्तमिति
वचनात्तत्र कार्यम् ॥ ५ ॥

नासिकयोः सुवौ ॥ ६ ॥

द्विवचनं विकृत्यपेक्षमध्युपश्लादग्निहोत्रार्थं वा द्वितियम् ॥ ९ ॥

मित्र्वा चैकम् ॥ ७ ॥

एकश्वेःसुवस्तथा सति तं सुवं मित्र्वा नासिकाद्वये योजयेत् ॥ ७ ॥

कर्णयोः प्राश्नित्रहरणे ॥ ८ ॥

द्विवचनं पूर्ववत् ॥ ८ ॥

मित्र्वा चैकम् ॥ ९ ॥

पूर्ववदिदम् ॥ ९ ॥

उदरे पात्रीम् ॥ १० ॥

यस्यां हवीष्यासाद्यन्ते सा पात्री ॥ १० ॥

समवत्तधानं च चपसम् ॥ ११ ॥

यस्मिन्नुपह्वापनार्थमवत्ता इडा घीयते स चपसः समवत्तधानः । तं चोदरे योजयेत् ॥ ११ ॥

उपस्थे शम्याम् ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वोरूध्वर्मदेश उपस्थः ॥ १२ ॥

अरणी ऊर्ध्वोरूध्वर्ममुसले जङ्घयोः ॥ १३ ॥

यथासंख्यम् ॥ १३ ॥

पादयोः शूर्पे ॥ १४ ॥

इदमपि द्विवचनं विकृत्यपेक्षम् ॥ १४ ॥

छिन्त्वा चैकम् ॥ १५ ॥

एकं चेच्छूर्पं छिन्त्वा पादयोर्भोजयेत् । अनिर्दिष्टानि तु पात्राण्यानैयतकालान्य-
नियतदेशानि च भवन्ति ॥ १५ ॥

आसेचनवन्ति पृषदाज्यस्य पूरयन्ति ॥ १६ ॥

यानि पात्राण्यासेचनवन्ति विलवन्ति । पृषदाज्यधारणसमर्थानित्यर्थः । तानि
पृषदाज्यस्य पूरयन्ति । बहुवचनं कर्तुरनियमार्थम् । पूरयित्वा ततो योजयेत् । कुत
एतत् । घर्मोत्सादने तथा दृष्टत्वात् ॥ १६ ॥

अमा पुत्रो दृष्टदुपले ॥ १७ ॥

दृष्टदुपले पुत्रोऽमा कुर्वीत । आत्मन उपयोगार्थं संगृह्णीषादित्यर्थः । तेन गृहा-
न्नाऽऽनयेदिति ॥ १७ ॥

लौहायसं च कौलालम् ॥ १८-।:

संगृहीयात् । अन्यानि सर्वाणि यज्ञायुधानि योजयेत् ॥ १८ ॥

अनुस्तरण्या वषामुत्खिद्य शिरो मुखं प्रच्छादयेदग्नेर्वर्मपरिगोभि-
र्व्ययस्येति ॥ १९ ॥

वषामुत्खिद्य प्रेतस्य शिरो मुखं च प्रच्छादयेत्—अग्नेरित्यूचा । उत्खिद्यवचनमु-
त्सेदनमेव कार्यं नान्यत्पाशुकं तन्त्रमित्येवमर्थम् । संज्ञपनं त्वर्षप्राप्तम् ॥ १९ ॥

वृक्षा उद्धृत्य पाण्योरादध्यादतिद्रवसारमेधौ श्वानाविति दक्षिणे
दक्षिणं सव्ये सव्यम् ॥ २० ॥

ततो वृक्षावुद्धृत्य प्रेतस्य पाण्योरादध्यात् । अतीत्युचा । दक्षिणे पाणौ दक्षिणं
वृक्षम् । सव्ये सव्यम् । सकृन्मत्रः ॥ २० ॥

हृदये हृदयम् ॥ २१ ॥

हृदयमुद्धृत्य हृदय आदध्यात्तूष्णीम् ॥ २१ ॥

पिण्ड्यौ चैके ॥ २२ ॥

एके पिण्ड्यौ च पाण्योरादध्यादित्याहुः । एवं वृक्षयोः पिण्ड्ययोश्च समु-
चयः ॥ २२ ॥

वृक्षापचार इत्येके ॥ २३ ॥

एके वृक्षामात्रे पिण्ड्यावाद्दध्यादित्याहुः । अनुस्तरणी नित्या चेद्वृक्षापचारो
नोपपद्यते । तस्मादनित्येति मन्यामहे । अनुस्तरण्यपचार इति वक्तव्ये वृक्षापचार
इति वचनं पिण्ड्ययोर्वृक्षाधानस्थान आधानसिद्ध्यर्थम् । तेन पाण्योरिति सिद्धम् ।
अथ किंद्रव्यौ पिण्ड्यौ । अत्रापिण्ड्यावित्येके । सकृत्पिण्ड्यावित्यपरे । उक्तं च
कात्यायनेन—अथ यदाऽनुस्तरणी नास्ति तदा सकृत्तुहर्वीपि तत्रस्थाने कुर्यात् ।
पिण्ड्यप्रहणमुपलक्षणम् । तेन वषादि सर्वं पशुना कार्यं सकृत्तुभिरेव निर्वर्तयेदित्येके ।
अत्र पक्षे वषास्थानेऽपूपः । वृक्षास्थाने पिण्ड्यौ । अन्यान्यपि तत्तदङ्गसदृशानि
सकृत्तुभिरेव कार्याणि ॥ २३ ॥

सर्वा यथाङ्गं विनिक्षिप्य चर्मणा प्रच्छाद्येवमग्ने चमसं मा विजि-

ह्वर इति प्रणीतामणयनमनुमन्त्रयत्ते ॥ २४ ॥

अनुस्तरण्याश्चर्मं पृथक्कृत्य सर्वाभिति वचनादखण्डितामेव यथाङ्गमिति प्रेतस्य
यद्यदङ्गं पादादि तस्मिन्तास्मिन्नङ्गे पशोरपि तत्तदङ्गं यथा भवेत्तथा विनिक्षिप्य-

तस्या एव चर्मणा प्रच्छाद्य तत इममित्यूना पूर्णं चमसमनुमन्त्रयते । यः पूर्व-
निहितः ॥ २७ ॥

सर्व्यं जान्वाच्य दक्षिणाग्नावाज्याहुतीर्जुहुयादप्रथे स्वाहा का-
माय स्वाहा लोकाय स्वाहाऽनुमप्रथे स्वाहेति ॥ २५ ॥

सत्यमिति दक्षिणनिवृत्त्यर्थम् । तज्जानु निपात्य दक्षिणाग्नावाज्याहुतीर्जुहुयाच्च-
क्षमि । जुनुनिपातनमुत्सथोत्तानत्वाविगोधेन कर्तव्यं सर्वश्रान्यामावे वचनादिना
गृह्यकारेण दोषस्योक्तत्वात् । अज्याहुतिवचनं तन्त्रनिवृत्त्यर्थमिष्यते । होमार्थद्वयः
सुवः कार्यः । पूर्वस्य योजितत्वात् ॥ २५ ॥

पञ्चमीपुरसि भेतस्यास्माद्वै त्वमजा यथा अयं त्वदधिजायता-
मसौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति ॥ २६ ॥ ख० ३ ॥

प्रेतस्य हृदये पञ्चमीमाहुतिं जुहुयादस्मादिति मन्त्रेण । पञ्चमीमिति वचन-
मिमामपि जान्वाच्य जुहुयादित्येवमर्थम् । प्रेतग्रहणमनर्थकं पशुपारमः । यथा दक्षिणे
हस्ते जुहूमित्युक्ते प्रेतस्येति गम्यते । प्रेताधिकारात् । एवमिहापि गम्यतैव ।
उच्यते । प्रेतग्रहणं सर्वस्यापि प्रेतस्येमां पञ्चमीं जुहुयान्नाऽऽहिताग्नेरेवेत्येवमर्थम् ।
एतदुक्तं भवति—‘ यस्य यस्य प्रेतस्य स्मृतौ दहनं विहितं तं प्रेतमनेन विधिना
दहेदिति ’ । विशेषतुत्तरप्र वक्ष्यामः । असावित्यस्य स्थाने प्रेतस्य नाम संबुद्ध्या
निर्दिशेत् ॥ २६ ॥ ३ ॥

प्रेष्याति युगपदग्नीन्मज्वालयतेति ॥ १ ॥

अथ परिकर्मिणः कर्ता प्रेष्यति युगपदेव सर्वानग्नीन्मज्वालयतेति । ते च तथा
कुर्युः ॥ १ ॥

अत्र विज्ञापनमाह—

आहवनीयश्चेत्पूर्वं प्राप्नुयात्स्वर्गलोक एनं प्रापादिति विद्याद्रा-
त्स्यत्यसाचमुभैवमयमास्मिन्निति पुत्रः ॥ २ ॥

आहवनीयश्चेदाहिताग्निशरीरं प्रथमं प्राप्नुयात्स्वर्गं लोक एनमाहिताग्निं प्राप-
येदिति जानीयात् । रात्स्यति ऋद्धिमाप्स्यति । असावाहिताग्निरमुत्र स्वर्गं । एव-
मयं पुत्रोऽग्निमनुष्पलोक ऋद्धिं प्राप्स्यतीति विद्यात् । एवमुत्तरत्रापि योजयम् ।
अनेनानुष्ठितस्य कर्मणः फलविज्ञानमुक्तम् । न तु पूर्वप्राप्तेरिदं फलम् ॥ २ ॥

गार्हपत्यश्चेत्पूर्वं प्राप्नुयादन्तरिक्षलोक एनं प्रापादिति विद्याद्रा-

त्स्यत्यसावमुभैवमयमस्मिन्निति पुत्रः ॥ ३ ॥

गार्हपत्यस्य पूर्वप्राप्तावाहिताग्निरन्तरिक्षलोकं प्राप्य तत्र रात्स्यति । पुत्रस्त्वस्मि-
न्निति विद्यात् ॥ ३ ॥

दक्षिणाग्निश्चेत्पूर्वं प्राप्नुयान्मनुष्यलोक एनं प्रापदिति विद्याद्वा-
त्स्यत्यसावमुभैवमयमस्मिन्निति पुत्रः ॥ ४ ॥

दक्षिणाग्नेः पूर्वप्राप्ती सिप्रमेवोत्पद्य महत्तं प्राप्नोति मनुष्यलोक आहिताग्निः ।
पुत्रश्चास्मिँल्लोके महत्तो भवतीति विद्यात् ॥ ४ ॥

युगपत्प्राप्तौ परामृद्धिं वदन्ति ॥ ५ ॥

यदि सर्वेऽग्नयो युगपच्छरीरं प्राप्नुयुस्तदाऽऽहिताग्नेर्विशिष्टे स्थानेऽत्युत्कृष्टामृद्धिं-
वदन्ति ब्रह्मवादिनः । पुत्राणां चास्मिँल्लोके परामृद्धिं वदन्ति ॥ ५ ॥

तं दक्षमानमनुमन्त्रयते भेहि भेहि पथिभिः पूर्वैर्मिरिति समा-
नम् ॥ ६ ॥

तं ग्रहणं तं प्रति कर्मान्तरमप्यस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन ग्रैपं दत्त्वा सिग्वाता-
दिलौकिकं कुर्यात् । दक्षमानं प्रेतमनुमन्त्रयते । भेहि भेहि पथिभिः पूर्वैर्मिरिति
समानं प्रागुत्तेनानुद्भवणेन भेहि भेहि पथिभिरिति पञ्चानां तृतीयमुद्धरेत् । भेनमग्ने
विदह इति पट् । पूषा त्वेतश्चावयतु प्रविद्वानिति चतस्रः । उपसर्षेति चतस्रः ।
सोम एवेभ्य इति पञ्च । ऊरुणसावसुतृपेति चतुर्विंशति ऋचोऽनुद्भवेण उक्ताः ।
अत्रापि तावतीमिरनुमन्त्रयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

स एवंविदा दक्षमानः सहेव धूमेन स्वर्गं लोकमेतीति ह
विज्ञायते ॥ ७ ॥

प्रशंसेयम् । सा च विदुषा कर्म कर्तव्यमिति ज्ञापयितुम् । न्यायविदश्च ज्ञात्वा
चानुष्ठानमित्याहुः ॥ ७ ॥

उत्तरपुरस्तादाहवनीयस्य जानुमात्रं गर्तं खात्वाऽवकां शीपाळ-
मित्यवधापयेत्ततो ह वा एष निष्क्रम्य सहेव धूमेन स्वर्गं लोक-
मेतीति विज्ञायते ॥ ८ ॥

जानुमात्रे गर्तं एतावत्कालमातिवाहिकं शरीरमास्थायाऽऽहिताग्निः संस्कारं प्रती-
क्षते । ततोऽस्मिँकाले दग्धः सन्नवटान्निष्क्रम्य धूमेन सह स्वर्गमेतीति श्रूयते ॥ ८ ॥

इमे जीवा विमृशैराववृत्रन्निति सव्यावृत्वो ब्रजन्त्यनवेक्षमाणाः ॥९॥

अथ 'इमे' इत्यृचं कर्ता जपित्वा ततः सर्वे सव्यावृतो भूत्वा गच्छेयुः पृष्ठतोऽ-
नीक्षमाणाः ॥ ९ ॥

यत्रोदकमवहद्भवति तस्मात्प्य सकृन्द्मज्ज्यैकाञ्जलिमुत्सृज्य
तस्य गोत्रं नाम च गृहीत्वोत्तीर्यान्धानि वासांसि परिधाय
सकृदेनान्वापीढयोद्गदानि विसृज्याऽऽसत आ नक्षत्रदर्श-
नात् ॥ १० ॥

ततो यत्रोदकमवहत्स्थिरं भवति तत्प्रतिगच्छन्ति । तस्मात्प्य सकृन्निमज्जन्ति ।
सकृदवगाहन्त इत्यर्थः । तत एकाञ्जलिमुत्सृजन्ति समानोदकाः । सर्वे एकैकमज्ज-
न्तिमुत्सृजेयुरित्यर्थः । पुरुषाः स्त्रियश्च । तस्य गोत्रं नाम गृहीत्वा । प्रेतस्य गोत्रं
नाम च गृहीत्वा । काश्यपगोत्रं देवदत्त, एतत्त उदकमित्येवमुक्त्वा सिञ्चन्ति दाक्षि-
णामुखाः । 'अयुग्मा दक्षिणामुखाः' इति स्मृतेः । निनयनदेशस्य स्मृतितोऽन-
गन्तव्यः । तत उदकादुत्तीर्यान्धानि वासांसि परिदध्युः । ततः सकृदाद्वाणि पीड-
यन्ति । अम्यासो न कार्यः । तत उदगग्राणि वासांसि विसृजन्ति शोषणार्थम् ।
ततस्तत्रैवाऽऽसत आ नक्षत्रदर्शनात् । ततो नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु गृहं प्रविशेयुः
सर्वेऽमात्याः ॥ १० ॥

आदित्यस्य वा दृश्यमाने प्रविशेयुः ॥ ११ ॥

आदित्यस्य वा दृश्यमाने कस्मिंश्चिन्मण्डले रश्मिबर्जिते प्रविशेरन् । अस्मि-
न्पक्ष आ मण्डलदर्शनादासते ॥ ११ ॥

कनिष्ठमथमा ज्येष्ठजघन्याः ॥ १२ ॥

प्रविशेयुः । उमयवचनमानुपूर्वासिद्धचर्चम् ॥ १२ ॥

प्राप्यागारमश्मानमग्निं गोमयमक्षतांस्त्रिज्वलानप उपस्पृशन्ति ॥ १३ ॥

गृहं प्राप्याश्मादीनुपस्पृशन्ति । ततः प्रविशेयुः ॥ १३ ॥

नैतस्यां राश्यामन्नं पचेरन् ॥ १४ ॥

एतस्यां राश्यामन्नं न पचेरन्नमात्याः ॥ १४ ॥

क्रीतोत्पन्नेन वा वर्तेरन् ॥ १५ ॥

क्रीतेन वोत्पन्नेन वा वर्तेरन् । केचिदेतत्सूत्रं न पठन्ति ॥ १५ ॥

त्रिरात्रमक्षारलवणाग्निः स्युः ॥ १६ ॥

सर्वेऽमात्याः ॥ १६ ॥

द्वादशरात्रं वा महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेत् ॥ १७ ॥

मातापितरौ यश्चोपनीय कृत्स्नं वेदमध्यापयत्येते महागुरवः । एतेषु मृतेषु
द्वादशरात्रं वा दानाध्ययने वर्जयेत् ॥ दशाहं वेति वक्ष्यमाणेन सह विकल्पः ।
नात्राऽऽशौचं विधीयते । अपि तु दानाध्ययनवर्जनमात्रम् । आशौचं तु स्मृत्युक्तं
द्रष्टव्यं ' दशाहं शावमाशौचम् ' इत्यादि ॥ १७ ॥

दशाहं सपिण्डेषु ॥ १८ ॥

मृतेषु दानाध्ययने वर्जयेन्निति सर्वत्र संबन्धनीयम् ॥ १८ ॥

गुरौ चासपिण्डे ॥ १९ ॥

उपनीय कृत्स्नवेदाध्यापके गुरावसपिण्डेऽपि दशाहं द्वादशाहं वेति पूर्वेण सह
विकल्पः । मातापित्रोस्तु सपिण्डत्वादशाहं द्वादशाहं वा विकल्पः ॥ १९ ॥

अमत्तासु च स्त्रीषु ॥ २० ॥

दशाहमेव ॥ २० ॥

त्रिरात्रमितरेष्वाम्बाचार्येषु ॥ २१ ॥

एकदेशाध्यापकेष्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

ज्ञातौ चासपिण्डे ॥ २२ ॥

त्रिरात्रमेव समानोदक इत्यर्थः । 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समा-
नोदकभावस्तु ज-मनाम्नोरवेदने ' ॥ २२ ॥

प्रत्तासु च स्त्रीषु ॥ २३ ॥

त्रिरात्रमेव ॥ २३ ॥

अदन्तजाते ॥ २४ ॥

त्रिरात्रमेव ॥ २४ ॥

अपरिजाते च ॥ २५ ॥

अपरिजातो नाम संपूर्णो गर्भः । तत्र च त्रिरात्रमेव ॥ २५ ॥

एकाहं सप्तस्यचारिणि ॥ २६ ॥

सहाध्यायी सप्तस्यचारी । तस्मिन्मृत एकाहं वर्जयेत् ॥ २६ ॥

समानग्रामीये च श्रोत्रिये ॥ २७ ॥ ख०४॥

समानग्रामवासिनि च श्रोत्रिये मृत एकाहं वर्जयेत् । अनाशौचनिमित्तेषु गुर्वा-
दिषु श्रोत्रियपर्यन्तेषु मृतेष्वध्ययनमात्रं वर्जयितव्यं न दानमित्युपदेशः । अत्रान्ये

व्याचख्युः—धिरात्रमक्षारलवणाशिनः स्युः । महागुरुषु तु द्वादशरात्रं वाऽक्षारलव-
णाशिनः स्युरिति विकल्पाः । 'दानाध्ययने ऋजेषेरन्दशाहं सपिण्डेषु' इत्यनेन प्रकर-
णेनाऽऽशौचं विधीयते । आशौचैदिकत्रियम् । तेन स्मृतेराशौचविस्तारो विज्ञेय इति ।

धर्मशास्त्रेषु दाहश्च विहिता शोदकक्रिया ।
शेषां तेषां तु सर्वेषां दाहकर्मणि स्थापितम् ।
ऋष्य स्वनाहिताग्न्यादेर्विशेषो वक्ष्यतेऽधुना ॥
विगुरुषु बर्हिंराज्यं चेत्येवमन्तं समं भवेत् ।
नास्यानुस्तराणी कार्या पात्राणां शोजनं तथा ।
श्रुपद्राज्यं तथा चार्थादिति गृह्यविदां मतम् ॥
जानाहिताग्नेः प्राग्प्रचयो विद्यते ' इति मौषायनः ।
' तां दिशं तु नयेदग्निं प्रेतं ज्वापि ततः परम् ॥
अयुजोऽमिथुना वृद्धाः पठिषक्रेण वा भवेत् ॥
प्रेतस्य पृष्ठतोऽमात्मा ईयुः पूर्ववदेव च ॥
भूमिभार्गं ततः प्राप्य कर्ता प्रोक्षति पूर्ववत् ।
गृह्येणानाहिताग्निं तु दहेत्पत्नीं च पूर्ववत् ॥
कपालाग्निर्दहेदन्धमुपनीतं तथा परम् ।
प्राक्तूपनयनात्प्रेतं लौकिकाग्निर्दहेन्नरम् ॥
अग्निवर्णं कपालं तु तप्त्वा तत्र अग्निस्तिपेत् ।
करीषादि ततो योऽग्नेर्जातः स तु कपालजः ॥
उद्धृतान्ते निषेयोऽग्निर्देशे तूत्तरपार्श्वे ।
तथा शास्त्रान्तरे दृष्टेः प्रणीताः प्रणयेत्ततः ॥
साते हिरण्यशकलं तिलांश्चापि विनिक्षिपेत् ।
तन्त्रं नेति पुरैवोक्तमिध्माचित्यादि पूर्ववत् ॥
परन्युत्थापनपर्यन्तं धनुरन्तमवापि वा ।
ततो हिरण्यशकलैर्दिग्द्राण्यपिदधाति वै ॥
घृतसिक्कां वितिलांश्चापि किरेत्प्रेतकलेवरे ।
अपेममग्ने चमसं पूर्णपात्रानुमन्त्रणम् ॥

सव्यं जानु निपात्याथ चतस्रोऽग्नौ जुहोति वै ।

तपामूतश्च जुहुयात्पञ्चमीं हृदये ततः ॥

सिन्वातादि ततः कुर्यात्ततोऽर्धंप्राप्तसञ्चितम् ।

ततः प्रज्वालयेदग्निं प्रैपो नात्र भवेदिति ॥

तं दह्यमानमित्यादि सर्वं पूर्ववदेव तु ।

अस्त्रिसंचयनादेस्तु सर्वसाम्यात्र कथ्यते ' इति ॥ २७ ॥ ४ ॥

संचयनमूर्ध्वं दशम्याः कृष्णपक्षस्यायुजास्वेकनक्षत्रे ॥ १ ॥

संचीयन्तेऽस्थानि येन कर्मणा तत्संचयनम् । कृष्णपक्षस्य दशम्या ऊर्ध्वमयुजासु
तिथिष्वेकादशी त्रयोदशी पञ्चदशीत्यासु । एकनक्षत्रे । येन नास्त्रैकमेव नक्षत्र-
मभिधीयते तन्नामके नक्षत्र इत्यर्थः । आपाढाद्वयं फल्गुनीद्वयं प्रोष्ठपदाद्वयमिति
पद्म्योऽन्यत्र नक्षत्रे कर्तव्यमित्यर्थः । अन्तर्दशाहेऽतीते वा दशाहे कृष्णपक्षागमन-
मात्र इदं कार्यम् । नातीत एव दशाह इति नियमः । अतीते दशाह इत्ययं पक्षः
संवत्सरे सपिण्डीकरणपक्ष एवोपपद्यते । द्वादशाहे सपिण्डीकरणपक्षे तु नोपपद्यते ।
सपिण्डीकृतस्य प्रेतस्य पृथक्सपिण्डे नियोजनस्य प्रतिषेधात् । ' य. सपिण्डीकृतं प्रेतं
पृथक्सपिण्डे नियोजयेत् । विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते ॥ ' इति शातातपः
' संचित्य वैकोद्दिष्टं विधीयते श्राद्धमस्मै द्युरिति ' । तस्मात्तस्मिन्पक्षे द्वितीयेऽ-
हनि षतुर्थेऽहनीत्यादिकालो द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

अलक्षणे कुम्भे पुमांसमलक्षणायां स्त्रियमयुजोऽमिथुनाः प्रवयसः ॥ २ ॥

अमङ्गले कुम्भे पुमांसं संचिनुयुः । स्तनरहितः कुम्भः । अलक्षणायां कुम्भ्यां
स्त्रियं संचिनुयुः । स्तनवती कुम्भी । अयुज इत्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

क्षीरोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यमायतनं परिव्रजन्प्रोक्षति
शीतिके शीतिकावतीति ॥ ३ ॥

क्षीरमिश्रोदकेन कर्ता प्रोक्षति । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । शेषं व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

अद्गुष्टोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्थसंहादयन्तोऽवदध्युः पादौ
पूर्वं शिर उत्तरम् ॥ ४ ॥

कर्ता प्रोक्षति । संचेतारोऽद्गुष्टोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्थि गृहीत्वाऽसंहाद-
यन्तः शब्दो यथा न स्यात्तथा कुम्भेऽवदध्युः । पादौ पूर्वमवदध्युः । शिर उत्तर-
मवदध्युः । उभयवचनमानुपूर्वीसिद्धार्थम् ॥ ४ ॥

सुसंचितं संचित्य पवनेन संपूय यत्र सर्वत आपो नाभिस्थन्दे-

रत्नन्या वर्षाभ्यस्तत्र गर्तेऽवदध्युदयसर्पं मातरं भूमिमतो-
मिति ॥ ५ ॥

शिरःपर्यन्तं कुम्भेऽवधाय, ततो मस्र शूर्पेण संशोध्य, सूक्ष्माण्यस्पीनि शिरसि
उपरि संचित्य ततोऽमित आकाशमित्यादिविदक्षणयुक्ते देशे गर्तं खात्वा यत्र गर्तं
सर्वतोऽपि दिग्भ्योऽवस्तिर्त्यक् चोऽऽपो न निष्पन्देरन्वर्षाभ्योऽन्यास्तस्मिन् गर्ते
कुम्भमवदध्युः । उपेत्यूचा । मन्त्रं कर्ता ब्रूयात् । उत्तरांश्च मन्त्रात्कर्तव्यं
ब्रूयात् ॥ ५ ॥

उत्तरया पांसूनवकिरेत् ॥ ६ ॥

उच्छ्रं च स्वेत्येतया पांसूनप्रक्षिपेदवटे । यथा कुम्भ आननपर्यन्तं निमग्नो
भवति ॥ ६ ॥

अवकीर्योत्तराम् ॥ ७ ॥

अवकीर्यो गर्ते कुम्भाननपर्यन्ते तत उच्छ्रं च मानेत्येतां जपेत् । अवकीर्यवचनं
पांसुप्रक्षेपो न धर्ममात्रं कार्थोऽपि तु कुम्भाननपर्यन्तं गर्तपूरणायालं कर्तव्य इत्येव-
मर्थम् ॥ ७ ॥

उत्ते स्तभ्रामीति कपालेनापिधायायानपेसं प्रत्याव्रज्याप उप-
पृश्य आद्धमरुमै दद्युः ॥ ८ ॥ ख० ५ ॥

तत उत्ते इत्युचा घटादिकपालेन कुम्भमपिधाय ततो गर्तस्यार्थप्राप्तं पूरणं
करोति । यथा कुम्भो न दृश्यते । कर्मांतरास्तिवज्ञापनार्थादपशब्दादयमर्थो
लब्धः । ततोऽनवेसं पृष्ठतोऽनीक्षमाणाः प्रत्याव्रजन्ति । ततोऽव उपपृश्य ।
स्त्रावेत्यर्थः । ततोऽस्मिन्नहनि आद्धमरुमै प्रेताय केवलाय दद्युरेकोद्दिष्टवि-
धानेन ॥ ८ ॥ ५ ॥

गुरुणाऽभिमृता अन्यतो वाऽपक्षीयमाणा अमावास्यायां शान्ति-
कर्म कुर्वीरन् ॥ १ ॥

गुरुणा अभिमृताः । गुरुर्धेयां मृतः । अन्यतो वा पुत्रपशुहिरण्यादिमिरपक्षीय-
माणाः सन्तोऽमावास्यायां शान्तिकर्मनाम कुर्युः । तत्र मन्त्रवती क्रियां ज्येष्ठः
करोति । इतरे तूपासते ॥ १ ॥

पुरोदयादग्निं सहमस्मानं सहायठनं दक्षिणा हरेयुः ऋष्याद-
मग्निं प्रादिणोमि दूरमित्पर्षत्वेन ॥ २ ॥

प्रागादित्योदयादिभिः सहसामानमायतनेन सह दक्षिणस्यां दिशि हरेयुः ।
दक्षिणां दिशं प्रति नवेयुरित्यर्थः । क्रव्यादमाग्निमित्यर्धचैन । पचनाग्नेरेवासमुत्सर्गः ।
गृह्यस्येत्यभ्युपगम्यमानेऽतिप्रसङ्गः । त्रेताग्नीनामपि प्रसज्येत । अथ तेषां मात्रज्जीवं
घार्यत्वादुत्सर्गो नोपपद्यते । तदत्रापि समानम् । औपासनोऽपि यावज्जीवं घार्य
इव । 'पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत्' (१ । ९ । १) इति वच-
नात् । तस्मात्पचनस्येति सिद्धम् । आयतनशब्देनाधिभ्रयणार्था मेखलादय उच्य-
न्ते ॥ २ ॥

तं चतुष्पथे न्युप्य यत्र वा त्रिः प्रसव्यं परियन्ति सव्यैः
पाणिभिः सव्यानुरूनाघ्नानाः ॥ ३ ॥

अथ तमग्निं चतुष्पथे प्रक्षिप्य यत्र वाऽदक्षिणस्यां वाऽचतुष्पथे वा न्युप्याम
तमग्निमप्रदक्षिणं त्रिः परियन्ति सव्यैः पाणिभिः सव्यानुरूनाघ्नानस्ताड्य-
मानाः ॥ ३ ॥

अथानवेक्षं प्रत्याव्रज्याप उपरपृश्य केशश्मश्रुलोमनखानि त्राप-
यित्वोपकल्पयीरन्नवान्मणिकाःकुम्भानाचमनीयाश्च शमीसुमनो-
मालिनः शमीमयमिध्मं शमीमयवावरणी परिधीन्वाऽऽनहुहं गोमयं
चर्म च नवनीतमश्मानं च यावत्यो युवतयस्तावन्ति कुशपि-
ञ्जूळानि ॥ ४ ॥

अथानवेक्षं पृष्टतोऽनीक्षमाणाः प्रत्याव्रजन्ति । अथशब्द ऊर्वाहनस्य प्रत्या-
व्रजनाङ्गत्वाशङ्क निवृत्त्यर्थः । ततः सर्वे स्नान्ति । ततः सर्वे केशादीन्वापयन्ति । पुन-
रपि स्मृतिप्राप्तं स्नानं कुर्युः । ततो वक्ष्यमाणान्युपकल्पयीरन् । शब्दोपश्लान्तरसः ।
उपकल्पनविधानापुराणानामुत्सर्गः । अनुक्तोपयोगानां यथार्थमुपयोगः कार्यः ।
मणिको नाम जलधारणार्थो माण्डविशेषः । कुम्भा उक्ताः । आचमनीया नाम आचम-
नसाधना उदञ्चनकमण्डलप्रभृतयः । शमीसुमनोमालिनः । शमीपुष्पमालिनः । मणि-
कादीन्वाप्तवानुपकल्पयेयुः । शमीसुमनोमालिन इति मणिकादीनां विशेषणमित्येके ।
कर्तृणां विशेषणमित्यन्ये । शमीमयमिध्ममुपकल्पयेयुः । प्राकृतस्यायं विकारः ।
शमीमयवावरणी चोपकल्पयेत् । अरणी इत्येतावत्युच्यमान एकेन वाक्येन द्रव्य-
चोदना गुणचोदना च विधातुं न शक्यत इति कृत्वा शमीमयग्रहणं नैवा-
धिक्रियेत । अरणी ह्यपूर्वं विधीयेते । अतः पुनः शमीमयग्रहणं कृतम् । परिधीन्वा-

पक्वत्पयेरन् । किमर्थमिदमिति न विद्मः । द्रव्यचोदना तावन्न कार्या । इध्माबर्हि-
पोश्च संनहनमिति स्थालीपाक इध्मसंनहनस्य दर्शपूर्णमासातिदेशोऽस्ति । इतरेषां
च स्थालीपाकातिदेशोऽस्ति । ' पाकयज्ञानामेतत्तन्त्रम् ' (१ । १० । २९)
इति । दर्शपूर्णमासयोश्च परिधयो विहिताः । ' एकविंशतिमिध्मदारूणि भवन्ति '
इति । मन्त्रलिङ्गाच्च । ' एकविंशतिधा संभगाभीति । ' अथ परिधीन्परिदधाति '
रक्षसामपहत्यै ' इत्यर्थवादाच्च । तस्मादतिदेशादेव सिध्येयुः । शमीमयत्वसिद्धयर्थ-
मिति चेत् । तदपि न । इध्मस्तावच्चर्मामयोऽत्र विहितः । दर्शपूर्णमासयोश्चेध्मप-
रिधीनामेकद्रव्यत्वं दृष्टम् । ' पालाशः खादिरो वेध्मः ' इति औषधायनः । तत्र
चेध्मग्रहणेनैकविंशतेर्ग्रहणम् । एव विंशतिमिध्मदारूणीति विधिवाक्ये श्रवणाद्वृक्षा-
न्तरानुक्तेश्च । अत्र चेध्मग्रहणेन परिधिग्रहणे सति परिधयोऽपि शमीमया एव
भवन्ति । इध्मसंख्या चावश्यमितिदृष्टव्यैव । अन्यथा संनहनमात्रातिदेशेनारानि-
मात्रत्वपालाशत्वादयोऽपि गुणा न स्युरिच्छन्ते च तर्हि सर्वासामभ्यादानं प्राप्नो-
तीति शङ्का न कार्या । ' पञ्चदशेध्मदारूण्यभ्यादधातीति ' श्रुतेः । इतरेषां च
प्रेतावद्विनियोगः कार्यः । तत्र केचित्परिहरन्ति । ' गुणचोदनैवेवम् । सा च ज्ञापना-
र्थम् । ' अन्यप्रेध्मपरिधीनां नानावृक्षत्वं कार्यमिति । रसोहननार्थं चावश्यं परिधातव्या
एवेति ' चशब्दः शमीमयत्वसमुच्चयार्थः । उपकल्पसमुच्चयार्थत्वे सति सर्वत्र चशब्दं
कुर्यात् । एवं ते परिहृतवन्तः । तदयुक्तमित्यन्ये । अस्मच्छास्त्रे इध्मग्रहणेन
पञ्चदश दारुकस्य ग्रहणं दृष्टम् । ' प्राचीनातीतीध्ममुपसमाधाय ' (श्रौ० २ । ६)
' इध्ममिध्वार्थ ' (१ । १० । १२) इति च । एकविंशतिधादिनाऽप्युभयत्र पञ्च-
दशान्वयम्युपगम्यत एव । तत्र स्वशास्त्रदर्शनसामान्यादिष्माबर्हिषोश्च संनहनमित्य-
त्रापि पञ्चदशदारुकस्यैव ग्रहणम् । तत्र च पञ्चदशदारुकस्य सतः संनहनाद्य-
तिदेशेन प्राप्यते । यथा । ' शस्त्रेष्वेव होत्रकाणामभिहितकारः ' (श्रौ० १ । २)
इत्यत्र शास्त्रान्तरे होत्रकशब्दस्य सप्तसु त्रिषु वा दृष्टत्वेऽप्यस्मच्छास्त्रे
मुख्यवर्जितेषु दृष्ट इति कृत्वा द्वादशापि गृह्यन्ते । स्वशास्त्रदर्शनसामान्यात् ।
एवमिहापि स्वशास्त्रदर्शनसामान्यात्पञ्चदशदारुकस्य ग्रहणम् । एवं च कृत्वा प्रकृतौ
पार्वणे परिधयो नैव संभवन्ति । तदतिदेशादितरेष्वपि पाकयज्ञेषु नैव संभवन्ति ।
प्रकृतौ परिधयादीनामाचर्षेण विनियोगानुक्तेश्च पञ्चदशदारुकस्यैव ग्रहणम् । अयो-
च्येत । ' एकविंशतिधा संभगाभीति संनहनमन्त्रे संख्या श्रूयते । मन्त्रध्यातिदेशान-

त्पाकयज्ञेष्वपि भवति । पञ्चदशकाष्ठत्वे लिङ्गानुपपत्तिः । न चोहः कर्तुं शक्यः । न प्रकृतावहो विद्यत इति न्यायादिति । तदयुक्तम् । न ह्यस्य मन्त्रस्य स्थालीपाकः प्रकृतिः किं तर्हि । दर्शपूर्णमासौ । तस्मादत्रास्योह एव कार्यः । अन्ये तु मन्त्रं नैवेच्छन्ति । अपि चैधमपरिधीनां नानावृक्षत्वमपि दर्शपूर्णमासयोर्भगवताऽऽपस्तम्बेनोक्तम् । यत्तुक्तं ' रक्षोहननार्थं परिघातव्याः ' इति । तदप्ययुक्तम् । पूर्णपात्रेणैव रक्षोहननस्य कृतत्वात् । न चात्र प्रणयनस्य हविःश्रवणार्थत्वमुपपद्यते । आज्यहोमत्वेऽपि दहनकर्मणि प्रणयनदर्शनात् । ' अपः प्रणयति ' ' आपो वै रक्षोघ्नी रक्षसामपहृत्यै ' इति श्रुतेः । रक्षोहननार्थत्वं यत्कार्यार्थं यदुपादीयते तच्चेत्कार्यमन्येन कृतं किमिति तदुपादीयते । रक्षोहननं च परिधिकार्यं पूर्णपात्रेणैव कृतमिति न परिधय उपादेयाः । अतः सर्वत्र पञ्चदशदारुक एवेधम इति सिद्धम् । अनेनैव चाभिप्रायेणाऽऽचार्योऽपि पार्वणे परिध्यादीनां विनियोगमनुक्तवान् । नहृत्त्वानां समाचारश्च सर्वत्रैवमेव । पारम्पर्योपदेशश्चैवमेव । अनेन तु वचनेन परिधयोऽपूर्वाः सगुणा विधीयन्ते । तेनात्राप्यूर्ध्वसमिधौ अनुवाजसमिध्व न कार्या । विध्यमावात् । नन्वतिदेशप्राप्तेन पूर्णपात्रेणैवात्र रक्षोहननस्य कृतत्वात्परिधिविधानं नोपपद्यत इत्याशङ्कान कार्या । न ह्यत्र परिधिविधानस्यानेनैव कार्येण मातृमित्यत्र किञ्चन प्रमाणमस्ति । विधिमेदात् । तस्य कार्यस्येहान्येन कृतत्वाच्च कार्यान्तरं कल्पनीयमित्यलमतिविस्तरेण । आनडुहं गोमयं चर्म चोपकल्पयेयुः । नवनीतं चाश्मानं च यावत्यो युवतयः स्वगृहे तावन्ति कुशपिञ्जूलानि चोपकल्पयेयुः ॥ ४ ॥

अग्निवेद्यायामग्निं जनयेदिहैवायमितरो जातवेदा इत्यर्ध-
चैन ॥ ५ ॥

अथाग्निहोत्रविहरणकालेऽपराह्णे शुभमिथीभ्यामरणीभ्यामग्निं मन्ययेदर्धचैन । अयं चाग्निः पचनो भवति ॥ ५ ॥

तं दीपयमाना आसत आ शान्तरात्रादायुष्मता कथाः कीर्त-
यन्तो माङ्गल्यानीतिहासपुराणानीत्याख्यापयमानाः ॥ ६ ॥

तं ग्रहणं मन्त्रस्योत्तराङ्गत्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । आयुष्मतां कुलवृद्धानामन्येषां च कथाः कीर्तयन्त इतिहासादीनि माङ्गल्यानि ध्रुवन्तो मपितमग्निं दीपयमानां गृहा-
ह्निरेवाऽऽसते । आ शान्तरात्रात् । निशि यस्मिन्काले तूष्णीमासते जनास्तच्छा-
न्तरात्रम् ॥ ६ ॥

उपरतेषु शब्देषु संप्रविष्टेषु वा गृहं निवेशनं वा दक्षिणाद्द्वार-
पक्षात्मकस्याविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तन्तुं तन्वन्रजसो भानुम-
न्विहीत्योत्तरस्मात् ॥ ७ ॥

ततो यदा न शब्दाः क्वचिदुच्चरन्ति तदा । उत्तरविष्वक्सार्धमनुवादौऽयम् ।
संप्रविष्टेषु वाऽस्मात्पेषु गृहं निवेशनं वा । किमुक्तं भवति । शान्तरात्रात्प्रागपि
यद्यमात्या गृहं निवेशनं वा प्रवेष्टुं कामयन्ते तदा वा तेषु संप्रविष्टेषु । एवं शान्तरा-
त्रेण सह विकलाः । निवेशनशब्देनात्र संवेशनमुच्यते । शयनस्थानमित्यर्थः । उप-
सर्गव्यत्ययो द्रष्टव्यः । उक्तं च नैरुक्तैः—निरित्येष समित्येतस्य स्थान इति ।
तद्वद्वापि । अनयोरन्यतरे काले कर्ता दक्षिणाद्द्वारपक्षात्संततामुदकधारां सिञ्चे-
त्तन्तुमित्यूचा ॥ ७ ॥

अथाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनडुहं चर्माऽऽस्तीर्य माग्नीव-
मुत्तरलोम तस्मिन्नमात्यानारोहयेदारोहताऽऽद्युर्जरसं वृणाना
इति ॥ ८ ॥

अपशब्दोऽस्मिन्कालेऽन्यन्तरमौपासनमुपसमादध्यादिति ज्ञापनार्थम् । ततः
पश्चादस्याऽऽनडुहं चर्माऽऽस्तीर्येत्यादि व्याख्यातम् । ततश्चर्मण्यमात्यानारोहयेदा-
रोहतेत्युचा । कर्तृवर्जं गृह्याः सर्वे पुनासः स्त्रियश्चामात्या इत्युच्यन्ते ॥ ८ ॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामीति परिधिं परिदध्यात् ॥ ९ ॥

आज्यसंस्कारान्तं कृत्वा, इममित्यूचाऽग्नेः पश्चात्परिधिं परिदध्यात् । ततो दक्षि-
णतस्तूष्णीम् । तत्र उत्तरतस्तूष्णीमेव । परिधिमित्येकवचनादाद्यस्यैव समन्त्रकत्वमि-
तरो तूष्णीम् ॥ ९ ॥

अन्तर्भृत्युं दधतां पर्वतेनेत्यश्मानमित्युत्ततोऽग्नेः कृत्वा परं
मृत्यो अनु परेहि पन्थामिति चतसृभिः प्रत्युवं हुत्वा यथाऽहा-
न्यनुपूर्वं भवन्तीत्यमात्यानीक्षेत् ॥ १० ॥

अथान्तर्भृत्युमिति पादेनाश्मानमुत्तरतोऽग्नेर्निदधाति । 'ऋचं पादग्रहणे' (श्रौ० १।१)
इत्यत्र पादशब्दो मूलवार्त्ता । यथा 'पादः पत्' (पा०सू० ६ ४।१३०) इति । तेनात्र
पादमात्रस्य ग्रहणम् । न ऋचः । नत आज्यमागान्तं कृत्वा 'परं मृत्यो' इति
चतसृभिः प्रत्युवं व्याख्यातं तथा हुत्वा । यथेत्यूचाऽस्मात्पानीक्षेत् ॥ १० ॥

युधत्पयः पृथक्पाणिभ्यां दर्भरुणकैर्नवनीतेनाद्गुष्टोपकनिष्टि-

काभ्यामाक्षिणी आञ्ज्य पराश्र्वो विसृजेयुः ॥ ११ ॥

अमात्येषु या युवतयः खियस्ता दर्भतरुणकैर्नवनीतं गृहीत्वा, तेनाद्गुष्टोपकनिष्ठिकाभ्यां पाणिभ्यामाक्षिणी भजते । पृथक्पाणिभ्यामिति वचनं पृथक्पृथक् युगपदेवाङ्गीरन्न पर्यायेणेत्येवमर्थम् । तेन द्वित्वं कुशपिञ्जूलानां नास्त्येव । ततोऽनवेश-
माणाः पृष्ठतो विसृजेयुः कुशपिञ्जूलानि ॥ ११ ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीरित्यञ्जाना ईक्षेत ॥ १२ ॥

इमा इत्यृचा कर्ता अञ्जाना युवतीरीक्षेत ॥ १२ ॥

अश्वन्वतीरीयते संरभध्वमित्यश्मानं कर्ता प्रथमोऽभिमृशेत् ॥ १३ ॥

तत एतयाऽश्मानं कर्ता पूर्वमभिमृशेत् । प्रथमवचनात्पश्चादितरेऽभिमृशेयुस्त-
ष्णीम् ॥ १३ ॥

अथापराजितायां दिश्यवस्थायाग्निनाऽऽनडुहेन गोमयेन चावि-
च्छिन्नया चोदकधारयाऽऽपो हि ष्ठा मयो भुव इति तृचेन परीमे
गामनेपतेति परिक्रामत्सु जपेत् ॥ १४ ॥

अग्निनाऽऽनडुहेन गोमयेन चाविच्छिन्नया चोदकधारयाऽऽपोहिष्ठेति तृचेन सिच्य-
मानयाऽमात्येष्वौपासनाग्निं पौरियत्सु, तस्मिन्कालेऽपराजितायां दिशि स्थित्वा,
कर्ता 'परीम' इत्यृचं जपेत् ॥ १४ ॥

पिङ्गलोऽनड्वान्परिणेतः स्यादित्युदाहरन्ति ॥ १५ ॥

एवंगुणयुक्तोऽनड्वान्परिणेतव्यः । अयं स्विष्टकृदादि समापयेत् । उत्तरप्राय-
शब्दात् ॥ १५ ॥

अयोपविशन्ति यन्नाभिरंस्यमाना भवन्त्यहतेन वाससा प्रच्छाद्य ॥ १६ ॥

अयोपविशन्ति यन्नाभिरंस्यमाना भवन्ति । यो देशोऽभीष्टस्तत्राहतेन वाससा
प्रच्छाद्योपविशन्ति ॥ १६ ॥

आसतेऽस्वपन्त ओदयात् ॥ १७ ॥

तत्रैव आ उदयादस्वपन्त आसते ॥ १७ ॥

उदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वाऽन्नं
संस्कृत्पाप नः शोशुचदधमिति प्रत्यृचं हुत्वा ब्राह्मणान्भोज-

यित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीत गौः कंसोऽहत्तं वासश्च दक्षिणा

॥ १८ ॥ ख० ६ ॥

तत उदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च व्याख्यातानि जपित्वा । जप संस्कृत्येति वचनमाज्यमागान्तं कृत्वा तत एवाद्याद् 'अप नः शोशुचदधमिति' होमः कार्य इत्येवमर्थम् । प्रत्यृचं व्याख्यातम् । तथा हुत्वा । अन्नस्य तु घाना-
वत्संस्कारः । ततो होमशेषं समाप्य तत एवान्नाद्ब्राह्मणान्मोजयित्वा स्वस्त्य-
यनं वाचयीत । ततो गौः कंसोऽहत्तं वास इति ग्रीणि भुक्तवज्रचो दक्षिणां दधात् ।
ओदयादित्येव सिद्ध उदित आदित्य इति वचनमध्यापनकालेऽपि सौर्याणि दिवै-
वाधयेतव्यानि । न कदाचिद्वात्रौ कर्तव्यानीत्येवमर्थम् । तेन प्रत्यवरोहणे स्वपन्त-
मभ्युदियाच्चेदित्यत्र चापरेद्युरुदिते जप इति सिद्धम् ॥ १८ ॥ ६ ॥

अथातः पार्वणे श्राद्धे काम्य आभ्युदयिक एकोद्दिष्टे वा ॥ १ ॥

अथशब्दोऽधिकारार्थः । इत उत्तरं वक्ष्यमाणो विधिः श्राद्धे वेदितव्य इति ।
अतःशब्दो हेतुवर्थः । यस्मच्छ्राद्धानिःश्रेयसप्रसिद्धैरपि च क्रियते । तस्माद्दक्षयाम
इति । पार्वणमिति श्राद्धनाम । अन्वर्थसंज्ञा चेयं पार्वणि भवं पार्वणमिति । तथाऽ-
प्येकस्मिन्नेव पार्वणि भवत्यमावास्यायाम् । नोमयोः पार्वणोः । कुतः । पिण्डापितृ-
यज्ञेन सह व्यतिपन्नदर्शनात् । स्मृतेश्च—'विप्रश्चन्द्रस्येऽग्निमान्' इति मनुः ।
'अमावास्यायां पितृभ्यः' इति गौतमः । पितृनुद्दिश्य यद्वायते ब्राह्मणेभ्यः श्रद्धया
तच्छ्राद्धम् । काम्यं श्राद्धं 'पञ्चम्यां पुत्रकामस्येत्यादि' । वृद्धिपूर्तनिमित्तमाभ्युद-
यिकम् । एकमेवोद्दिश्य यच्छ्राद्धं 'श्राद्धमस्मै दद्युरेकादशाह एकोद्दिष्टम्' इत्यादि
तदेकोद्दिष्टम् । धर्मभेदान्प्रथमगुणदेशः । श्राद्ध इत्येतावतैव सिद्धे पार्वणादिग्रहणं
धर्मभेदप्रदर्शनार्थं कर्तव्यताविध्यर्थं च । धर्मभेदमुपरिष्टाद्दक्षयामः ॥ १ ॥

ब्राह्मणाञ्छ्रुतशालितृचसंपन्नानेकेन वा काले ज्ञापितान्स्नातान्कृ-
त्पच्छौचानाचान्तानुदङ्मुखान्पितृवट्टुपवेश्यैकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ
ब्रह्मीन्वा वृद्धौ फलभूयस्त्वं न त्वेवैकं सर्वेषाम् ॥ २ ॥

ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्यादिनिवृत्त्यर्थम् । श्रुतं स्वाध्यायः । शीलं स्वभावः ।
शमदमादियुक्तत्वं क्रोधरागादिवर्जितत्वं च । वृत्तम् । विहितकरणं निषिद्धवर्जनं च ।
एतौस्त्रिभिर्गुणैर्युक्तानेकेन वा गुणेन युक्तानुपवेश्येभ्येन संबन्धः । काले ज्ञापितान् ।

स्मृत्युक्तनिमन्त्रणकाले निमन्त्रितानित्यर्थः । उक्तं च मनुना—‘ पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा
 श्राद्धकर्मण्युपस्थिते । निमन्त्रयीत इयवरान्सम्यग्विप्रान्ययोदितान् ’ इति । तेषां
 चेते नियमा भवन्ति—‘ निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा । न च
 च्छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत् ॥ ’ इति मनुः । स्नातानिति वचनं
 नियमेन स्नातान्मोजयेत्केनचित्कारणेन स्नानाशक्तान्न भोजयेदित्येवमर्थम् ।
 अन्ये स्नातानिति समावृत्तानिति व्याचख्युः । अन्ये स्नानद्रव्यैः स्नातानिति । तच्च
 स्नानं स्वेन द्रव्येण कारयित्वायमिति च व्याचख्युः । प्रक्षाल्य पादौ पाणी चेत्याच-
 मनाङ्गत्वेन विहितं पच्छौचं शुद्धपादस्यानित्यमिति ज्ञापनार्थं कृतपच्छौचवचनम् ।
 तेन शुद्धपादत्वेऽप्यत्र नियमेन पच्छौचं कार्यमित्यर्थः । अन्ये तु स्वयमेव तेषां
 पादान्प्रक्षालयेदित्येवमर्थमिति व्याचख्युः । आचान्तानिति कर्माङ्गमाचमनं विधीयते ।
 तेन भोजनाङ्गं श्राद्धाङ्गं च द्विराचमेयुः । एवंशुणविशिष्टानुदङ्मुखान्पितृनुपवेशयेत् ।
 उदङ्मुखवचनं प्राङ्मुखत्वनिवृत्त्यर्थम् । पितृवादिति वचनं भ्रमैते पितर इत्येवं मनसा
 ध्यायन्नूपवेशयेदित्येवमर्थमित्येके । अन्ये तु पित्रे वृद्धं पितामहाय वृद्धतरं प्रपिताम-
 हाय वृद्धतममित्येवं यथावय उपवेशनार्थमिति । एकैकस्यैकैकमुपवेशयेत् । द्वौ द्वौ
 श्रींश्रीन्वा । अतोऽपि ब्राह्मणा अधिका भवेयुः । सर्वथा ब्राह्मणाधिक्ये फलाधिक्य-
 मस्त्येव । सर्वथाऽरूपकर्मणो महाकर्मणश्च क्वचिदपि समानफलताशङ्का न कार्या ।
 महाकर्मविधानानर्थक्यप्रसङ्गात् । न स्वेवैकं सर्वेषां त्रयाणां भोजयेत् । ‘ द्वौ दैवे
 पितृकृत्ये त्रिनेकैकमुमयत्र वा । भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥ ’ इति
 मनुनोक्तस्यैकैकमुमयत्र वेत्यस्य पक्षस्यायं प्रतिषेधः । अस्य प्रतिषेधं कुर्वता
 मनुक्तमन्यदनुज्ञातं भवति । तेनैतास्तिद्धं भवति । दैवमपि भोजनमत्र कार्यम् । तस्य
 विधिः स्मृतितोऽवगन्तव्यः । आचार्येण तु पित्र्यस्यैव विधिरुच्यते । अस्मद्ब्रह्मोक्ते-
 तिकर्तव्यतामात्रमेव कार्यम् । न शास्त्रान्तरं दृष्ट्वा विस्तरः कार्यः । एतदाह मनुरपि-
 ‘ सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदम् । पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत
 विस्तरम् । बह्वल्पं वा स्वगृहोक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् । तस्य तावति शास्त्रार्थे
 कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥ ’ इति गृह्यविदः । ‘ ये स्तेनपतितकृषीना ये च नास्ति-
 कवृत्तयः ’ इत्याद्याश्च वर्ज्या इति ॥ २ ॥

काममनाद्ये ॥ ३ ॥

आद्यं सपिण्डीकरणम् । त्रिनुद्दिश्य क्रियमाणश्राद्धमध्ये तदेव हि प्रथमम् । तद्वर्जितेषु सर्वेषु श्राद्धेषु कामं त्रयाणामेकं मोजयेत् । सपिण्डीकरणे तु नियमेन त्रयाणां त्रिमिर्मान्यम् । काममिति वचनमापत्कल्पोऽपमिति ज्ञापनार्थम् । अन्ये त्वनाद्ये पार्वणवर्जित इति व्याचरुयुः । तद्वच्च प्रथमं निर्दिष्टम् । अन्ये त्वनाद्येऽयोजने आमहिरण्यश्राद्धादाविति । ' आमर्वा फलमूलैर्वा प्रदानमात्रं हिरण्येन वा प्रदानमात्रम् ' इति बौधायनः । अन्ये त्वनाद्ये दुर्मिस इति । अन्ये त्वनाद्ये आद्याभावेऽन्नाभावे सम्पदभाव इति ॥ ३ ॥

पिण्डैर्व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

जीवमृतानां पिण्डनिष्करणमधिकृत्य ये पश्याः पिण्डपितृयज्ञ उक्तास्ते श्राद्धेऽपि विज्ञेयाः ॥ ४ ॥

अपः प्रदाय ॥ ५ ॥

उपवेशनादनन्तरं ब्रह्मणपाणिष्वपो ददाति । आग्नेयीमुखः प्राचीनाधीती पितृकर्म कुर्यात् ॥ ५ ॥

दर्मान्द्विगुणभुग्मानासनं प्रदाय ॥ ६ ॥

ततो दर्मान्द्विगुणभुग्मानासनेषु ददाति । आसनं प्रदायति सप्तम्यर्थे द्वितीया । आवेशनस्य प्राक् चोदितत्वात् ॥ ६ ॥

अपः प्रदाय ॥ ७ ॥

ततः पुनरपो ददाति ॥ ७ ॥

तैजसादपमयमृन्मयेषु त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वा दर्मान्तर्हितेष्वप आसिच्य शंनोदेवीरभिष्टय इत्यनुमन्त्रितासु तिलानावपति तिलोऽसि सोमदेवत्पो गोसवे देवनिर्मितः । मत्नवद्भिः प्रचः स्वधया पितृनिमाह्णीकान्भीणयाहि नः स्वधा नम इति ॥८॥

ततस्तैजसमेकं पात्रमदपमयमेकं मृन्मयमेकम् । एतेषु त्रिषु पात्रेषु । त्रिद्रव्यासंभवं एकद्रव्येषु वा त्रिषु पात्रेषु । त्रीण्यपि तैजसानि वा । त्रीण्यप्यश्ममयानि वा । त्रीण्यपि मृन्मयानि वा । तान्याग्नेयीदिकसंस्थानि निवाय तेषु दर्मान्तर्धीय ततस्तेष्वपो निषिच्य ततः शंनो देवीरित्यृचा पात्रत्रयस्या अपोऽनुमन्वयेत् । सङ्कदेव शकयत्वात् मन्त्रावृत्तिः । ततस्त्रिषु पात्रेषु तिलानावपति तिलोऽसीति मन्त्रेण ।

अत्र प्रतिप्रां मन्त्रावृत्तिः । पितृशब्दस्योहो नास्तीत्युक्तं प्राक् । पात्रेषु गन्धमा-
स्थाद्यावपेत् ॥ ८ ॥

प्रसव्येन ॥ ९ ॥

पित्र्यं कर्म सर्वं प्रसव्येनाप्रदक्षिणेन कार्यम् । अप्रदक्षिणं कार्यमित्यर्थः । तृतीया
सु प्रकृत्यादित्वादद्रष्टव्या । समेन धावर्तातिवत् । 'प्रदक्षिणमुपचारः' (२।९।१९)
इत्याभ्युदधिकेऽपवाददर्शनाद्योगविमगोऽवगतः ॥ ९ ॥

इतरपाण्यङ्गुष्ठान्तरेणोपवीतित्वाद्दक्षिणेन वा सव्योपगृहीतेन
पितरिदं ते अर्घ्यं पित्रामहेदं ते अर्घ्यं प्रपितामहेदं ते अर्घ्य-
मिति ॥ १० ॥

उत्तरत्रोपवीतिविधानात्सर्वमिदं पित्र्यं प्राचीनावीतिना कार्यमित्युक्तम् ।
अधुना, उपवीतित्वादिति हेतुनिर्देशादत आरम्यार्वागन्धमार्यादिदानादि यज्ञोपवी-
तिना कर्म कर्तव्यमिति गृह्यविदः । इतरस्य सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठान्तेरणार्घ्यं प्रयच्छेत् ।
उपवीतित्वाद्धेतोः । पित्र्ये तावत्प्राचीनावीतिना भाव्यमयं चोपवीती तस्मादित्यर्थः ।
येन पाणिना कर्म करोति दक्षिणेन वा सव्येन वा तस्मिन्नंसे यज्ञोपवीते स्थिते
प्राचीनावीती भवति । ततोऽन्यस्मिन्नंसे स्थित उपवीती भवति । अत्र तूपवीति-
त्वात्प्राचीनावीतित्वात्सिद्धार्थं सव्यपाणिपितृतीर्थेन दातव्यमित्यर्थः । अथवा सव्य-
पाणेः शिष्टगृहित्वाद्दक्षिणं पाणिं सव्येन पाणिना गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिनोपवी-
त्येवार्घ्यं प्रयच्छेत् । (+पित्रादित्रयाणां त्रिमिर्मन्त्रैर्यथाक्रमं प्रयच्छेत् ।) ॥१०॥

अप्पूर्वम् ॥ ११ ॥

अर्घ्यप्रदानात्पूर्वमन्या अप्यपो दद्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

ताः प्रतिग्राहयिष्यन्सकृत्सकृत्स्वधा अर्घ्या इति ॥ १२ ॥

अर्घ्या इति । निवेदयेदिति शेषः । ता अर्घ्या अपः प्रतिग्राहयिष्यन् । प्रतिग्रहणात्पूर्वं
सकृत्सकृदर्घ्या अपो निवेदयेत्स्वधा अर्घ्या इति मन्त्रेण । 'पित्र्यं यावन्तो ब्राह्म-
णास्तेभ्यः सर्वेभ्यः प्रथममेकमेव पात्रं सकृन्निवेदयेत् प्रतिब्राह्मणम् । तथा पिताम-
हार्थानां द्वितीयं सकृदेव । प्रपितामहार्थानां तृतीयं सकृदेवेत्येवमर्थं सकृत्सकृदिति-
षेचनम्' । निवेदनस्य सकृन्नियमादन्वाप्तमर्षां दानमर्घ्यदानं चार्घ्यमन्त्राश्च प्रति-

+ कंसस्थितो ग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति ।

ब्राह्मणमावर्तन्ते । निवेदमान्योदकदानार्धदानेषु पदार्थानुसमयः काण्डानुसमयो वा द्रष्टव्यः । गन्धादिदाने च तथा । एवमेकैकस्थानेकपक्षे । एकैकपक्षे स्वैकैकं पात्रमेकैकस्य निवेद्य, अन्या अप एकैकस्य दत्त्वा, अर्घ्या अप एकैकस्य दधात् । सर्वेषामेकपक्षे त्रिण्यपि पात्राणि तस्यैव निवेद्य, पुनः पुनरन्या अपो दत्त्वा तस्यैव त्रिरर्धं त्रिमिर्षन्त्रैः प्रयच्छेत् ॥ १२ ॥

प्रसृष्टा अनुमन्त्रयेत् या दिव्या आपः पृथिवी संवभृवुर्षा अन्त-
रिक्षया उत पार्थिवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः
शंस्योना भवन्तिवति संस्रवान्समवनीय ताभिरद्भिः पुत्रकामो
मुखमनाक्ति ॥ १३ ॥

ब्राह्मणैः प्रसृष्टा निर्णीता अर्घ्या अपोऽनुमन्त्रयेत् । या दिव्या इत्यनेन मन्त्रेण । प्रसृष्टा इत्यादिकर्मणि क्षमत्ययः । भूतकालत्वमात्र आनर्थक्यप्रसङ्गात् । तेन प्रति-
ब्राह्मणं पृथगनुमन्त्रणम् । अर्घ्यं दत्त्वा दत्त्वा निर्णीतास्तदानामेषानुमन्त्रयेत् । एवं सर्वेषामर्घ्ये दत्ते संस्रवानर्घ्यशेषान्पात्रगतानेकी करोति । उत्तरे द्वे पात्रे प्रथमपात्र आसिञ्चतीत्यर्थः । एवं गृह्यविदः । ततस्ताभिरेकीकृताभिरद्भिः पुत्रकामश्चेन्मुख-
मनाक्ति । नो चेन्नानक्ति ॥ १३ ॥

नोद्धरेत्प्रथमं पात्रं पितृणामर्घ्यपातितम् । आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति
पितरः शौनकोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥ (+ उद्धरेद्यदि चेत्पात्रं विवृतं
वा यदा भवेत् । यदाऽऽसुरं भवेच्छ्राद्धं क्रुद्धैः पितृगणैर्गतैः ॥
इति) ख० ॥ ७ ॥

पितृणामर्घ्यपातितं पितृणामर्घ्यशेषा आपो यस्मिन्पात्रे एकीकृता एवंभूतं
प्रथमं पात्रं तस्माद्देशान्नोद्धरेत्समवनीयनदेशान्नापनयेदा ध्राद्धपरिसमाप्तेः ।
किमिति नोद्धरेत् । यस्मात्तस्मिन्पात्रे पितरस्तृतीयपात्रेण पिहितास्तिष्ठन्तीनि गृह्य-
ज्ञास्तृतीयेन पात्रेण प्रथमपात्रस्यापिधानमिच्छन्ति । अन्ये तु ' तत्रेति तृतीयार्थे
सप्तमी । तेनायमर्थः । आवृतास्तेन प्रथमेन पात्रेण पितरस्तिष्ठन्तीति । एतदुक्तं
भवति । ' अर्घ्यपातितं प्रथमं पात्रं न्यम्बिलं कुर्यात् । तच्च नोद्धरेत् । आ समा-
प्तेरिति ' व्याचक्षुः । शौनकोऽब्रवीत् । शौनक एवमवादीत् । शौनकग्रहणं तस्य
पूजार्थम् । न विकल्पार्थम् ॥ १४ ॥ ७ ॥

+ कंसस्थितमारिका केचित्पठन्ति ।

एतस्मिन्काले गन्धमाल्यधूपदीपाच्छादनानां प्रदानम् ॥ १ ॥

आच्छादनं वस्त्रम् । इदानीं प्राचीनावीती भवेत् । ततो गन्धादीनि पञ्च ब्राह्म-
णेभ्यो ददाति । एतस्मिन्काल इति वचनमेतस्मिन्काल एतान्येव ददातीत्येवमर्थम् ।
तेन गोहिरण्यादीनां श्राद्धान्ते प्राक्स्वधावाचनात्प्रदानं कार्यमिति सिद्धम् ।
' दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ' इति स्मृतेः ॥ १ ॥

उद्धृत्य घृताक्तमन्नमनुज्ञापयत्यग्नौ करिष्ये करवै करवाणीति
वा ॥ २ ॥

अनाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञस्य च पार्वणस्य व्यतिषङ्गो भवति । इमोपसमाधा-
नान्तं पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा ब्राह्मणपच्छैचाद्याच्छादनान्तं पार्वणं कृत्वा ततः
पिण्डपितृयज्ञस्थालीपाकादन्नमुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पित्राद्यर्षान्ब्राह्मणाननुज्ञापयति-
' अग्नौ करिष्ये ' इति वा ' अग्नौ करवै ' इति वा ' अग्नौ करवाणीति ' वा ॥ २ ॥

प्रत्यभ्यनुज्ञा क्रियतां कुरुष्व कुर्विति ॥ ३ ॥

ब्राह्मणेरेवं प्रत्यभ्यनुज्ञा देया यथासंख्यं क्रियतामिति वा कुरुष्वेति वा कुरु,
इति वा ॥ ३ ॥

अयाम्नौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ ४ ॥

ततोऽग्नौ जुहोति । उक्तमार्गेण ' भेषजेनावदायावदानसंपदा जुहुयात्सोमाय
पितृभूते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्वाहाकारेण वाऽग्निं पूर्वं यज्ञो-
पवाती भेषजमनुप्रहृत्य ' (श्रौ० २।६) इति । अथशब्दो होमादर्वाचीनं पिण्ड-
पितृयज्ञाङ्गं पूर्वं कृतमिति ज्ञापनार्थः । तेनानयोर्व्यतिषङ्गो लब्धः । अग्नौवचनमुत्तर-
विवक्षार्थम् ॥ ४ ॥

अभ्यनुज्ञायाम् पाणिष्वेव वा ॥ ५ ॥

अभ्यनुज्ञायामिति । यदि ब्राह्मणाः पाणिषु होममभ्यनुजानन्ति । अग्निकार्यक-
रणं यदि स्वेषामभ्युपगच्छन्तीत्यर्थः । तथा सति पाणिषु जुहोति । अनुज्ञावचनं
प्रत्यभ्यनुज्ञावचनं च नैव स्तः । कथं तर्ह्यभ्यनुजानन्ति वा न वेति ज्ञातुं शक्यम् ।
उच्यते । यत्र पिण्डपितृयज्ञप्राप्तिरस्ति तत्राग्निप्राप्तिसद्भावात्पाणिहोमं नाम्यनुजा-
नन्ति । यत्र तु पिण्डपितृयज्ञकरूपप्राप्तिर्नास्ति तत्राग्निप्राप्त्यभावात्पाणिहोममभ्यनु-
जानन्ति । कथं पुनस्तत्राम्यमावः ' गृह्याग्नि वक्ष्यामः ' (१।१।१) इति
हि प्रतिज्ञातम् । उच्यते । पाणिमुखाः पितर इति ध्रुव्याकर्षादाग्नेर्नैवर्तितः । एवं

च कृत्वा विधिवशेन तेषामभ्यनुज्ञा विज्ञेया न तु प्रतिवचनेनेति सिद्धम् । तेनाभ्य-
नुज्ञायामित्यस्य पिण्डपितृयज्ञकरूपप्राप्त्यभावेनाभ्यमाव इत्ययमर्थः । ताम्यामेव
मन्त्राभ्यां पाणिषु जुहुयात् । यावन्तो ब्राह्मणाः पित्रादित्रयार्थमुगविष्टास्तेषां सर्वेषां
पाणिषु जुहोति । वचनात् । मन्त्रौ च द्वौ । तत्रार्थादेकैकामाहुतिं विगृह्य विगृह्य सर्वेषां
दक्षिणपाणिषु जुहोति । मेक्षणानुग्रहरणमर्थार्लुप्तम् । अन्ये तु पाणिनैव जुह्वति । तत्पक्षे
सुतरां लुप्तम् । अन्ये तु प्रतिब्राह्मणं द्वे द्वे आहुती ताम्यामेव मन्त्राभ्यां जुह्वति ।
विग्रहविध्यभावादारम्भसामर्थ्याच्चेति । एवं पाणौ होमः । अस्मिन्पक्षे पिण्डनि-
परणकाले ब्राह्मणानां समीपे पिण्डनिर्वपणं भवति । 'उच्छिष्टसंनिधौ पिण्डा-
न्दद्याद्वा पितृयज्ञवत्' इति श्रुतिः । पाणिहोमस्य विषयमुत्तरत्र विस्तरेण विमा-
वविषयमः । अनाहिताग्नेः पार्वणेऽग्नौकरणमेव+ । न पाणिहोमः ॥ ९ ॥

पाणिहोमं श्रुत्या द्रढयति—

अग्निमुखा चै देवाः पाणिमुखाः पितर इति हि ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

देवानामग्नेमुखत्वादग्नौ होमः । पितॄणां पाणिमुखत्वात्पाणौ होमो युक्त एवे-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

यदि पाणिष्वान्तेष्वन्यदन्नमनुदिशति ॥ ७ ॥

अर्थद्वयमत्र विभाजुमिष्टमिति गम्यते । तत्राग्नौ कृत्वा भाजनेषु भोजनार्थमन्यदन्न-
मनुदिशति ददातीत्येकोऽर्थः । यदि पाणिहोमः कृतस्तदाऽऽचान्तेष्वन्यदन्नं ददाती-
त्यपरः । आचान्तशब्दे विप्रतिपन्नास्तत्र केचिदाहुः—यदा पाणिषु होमस्तदा हुत-
मन्नं भाजनेषु निघावामस्यिवैव निष्कम्भाऽऽचामेयुः । आचान्तेष्वन्यदन्नं ददाति ।
ननु यदि मसणं न कृतं तर्ह्याचमने विधिर्न घटते । अशुचित्वाभावादिति चेत् ।
वयं शृच्छाभः । कृतेऽपि मसणे किमित्याचामेयुः । अशुचित्वादिति चेत् ।
तर्ह्यशुचित्वेऽपि किमित्याचामेयुः । वचनादिति चेत् । तदत्राप्यवशि-
ष्टम् । अत्रापि हि पाणिहोमनिमित्तमावमनं चोद्यते । न च सर्वमाचम-
नमशुचित्वनिमित्तम् । कर्माङ्गनैमित्तकारणि विद्यमानत्वात् । तथा हि पिण्ड-
दानमुक्त्वाऽऽह मनुः 'आचम्योदक् परावृत्त्य त्रिराचम्य शनैरसूनु' इति ।
नैमित्तिकं चेदम् । अशुचित्वाभावात् । तद्वदिदमपि नैमित्तिकम् । पूर्वं प्राशन-
निषेवश्च दृश्यते । 'अन्न पाणितले दत्तं पूर्वमशनन्त्यनुद्धय । पितरस्तेन

+ व्यतिरन्ने इति शेषः ।

तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥ यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्नमुपकल्पितम् । एकी-
भावेन मोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥ ' इति । नमु सपिण्डीकरणे दृश्यते ।
' हुतशेषं पितृभ्यः पाणिषु ददातीति ' । तस्यैवायं निषेधः । ददातिचोदितत्वा-
त्तस्य । इदं तु जुहोतिचोदितम् । तस्मान्नास्य निषेध इति चेत् । तत्र ब्रूमः । दत्त-
शब्देन विधितो यस्पाणौ निहितमन्नं तदुच्यते । एवमुदीच्या ऋहुः । माप्यका-
रस्त्वेनश्लेच्छति । चमु मक्षणो । आचान्तेष्विति मक्षितेष्वित्यर्थः । पाणिषु हुतं
चेत्तेष्वन्नेषु प्राशितेष्वन्यदन्नं ददाति । न तयोर्मिश्रीभावः कार्यः । अथाग्नौकरण-
पक्षे ' अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् । यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्र-
दर्शिमिरुच्यते ' इति हि मनुनाऽग्निस्नाम्नं दर्शितम् । तत्र प्राशितेष्वाचमनं न
कार्यम् । अग्नितुल्यत्वदर्शनात् । प्रयोगान्तरस्य च तद्विषयस्याविषनात् । केचि-
त्स्वद्गुणनिवेशनादिप्रयोगान्तरं कुर्वन्ति । तत्पक्ष आचमनं कार्यं न वेति चिन्त्यम् ।
अन्नं पाणितले दत्तमित्ययं निषेधः सपिण्डीकरण एव । तस्य ददातिचोदितत्वात् ।
अस्य न भवति । जुहोतिचोदितत्वात् । तच्छब्दचोदितस्यैव च तद्ग्रहणं युक्तम् ।
तस्यैव प्रथमं संप्रत्ययादिति । अत्र युक्तं ज्ञात्वा कार्यम् ॥ ७ ॥

अन्नमन्ने ॥ ८ ॥

हुतशेषमन्नं भोजनार्थेषु पात्रेषु निहितेष्वन्नेषु ददाति । अग्निहोमे पाणिहोमे च
समानभिदम् ॥ ८ ॥

सृष्टं दत्तमृधुकमिति ॥ ९ ॥

सृष्टं प्रभूतं दत्तमृधुकमृद्धिकरणशीलम् । इतिशब्दो हेत्वर्थः । तस्मात्प्रभू-
तमन्नं देवमिति भोजनस्य पार्थस्यमन्नं न देयं किंतु ततोऽप्यधिकं देयं यथो-
च्छिष्येतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

तस्माद्ज्ञात्वा मधुमतीः श्रावयेदक्षत्रभीमदन्तेति च ॥ १० ॥

मधुवाता इति तिस्रो मधुमत्य इति प्रसिद्धाः । अन्नादिनिवृत्तेच्छां ज्ञात्वा ततो
मधुमतीति तिस्रोऽसन्नित्येकां श्रावयेत् । तृष्टेषु श्रावयेदित्येव वक्तव्ये ज्ञात्वेति
वचनं ज्ञात्वेताः श्रावयेत्पूर्वं तु भोजनकालेऽन्याः श्रावयेदित्येवमर्थम् । मनु-
नाऽप्युक्तम्—' स्वध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये घर्मशास्त्राणि चैव हि । आख्यातानीति-
हास्ताभ्य पुराणानि खिलानि च ' ॥ इति ॥ १० ॥

संपन्नमिति पृष्ट्वा यद्यदन्नमुपभुक्तं तच्चरस्थालीपाकेन सह
पिण्डार्थमुद्दस्य शेषं निवेदयेत् ॥ ११ ॥

अथ संपन्नमित्यनेन वाक्येन ब्राह्मणान्प्रच्छति । ते च संपन्नमिति प्रत्युचुः । ततो यद्यदन्नमुपभुक्तं तस्मात्तस्मादन्नादुद्धरति पिण्डार्थम् । ततः स्थालीपात्रेन सहैकी करोति । अन्नप्रकिरणार्थं चार्थादस्मिन्नेव काले सर्वस्माद्भुक्तशेषादुद्धरति । ततो भुक्तोद्धृतशेषं निवेदयेद्ब्राह्मणभ्यः ' इदं शिष्टं किमनेन कर्तव्यमिति ' । स्थालीपात्रेन सहेति । नात्रापूर्वस्थालीपाकश्चोद्यते । सर्वश्राद्धेषु प्रसङ्गात् । अनिष्टं चैतत् । तेनानुवाद एवायम् । तेन यत्र स्थालीपाको विहितस्तत्र तेन भुक्तशेषेण च पिण्डनिपरणं भवति । यत्र तु स्थालीपाकविधिर्नास्ति तत्र भुक्तशेषेणैव केवलेन निपरणं भवति । अचार्येणाष्टौ श्राद्धान्युक्तानि—' अन्वष्टक्यं च पूर्वेषुर्मासि मासि च पार्वणम् । काम्यमग्न्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ॥ ' तत्र पूर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाकादुद्धृत्याग्नौकरणम् । अग्निसमीपे स्थालीपात्रेन भुक्तशेषेण च पिण्डनिपरणम् । पिण्डपितृतृयज्ञकल्पस्य तेषु विद्यमानत्वात् । तच्च साधितमेव प्राक् । उत्तरेषु चतुर्षु भोजनार्थादन्नादुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पाणिहोमः । ब्राह्मणसमीपे भुक्तशेषमात्रेण पिण्डनिपरणम् । तेषु स्थालीपाकविध्यमावात्पिण्डपितृतृयज्ञवरप्रान्त्यमावाच्च । तत्रार्थाल्लेखा च तदभ्युक्षणं च सकृदाच्छिन्नावतरणं च लेखा त्रिरुदकेनेत्यादिपत्नीप्राशानान्तं च भवति । अग्निं प्रत्येषादिति तु न भवति । अन्यच्चातिप्रणयनादि सर्वं न भवति ॥ ११ ॥

आभिमतेऽनुमते वा भुक्तवस्त्वनाचान्तेषु पिण्डान्निदध्यात् ॥ १२ ॥

शेषं निवेदितं ब्राह्मणैर्यद्यभिमतं स्वीकर्तुमभिप्रेतं तदा तेभ्यो दद्यात् । अथ यद्यनुमतमनुज्ञानं ' इष्टैः सहोपभुज्यतामिति ' तदा स्वीकृत्य ज्ञातिभिर्नान्यवैश्वसहोपभुञ्जीत । मनुष्ये ' ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बाधवानपि पूजयेत् ' इति । ततोऽनाचान्तेषु पिण्डान्निदध्यात्पूर्वोक्तविधिना । अनाचान्तेष्वित्येव सिद्धे भुक्तवस्त्विति वचने भुक्तवस्त्वेव निदध्यात् पूर्वमित्येवमर्थम् । मनुना भोजनात्पूर्वं निपरणं विहितम् । तन्न कार्यमिति । अतो ज्ञायते ' अन्यस्य मनुप्रोक्तस्याविरुद्धस्याङ्गस्येच्छातः करणमिति ' ॥ १२ ॥

आचान्तेष्वेके ॥ १३ ॥

आचान्तेषु निपरणमेक इच्छन्ति ॥ १३ ॥

मकीर्षान्नमुपधीर्यो स्वघोच्यतामिति विमृजेत् ॥ १४ ॥

आचान्तेषु पिण्डदानपक्षे पिण्डान्दत्त्वा तत उच्छिष्टानां समीपेष्वन्नं प्रकिरेत् ।

अनाचान्तेषु पिण्डदानपक्षेऽपि पिण्डं दत्त्वा तत उच्छिष्टानां समीपेऽन्नं प्रकिरेत् ।
मनुरपि ' सार्ववर्णिकमन्नाद्यमानीयाऽऽप्त्या वारिणा । समुत्सृजेद्भुक्तवतामप्रतो
विकिरन्मुवि ॥ ' इति । अधुना प्रथमं पात्रं विवृणुयात् । तत उपवीय यज्ञोपवीती
भूत्वेत्यर्थः । मनुरपि ' उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते बुधैः । सव्ये प्राचीन-
मावीती निर्वाती कण्ठसज्जने ' ॥ इति । ततो दक्षिणां दत्त्वा ' ॐ स्वधोच्यता-
मिति ' ब्राह्मणान्विसृजेदतिसृजेत् । अनुजातीयादुत्थापयेदित्यर्थः । ते च ' ॐ
स्वधेति ' प्रत्युचुः ॥ १४ ॥

अस्तु स्वधेति वा ॥ १५ ॥ ख० ८ ॥

अस्तु स्वधेति वा विसृजेत् । तथा सति मे चास्तु स्वधेति प्रत्युचुः । विसृज्य
ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः । दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्याचेतेमान्वरान्पि-
तृन् । ' दातागो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च । श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु
धेयं च नोऽस्तु ' इति । उच्छेपणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विषा विसर्जिताः । ततो गृहबलिं
दद्यादिति घर्मो व्यवस्थितः ॥ ' इति मनुः । अष्टौ श्राद्धानीत्युक्तम् । तत्रान्वष्टक्यं
च पूर्वेषु मासि मासि चेति श्राद्धत्रयं द्वितीयेऽध्याये व्यक्तीकृतम् । पार्वणं चाना-
हिताग्नेर्व्यक्तीकृतमेव । आहिताग्निस्तु पिण्डपितृयज्ञं समाप्य ततः पार्वणं करोति ।
पितृयज्ञं तु निर्वर्त्येति मनुः । तत्र पाणिहोमो ब्राह्मणसमीपे मुक्तशेषमात्रेण पिण्ड-
दानं च । काम्ये च पाणिहोमो मुक्तशेषमात्रेण पिण्डदानं चास्त्येव । मासि श्राद्धस्य
पार्वणस्य चैकार्यत्वादन्यतरेणैवालमित्युक्तम् । तत्र मासिश्राद्धं कृतं वाश्चेत्पार्वणि
केवलं पिण्डपितृयज्ञः कार्य एव । काम्यश्राद्धं कृतं चेत्सैवात् न पुनर्मासिश्राद्धपा-
र्वणश्राद्धे कार्ये । काम्यश्रुतिस्तु तिथिविशेषमपेक्ष्य चरितार्था सती न पुनरावर्तयितुं
शक्नोति । अग्निहोत्रद्रव्यवत् । आभ्युदयिके तु युग्मा ब्राह्मणा अमूला दर्माः प्रादु-
खो यज्ञोपवीती स्यात्प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिष्ठार्थो गन्धादिदानं द्विर्द्विर्भ्रजुदर्माना-
सने दद्यात् । ' यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्तः पुष्ट्या
नान्दीमुखात्पितृनिमाल्लोकान्भीणयाहि नः स्वाहा ' इति यथावपनम् । नान्दीमुखाः
पितरः प्रीयन्तामित्यर्धनिवेदनं यपालिङ्गम् । नान्दीमुखाः पितर इदं वो अर्ध-
मित्यर्धप्रदानमन्त्रो यपालिङ्गम् । पाणौ होमः ' अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा ।
सोमाय पितृमते स्त्राहेति ' होममन्त्रौ । मधुवाता इति तृषस्य स्थान उपास्मि गाय-
तेति षष्ठ मधुमतीः ध्यायेत् । असन्नमीमदन्तेति षष्ठीम् । आचान्तेषु मुक्ताशयान्गो-
मयेनोपलिप्स्य तेषु प्राचीनाग्रान्दर्मानास्तीर्य तेषु पृषदाज्यमिश्रेषु मुक्तशेषेणैकस्य

द्वौ द्वौ पिण्टौ दद्यात्तेनैव क्रमेण । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । अन्ये तु ' नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति ' । एवं यथालिङ्गं पिण्डान्निष्ठान्ति । सर्षिपि दध्यानपर्येतदेव पृषदाज्यम् । अनुमन्त्रणादि पूर्ववत् । अन्ये त्वनुमन्त्रणादि नेच्छन्ति । ॐ स्वधो-
च्यतामित्यस्य स्थान उपसंपन्नमिति : शेषं पूर्ववत् । अष्टमीश्राद्धं काम्यवत् । एकोद्दिष्टे त्वेको विप्र एकमर्घ्यपात्रम् । न दैवं न धूपो न दीपो न स्वधाशब्दो न पितृशब्दो न नमःशब्दः, तिलोऽमीति मन्त्रस्योहस्तुष्णीं वा तिलावपनमर्घ्यनिषेदनं तूष्णीम् । अर्घ्ये दत्ते तत्पात्रं न्युञ्जं करोति । भोजनार्थादन्नादुद्धृत्य, घृताक्तं कृत्वा, अमुष्मै स्वाहेति पाणिहोमः । अमुष्मैशब्दस्य स्थाने प्रेतनाम वाच्यम् । नाभिश्च-
वणम् । मुक्तशेषमाश्रेणैकं पिण्डं निष्ठणीयात् । तस्य गोत्रं नाम गृहीत्वा निनयन-
मन्त्रस्योहः । अनुमन्त्रणादि सर्वं समन्त्रकं भवति । पर्त्नीप्राशनं तु नास्ति । अभि-
रम्यतामिति विसर्जनम् । एवं नव श्राद्धवर्जितेष्वेकोद्दिष्टेषु । नवश्राद्धेषु त्वेकोद्दिष्टेषु सर्वममन्त्रकं भवति । ' नवश्राद्धममन्त्रकम् ' इति वचनात् । दशाहेषु यानि श्राद्धानि तानि नवश्राद्धानि । ' नवश्राद्धं दशाहानि ' इति वचनात् । यत्र यत्रारमामिः पाणिहोम उक्तस्तत्र सर्वत्र भाग्यकारः पिण्डदानं नेच्छति । स्थाली-
पाकेन सह मुक्तशेषेण पिण्डदानं चोद्यते । तत्र च स्थालीपाकामावादिति । ये तु पिण्डदानमिच्छन्ति त एवमाहुः— ' स्थालीपाकेन सह पिण्डदानं कार्यम् । न पृषक् । स्थालीपाकेन मुक्तशेषेण चेत्ययमर्थः । न तु यत्र स्थालीपाकरतत्रैव पिण्ड-
दानं कार्यमिति । तेन तेष्वपि वेवलेन मुक्तशेषेण पिण्डदानं कार्यमिति ' ॥१९॥८॥

अथ शूलगवः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । शूलगव इति कर्मनाम । स वक्ष्यते । शूलोऽस्यास्तीति शूलः । अर्घ्यादिभ्योऽच् । शूलीत्यर्थः । शूलिने रुद्राय गोपशुना यागः स शूलगवः ॥ १ ॥

शरदि वसन्ते वाऽऽर्द्रया ॥ २ ॥

शरदि वसन्ते वा ऋतावार्द्रानक्षत्रेण स कार्यः ॥ २ ॥

श्रेष्ठं स्वस्य यूथस्य ॥ ३ ॥

स्वस्य यूथस्य श्रेष्ठं कायेनाभिषिच्येत्यनेन संबन्धः ॥ ३ ॥

अकुष्ठिपृषत् ॥ ४ ॥

स च पशुरकुष्ठिपृषत्कार्यः । कुष्ठी च पृषच्च न ग्राह्य इत्यर्थः । पृषद्वर्णो लोहितः शुद्धनिन्दुभिः संयुक्तः ॥ ४ ॥

वल्माप मित्येके ॥ ५ ॥

वल्मापं गृहीयादित्येकं आहुः । वल्मापो नाम कृष्णाबिन्दुचितः ॥ ५ ॥

कामं कृष्णमालोहवांश्चेत् ॥ ६ ॥

कामं कृष्णं गृहीयादालोहवांश्चेद्भवति । जम्बूसदृश इत्यर्थः ॥ ६ ॥

व्रीहियवमतीभिरद्भिरभिषिच्य ॥ ७ ॥

एवंगुणयुक्तं पशुमस्मात्कर्मणः पूर्वमेव व्रीहियवमतीभिरद्भिरभिषिच्यति स्रपयति वयमेव ॥ ७ ॥

शिरस्त आ भसत्तः ॥ ८ ॥

शिरस्त उपरि प्रारम्य आ भसत्त आ दुच्छप्रदेशात् ॥ ८ ॥

रुद्राय महादेवाय जुष्टो वर्धस्वेति ॥ ९ ॥

रुद्रायोति मन्त्रेण । तत उत्सृष्टो वर्धते पशुर्यावदुत्पन्नदन्तो भवति सेचनसमर्पो वा भवति ॥ ९ ॥

तं वर्धयेत्संपन्नदन्तमृषभं वा ॥ १० ॥

तं पशुमेवमवश्यं वर्धयेत्ततोऽन्यतरस्यामवस्थायां कर्म कुर्याद्दृष्टमाणम् ॥ १० ॥

यज्ञियायां दिशि ॥ ११ ॥

ग्रामाह्वहिः प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि कार्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

असंदर्शने ग्रामात् ॥ १२ ॥

दप्रस्थं ग्रामो न पश्यति दप्रस्थो वा ग्रामं न पश्यति तत्र देशे कार्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वमर्धरात्रादुदित इत्येके ॥ १३ ॥

अनयोरन्यतरस्मिन्काले कुर्यात् ॥ १३ ॥

वैद्यं चरित्रवन्तं ब्रह्माणमुपवेश्य सपलाशामार्द्रशाखां यूपं निखाय व्रतस्यौ कुशरज्जू वा रशने अन्यतरया यूपं परिवीयान्घतरयाऽ-
र्धशिरासि पशुं बद्ध्वा यूपे रशनाया वा नियुनक्ति यस्मै नम-
स्तस्मै त्वा जुष्टं नियुनज्मीति ॥ १४ ॥

शूलगवं यो वेत्स्यसौ वैद्यः । यः स्वयं वृत्तवानसौ चरित्रवान् । अस्मिन्कर्मण्ये-
वंगुणं ब्रह्माणमुपवेशयेत् । आज्यभागान्तं कृत्वा । अप शामित्रस्याऽऽयतनं करोति ।
ततः सपलाशामार्द्रशाखां यूपं यूपार्थं पुरस्तादग्नेर्निखनति । तक्षणं न भवति ।
शाखामिति वचनात् । सा च यूपप्रमणा ग्राह्या । मतस्यौ कुशरज्जू वा रशने

भवतः । व्रतती वल्ला पलाशाविशेषः । रशने अन्यतरयेति विवृष्ट्या पाठः कर्तव्यः । प्रगृह्यत्वात् । तयोरन्यतरया रशनया यूपं परिवीय परिवेष्ट्यान्यतरया रशनयाऽ-
र्धशिरामि शृङ्गमध्ये दक्षिणं शृङ्गं यथा बद्धं भवति तथा पशुं बद्ध्वा यूपे तत्परि-
वीतायां रशनायां वा निबन्धनाति प्रत्यङ्मुखं यस्मै नम इति मन्त्रेण । यूपदयो
विशेषा अस्मिन्नेव पशौ भवन्ति न पश्चन्तरे । कुतः । पशुकल्पेति विध्य-
मावात् ॥ १४ ॥

प्रोक्षणादि समानं पशुना विशेषान्वक्षयामः ॥ १५ ॥

प्रोक्षणादिवचनं प्रोक्षणात्पाक्तनस्य पशुकल्पविहितस्य निवृत्त्यर्थम् । पशुना
पशुकल्पेन समानम् । विशेषमात्रं वक्षयामः ॥ १५ ॥

पात्र्या पलाशेन वा वपां जुहुयादिति ह विज्ञायते ॥ १६ ॥

पात्री दारुमयी । पलाशं पर्णम् । वपाहोमकाले पात्र्या पलाशेन वा वपां जुहु-
यात् । जुह्वा अपवादः । श्रुत्याकर्ष उरसन्नश्रुतिमूलत्वदर्शनार्थमित्युक्तं सर्वत्र स्मर्त-
व्यम् ॥ १६ ॥

त्रयाणामपि प्रदानानां होममन्त्रमाह—

हराय मृदाय शर्वाय शिवाय भवाय महादेवोग्राय भीषाय
पशुपतये रुद्राय शंकरायेशानाय स्वाहेति ॥ १७ ॥

द्वादशनामको मन्त्रः ॥ १७ ॥

षडभिर्वोत्तरैः ॥ १८ ॥

उग्रायेत्यादिषण्णामको वा मन्त्रो मवेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

रुद्राय स्वाहेति वा ॥ १९ ॥

अयमेकनामको वा मवेदित्यर्थः ॥ १९ ॥

चतसृषु चतसृषु कुशसूनासु चतसृषु दिक्षु बलिं हरेयास्ते रुद्र
पूर्वस्थां दिशि सेनास्ताभ्य एनं नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरि-
त्येवं प्रतिदिशं त्वादेशनम् ॥ २० ॥

वपास्थालीपाकावदानहोमपर्यन्तं कृत्वा स्विष्टकृतः प्रागेकैकस्थां दिशि चतस्र-
श्चतस्रः कुशसूना निषाय तासु चरुशेषेण मासशेषेण च बलिं हरेत् । यास्ते रुद्र
पूर्वस्थां दिशीति प्रतिदिशं त्वादेशनं कार्यम् । यास्ते रुद्र दक्षिणस्थां दिशि, यास्ते
रुद्र प्रतीच्यां दिशि, यास्ते रुद्रोदच्यां दिशीति । दर्भतम्भैः तृणैश्च फलावद्मपित्वा
सर्वेषाममं गृहीत्वै कीकुरय प्रथिताः कुशमूना उच्यन्ते ॥ २० ॥

चतुर्भिः सूक्तैश्चतस्रो दिश उपतिष्ठेत कद्रुद्रायेमारुद्रायाऽऽप्ते पित-
रिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति ॥ २१ ॥

चतुर्भिर्यथाक्रमेण चतस्रो दिश उपतिष्ठेत । सूक्तग्रहणं कद्रुद्रायेत्यास्मिन्सूक्ते
अग्ने सोम श्रियमधीत्यादिना रौद्राणां निवृत्त्यर्थम् ॥ २१ ॥

सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम् ॥ २२ ॥

एतच्च दिशामुपस्थानं सर्वरुद्रयज्ञेषु भवतीत्यर्थः । एतमेव देवं मध्ये गोष्ठस्य यजे-
तेति रौद्रं गर्बधुकं निर्वपोदित्यादिषु च विज्ञेयम् ॥ २२ ॥

तुषान्फलीकरणांश्च पुच्छं चर्म शिरः पादानित्या(त्य)घ्रावनुप्रहरेत् ॥ २३ ॥

स्थालीपाकघ्नीहीणां ये दुषाः फलीकरणाश्च । फलीकरणा नाम सूक्ष्मकणाः ।
तांश्च पुच्छादीनि चाग्नावनुप्रहरेत् ॥ २३ ॥

भोगं चर्मणा कुर्वीतेति श्रावत्यः ॥ २४ ॥

श्रावत्यस्त्वाचार्यश्चर्मणा भोगमुपानदादि कुर्वीतेति मन्यते ॥ २४ ॥

उत्तरतोऽग्नेर्दर्मवीतासु कुशसूनासु वा शोणितं निनयेच्छ्वासि-
नीर्घोपिणीर्विचिन्वतीः समश्रुतीः सर्पा एतद्द्वोऽत्र तद्भ्रध्वमिति ॥ २५ ॥

अङ्गावदानसमये केनचित्पात्रेण शोणितं गृह्णीयात् । तदिदानीमुत्तरतोऽग्नेः ।
दर्मवीतास्त्विति । दर्मराजिषु कुशसूनासु वा शोणितं निनयेच्छ्वासिनीरिति
मन्त्रेण ॥ २५ ॥

अथोदङ्मुखावृत्य श्वासिनीर्घोपिणीर्विचिन्वतीः समश्रुतीः सर्पा
एतद्द्वोऽत्र तद्भ्रध्वमिति सर्पेभ्यो यत्तत्रासृगूवध्यं वावस्रुतं भवति
तद्भ्रन्ति सर्पाः ॥ २६ ॥

अथ तत्रस्य एवोदङ्मुख आवृत्य यत्तत्र संज्ञपनदेशे रुधिरमूवध्यं वा ऊवध्य-
गोहं वाऽवस्रुतं भूमौ निपतितं भवति तत्सर्पेभ्य उद्दिशति श्वासिनीरिति मन्त्रेण ।
तच्च सर्पा हरन्ति देवनारूपेण । ततः स्निष्टकृदादिहृदयशूलोद्घासनसहितं होम-
शेषं समापयेत् । 'अथास्य रुद्रदेवस्य यथा स्तोतृभिरस्य वै । सर्वात्मनो भगवतो
माहात्म्यमधुनाऽब्रवीत्' ॥ २६ ॥

सर्वाणि ह वा अस्य नामधेयानि ॥ २७ ॥

यावन्ति किञ्च लोके नामधेयान्यभिधानानि सन्ति तानि सर्वाण्यस्यैव
नामधेयानि । यावन्तो लोके शब्दाः सन्ति तैः सर्वैरयमेव वाच्य इत्यर्थः । श्रैलोक्ये

यावन्तः पदार्थास्ते सर्वे रुद्र एवेत्यर्थः । एवं ब्रुवता रुद्रस्य सर्वगतत्वं दर्शितम् ॥ २७ ॥

सर्वाः सेनाः ॥ २८ ॥

त्रैलोक्ये यावत्पयः सेनाः सन्ति ताः सर्वा अस्थैव सेनाः । न ह्यन्यस्यास्प-
माभ्यस्य सेनाः संभवन्ति । अस्य तु महाभाग्यादुपपद्यन्त एव । एवं ब्रुवता राजा-
दयो देवादयश्च रुद्र इत्युक्तं भवति । स्तुतिषु च न पुनरुक्ततादोषः ॥ २८ ॥

सर्वाण्युच्छ्रयणानि ॥ २९ ॥

यावन्ति च लोक उच्छ्रयणान्युत्कृष्टानि भूतानि विद्वत्तया यष्टतयाऽभ्ये-
तयाऽध्यापयितृतया दातृतया तपस्तप्तृतयाऽन्येन वा तानि सर्वाण्यस्यैवांशभू-
तानि । न ह्यन्यस्योत्कृष्टत्वसंभवः । अथवा सर्वाण्युच्छ्रयणानि पर्वतादीनि
तान्यस्यैव । तेष्वयं वसतीत्यर्थः । एवमनेकधा स्तुतवानाचार्यः ॥ २९ ॥

इत्येवंविद्यजमानं प्रीणाति ॥ ३० ॥

इतिशब्द उक्तपरामर्शा । उक्तेन मूर्धेण यो रुद्रदेवं विदित्वा यजति शुल्ग-
वेन यजमानस्तमित्येवंविद्यजमानं प्रीणाति रुद्रदेवः । अत्युत्कृष्टेन सुखेन यज-
मानं संयुनक्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

नास्य ब्रुवाणं च न हिनस्तीति विज्ञायते ॥ ३१ ॥

अस्य कर्मणो ब्रुवाणं वक्तारम् । च नेत्यपिशब्दार्थः । तेन च वक्तारमपि
विज्ञातारमप्यद्येतारमप्युपकर्तारमपि न हिनस्ति रुद्रदेव इत्येवं श्रूयते ॥ ३१ ॥

नास्य प्राश्रीयात् ॥ ३२ ॥

अस्य पशोर्हुतशेषं न प्राश्रीयात् । अन्यत्रेच्छातः प्राश्रीयाद्वा । अयं निषेध
एकेषां मतेन कृतः । उत्तरत्र प्राशनविधायात् ॥ ३२ ॥

नास्य ग्राममाहरेयुरभिमारुको ह्येव देवः प्रजा भवतीति ॥ ३३ ॥

अस्य कर्मणः संबन्धानि द्रव्याणि ग्रामं नाऽऽहरेयुः केचिदपि । प्रजा अभिमारुको
ह्येव देवो मन्वति । आहरणे सत्यादहतवनीः प्रजा हिनस्ति रुद्रदेवः । इतिशब्दो
हेतौ । तस्मान्नाऽऽहरेयुरिति ॥ ३३ ॥

अमात्यानन्ततः प्रतिषेधयेत् ॥ ३४ ॥

पुत्रादीन्समीपतः प्रतिषेधयेन्नात्राऽऽगन्व्यमिति ॥ ३४ ॥

नियोगात्तु प्राश्रीयात्स्वस्त्यपन इति ॥ ३५ ॥

हुतशेषं पशोर्नियोगान्नियमेन प्राश्रीयात्स्वस्त्यपन इति कृत्वा । अतो ज्ञायते नि-
षेध एकीयः पश इति ॥ ३५ ॥

अधुनाऽस्य कर्मणः फलमाह—

स एष शूलगवो घन्यो लोक्यः पुण्यः पुण्यः पशुव्य आयुष्यो
यशस्यः ॥ ३६ ॥

शूलगवेनेष्टवतो घनलोकपुण्यपुत्रपश्चाद्युर्वशांसि भवन्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इष्टाऽन्यमुत्सृजेत् ॥ ३७ ॥

एवं शूलगवेनेष्टाऽन्यं पशुं श्रेष्ठं स्वस्य यूपस्येत्यादिलक्षणयुक्तमभिविच्योत्सृजेत्पुनः
शूलगवकरणार्थम् ॥ ३७ ॥

नानुत्सृष्टः स्यात् ॥ ३८ ॥

सर्वथाऽनुत्सृष्टो नैव स्यात् । शूलगवार्थं सवृद्धुत्सर्गोऽवश्यं कार्यः । शूलगवः सकृद-
वश्यं कार्यं इत्यर्थः । एवं च कृत्वा नित्यं कर्मदामिति ज्ञायते ॥ ३८ ॥

न हापशुर्मवतीति विज्ञायते ॥ ३९ ॥

न हापशुर्मवति । पशुगुणकं कर्म पशुः । शूलगवनामकेन पशुकर्मणा रहितो न
भवेदित्यर्थः । यत एवं श्रूयते तस्मात्सकृदुत्सर्गोऽवश्यं कार्यः ॥ ३९ ॥

शन्तापीयं जपन्गृहानियात् ॥ ४० ॥

शूलगवं समाप्य ग्रामं प्रविश्य ततः प्रागुक्तं शन्तापीयं जपन्गृहानियाद्भुञ्जेत् ।
प्रविशेदित्यर्थः ॥ ४० ॥

अथ नैमित्तिकं कर्माऽह—

पशूनामुपवाप एनमेव देवं मध्ये गोष्ठस्य यजेत् ॥ ४१ ॥

पशूनामात्मीयानां यदोपवापो वशाधिरमूतदैतमेव देवं द्वादशनामकं पणनामकमेक-
नामकं वेत्यर्थः । तं मध्येगोष्ठं यजेत् ॥ ४१ ॥

तत्र द्रव्यमाह—

स्यालीपाकं सर्वहुतम् ॥ ४२ ॥

आजपमागान्तं कृत्वोपस्तीर्य दैव्यां स्यालीपाकं सर्वं निघाय प्रत्यभिचार्य जुहु-
यात् । एवं सर्वहुतं कुर्यात् । अत्र प्रधानहविषः शेषामाहारित्पष्टकृत्त कार्यः ।
दिगुपस्थानं कार्यभिरयुक्तम् । ततः सर्वपावथितादि समापयेत् ॥ ४२ ॥

परिंराज्यं चानुपहस्य घूमतो गा आनयेत् ॥ ४३ ॥

ततो बर्हिष आज्यं च । षडशदासुषान्कलीकरणाध्यापानुपहस्य प्रतिघूमं गा
आनयेत् ॥ ४३ ॥

शन्तातीयं जपन्पशूनां मध्यमियान्मध्यमियात् ॥ ४४ ॥

ततः शन्तातीयं जपन्पशूनां मध्यमियाद्गच्छेत् । प्रविशेदित्यर्थः । अन्ये तु शन्तातिशब्दवन्ति सूक्तानि शन्तातीयशब्देनोच्यन्त इति व्याचष्ट्युः । कानि तानि ' ईळे थावाष्टिषी ' ' इदं ह नूनमेवाम् ' ' उत देवा अवाहितम् ' इत्येतानि । ' शं न इन्द्राग्नी ' इतीदं शन्तातीयमिति प्रसिद्धमित्युक्तमस्माभिः प्राक् । अध्याथान्तलक्षणार्थं द्विर्वचनम् ॥ ४४ ॥

नमः शौनकाय नमः शौमकाय ॥ ४५ ॥ ख० ॥ ९ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

=====

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रं समाप्तम् ॥

शौनकनमस्कारस्तत्प्रसादेनेदं गृह्यशास्त्रमस्माभिः प्रणीतं तच्च समाप्तमिति ज्ञापनार्थम् ॥ ४५ ॥ ९ ॥

आश्वलायनकं गृह्यमित्यं वै विवृतं मया ।

सद्भिः सारं तु वै ग्राह्यमसारं त्यज्यतामिति ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ बह्वृचाचार्यान्तरमतेन सपिण्डीकरणप्रयोगं वक्ष्यामः सौकर्यार्थम् । त(स)ः संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा वार्यम्(र्थः) । तत्र नियमेन द्वौ ब्राह्मणौ दैवे । पितृकृत्ये तु त्रयः । इतरत्सर्वं पार्वणवत् । विशेषमात्रं वक्ष्यामः । तत्र चत्वार्यर्धपात्राणि । एकं प्रेतस्य । त्रीणि पितृपितामहप्रपितामहानाम् । तत्र चतुर्थोऽपि दर्मानन्तर्घाय चतुर्ध्वप्यपो निविच्य चत्वारि सकृदनुमन्थ्य प्रेतपात्रे तूष्णीं तिलान्प्रक्षिप्य ततो मन्त्रेण त्रिषु पात्रेषु क्षिपति । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । ततो गन्धमारुपैश्चत्वार्यपि पात्राण्यर्चयित्वा प्रथमं पात्रमितरेषु पित्रादिपात्रेषु त्रिषु निनयति ' समानीव ' इत्युक्त्वा । ततोऽर्धनिवेदनादि पार्वणवत् । अत्र स्पष्टीपाको नार्ताति कृत्वा भोजनार्थादन्नादुद्धत्यः घृताकं कृत्वाऽग्नौ कुर्यात् । पाणिषु वा पूर्वोक्तेन विधिना जुहुयात् । ततो हुतशेषं पितृभ्यः पाणिषु ददाति । अग्निहोमपक्षे पाणिहोमपक्षे च समानामिदम् । अलं पाणितले दत्तमिति पूर्वप्राधान्यनिषेधो द्रष्टव्यः । पिण्डनिर्वपणकाले प्रेतोद्देशेनैकं पिण्डं तूष्णीं दत्त्वा पित्रादिभ्यः पार्वणवद्दत्त्वा प्रेतपिण्डं त्रिधा विमज्य त्रिषु

पिण्डेषु निदध्यात् । मधुमतीभिः ' मधुवाता ' इति तिसृभिः ' संगच्छध्वम् ' इति द्वाभ्यां च । ततोऽनुमन्त्रणादि सर्वं पार्वणवत् । ॐ स्वस्त्यस्तिश्रुतिं श्राद्धान्वि-
 स्रजयेत् । एवं चतुर्थस्य प्रपितामहस्य विच्छेदो भवति । स्त्रिया अप्येवमेव सपि-
 ण्डीकरणम् । तस्यास्तु मातृपितामहीप्रपितामहीभिः सपिण्डीकरणम् । एवं सति
 चतुर्थ्याः प्रपितामह्या. पिण्डविच्छेदो भवति । अनपत्यानां तु प्रेतानां सपिण्डीकरणं
 नास्ति । अन्यस्यापि यस्य सपिण्डीकरणं कार्यं येन कर्त्रा कार्यं यैश्च सह पिण्डदानं
 कार्यं तत्सर्वं स्मृतितोऽवगन्तव्यम् । एवमाचार्यान्तरमतेन प्रयोगः । सुखार्थमिदमत्र
 व्याख्यातम् । इत्याश्वलायनसपिण्डीकरणप्रयोगः ॥

आश्वलायनगृह्यस्य माष्यं भगवता कृतम् ।

देवस्वामिसमाख्येन विस्तीर्णं तत्प्रसादतः ॥ १ ।

दिवाकरद्विजवर्यसूनुना नैध्रुवेण वै ।

नारायणेन विप्रेण कृतेयं वृत्तिरीदृशी ॥ २ ॥

अथ गृह्यपरिशिष्टम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

गृह्ये तु यानि चोक्तानि क्वचिद्वैतानिकेऽपि वा
विधेरलोपनार्थाय तानि वक्ष्याम्यतःपरम् ॥

१ ग्रन्थप्रतिज्ञा ।

अथारिमन्नाश्वलायनगृह्ये यानि कानिचिदन्वोक्तानीहेच्छता नाऽऽचार्येणानुमतानि
ज्ञापितानि यानि चोक्तप्रदर्शितक्रियाणि तानि सर्वावभोषाय यथावदभिचास्यामः ।
कर्ता स्नातो घौतानार्द्रवासा यज्ञोपवीत्याचान्तः प्राङ्मुख आसीनो दक्षिणाङ्गकारी
समाहितो मन्त्रान्ते कर्म कुर्वीत प्रत्यृचोक्तिप्वृगन्तेष्वनादेश आढ्यं द्रव्यं स्तुवः
करणमवदानवत्सु दर्वा पाणिः कठिनेषु कर्मावृत्तौ मन्त्रोऽप्यावर्तते कर्मणोऽन्त आच-
मनं चेति सामान्यम् ॥ १ ॥

२ संध्यावन्दनकालादि प्राणायामान्तम् ।

अथ संध्यामुपासीतेत्याचार्यो यावहोरात्रयोः संधी यश्च पूर्वाह्णापराह्णयोस्तत्का-
लमवा देवता संध्या तामुपासीत । बर्हिर्गामात्प्राच्यामुदीर्घ्यां वाऽन्यस्यां दिश्यनि-
न्दितायामनल्पमुदकाशयमेत्य प्रातः शुचिर्भूतः पाणिपादमुखानि प्रक्षाल्य, शुचौ
देशे भूमिष्ठपादोऽनवाश्रित उपविष्टः शिखां बद्ध्वाऽऽचामेत । प्रकृतिस्वमफेनावुब्दु-
दमुदकभीक्षितं दक्षिणेन पाणिनाऽऽदाय वनिष्ठाङ्गुष्ठौ विन्दिष्ठौ वितत्य,
तिस्र इतराङ्गुलीः संहतोर्ध्वाः कृत्वा ब्राह्मेण तीर्थेन हृदयप्रापि त्रिः
पीत्वा पाणिं प्रक्षाल्य स्पृष्टाम्म साङ्गुष्ठमूलेनाऽऽकुञ्चितोष्ठमायं द्विः प्रमृज्य
सङ्कच्च संहतमध्यमाङ्गुलीभिः पाणिं प्रक्षाल्य सव्यं पाणिं पादौ शिरश्चाभ्युक्ष्य
स्पृष्टाम्मः संहतमध्यमाङ्गुलित्रयाग्रेणाऽऽस्वमुपस्पृश्य साङ्गुष्ठया प्रदेशिन्या घ्राणविल-
ह्यमनामिकया चक्षुःश्रोत्रे कानिष्ठिकया च नाभिं तलेन हृदयं सर्वाभिर-
ङ्गुलीभिः शिरस्तदभ्रंसौ चोपस्पृशेदित्येतदाचमनम् । एवं द्विराचम्याऽऽत्मान-
मभ्युक्ष्य ततो दन्ताञ्जोघयित्वा पुनर्द्विराचम्य दर्भपवित्रपाणिः प्रथममन्त्रकं
प्रथमदशमात्रिकं प्राणायाममन्त्रयं कृत्वा समन्त्रकं सकृत्कुर्वादायतप्राणः सप्रणवां सस-
व्याहृतिकं सावित्री सशिरस्वां त्रिरावर्तयेदित्येव समन्त्रः प्राणायामः ॥ २ ॥

३ मार्जनविधिः ।

- अथ कर्म संकल्प्य शुचौ पात्रे सव्ये पाणौ वाऽप्य आषाय स्थिरे तूदकाशये

यावति कर्म कुर्वति तावत् उदकस्य विभागं कल्पयित्वा तीर्थानि तत्राऽऽगच्छ
 ता अपः सदर्मपाणिनाऽऽदायोत्तानशिरसि मार्जयेदोपूर्वं पच्छ आपो हिष्ठेति
 तिसृमिरथाऽऽचमनम् । उदकमादाय, सूर्यश्चेति पिबेत् । सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्यु-
 पतथश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यद्राज्या पापमकार्षी मनसा वाचा हस्ताभ्यां
 पश्चामुदरेण शिक्षा रात्रिस्तदवलम्पतु यत्किञ्चिद्दुरितं मयि, इदमहं माममृतयोनौ
 सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहेत्येतत्समन्त्रमाचमनमय पुनराचम्य मार्जयेत्प्रणवव्याह-
 निसावित्रीभिर्ऋग्वश आपो हिष्ठेति सूक्तेन गायत्रीशिरसा चाम्मसाऽऽत्मानं परिषिञ्चे-
 देतन्मार्जम् ॥ ३ ॥

४ अघमर्षणम् ॥

अथ गोकर्णवत्कृतेन पाणिनोदकमादाय, नासिकाम्रे धारयन्कृष्णघोरपुरुषाकृतिं
 पाप्मानमात्मानमन्तर्व्याप्य स्थितं विचिन्त्य, संयतपाणोऽघमर्षणसूक्तं द्रुपदासृचं
 चाऽऽवर्त्य दक्षिणेन नासाविलेन शनैः प्राणं रेचयन्सर्वतस्तेन संहृत्य, कृष्णं रेच-
 नवर्त्मना पाणिस्थ उदके पतितं ध्यात्वा, तदुदकमनवेक्षमाणो वामतो भुवि तीव्राघा-
 तेन क्षिप्त्वा, तं पाप्मानं वज्रहतं सहस्रधा दलितं भावयेदेष पाप्मव्यपोहः ।
 एनमेके न कुर्वन्ति । मार्जनेनैव तस्य व्यपोहितत्वादिति । 'द्रुपदादिवेन्मुमुक्षानः
 स्वित्तः स्नातो मलादिव । पूतं पवित्रेणेवाऽऽज्यमापः शुन्वन्तु मैनसः' इतीयं
 द्रुपदा ऋक् पापशोचिनी ॥ ४ ॥

५ अघर्षादि गायत्र्यर्षान्तम् ।

अथाऽऽचम्य दर्भपाणिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुद्धृत्याऽऽदित्याभिमुखः स्थित्वा प्रणवव्या-
 हतिपूर्वथा सावित्र्या त्रिनिवेदयत्क्षिपेद्ये पुनः पाप्मव्यपोहं नेच्छति त आचम्यै-
 धार्घ्यमुत्सिपेयुरेतदेवार्घ्यनिवेदनमसावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणं परियन्परिषिञ्चयाप
 उपस्पृश्य, शुचौ देशे दर्भाम्मसोक्षिते दर्भानास्तीर्य, व्याहृतिभिरुपविश्य,
 प्राणायामप्रयं कृत्वाऽऽत्मानं व्याहृतिमिरम्युक्ष्य सावित्र्या दैवतमनुमृत्त्या-
 र्षादिकं वा तामेता चक्षुरक्षरशो विमक्तामन्तर्योजितैः पद्भिस्रस्तदङ्गमन्त्रै-
 र्यथाहमात्मनि विन्यस्याऽऽत्मानं तद्रूपं भावयेद्यथा तत्सविशुद्धैर्याय नम इति हृदये,
 घरेण्यं शिरसे स्वाहेति शिरसि, मर्गो देव शिखायै वषट्ति शिखायां, स्यर्षामहि कण-
 चाय हुमिस्युरसि घियो योःनो नेत्रप्रयाय वौषट् नेत्रललाटदेशेषु विन्यस्याय प्रचोदया-
 दप्राय फट्टेति करतलयोरर्ध्रं प्राच्यादिषु दशसु दिक्षु विन्यसेदेषोऽङ्गन्यासः । एन-
 मेके नेच्छन्ति स हि विधिरवेदिक इत्यर्थमनुसंधानाः । मन्त्रदेवतां ध्यात्वाऽऽगच्छ
 वरदे देवीत्यावाद्य निष्ठेज्येषु नसन्नेप्यामण्टलदर्शनान्मन्त्रार्थमनुसंधानः । संघानं
 नेच्छन्नेके । प्रणवव्याहृतिपूर्वथा सावित्री जपेत् । जपं चाससूत्रेणानामिकाया मध्या-

दोरभ्य प्रदक्षिणं दशमिरङ्गुलीपर्वमिवा गणयेत् । ' आगच्छ वरदे देवि जप्ये मे संनिधा भव । गायन्तं त्रायसे यस्माद्गायत्री त्वं ततः स्मृता ' इत्यावाहनमन्त्रः । सवितुर्देवस्य धरणीयं तेजो ध्यायेमहि योऽस्माकं कर्मणि भेरयतीति मन्त्रार्थः ।, ५ ।

६ त्रिकालगायत्रीध्यानादि ।

अथ देवताध्यानम् । या संध्योक्ता सैव मन्त्रदेवता खलूपास्यते तां सर्वदैकरूपां ध्याये-
दनुसंधमन्यान्यरूपां वा यदैकरूपामृग्यजुःसामत्रिपदां त्रिर्धगूर्ध्वाधरदक्षिु षट्कुक्षिं
पञ्चशिरसमग्निमुखीं विष्णुहृदयां ब्रह्मशिरस्कां रुद्रशिखां दण्डकमण्डल्वससूत्रामया-
ङ्कचतुर्भुजां शुभ्रवर्णां शुभ्राम्बरानुलेपनस्त्रगामरणां शरच्चन्द्रसहस्रप्रभां सर्वदेवमयी-
मिमां देवीं गायत्रीमेकामेव तिसृषु संध्यासु ध्यायेदथ यदि भिन्नरूपां तां प्रातर्वालां
वालादित्यमण्डलमध्यस्थां रक्तवर्णां रक्ताम्बरानुलेपनस्त्रगामरणां चतुर्ध्रुवां दण्डक-
मण्डल्वससूत्रामयाङ्कचतुर्भुजां हंसासनारूढां ब्रह्मदेवत्यामृग्वेदमुदाहरन्तीं भूर्लोक-
धिष्ठात्रीं गायत्रीं नाम देवतां ध्यायेदथ मध्यंदिने तां युवतीं युवादित्यमण्डलम-
ध्यस्थां श्वेतवर्णां श्वेताम्बरानुलेपनस्त्रगामरणां पञ्चध्रुवां प्रतिवक्त्रं त्रिनेत्रां चन्द्र-
शेखरां त्रिशूलखड्गखट्वाङ्गडमरुकाङ्कचतुर्भुजां वृषभासनारूढां रुद्रदेवत्यां यजु-
वेदमुदाहरन्तीं भुवर्लोकधिष्ठात्रीं सावित्रीं नाम देवतां ध्यायेदथ सायं तां वृद्धां
वृद्धादित्यमण्डलमध्यस्थां श्यामवर्णां श्यामाम्बरानुलेपनस्त्रगामरणामेकवक्त्रां शङ्ख-
चक्रगदापद्माङ्कचतुर्भुजां गुरुडासनारूढां विष्णुदेवत्यां सामवेदमुदाहरन्तीं स्वर्लोक-
धिष्ठात्रीं सरस्वतीं नाम देवतां ध्यायेद्दद्यात् नैच्छन्त्येके । तत आवाह्य जापित्वा
जातवेदसे सुनवाम सोम तच्छपोरावृणीमहे नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये इत्येतामिरुप-
स्थाय प्रदक्षिणं दिशः साधिवा नत्वाऽथ संध्यायै गायत्र्यै सावित्र्यै सरस्वत्यै
सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्य तत ' उत्तमे शिखरे देवि भूर्वा पर्वतमूर्धनि ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञाता गच्छ देवि यथासुखमिति संध्यां विसृज्य मद्रं नो अपिवातय
मन इत्युक्त्वा शान्तिं च त्रिरुचार्य नमो ब्रह्मणे इति प्रदक्षिणं परिक्रामन्नासत्य-
लोकदापातालादालोकालोकपर्वतात् । ये सन्ति ब्राह्मणा देवास्तेभ्यो नित्यं नमो
नमः ' इति नमस्कृत्य भूमिमुपसंगृह्य गुरुन्वृद्धाभ्योपसंगृहीथादेवम् । सायं विशेष-
पास्तु सूर्यश्चेति मन्त्रे सूर्यस्याग्नेऽग्निपदमावपेद्राऽव्याहूना रात्रिरहः सत्ये ज्योतिषी-
स्यन्ते ब्रूयाज्जपं चार्धास्तमिते मण्डले आ नक्षत्रदर्शनादासिनेनेति ॥ ६ ॥

७ आचमनमन्त्रादि ।

अथ मध्यंदिन आपः पुनन्त्विति मन्त्राचमनमापः पुनन्नु श्यिषी श्यिषी पूता पुनातुं

माम् । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् । यदुच्छिष्टममोज्यं च यद्वा
दुश्चरितं मम । सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहस्वाहेत्यथाऽऽकृष्णीयया हंस-
वत्या वा त्रिःसकृद्द्विऽर्धमुत्सिप्योर्ध्वबाहुरुन्मुख उदुत्यं जातवेदसं चित्रं देवानामिति
सूक्ताम्यामाम्यां वा मन्त्राम्यां तच्चक्षुरित्येकया वाऽऽदित्यमुपस्थाय जपं प्राङ्मुख
आसीनो यथेष्टकालं कुर्यादित्येव संध्याविधिर्व्याख्यातः ॥ ७ ॥

८ मन्त्राणामृषिदैवतच्छन्दःक्रमः ।

अथास्य मन्त्राणामृषिदैवतच्छदांसि । प्रणवस्य ब्रह्मा परमात्मा देवी गायत्री,
व्याहृतीनां सप्तानां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगौतमात्रिवसिष्ठकश्यपाः प्रजापतिर्वा
सर्वासामग्निवाय्वादित्यबृहस्पतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवा गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्हतीपङ्क्तित्रि-
ष्टुब्जगत्सितसृणामाद्याना समस्तानां वा देवता प्रजापतिर्बृहती सावित्र्या विश्वामित्रः
सविता गायत्री शिरसः प्रजापतिर्ब्रह्माग्निवाय्वादित्या देवता यजुश्छन्दः । आपो हि
सिन्धुद्वीप आम्बरीपो वाऽऽपं गायत्रं द्व्यनुष्टुबन्तं पञ्चमी वर्षमाना सप्तमी प्रतिष्ठा अन्त्ये
द्वे सूर्यश्च ब्रह्मासूर्यमन्युमन्युपतयः प्रकृतिरापः पुनन्तु विष्णुरापो हिष्ठा अग्निश्च
रुद्रोऽग्निमन्युमन्युपतयः प्रकृतिः ऋतं च माधुच्छन्दसोऽघमर्षणो माववृत्तमानुष्टुभं
जातवेदसे कश्यपो जातवेदा अग्निस्त्रिष्टुप् तच्छंयोः शंघुर्विश्वेदेवाः शकरी नमो
ब्रह्मणे प्रजापतिर्विश्वेदेवा जगती आकृष्णेन हिरण्यस्तूपः सविता त्रिष्टुप् हंसः शुचिषद्वा;
मदेवाः सूर्यो जगत्युदुत्यं प्रस्कण्वः सूर्यो गायत्रमन्त्याश्चतस्रोऽनुष्टुमश्चित्रं देवानामिति
कुत्सः सूर्यस्त्रिष्टुप् तच्चक्षुर्वसिष्ठः सूर्यः पुरउष्णिक् दैवतस्मरणमेव वा कुर्यादैवमन्यत्र
व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

९ स्नानविधिः ।

अथ स्नानविधिस्तस्मिन्प्रार्थयान्ने च गृहस्पः कुर्यादेकतरत्र वा प्रातरेव घृता-
चारी यतिस्त्रिपु सवनेषु द्विस्त्रिर्वा वानप्रस्थस्तःप्रातः सह गोमयेन कुर्यान्मृदा मध्यंदि-
ने सायं शुद्धा मिरद्धिर्न प्रातः स्नानात्प्राक्संध्यामुपासीत प्रातरुत्सृष्टं गोमयमन्तरितस्त्वं
संगृह्य म्मिष्टं षोषर्वधश्च संत्यक्तं तीर्थमेत्य घौनपादपाणिमुख आचम्य संध्योक्त-
वदात्माभ्युक्षणादि च कृत्वा द्विराचम्य दर्भपाणिः संयतप्राणः कर्म संकल्प्य गो-
मयं वीक्षितमादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणं मार्गं
प्रणवेन दिक्षु विसिप्योत्तरोत्तरं तीर्थं सिपत्वा मध्यमं मानस्तोक इत्युवाऽमिमृश्य
गन्धद्वाराभित्यनया मूर्धादिसर्वाङ्गमालिप्य प्राङ्गलिर्ब्रह्मं हिरण्यशृङ्गमिति द्वाभ्यामथ
ते हेष्ट इति द्वाभ्यां प्रसन्नाने बृहदर्थेति सूक्तेन प्रार्थ्य हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये
तीर्थं मे देहि याचितः । यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च पनिग्रहः । यन्मे मनसा

वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतम् । तत्र इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु
 पुनः पुनरिति । अथ या. प्रवतो निवत उद्वत इत्येतया तीर्थममिमृश्यावगाह्य स्नातो
 द्विराचम्य मार्जयेदम्नयो यन्त्यध्वभिरित्यष्टामिरापो हिष्ठेति च नवमिरथ तीर्थमद्गु-
 ष्ठेनेमं मे गह्व इत्यृचा त्रिः प्रदक्षिणमालोढ्य प्रकाशपृष्ठमग्नावधमघर्णसूक्तं त्रिरा-
 वर्त्य निमज्जोन्मज्जयाऽऽदित्यमालोक्य द्वादशकृत्व आप्लुत्य पाणिभ्यां शह्रस्वमुद्रया
 योनिमुद्रया वोदकमादाय मूर्ध्नि मुखे बाह्वोरुरसि चाऽऽत्मानं गायत्र्याऽभिषिच्य
 ' त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति ' द्वाभ्यां ' तरस्समंदाषावतीति ' च सूक्तेन
 पुनः स्नायान्मूर्ध्नि चाभिषिञ्चेत्—' तद्विष्णो. परमं पदमग्ने रक्षाणो अंहसो यत्किञ्चेदं
 वरुणदैव्येजने' इत्येता जपेत् । स्नोतोमिमुखं सरित्सु स्नायादन्यत्राऽऽदित्यामिमुखोऽथ
 साक्षताभिरद्भिः प्राङ्मुख उपवीती देवतीर्थेन व्याहृतिमिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादीन्दे-
 वान्सकृन्सकृत्तर्पयित्वाऽधोदङ्मुखो निवीती सयवाभिरद्भिः प्राजापत्येन तीर्थेन
 कृष्णद्वैपायनादीनृषीस्तामिर्व्याहृतिभिर्द्विर्द्विस्तर्पयित्वाऽथ दक्षिणाभिमुखः प्राचीना-
 वीती पितृतीर्थेन सतिलाभिरद्भिर्व्याहृतिभिरेव सोमः पितृमान्यमोऽङ्गिरस्वानग्नि-
 प्वात्ताः कश्यवा इन इत्यादीर्द्विर्द्विस्तर्पयेदेतस्नानाङ्गतर्पणमथ तीरमेत्य दक्षिणाभिमुखः
 प्राचीनावीती ' ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः । ते गृह्णन्तु मया
 दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकामिति ' वस्त्रं निष्पीड्य यज्ञोपवीत्यप उपस्पृश्य परिधानिय-
 मम्युक्ष्य परिधाय द्वितीयं चोत्तरियं पर्युसितं प्रावृत्य द्विराचामेदपोक्तसंख्यामुपासीतेदं
 प्रातःस्नानविधानम् ॥ ९ ॥

१० मध्याह्नस्नानविधिः ।

अथ मध्यंदिने तीर्थमेत्य घौतपाणिपादमुखो द्विराचम्याऽऽयतप्राणः स्नानं संक-
 र्त्वा दर्शपवित्रपाणिः शुचौ देशे खनित्रेण मूर्ध्नि गायत्र्यस्त्रेण खात्वोपरि मृदं चतु-
 रङ्गुलमुद्रात्स्याधस्नानमृदं तथा खात्वा गायत्र्याऽऽदाय गर्तमुद्रासितया मृदा परिपूर्य
 मृदमुपात्ता शुचौ देशे तीरे निधाय गायत्र्या प्रोक्ष्य तच्छिरसा श्रेधा विमज्जयेत्केन
 मूर्ध्नि आ नामेरपरेण चाधस्तादङ्गमनुलिप्याप्स्वाप्लु-य क्षालयित्वाऽऽदित्यं निरीक्ष्य,
 तं ध्यायन्नापादेतमलस्नानमाहुः । अथ तीरे द्विराचम्य तृतीयमस्त्रेणाऽऽदाय
 सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रेषा विमज्ज्य दक्षिणभागमस्त्रेण दिक्षु दशस्रु विनि-
 क्षिप्योत्तरं तीर्थे क्षिप्त्वा तृतीयं गायत्र्याऽभिमन्त्रितमादित्याय दर्शयित्वा तेन
 मूर्ध्नि आ पादाद्गायत्र्या प्रणयेन वा सर्वाङ्गमनुलिप्य सुमित्र्या न आप ओपवयः
 सन्तिवति सृष्टदङ्गिमात्मानमभिषिच्य दुर्मित्र्यास्तस्मै सन्तु योऽम्नान्द्वेष्टि यं च वयं
 द्विष्ण इति मृच्छेपमाद्भिः क्षालेत् । अथ वरुणप्रार्थना । तर्पणान्तेनोक्तेन विविना

स्नानं चास्मिन्प्राग्ब्रह्मयज्ञतर्पणाद्व्यं निर्वाहयेदपुत्रादयो ह्यन्ते तर्प्या इत्येषं स्नान-
विधिः । तदेतदसंमनेऽद्भिरेव कुर्याद्भौमदिनादिषु च न च गृहे मृदा स्नायाञ्च च
शीतोदकेन शीतोष्णोदकेन गृहे स्नायान्मन्त्रविधिं वर्जयेद्बहिर्वा शुचौ देशे सर्व पश्चा-
त्कुर्यादिति ॥ १० ॥

११ मन्त्रस्नानप्रकारः ।

अथाशक्तस्य मन्त्रस्नानं शुचौ देशे शुचिराचान्तः प्राणानाद्यस्य दर्भपाणिः
सव्ये पाणावपः कृत्वा तिस्रभिरापेहिष्ठीयामिः पच्छः प्रणवपूर्वं दर्भोदकैर्मार्जयेत् ।
पादयोर्मूर्ध्नि हृदये मूर्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाथार्धर्षशो मूर्ध्नि हृदये
पादयोर्हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाथ ऋक्शो हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाथ तृचेन मूर्ध्नाति
मार्जयित्वा गायत्र्या दशवाऽभिमन्त्रिता अपः प्रणवेन पीत्वा द्विराचामेदेतन्मन्त्र-
स्नानम् ॥ ११ ॥

१२ वैश्वदेवविधिः ।

अथ वैश्वदेवो दिनस्य प्रारम्भो नात्र पाकयज्ञतन्त्रमग्निमौपासनं पचनं वा परि-
समुह्य पर्युक्ष्याऽऽयतनमलंकृत्य सिद्धं हविष्यमधिश्रित्याद्भिः प्रोक्ष्योदगुह्यास्याग्नेः
प्रस्थग्भेषु निघाय सर्पिपाऽभ्यज्य सव्यं पाणितलं हृदये न्यस्य सकृदवदानेन
पाणिना जुहुयात् । 'सोमाय वनस्पतये' इत्येकाहुतिं 'दिवाचारिभ्यो विश्वभ्यो
देवेभ्यः' इति सर्वभूतानां विशेषणं प्रजापतेरुक्तिरिष्यते प्रधानबलेरुदवपुरपबलि-
स्तदिदमन्नाभावे तण्डुलादिभिः कुर्यादेके चान्ते च परिसमुह्य पर्युक्ष्येदेके नात्र तन्त्र-
मिति पर्युहनोक्षणे अपि न कुर्वन्ति केवलं हुत्वोपतिष्ठन्ते । विश्वेदेवाः सर्वे देवास्तद्दे-
वत्यमितीदं वैश्वदेवम् ॥ १२ ॥

१३ पुष्पाहवाचनाविधिः ।

अथ स्वरितवाचनमृद्धिपूर्तेषु स्वस्त्ययनं वाचयेदित्याचार्य ऋद्धिर्विवाहान्ता
अपत्यसंस्काराः, प्रतिष्ठोद्यापने पूर्तं, तत्तर्भण आद्यन्तयोः कुर्याच्छुचिः स्वलंकृतो
वाचयति तथाभूते सध्वनि मङ्गलसंभारमृति युगान्ब्राह्मणान्प्रशस्तानाचारलक्षणसंप-
न्नानर्ध्यादिभिरमर्थ्य दक्षिणया तोपयेत् । अथ प्राङ्मुखाः प्रशस्ता दर्भपाणयस्ति-
ष्ठेयुस्तद्दक्षिणतो वाचयितोदङ्मुख, संस्कार्या वाचयितुर्दक्षिणपार्श्वमातिष्ठेयुः । अथ
वाचयिता दर्भपाणिरपां पूर्णमुदकुम्भं स्वर्णितं सपल्लवमुखं धृत्वा तिष्ठ-समाहितो
'मनः समाधीयतामिति' ब्राह्मणान्ब्रूयात्समाहितमनसः स्मः' इति ते ब्रूयुः
'प्रसीदन्तु मवन्तः' इति वाचयिता 'प्रसन्ना. स्मः' इतीतरे । अथ ते सर्वे संहृत्य

शान्तः पुष्टतुष्टिर्द्विद्विधमद्युप्यमारोऽयं शिवं कर्म कर्मसमृद्धिर्धर्मसमृद्धिः पुत्र-
समृद्धिर्वेदसमृद्धिः शास्त्रसमृद्धिर्धनधान्यसमृद्धिरिष्टसमृद्धिरित्येतानि पञ्चदश तन्त्रा-
प्युक्तानि तन्नाम्ना कर्मदेवता प्रीयतामिति ब्रूयुः । अथ वाचायिता पूर्ववत्तल्लिङ्गमन्त्रा-
न्पठित्वा त्रिस्त्रिंशद्मध्योच्चस्वरैः पुण्याहं मवन्तो ब्रुवन्तु स्वस्ति मवन्तो ब्रुवन्तु
ऋद्धिं मवन्तो ब्रुवन्तिवति ब्रुथात्तेऽपि तथा प्रत्येकं प्रतिब्रूयुरोमित्यृष्यतामित्यृद्धौ
प्रतिब्रूयुः । अथ प्राङ्मुखमासीनं सामात्यं कर्तारं ब्राह्मणाः सपञ्चदशदर्भपाणयः प्राङ्मु-
खास्तिष्ठयुः शान्तिपवित्राच्छिवाभिर्ऋगिरामिषिञ्चेयुः पुरन्धरो नीराननादि कुर्युः ॥ १३ ॥

१४ स्पण्डिलादि ।

अथ होप्यद्धर्मे किञ्चिदुच्छ्रिता समाऽकृत्रिमा भूमिः स्पण्डिलमुच्यते । तदिपु-
मात्रावरं सर्वतो गोमयेन प्रदक्षिणमुपलिप्य यक्षियशकलमूलेनोच्छिख्य शकलं प्रागग्रं
निधाय स्पण्डिलमस्युक्ष्य शकलमाग्नेय्यां निरस्याप उपशृशेत् । एष आयतनसं-
स्कारः । तत्राग्निं व्याहृतिमिरभ्यात्मानं प्रतिष्ठाप्यान्वादधाति । कर्मसंकरूपपुरः-
सरं द्रव्यदेवताग्रहणाय द्वयोस्तिसृणां वा समिधामभ्याधानमन्वाप्रानम् । अथेध्वा-
बर्हिषी संनह्य दर्भैः प्रादेशमात्रैस्त्रिसंधी त्रिवृतौ रज्जुं कुर्यात्पाणिभ्यां सद्योत्त-
राभ्यां पूर्वं वर्तयेत्ततो दक्षिणोत्तराभ्यामग्नें प्रदक्षिणावृतं रज्जुं कुर्यादेतद्रज्जुकर-
णम् । प्रथमां रज्जुमुदगपामास्तीर्य प्रादेशमात्रं दर्भमुष्टिं छित्वा प्रागग्रं तस्यां
निधाय तथा बर्हिर्द्विरावेष्टयित्वा(वेष्टय) तन्मूलं च द्विरावेष्टय तां प्रथमवेष्टन-
स्याघस्तादन्नयेदेवं द्वितीययेधर्मं सकृदावेष्टय संनह्येदरन्त्यायाम इधमः पञ्चदशदारु-
कस्तदुत्तरं निदेष्यादेतदिध्माबर्हिषोः संनहनम् । अथ सोदकेन पाणिना प्रागुदीच्या
आरभ्य प्रदक्षिणमग्निं त्रिः परिसमुह्य प्रादेशमात्रैर्दर्भैः प्रदक्षिणं प्राच्यादिषु प्रति-
दिशमुत्संसं परिरस्तृणीयादक्षिणोत्तरयोः संधिषु मूलाग्रैराच्छादयेद्द्राविष्ठान्वा
दर्भास्तयोस्तृणीयादुत्तरतः पात्रासादनाय दक्षिणतो ब्रह्मासनाय कांश्चिद्दर्भानास्ती-
र्याग्निं पर्युक्षेदेपोऽग्निस्संस्कारः । अथ तेषु दर्भेषु पात्राणि न्यम्बिष्ठानि द्वंद्वं प्रागग्र-
मुदगपवर्गं प्रयुनक्ति प्रोक्षणपात्रस्रुवौ चमसाज्यपात्रे इध्माबर्हिषीत्याज्यहोमेषु तथा
चरुस्थालीप्रोक्षणपात्रे दर्वास्रुवौ चमसाज्यपात्रे इध्मानर्हिषी चेति दर्वाहोमेषु
प्रोक्षणपात्रमुद्धृत्य पवित्रमन्तर्धापाप अगमिच्य तूर्णी ताः पवित्राभ्यां त्रिरुत्प्य
पात्राण्युत्तानानि कृत्वेधर्मं विस्रस्य पात्राणि तामिराद्रियुगपत्त्रिः प्रोक्षेदेतत्पात्रासाद-
नम् ॥ १४ ॥

१५ अथ सूक्सुवादिसंमार्जनम् ।

अथ चमसं प्रत्यगग्नेर्निधाय ते पवित्रे वन्तर्धायाद्भिः पूरयित्वा गन्वादि

प्रक्षिप्य दक्षिणोत्तराम्यां पाणिभ्यां नासिकान्तमुद्धृत्योत्तरतोऽग्नेर्दग्धेषु निधाय दर्भैः प्रच्छादयेदेत्प्रणीताप्रणयनम् । अथ ते एव पवित्रे प्रागग्नेराज्यपात्रेऽन्तर्घायाऽऽज्यमासिच्य बहिः पारिस्तरणादङ्गारानुदगपोह्य तेष्वाज्यमधिश्चित्योल्मुकेनावज्वाल्य दर्भाग्ने प्रच्छिद्य प्रोक्ष्याऽऽज्ये प्रास्य ज्वलता तेनैवोल्मुकेनाऽऽज्यं त्रिः पारिद्धृत्योल्मुकं निरस्याप उपस्पृश्याऽऽज्यं कर्षन्निवोदगुद्धास्याङ्गारानतिसृज्याऽऽज्यमुत्पूय पवित्रे प्रोक्ष्याग्नौ प्रास्याप उपस्पृशेदेष आज्यसंस्कारः । अथ बर्हिरात्मनोऽग्ने प्रागग्रमास्तीर्य तत्राऽऽज्यमासाद्य सह दर्भैर्दर्वीस्रुवावादायाग्नौ प्रताप्य दर्भा निधाय स्रुवं सव्येन धारयन्दक्षिणेन पाणिना दर्भाग्रैर्विलं प्रागारभ्य प्रादाक्षिप्यं प्रागपवर्गं त्रिः पारिमृज्य तैरेव बिलपृष्ठमम्यात्मं त्रिः संमृज्याथ पृष्ठादारभ्य यावदुपरिविलं दण्डं दर्भमूलैस्त्रिः संमृज्य स्रुवं प्रोक्ष्य प्रताप्योदगाज्याद्बर्हिष्यासाद्योदकस्पृष्टैस्तैरेव दर्भैरेवं दर्वा च संस्कृत्य स्रुवादुदङ् निधाय दर्भान्प्रोक्ष्याग्नौ प्रहरेदेष स्रुकस्रुवसंमार्गः ॥ १९ ॥

१६ ब्रह्मणः पञ्च कर्माणि ।

अथ ब्रह्माऽस्ति चैत्कियेत स प्राक् प्रणीताप्रणयनात्समस्तपाण्यङ्गुष्ठो भुत्वाऽग्नेणाग्निं परीत्य दक्षिणत आस्तीर्णेषु दर्भेषु निरस्तः परावसुरिति तृणमङ्गुष्ठोपकानिष्टाम्यां नैर्ऋत्यां निरस्याप उपस्पृशेदिदमहमर्वावसोः सवने सीदामीत्युदङ्मुख उपविश्य बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदनमाशिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपायेति मन्त्रं ब्रह्मा जपेदपां प्रणयने ब्रह्मजपः प्रणेप्यामीत्यतिसृष्ट ॐ भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिप्रसूतं इति जपित्स्वो प्रणयेत्यतिसृजेत्सर्वदा च यज्ञमना मवेदेके नेच्छन्ति । निरसनमुपवेशनं जपः प्रायश्चित्तहोमः संस्थानपेनोपस्थानं चेति पञ्च कर्माणि ब्रह्मणः ॥ १६ ॥

१७ पार्वणस्यालीपाकः ।

अथ पार्वणस्यालीपाकस्तस्य पौर्णमास्यामारम्भोऽग्निमग्नीषोमौ पौर्णमास्यां देवते अग्निरिन्द्राग्नी चामावास्यायां देवते अपः प्रणीय शूर्पं ब्रीहीनिरु(रु)प्य प्रोक्ष्य प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोल्लखं निधाय तानवहस्य तण्डुलांस्त्रिःफलीकृतांस्त्रिः प्रक्षार्य श्रपयेद्यदि सह श्रपयेच्चरं त्रिहृत्येदममुष्मा इदममुष्मा इत्यमि-मृशेत्सिष्यच्छतं द्विरुपरिष्ठादामिधरयेत्पञ्चावती द्वावती पुरस्तादवद्येदिधमरज्जुं विद्य-स्याग्नौ प्रास्यावाग्भ्योऽस्यतो देवा इदं विष्णुरित्यन्तामिर्वाह्यतितिक्ष्य जुहुयादेताः सर्वाः प्रायश्चित्ताहुतय एता ब्रह्मणा कर्तव्याः परीत्य प्रत्यगुदीच्यामवस्थाप्य जुहुयात् । अथ बर्हिषि पूर्णपात्रं निनीय तामिरद्भिराणे अस्मान्नातरः शुन्ध्यन्तिव-

दमापः प्रवहतेत्येताभ्यां सुमिञ्चया न आप ओषधयः सन्निवत्येतेन चाऽऽत्मानं शिरसि मार्जयेत्संस्कार्यमपि संस्कारकर्मसु । अयाग्निर्मां च म इति संस्थाजपेनोप- निष्ठते । ततो ब्रह्मा च । अथ कर्ताऽग्नेः परिसमूहनपर्युक्षणे कुर्यादेतत्तन्त्रमन्येषाम- स्थालीपाकवत्सुकृतकर्ममन्त्राञ्जुहुयात् ॥ १७ ॥

१८ नित्यमग्न्युपासनम् ।

अथ नित्यमौपासनं तस्य सायमारम्भोऽनस्तमित आदित्ये सायमग्नेः प्रादुष्कर- णमनुदिते प्रातः प्रदोषान्तः सायं होमकालः सङ्गवान्तः प्रातर्नात्र तन्त्रमिष्यतेऽग्निं परिसमुह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्य होम्यमपक्कमुल्मुकेनावज्वाख्य तेनैव त्रिः परिहृत्यो- ल्मुकं निरस्येत्पक्कमुदगङ्गारेष्वधिश्चित्य प्रोक्ष्योदगुद्गास्य तानङ्गारानतिमृजेदेष होम्य- संस्कारः । पयोदधिसर्पिर्धवागूरोदनस्तण्डुलाः सोमस्तैलमापो व्रीहयो यवास्तिला इति होम्यानि तण्डुला निवारश्यामाकयावनाला व्रीहिशालियवगोधूमप्रियङ्गवः स्वरूपेणातिहोम्यास्तिलः स्वरूपेणैव शतं चतुःपष्टिर्वाऽऽहुतिः । व्रीहियवानां तदर्धं तिलानां तदर्धं सर्पिस्तैलं च तिलं च तिलातसीकुसुम्भानां येन प्रथमामेतां जुहुयात्ते- नैव द्वितीयां जुहुयाद्येनैव सायं जुहुयात्तेनैव प्रातः सायंप्रातर्होमौ सायं वा समस्येत् च प्रातः सायंप्रातर्होमौ ॥ १८ ॥

१९ नष्टेऽग्नौ पुनराधानम् ।

अथ पुनराधानमनुगतेऽग्निं शिष्टागारादानीयोक्त्वदुपसमाधाय परिसमुह्य परि- स्तीर्य पर्युक्ष्याऽऽज्यमुत्पूयायाश्चाग्न इत्येकमाज्याहुतिं हुत्वा यथापूर्वं परिचरेदेवमा द्वादशरात्रादत् ऊर्ध्वं विवाहगृहप्रवेशहोमाभ्यामेकतन्त्राभ्यामादध्यात् । तत्र विवा- हाज्याहुतयो लाजाहुतयो गृहप्रवेशाज्याहुतयो हृदयाञ्जनं च भवति । कर्तव्यं लाजा- नावपत्येतत्पुनराधानं नित्यहोममतीत्य मनस्वत्या चतुर्गृहीतं जुहुयात् द्वादशरात्रा- दूर्ध्वं पुनराधानमेव कुर्यात् ॥ १९ ॥

२० अनेकभार्यस्याग्निविचारः ।

अपानिकभार्यस्य यदि पूर्वगृह्याग्नावेवानन्तरो विवाहः स्यात्तेनैव सा तस्य सह प्रथयया घर्माग्निभागिनी भवति । यदि तु लौकिके परिणये तं पृथक्त्वेन परिगृह्य पूर्वगैर्का कुर्यात्तौ पृथगुपसमाधाय पूर्वस्मिन्पूर्वया पत्न्याऽन्वारब्धोऽग्निर्मांले पुरोहि- तमिति सूक्तेन प्रत्यृचं हुत्वोपस्थायायं ते योनिर्कृत्विय इति तं समिधमारोप्य प्रत्य- वरोहेति द्वितीये वरो ह्याज्यमागान्तं . कृत्वोभाभ्यामन्वारब्धोऽग्निर्मांले जुहुयादग्नि-

नाऽग्निः समिध्यते, त्वं ह्यग्ने, अग्निना, पाहि नो अग्न एकयेति तिसृमिरस्तीदमाधि-
पन्थनमिति च तिसृमिरथैनं परिचरेन्मृतामनेन संस्कृत्यान्यया पुनराध्यादथवाऽग्निं
विभज्य तद्भोगेन संस्कर्याद्ब्रह्मीनामप्येवमेवाग्निगोजनं कुर्याद्भोगमिधुनं दक्षिणा ।।२०।।

२१ कन्यावरणादि ।

अथ कन्यावरणं कन्यां परिणेष्यमाणो द्वौ चत्वारोऽष्टौ वरपितुराप्तान्प्रशस्ता-
कारकर्मणोऽनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्था इति प्रहिणुयात्ते तावतीभिः पुरन्ध्रीभिः
सहिता मङ्गलगतीततूर्याम्थां कन्यागृहमेत्य शुभे पीठासने प्राङ्मुखसीनाया दातृ-
ज्ञातिबान्धवोपेतायाः कन्यायाः पाणौ फलं प्रदाय कन्यावरणकाले वृणीरन्नासीनाः
प्रत्यङ्मुख्वा वसिष्ठगोत्रोद्भवायामुष्य प्रपौत्रायामुष्य पौत्रायामुष्य पुत्राय श्रुतशील-
न स्ने वराय वत्सगोत्रोद्भवाममुष्य प्रपौत्रीममुष्य पौत्रीममुष्य पुत्रीं सुशीलानाम्नी-
मिमां कन्यां भार्यात्वाय वृणीमह इति ब्रूयुरथ दाता भार्याज्ञातिबन्धुसमेतो यथोक्त-
मनूय वृणीष्वमिति ब्रूयादेवं त्रिः प्रयुज्य दाता प्रदास्यामीति चोच्चैस्त्रिभूयादथ
ब्राह्मणा उक्तस्वरत्ययनाः शिवा आपः सन्तु सौमनस्यमस्त्वक्षतं चारिष्टं चास्तु
दीर्घमायुः श्रेयः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तिवत्युक्त्वैतद्वः सत्यमस्तिवत्यनूय समानीव
आकूतिः प्रसुग्मन्ताधिय सानस्य ससणीत्येताः पठेयुः पुरन्ध्रः कन्यायै करुणाणा-
न्कुलधर्माचारान्कुर्युः ॥ २१ ॥

२२ विवाहप्रयोगः ।

अथोपयमनं लक्षणयो वरो लक्षणवती कन्यां यवीयसीमसपिण्डामसगोत्रनामवि-
रुद्धसंबन्धामुपयच्छेत्पितृतः सप्तपुरुषं सापिण्डयं मातृतः पञ्चपुरुषं भृगुवत्साङ्गिरसश्च
प्रवरे च एकर्षियोगे सगोत्रा एकर्षियोग इतरे दंपत्योर्मिथः पितृविरुद्धः संबन्धो
यथा भार्यास्वसुर्दुहिता पितृव्यपत्नी स्वसा चेति । केचिन्मातृगोत्रतां च वर्जयित्वा
तदपत्यमसगोत्रं स्यादिति । सुह्यतोऽलंकृतो वरः स्वस्ति वाचयित्वा सहितः
स्वर्चित्तर्वाहणीः पुरन्ध्रीभिर्ज्ञातिबान्धवैः प्रदातिभिर्मङ्गलगीततूर्यघोषाम्थां संबन्धिनो
गृहमेत्य चतुष्पदे सोत्तरच्छदे हरितदर्मास्तीर्णे मद्रपीठे प्राङ्मुख उपवेश्य तस्य पुर-
स्तात्प्रत्यङ्मुखीं मद्रपीठासीनां सुह्यतामलंकृतानामहनवाससं स्रग्विणीं कन्यां पुरस्कृत्य
दाता सामात्य उपवेशेद्वरं विधिवदम्पर्वयेत् । अथ दक्षिणतः पुरोधा उदङ्मुख
उपवेश्य मध्ये प्र गम्रोदगम्रान्दर्भानास्तीर्य तैजसमपां पूर्णं कलशं निधाय व्रीहि-
यवानोप्य गन्धादिभिरलंकृत्य दूर्वापल्लवैर्मुखमवस्तीर्याच्छिद्वाभिर्नृगिमरामिमन्थ-
तामिगद्भिः प्रयोजयेत् । अथ दाता पुण्याहादीनि वाचयित्वा शिवा आपः सन्तु

सौमनस्यमरत्वंक्षतं चारिष्टं चातु दीर्घमायुःस्तु शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु तिथिकर-
णमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्त्वित्युक्त्वा मार्गादिसमेतः कन्यां प्रनिगृह्य वत्सगोत्रोत्पन्नाम-
मुष्य प्रपौत्राणामुष्य पौत्राणामुष्य पुत्रीं सुशीलानाञ्जीमिमां कन्यां वासिष्ठगोत्रोद्भवा-
यामुष्य प्रपौत्राणामुष्य पौत्राणामुष्य पुत्राय श्रुतशिलानाम्नेऽग्नौ वराय संप्रददे
कन्यां प्रतिगृह्णातु भवानिति ब्रुवन्वरस्य पाणौ हिरण्यमुपघाय कलशोदकधारामा-
सिद्धेन्मनसा प्रजापतिः प्रीयतामिति ब्रूयात् । अथ शिरसि पुण्याहाशिषो वाच-
यित्वा दक्षिणेऽसे कन्यामभिमृश्य क इदं कस्मा अदात्कामः कामावादात्कामो
दाता वामः प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमाविश कामेन स्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते वृष्टि-
रसि घोरत्वा ददातु पृथिवीं प्रनिगृह्णात्विति जपित्वा प्रजापतिमनुस्मृत्य घर्मप्रजासि-
द्धयर्थं कन्यां प्रतिगृह्णामीति ब्रूयादेवं त्रिः प्रयुज्य पुरोधा दातृवरौ प्रति ' ऋतस्य
हि शुरुषः सन्ति पूर्वोरिति ' तिस्रो जपित्वैतद्वः सत्यसमृद्धमस्त्विति ब्रूयात् ॥२२॥

२३ परस्परालोकनम् ।

अथानयोर्निरिक्षणं स्वलंकृते वैश्वमनि मङ्गलगीततूर्थनिर्घोषे पूर्वापरारत्नगुच्छितौ
हस्तान्तरालौ शुक्लाङ्गुलाशी कृत्वा मध्ये स्वस्तिं तिरस्करिणीं धारयेयुः । अथ
पूर्वमिनराशौ प्रत्यङ्मुखीं गुडजीरकपाणिं कन्या स्थापयेद्युरपरस्मिन्प्राङ्मुखं तथा मूर्तं
वरं तौ मनसेऽदेवता ध्यायन्तौ तिष्ठन्तौ ब्राह्मणाः सूर्यसूक्तं पठेयुः पुरन्ध्यो मङ्गल-
गीतानि कुर्वुः । अथ ज्योतिर्विंशतिदिष्टे काले प्रविष्टे सद्यस्तिरस्करिणीमुद्गपसार्य
कन्यावरौ परस्परगुडजीरकानवकिरतः परस्परं निरिक्षेयातामभ्रातृन्नीमिति तामासि-
माणो जपत्यघोरचक्षुरपत्स्त्रियेधीति तथेक्षमाणोऽधारया भ्रुवोर्मध्यं दर्भाश्रेण परि-
मृज्य दर्भं निरस्वाप उपसृशेत् । अथ नाक्षत्रा बान्धवाः पुरन्ध्यस्तावाशीर्भिरामि-
नन्दयेयुः ॥ २३ ॥

२४ अक्षतारोपणादि ।

अथानयोर्निरिक्षणं तैजसेन पात्रेण क्षीरमानीय घृतमासिच्यन्धेनार्द्राक्षत-
तण्डुलान् । अथ तथास्थितयोर्वेध्वरयोर्वेधनकृतेतत्कारयेयुरमृतं क्षीरमायुर्वृत्तमरिष्ट-
रक्षता अप एतेषामारोपणमित्यते । वरः प्रक्षालितपाणिर्वध्नाः प्रक्षालितेऽङ्गुली क्षीर-
घृतं पाणिना द्विरुपसृज्य द्विस्तण्डुलान्कन्यालिनाऽऽवधति यथा पूर्वेत ततो द्विरुप-
रिष्टादाभिघारयत्वेवं वरान्जलावन्धस्तण्डुलापूरणं कुर्याद्दाता तयोर्जलयोर्हिरण्यमव-
दघात्यथ वरः कन्याञ्जलौ स्वाङ्गुलिं धारयेद्दाता कन्या तारयतु दक्षिणाः पान्तु
बहु धेयं चास्तु पुण्यं वर्धतां शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्च स्तु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्त्वित्-

त्युक्त्वा कन्यामुक्षिप्य तदञ्जलयक्षतान्वरमूर्धन्यारोपयेद्वरोऽपि तन्मूर्ध्नि स्वाञ्जलयक्ष-
तानारोपयेदेवं त्रिवधुपूर्वं वराञ्जलौ वधुस्तण्डुलपूरणं कुर्यात्तदञ्जलावग्न्योऽथ समारो-
पणं कारयेदिदानीं दाता वराय गोभूमिदासीयानशयनमन्नादिकमनुदानं दद्यात् ।
अथ पुरोधाः कांस्ये पय आसिच्यौदुम्बर्याऽर्द्रया शाखया सपलाशया सहिरण्यपवि-
त्रया सदर्वापवित्रयाऽमिपिञ्चेदञ्जलिहामिर्ऋग्मि । अथ वधुवरौ स्वशेखरपुष्पं क्षीर-
घृतेनाऽऽश्लव्य परस्परतिलकं कुरुतः कण्ठे स्त्रजं चाऽऽमुञ्चतः कौतुकसूत्रं च करे
बध्नीयाताम् । अथ पुरोधास्तयोरुत्तरीयान्तयोः पञ्च पुगफलानि विवाहप्रतरक्षिणं
गणाधिपमनुस्मृत्य गणानां त्वा गणपतिं ह्यामह इत्यातून इन्द्र क्षुमन्तमिति च
वधुवरयोरुत्तरीयान्तौ च नीललोहितं भवतीति बध्नीयात् । अथ दाता समार्यो
वृद्धाः पुरन्ध्वो ज्ञातिबान्धवाश्च क्रमादाशीर्भिरार्द्राक्षतारोपणं कुर्युः ॥ २४ ॥

२५ ऋतुमतीकृत्यादि ।

अथर्तुमत्याः प्राजापत्यमृतौ प्रथमेऽनुकृतेऽहनि सुस्नातयाऽऽन्वारब्धः प्राजाप-
त्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वैता आज्याहुतीर्जुहुयाद्विष्णुयोनिमिति तिस्रो नेजमेषेति
तिस्रः प्रजापते न त्वदित्येकाऽथातो मूर्धन्यप नः शोशुचदधामित्यमिमृश्य याः फलि-
नीया अफला इति जपित्वा वधेन दस्युं ग्रहि चातयस्वेति पङ्क्तिरग्निस्तु विश्रवस्त-
ममिति द्वाभ्यामग्निपुपस्थाय सूर्यो नो दिवस्पातिविति सूक्तेनाऽऽदित्यमुपतिष्ठेत् ।
अथ गर्भलम्पनमृतावनुकूलायां निशि स्वलंकृते सुगन्धवासिते वेश्मनि तथ भूते पर्य-
ङ्कशयने सुस्नातामलंकृतां शुक्लवसनां स्रग्विणीं भार्यां स्वयं तथाभूतः प्रवेश्य दूर्वाः
विष्टाऽधगन्धां वा सूक्ष्मेण वाससा संगृह्योदीर्घातः पतिवतीति द्वाभ्यां स्वाहाका-
रान्ताभ्यामुपयोर्नासाविलयोर्निषिच्य संवेश्य गन्धर्वस्य विश्वावसोर्मुस्तमसीत्युपस्थम-
मिमृश्य विष्णुयोनिं कल्पयतिविति द्व म्हां विह्वय यो गर्भमोषधीनामहं गर्भमदधामो-
षधीप्विति जपित्वोपगच्छेत्प्राणे ते रेतो दधाम्यसावित्यनुप्राणया यथा भूमिरग्निगर्भा
यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्यथा दिशां गर्भं एवं ते गर्भं दधाम्यसाविति हृदय-
ममिमृशेभैक उपगमने मन्त्रविधिमिच्छन्ति न हानेन विचिरसांस्क्रियत इति स ओप-
धीमिनिपेकं कृत्वोपगच्छन्ति ॥ २५ ॥

• २६ जातकर्मदि ।

अथ जातकर्म पुत्रे जाते पुराऽन्यैराद्यम् दक्षिरिन्द्रः प्रजापतिर्विश्वेदेवा ब्रह्मेत्य-
नादेशदेवता ह्यस्या प्राक् सिष्टकृतः सर्पिर्भधुवाशनादि कुर्यात् । एवं निष्कर्मणं
चतुर्थे मास्यापूर्वमाणपक्षे स्वरितं वाचयित्वा सिष्टकृतः प्राक् सुस्नातालंकृतं कुमार-

मादाय सह मार्गज्ञातिबान्धवैः पुरन्ध्रीमिक्ष्व मङ्गलतूर्यनिर्घोषेण गृहानिष्क्रम्य
देवतायतनमेत्य देवतामुपहारेणाम्बुर्चाऽऽशिषो वाचयित्वाऽऽयतनं प्रदक्षिणीकृत्य
गृहमेयात्संबन्धिनो वा गृहं नित्वाऽऽनयेदेवमलप्राशनादावपीच्छायामनादिष्टदेवता
यष्टव्या यष्टव्याः ॥ २६ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

१ ग्रहयज्ञादि ॥

अथ ग्रहयज्ञश्चैत्ययज्ञश्चैत्यमुपयाचितमुच्यते तत्र मवाः शान्तिपुष्टिदा देवता-
श्चैत्याः शान्तिं च खलु पुष्टिं च सर्वे ग्रहाः ममुपयाचन्ते ततश्चैत्या आदित्य इन्दु-
रङ्गारकः सौम्यो गुरुर्भागवः शनैश्चरो राहुः केतुरिति नव ग्रहान्ते हि स्वस्वगत्या
जगदमिगृह्णन्ति तानुदगयनादिषु पुण्यकालेषु यजेत शान्तये सद्य उद्भूतेषु माङ्ग-
र्यादिष्वाम्युदायिक कारिष्यमाणो ग्रहयज्ञं कुर्यादाम्युदायिक हि शान्तिकर्म यदि
तदानुकूल्यकामः काम प्रागम्युदायात्सप्ताहान्तरितात्कुर्यात्तं दशपराहुतीः स्वयमेकः
कुर्याद्दूर्ध्वमापञ्चशतं चत्वार ऋत्विजः स्युराशतं वरमष्टौ नवम आचार्यः स्वयमेव
वा यदि स्वयमाचार्यः स्यात्तद्भागं कल्पविदे दद्यात्तान्निधिवद्वरयित्वाऽर्हयेदाचार्य
आदित्याय जुहुयादितरेभ्य इतरे पूर्वोत्तरतन्त्रमाचार्यः कुर्यात्तदितरेऽन्वारमेरन् ॥ १ ॥

२ ग्रहयज्ञसंपारादि ।

अथास्य संम रा हस्तमात्रावरं चतुरस्रं कुण्डं स्थण्डिलं वा संस्कृत्य तत ईशान्वा
कुण्डवदायता चतुरस्रा चतुरस्रद्वन्द्वगुलोच्छ्रिता निस्तृता त्रिभूमिका ग्रहवेदि कुर्या-
त्तस्यां च शुक्लमीहितण्डुलैः सकर्णिकमष्टदलमम्बुजमुल्लिख्य कार्यकाया दलेषु च
यथास्थानं ग्रहपीठानि स्थापयेदुदीच्या धान्यपीठे तैलजं मृ-मयं वा नवमजुलिप्ता-
लं कृतं शुभमभिषेककुम्भं निषाय प्रसुव आपो महिमा भित्पृचाऽद्भिः पूरयित्वा पञ्चग-
व्यानि पञ्चामृतानि नवपर्वतघातून्नवपवित्रमृदो नवरत्नानि प्रक्षिप्य दूर्वापल्लवैर्मुलमा-
च्छाद्य बह्वयुगमन वेष्टयित्वा समुद्रादीनि पुण्यतीर्थान्वावाह्य कुम्भमभिष्टयान्निष्ठा
वारुणीः पावमानीश्च जपेत् ॥ २ ॥

३ अर्चनाङ्गानि ।

अथार्चनाङ्गानि ताम्रं स्फाटिकं रक्तचन्दनं कुङ्कुमं सुवर्णं तरेव रजतं छोहं

सप्तकं कांस्यमिति नव प्रतिमाद्रव्याणि सुवर्णमेकमेव वा सर्वेषां रक्तचन्दनं मलयजौ देवदारुः कुङ्कुमो मनःशिला शङ्खपिष्टं निलपिष्टं केतकीरजः कस्तूरीति नवानु-
लेपनानि मलयज एक एव वा सर्वेषां रक्तस्रग्ं कुमुदं रक्तकरवीरं पाटलं चम्पकं
कुन्दमिन्दीवरं कृष्णघसूरं तच्चित्रवर्णमिति नव पुष्पाणि रक्तकरवीरमेकमेव वा पुष्पवर्णा
अक्षता अहतवस्त्रयुग्मानि च कन्दरमयूरशिलादशाङ्गसर्जरसा विस्त्रफलं निवासं
कृष्णागुरुजटामासी मधुकमिति नव धूपा गुग्गुलुरेक एव वा सर्पिषा दीपतिलतैलेन
वा हविष्यान्नं पायसं पलाञ्चं गुडान्नं क्षीरोदनो दध्योदनः कृसरान्नमामानं चित्रान्नमिति
नवोपहारास्त्रिवृद्धमेकमेव वा माणिक्यं मौक्तिकं प्रवालं मरकतं पुष्परागो वज्रो
नीलो गोमेदिकं वैदूर्यमिति नव रत्नान्येकमेव वा माणिक्यमर्कः पालाशः खदिरोऽपा-
मार्गोऽश्वत्थ उदुम्बरः शमी दूर्वाः कुशा इति सभिधः सर्वेषां पालाश एक
एव वा ॥ ३ ॥

४ पूजाविधिः ।

अथार्चनमाचार्यः प्राह्मुख उपविश्य समाहितः पुण्याहादि वाचयित्वा कर्म
संकरूप्य ग्रहवेदिपद्मपीठेषु यथास्थानमुक्त्वा ग्रहप्रतिमा स्थापयित्वा दक्षिणवामयोर्-
धिदेवताप्रत्यधिदेवते तदभिमुख्यौ स्थापयेत्तदभावे पुष्पाक्षतादिष्वावाहयेदक्षिरापः
शुभिवी विष्णुरिन्द्र इन्द्राणी प्रजापतिः सर्पा ब्रह्मा च क्रमेण ग्रहाणामधिदेवता ईश्वर
उमा स्कन्दः पुरुषो ब्रह्मेन्द्रो यमः कालश्चित्रगुप्त इति प्रत्यधिदेवता गणपतिं दुर्गा
क्षेत्राधिपतिं वायुमाकाशमश्विनौ कर्मसादुष्यदेवता इमा यथास्त्यग्ं निवेश्य प्राच्या-
दिष्विन्द्रादिलो रुपालाञ्जोरक्षकानावाहयेत्पुष्पाञ्जलिप्रयोगेणाऽऽवाहनमन्त्रैर्नमोन्तैरा-
वाह्य नामभिः क्रमेण दीपान्तानुपचारानुपयेत् ॥ ४ ॥

५ महावाहनमन्त्राः ।

अथाऽऽवाहनमन्त्राः प्रणवमुच्चार्य मगवन्नादिस्य महाधिपते वाश्यपगोत्र कलिङ्ग-
देशेश्वर जपापुष्पोपमाङ्गद्युते द्विभुज पद्मामयहस्त सिन्दूरवर्णांस्वरमाल्यानुलेपनज्वल-
न्माणिक्यरत्नचितसर्वाङ्गामरण मास्कर तेजोनिधे त्रिलोकनकाशक त्रिदेवतामयमूर्ते
नमस्ते संनद्धारणध्वजपताकोपशोभितेन सप्तश्रयवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ-
शिरुद्राश्वा सह पद्मरणिवाया ताम्रप्रतिमां प्राह्मुखीं वर्तुलपीठेऽधिनिष्ठं पूजार्थं
स्थामावाहयामि । मगवन्सोम द्विजाधिपते सुधामयशरीराऽऽश्रेयगोत्र यामुनदेशेश्वर
गोक्षीरघवलाङ्गवान्ने द्विभुज गदावरदानाङ्घ्रिण शुक्लाम्बरमार्यानुलेपन सर्वाङ्गमुक्त-
मौक्तिकापरणरमणीय सर्वोद्योगव्यायक देवतास्थापमूर्ते नमस्ते संनद्धपीठध्वजपता-
कोपशोभिनेन दशमेताश्वर्यवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छाक्षिरमथा च सह

पद्ममेयदलमध्ये स्फटिकप्रतिमां प्रत्यङ्मुखीं चतुरस्रपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाह-
यामि । भगवन्नङ्कारकाम्बाकृते माग्द्वानगोत्रावन्तिदेशेश्वर ज्वालामुखीपमाङ्कद्युते
चतुर्भुज शक्तिशूलगदाखड्गधारिन्ऋत्वाभरमारुह्यानुलेपन प्रवालामरणभूषितसर्वाङ्ग
दुर्धरालोकदीप्ते नमस्ते संनद्धरक्तध्वजपताकोपशोभितेन रक्तमेपरथवाहनेन मेरुं
प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ मूमिस्कन्दाभ्यां सह पद्मदक्षिणदक्षमध्ये रक्तचन्दनप्रतिमां दक्षि-
णामुखीं त्रिकोणपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि । भगवन्सौम्य सौम्याकृते
सर्वज्ञानमयात्रिगोत्र भगवदेशेश्वर कुङ्कुमवर्णाङ्गद्युते चतुर्भुज सङ्गच्छेटकगदावरदा-
नाङ्कित पीताम्बरमारुह्यानुलेपन मरकताभरणाळंकृतसर्वाङ्ग विवृद्धमते नमस्ते संन-
द्धपीतध्वजपताकोपशोभितेन चतुःसिंहरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ विष्णु-
पुरुषाभ्यां सह पद्मेगानदलमध्ये सुवर्णप्रतिमामुदङ्मुखीं बाणाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं
त्वामावाहयामि । भगवन्बृहस्पते समस्तदेवताचार्याऽऽङ्घ्रिसगोत्र सिन्धुदेशेश्वर तप्तसु-
वर्णसदृशाङ्गदीप्ते चतुर्भुज वमण्डलवक्षसुन्नवरदानाङ्कित पीताम्बरमारुह्यानुलेपन पुष्प-
रागमयाभरणरमणीय समस्तविद्याधिपते नमस्ते संनद्धपीतध्वजपताकोपशोभितेन
पीताम्बरमथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेन्द्रब्रह्मभ्यां सह पद्मोत्तरदलमध्ये सुवर्ण-
प्रतिमामुदङ्मुखीं दीर्घचतुरस्रपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि । भगवन् मार्गव
समस्तदैत्यगुरो भार्गवगोत्र भोजकटदेशेश्वर रजतोज्ज्वलाङ्गकान्ते चतुर्भुज दण्डक-
मण्डलवक्षसुन्नवरदानाङ्कित शुक्लमारुह्यानुलेपन वज्रामरणभूषितसर्वाङ्ग समस्तनी-
तिशास्त्रनिपुणमते नमस्ते संनद्धशुक्लध्वजपताकोपशाभितेन शुक्लाश्वरथवाहनसाहितेन
मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेन्द्राणीन्द्राभ्यां सह पद्मपूर्वदलमध्ये रजतप्रतिमां प्राङ्मुखीं
पञ्चकोणपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि । भगवन्शैश्वर मास्करतनय काश्यप
पगोत्र सुराष्ट्रदेशेश्वर वज्रजलनिमाङ्ककान्ते चतुर्भुज चापतूणीरकृपाणामयाङ्कित नीला-
म्बरमारुह्यानुलेन नीलरत्नमूषणाळंकृतसर्वाङ्ग समस्तभुवनभरणामर्षमूर्ते नमस्ते संन-
द्धनीलध्वजपताकोपशोभितेन नीलगृध्ररथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ प्रजा-
पतियमाभ्यां सह पश्चिमदलमध्ये कालायसप्रतिमां प्रत्यङ्मुखीं चापाकारपीठेऽधि-
तिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि । भगवन्राहो रविसोममर्दन सिंहिकानन्दन पैठीनासि-
गोत्र वरुणदेशेश्वर कालमेघसमद्युते व्याघ्रवदन चतुर्भुज खड्गचर्मधर शूलवराङ्कित
कृष्णाम्बरमारुह्यानुलेपन गोमेदकाभरणभूषितसर्वाङ्ग शौर्यनिधे नमस्ते संनद्धकृष्णध्व-
जपताकोपशाभितेन कृष्णसिंहरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ सर्वकालाभ्यां
पद्मनैर्ऋतदलमध्ये सीसकप्रतिमा दक्षिणामुखीं शूर्पाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामा-
वाहयामि । भगवन्केतो वामरूप जैमिनिगोत्र मध्यदेशेश्वर धूम्रवर्णध्वजाकृते

द्विभुज गदावरदाङ्कित चित्राम्बरमाल्यानुलेपन वैदूर्यमयामरणभूषितसर्वाङ्ग चित्रं
शक्ते नमस्ते संनद्धचित्रध्वजपताकोपशोर्मतेन चित्रकपोतवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्व-
न्नागच्छ ब्रह्मचित्रगुह्याभ्यां सह पद्मवयस्यदलमध्ये कांस्यप्रतिमां दक्षिणामूर्त्तिं ध्वजा-
कारपटिऽघितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि ॥ ९ ॥

६ ग्रहाणामधिदेवताप्रत्यधिदेवताः ।

अथ ग्रहाणामधिदेवताप्रत्यधिदेवतावाहनं पिङ्गभ्रूश्मश्रुकेशं पिङ्गाक्षान्नियनमरुण-
वर्णाङ्गं छागस्थं साक्षसूत्रं सप्तार्चिषं शक्तिधरं वरदहस्तद्वयमादित्याधिदेवतामग्निमावा-
हयामि । अथ प्रत्यधिदेवता त्रिलोचनोपेतं पञ्चवक्त्रं वृषारूढं कपालशूलखड्गखट्वा-
ङ्गधारिणं चन्द्रमूर्त्तिं सदाशिवमादित्यप्रत्यधिदेवं स्मरमावाहयामि । स्त्रीरूपधारिणीः
श्वेतवर्णा मकरवाहनाः पाशवल्लशधारिणीमुक्तामरणभूषिताः सोमाधिदेवता अप्
आवाहयामि । अक्षसूत्रकमलदर्पणकमण्डलुधारिणी त्रिदशपूजितां सोमप्रत्यधिदेवतामु-
मामावाहयामि । शुक्लवर्णा दिव्याभरणभूषितां चतुर्भुजा सौम्यवपुषं चण्डांशुसदृशा-
म्बरां रत्नपात्रसस्यपानौषधिपात्रप्रसोपेतकरां चतुर्दिग्न्तगभूषिता पृष्ठगतामङ्गारकाधि-
देवता भूमिमावाहयामि । पण्डुखं शिखण्डकविभूषणं रक्ताम्बरमयूरवाहनं कुक्कुट-
घण्टापताकाशक्त्युपेतं चतुर्भुजमङ्गारकप्रत्यधिदेवतां स्कन्दमावाहयामि । कौमोद-
कीपद्मशङ्खचक्रोपेतं चतुर्भुजं सौम्याधिदेवतां विष्णुमावाहयामि । सौम्यप्रत्यधिदे-
वता विष्णुवत्पुरुषमावाहयामि । चतुर्दन्तगजारूढं वज्राङ्कुशधरं शचीपतिं नाना-
मरणभूषित बृहस्पत्यधिदेवतामिन्द्रमावाहयामि । पद्मासनस्थं जटिलं चतुर्मुखमक्षमा-
ल्लास्रवपुस्तककमण्डलुधारिणं कृष्णाजिनवाससं पार्श्वस्थितहंसं बृहस्पतिप्रत्यधिदेवतां
ब्रह्माणमावाहयामि । संतानमञ्जरीवरदानधरद्विभुजा शुक्राधिदेवतामिन्द्राणीमावाह-
यामि । चतुर्दन्तगजारूढं वज्राङ्कुशधरं शचीपतिं नानामरणभूषितं मार्गवप्रत्यधि-
देवता शक्रमावाहयामि । यज्ञोपवितिनं हंसस्थभेकवक्रमक्षमालास्रवपुस्तककमण्डलुस-
हितं चतुर्भुजं शनैश्वराधिदेवं प्रजापतिमावाहयामि । ईशानिनं दण्डहस्तं रक्तसदृशं
पाशधरं कृष्णवर्णं महिषारूढं सर्वाभरणभूषितं शनैश्वरप्रत्यधिदेवतं यममावाहयामि ।
अक्षसूत्रधरान्कुण्डलाकारपुच्छयुक्ता-कमोगान्ध्रीभेग न्भविणाकारान्नाह्यधिदेवतान्सर्पा-
नावाहयामि । करालवदनं नित्यभीषणं पाशटण्डधरं सर्पवृश्चिकरोमाणं राहुप्रत्यधिदे-
वतां बालमावाहयामि । पद्मासनस्थं जटिलं चतुर्मुखमक्षमं लस्रवपुस्तकमण्डलुधरं
कृष्णाजिनवाससं पार्श्वस्थितहंसं केत्वाधिदेवता ब्रह्माणमावाहयामि । उदीच्यवेपथरं
सौत्तरदर्शनं लेखनीपत्रोपेतं द्विभुजं वेदुप्रत्यधिदेवता चित्रगुह्याव हयामि । ६ ॥

७ क्रतुसाहुण्यदेवतावाहनादि ।

अथ साहुण्यदेवतावाहनं वायुप्रदेशे सर्वत्र सप्रणव्याहृतिपूर्वकं त्रिनेत्रं गजाननं
 नागयज्ञोपवीतिनं चन्द्रधरं दन्ताक्षमालापरशुमोदकोपेतं चतुर्भुजं विनायकमावाह-
 यामि । तत उत्तरतः शक्तिबाणशूलखड्गचक्रचन्द्रबिम्बखेटकपालपरशुकण्टकोपेतद-
 श्चमुजां सिंहारूढां दुर्गाख्यदैत्यासुरहारिणीं दुर्गामावाहयामि । इयामवर्णं त्रिलोचन-
 मूर्ध्वकेशं सुदंष्ट्रं भ्रुकुटीकुटिलाननं नूपुरालंकृताङ्घ्रिं सर्पमेखलया युतं सर्पाङ्गमति-
 क्रुद्धं क्षुद्रघण्टाचक्रगुल्फावलम्बिकरोटिकाभालाधारिणमुरगकौपीनं चन्द्रमौलिं दाक्षि-
 णहस्तैः शूलवेतालखड्गदुन्दुभिदधानं वामहस्तैः कपालघण्टाचर्मचापं दधानं भीमं
 दिग्वासममितद्युतिं क्षेत्रपालमावाहयामि । धावद्धारिणपृष्ठगतं ध्वजवरदानधा-
 रिणं धूमवर्णं वायुमावाहयामि । नीलोत्पलामं नीलाम्बरधारिणं चन्द्रा-
 ङ्कोपेतं द्विभुजं खेटमाकाशगणाहयामि । प्रत्येकमौपधिपुस्तकोपेतदक्षिणवाम-
 हस्तावन्योन्यसंयुक्तदेहावेकस्य दक्षिणपार्श्वे परस्य वामपार्श्वे रत्नमाण्डवाशुक्लाम्बर-
 धारिणार्ययुग्मोपेतौ देवौ मिषजावश्विनावावाहयामि । अथ क्रतुसंरक्षकेन्द्रादिलोकपा-
 दावाहनम्—स्वर्णवर्णं सहस्राक्षमैरावतवाहनं वज्रधाणिं शर्चाप्रियामिन्द्रमावाहयामि ।
 अरणवर्णं त्रिनेत्रं साक्षसूत्रं सप्तार्चिपं शक्तिधरं वरदहस्तद्वययुग्ममग्निमावाहयामि ।
 रक्तवर्णं दण्डधरं पाशहस्तं महिषवाहनं स्वाहाप्रियं यममावाहयामि । नीलवर्णं
 खड्गचर्मधरमूर्ध्वकेशं नरवाहनं कालिकाप्रियं निर्ऋतिमावाहयामि । रक्तमूषणं
 नागपाशधरं मकरवाहनं पद्मिनीप्रियं सुवर्णवर्णं वरुणमावाहयामि । स्वर्णवर्णं निषी-
 श्वरं कुन्तपाणिमश्ववाहनं चित्रिणीप्रियं कुबेरमावाहयामि । शुद्धस्फटिकवर्णं वरदा-
 मन्दशूलाक्षसूत्रधरं वृषवाहनं गौरीप्रियमशिानमावाहयामीति पूर्ववत्पूजयेत् ॥ ७ ॥

८ अन्युपधानादि ।

अथाग्निमुपसमाधायान्वाधानाद्याज्यभागन्तं कृत्वा सहर्त्विग्भिः समिधर्वाज्यानि
 प्रत्येकं शतैकावराभिः सहस्रपरामिराहुतिभिर्निमित्तशक्त्यपेक्षया जुहुयात्प्रधानदशां-
 शेन पार्श्वदेवतयोस्तदधेनेतरेषां स्वाहान्तैर्नाभिर्होमस्तत्तल्लिङ्गमन्त्रैर्वा सवृदवदानेन
 चरुहोमः पाणिना प्रमूतास्त्रिंशश्च व्याहृतिमिर्हृत्वा भाक् स्त्रिंशुकृतो ग्रहाणां घण्टा-
 दिशब्दैरुपहारानुपगृह्य सपुण्याणि रत्नानि निवेदयेदभावे सुवर्णपुण्याणि वा ।
 तालमस्कृत्य प्रसीदन्तु भवन्त इति प्रसाद्य होमं समापयेत्स यदि मन्त्रैरिष्टस्त-
 दैते मन्त्रा भवन्त्याकृष्णेन रजसा वर्तमानः, आप्यायस्व समेद्वृते, अग्निर्मुर्धा दिवः
 ककुत्, उद्वृष्टवध्वं भ्रमनसः सत्तायः, वृहस्पते अतियदयो अर्हातू, शुक्रन्ते

अन्यद्यजतन्ते अन्यत्, शमशिराग्निभिः करत्, कयानश्चित्र आमुवत्, केतुं कृष्व-
 ल्लकेतव इति ग्रहाणाम् । अग्निं दूतं वृणीमहे, अप्सु मे सोमो अब्रवीत्, स्योना पृथिवि
 मवा, इदं विष्णुर्विचक्रमे, इन्द्रश्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि, इन्द्राणीमासु न.रीषु, प्रजा-
 पतेन त्वदेतान्य०, आरुङ्क्षौः पृश्निरकर्मात्, ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादित्यविदेवतानाम् ।
 ज्यम्बकं यजामहे, गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षती, कुमारश्चित्पतरं वन्दमानम् । सहस्र-
 शीर्षा पुरुष, ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनजिम, इन्द्रमिद्देवतातये, यमाय सोमं सुनुत,
 प्ररं मृत्यो अनुपरोहि पन्थाम् । सचित्रचित्रं चितयन्तमग्ने, इति प्रत्याघिदेवतानाम् । आतून
 इन्द्र क्षुमन्तम्, जातवेदसे सुनवाम सोमम्, क्षेत्रस्य पतिना वयम्, क्राणाशिशुर्भेहीनाम्,
 आदित्प्रत्नस्य रेतसः, अश्विनावर्तिरस्मदेतीत्येतत्साद्गुण्यदेवतानाम् । इन्द्रं वो विश्वत-
 स्पति, अग्निमीळे पुरोहितम्, यमाय सोमं सुनुत, मोषुणः परापरा, उदुत्तमं मुमु-
 ग्निनः, तव वायवृतस्पते, त्वं नः सोम विश्वतः, कद्रुद्राय प्रचेतस इति लोकपा-
 ष्टानाम् ॥ ८ ॥

९ यजमानाभिषेका ।

अथ यजमानाभिषेको ग्रहवेदेः प्रागुदीच्यां शुचौ देशे समृष्टालंक्रुते प्राक्प्रवणे चतु-
 ष्पादं दीर्घं चतुर्भुजं सोत्तरच्छदं पीठं निधाय तत्रोदगग्रानमूलान्हरितदर्मानास्तीर्थ
 प्राङ्मुखं कर्तारं सामात्यमुपवेश्याऽऽचार्यः सहर्तिवामिरभिषेककुम्भमादाय प्रत्यङ्मु-
 खस्तिष्ठन्नौदुम्बराऽऽर्द्रया शाखया सपलाशया हिरण्मर्या सकुशदूर्वयाऽन्तर्थाय
 कुम्भोदकपृषद्विरमिपिञ्चेत् । अठ्लिङ्गाभिर्वारुणीभिः पावमानीभिः, अन्यामिश्च शान्ति-
 पवित्रालिङ्गाभिर्ग्रहाभिषेकमन्त्रैः समुद्रज्येष्ठा इति सूक्तेन सुरास्त्वामिति सूक्तेन ('स्तो-
 त्रेण) च धीसूक्तेनेमा आपः शिवतमा इत्यृचेन देवस्य त्वेति च यजुषा भूर्भुवः
 स्वरिति च व्याहृतिमिरमिपिक्तस्तेभ्यो ग्रहोक्तां दक्षिणां दद्यात्सा गौः शङ्खो रक्तोऽ-
 नङ्गान्धिरण्यं पीतं वासः श्वेताश्वः कृष्णा गौः काष्णायसं हस्ती छागो वेति हीनां
 पुनर्हिरण्येन संमितां कुर्यात् । अभावे सर्वेषां हिरण्यमेव वा तुष्टिकरं दद्याद्द्वि-
 गुणमाचार्याः । अथ घृताग्नेन ब्राह्मणान्मोनयित्वा शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्त्विति
 वाचयेत् । संबन्धिज्ञानिबान्धवांश्च तोषयेदेष ग्रहयज्ञः सर्वानिष्टशमनः सर्वपुष्टिकरः,
 सर्वापीष्टकरस्तस्मादेवं विभववान्निशेषतः कुर्यात् । अविमवः शान्तिपुष्टिकापो यथो-
 पपत्तिं कुर्यात् ॥ ९ ॥

१० होमविधानादिप्रयोगः ।

अथ होमोऽहरहश्चैत्ययज्ञो गृहस्थो ह्यहरहरिष्टान्देवानिष्ट्वाऽग्नीष्टार्थीश्चिनोति तस्य

तेऽहरहश्चैत्यास्ते गणपतिर्वा स्कन्दो वा सूर्यो वा सरस्वती वा गौरी वा गौरीप-
तिर्वा श्रीपतिर्वा श्रीर्वाऽन्यो वा योऽभिमतस्त एव यथारुचि समप्ता वेज्यन्ते केचि-
द्गणपतिमादित्यं शक्तिमच्युतं शिवं पञ्चकमेव वाऽहरहर्यजन्ते । तानप्सु वाऽग्नौ वा सूर्ये
वा स्वहृदये वा स्थण्डिले वा प्रतिमासु वा यजेत प्रतिमास्वस्त्याणिकामु नाऽऽवाहनवि-
सर्जने भवतः स्वाकृतिषु हि शस्तासु देवता नित्यं संनिहिता इत्यस्मिरायां विकल्पः
स्थण्डिले तूमयं भवतु प्रतिमां प्राङ्मुखीमुदङ्मुखी यजेताऽन्यत्र प्राङ्मुखः संपृतसं-
मारो यजनमवनमेत्प द्वादेशे स्थित्वा हस्ततालत्रयेणापसर्पन्तु ये भूता ये भूता
भूमिसंस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञयेति विघ्नानुद्वास्य पविश्य
येभ्यो माता मधुमत्पिबन्वते पय एवापिन्ने विश्वदेवाय वृष्ण इति जपित्वा शुचावाप्तने
पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता । त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु
चाऽऽमनमित्युपविश्याऽऽचम्याऽऽपतप्राणः संकल्प्य शुचिशृङ्गादिपात्रमद्भिः प्रणवेन
पूरयित्वा गन्धाक्षतपुष्पाणि प्रक्षिप्य सावित्र्याऽभिमन्त्र्य तथिर्न्यावाह्याभ्यर्च्य पवित्र-
पुष्पाणि तदुदकेनाऽऽपोहिधीयामिरात्मनमायतनं यजनाङ्गानि चाभ्युक्ष्य क्रियाङ्कोद-
ककुम्भं गन्धादिभिरभ्यर्च्य, तेनोदकेनाबर्षान्कुर्वीत नभोन्तनाम्ना तल्लिङ्गमन्त्रेण वा
क्रमेणोपचारान्दद्यात्पुत्रोदकेन पादमर्ध्यं च पात्रान्तरेण सगन्धाक्षतकुसुमान्दद्यादा-
वाहनमासनं पाद्यमर्ध्यमाचमनीयं स्नानमाचमनं दध्नामाचमनमुर्विताचमनं गन्ध-
पुष्पाणि धूपं दीपं नैवेद्यं पानार्थं जलमुत्तरमाचनीयं मुखवासं स्तोत्रं प्रणामं दक्षिणां
विसर्जनं च कुर्यात् । असंपन्नो मनसा संपादयेद्वाचमनं न पृथगुपचारः । प्रणामस्तो-
त्राङ्कं दक्षिणादि विसर्जनाङ्गम् । अथ मन्त्राः । गणानां त्वा गणपतिं हवामह इति
गणपतेः, कुमारश्चित्पितरं वन्दमानमिति स्कन्दस्य, आशृष्णेन रजसा वर्तमान
इत्यादित्यस्य, पावका नः सरस्वतीति सरस्वत्याः, जातवेदसे सुनवाम सोममिति
शक्तेः, त्र्यम्बकं यजामह इति रुद्रस्य, गन्धद्वारामिति श्रियः, इदं विष्णुर्विक्रम
इति विष्णोः । एवं षोडशेमानुपचारान्पैरपेणैव सूक्तेन प्रत्येकं सर्वत्रैव प्रयुज्यन्तेऽन्ये
सावित्र्या वा जातवेदस्यथा वा प्राजापत्या व्याहृत्या वा प्रणवेनैव वा कुर्वन्ति स
एष देवयज्ञोऽहरहर्गोदानसंमितः सर्वाभीष्टप्रदः स्वर्गोऽपवर्ग्यश्च तस्मादेवमहरहः
कुर्वीत तमेन वैश्वदेवं हुतशेषेण पृथगक्षेन वा कुर्यान्नास्य शेषेण वैश्वदेवं कुर्यात् ।
अथान्य शेषेण गृहदेवताना बलिर्द्वारे पितामहाय प्रकीडे रुद्राय, अथ गृहे प्राच्यां
दिशि प्रतिदिशं सनवग्रहायेन्द्राय बलभद्राय यमविष्णुभ्यां स्कन्दवरुणाभ्यां सोम-
सूर्याभ्यामग्निभ्यां वसुभ्यो नक्षत्रेभ्योऽथ मध्ये वास्तोष्पतये ब्रह्मणेऽथ प्रागादिमिति-
मूलेषु सिद्धये वृद्धये श्रियै कीर्त्यै वरुणाग्नेदधानेऽग्निभ्यां हृषदुःखयोर्धाशृथिर्वी-

म्याभुल्लुल्लमुसल्लयोरथ निष्क्रम्य भूमावप आसिच्य श्वचाण्टालंनितवायस्येभ्योऽन्नं
भूमौ विकिरेत् । ये मृताः प्रचरन्ति दिवा बलिमिच्छन्तो विद्दस्य प्रेष्टाः । तेष्यो
बलिं पुष्टिकामो हरामि माये पुष्टिं पुष्टिपतिर्ददात्विति रात्रौ चैन्नकं वा बलिमिति
ब्रूयादथ प्रक्षालितपादपाणिराचम्य गृहं प्रविशेत् ' शान्ता पृथिवी शिवमन्तारिसं
द्यौर्नो देव्यभयं नो अस्तु । शिवा दिशः प्रदिश उद्दिशो न आपो विद्युतः
परिपान्तुं विश्वत इति जापित्वाऽन्यानि च स्वस्त्यनानि ततो मनुष्ययज्ञपूर्वकं
भुञ्जीत ॥ १० ॥

११ भोजनमकारः ।

अथ भोजनविधिरार्द्रपादपाणिराचान्तः शुचौ देशे प्राङ्मुखः प्रत्यङ्मुखो वाप-
विश्य मस्मना वारिणा वा हस्तमात्रे चरुरस्त्रमण्डले पात्रस्थमन्नं प्रणवव्याहृतिपूर्वया
सावित्र्याऽभ्युक्ष्य स्वादोपितो मयोपितो इत्यभिमन्त्र्य सत्यं त्वत्तेन पारिषिञ्चामीति
दिवा परिषिञ्चेदन्तं त्वा सत्येन पारिषिञ्चामीति रात्रावथ दक्षिणतो भुवि मूतये भुव-
नपतये मृताना पतय इति नमोन्तैः प्राक्संस्थं प्रत्यक्संस्थं वा बलिं विकीर्य हस्तं
प्रक्षाल्य समाहितोऽमृतोपस्तरणमसीत्पः प्राश्य सव्येन पाणिना पात्रमालभ्य
तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः प्राणाय मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरुपानाय कनिष्ठिकागामिकाङ्गुष्ठै
र्व्यानाय कनिष्ठिकातर्जनीङ्गुष्ठैरुदानाय सर्वाङ्गुलीभिः समानाय च मुखे जुहुया
त्सर्वाभिरेव वा सर्वेभ्यो जुहुयादेवं वाग्यतो भुक्त्वाऽमृतपिधानमसीत्यापिषां
प्राश्य शोषितमुखपादपाणिर्द्विराचामेदेवं भुञ्जानोऽग्निहोत्रफलमश्नुते बलपुष्टिमान्म-
षति सर्वमायुरेति ॥ ११ ॥

१२ शयनादिविधिः ।

अथास्तमिते सायंसंध्यामुक्त्वदुपास्य होमवैश्वदेवगृहचर्यातिथ्यवर्चनानि कृत्वा
पदि दिवोदितकर्माण्यकृतानि यावत्प्रहरं यामिन्यास्तावत्क्रमेण सर्वाणि सौरं वर्ज-
यित्वा कुर्यादाकृष्णाययेवार्थं दद्यादिति विशेषोऽष्टमी चतुर्दशी मानुवारं श्राद्धदिनं
तत्पूर्वदिनं च वर्जयित्वाऽवशिष्टरात्रिषु नियमेनामात्यैः परिवृतो लघु भोजनं कृत्वा
पान्या सह ताम्बूलादिसेवनं कृत्वा संध्यायां शून्गालये इमशाने चैकवृत्ते चतु-
ष्पथे शिवमातृकायक्षनागस्कन्दभैरवाद्युग्रदेवगृहेषु घान्यगोदेवविप्राशिरूपाणामुपारि
वाऽशुचौ देशेऽशुचिरार्द्रवस्त्रपादो ननग्नः शयनं कुर्यात् । रात्रीव्यख्यदायतीति सूक्तं
जापित्वा प्राक्सिरा दक्षिणतः[शिरा वा]शिरो वेद्यित्वा देवतां नत्वा स्मरणं च कृत्वा
भुजपदपुण्ड्रमुदकपात्रं च रुच्यनसमीपे निधाय प्रक्षालितपादः रुच्यं कुर्यात् । प्रदोष-

परयामौ निद्रयाऽतिक्रम्याथ प्रमात इष्टदेवतां मनसा नत्वा तदहःकृत्यं स्मृत्वा धर्म-
शास्त्रोक्तविधिना मूत्रपुरीषोत्सर्गादि कुर्यात् ॥ १२ ॥

१३ श्राद्धविधिः ।

अथ श्राद्धानि । तान्वष्टौ । पूर्वद्यु.पार्वणमष्टम्यन्वष्टक्यं मासिमासि काम्य-
मान्युदायिकमेकोद्दिष्टं पार्वणं चेति । पर्वमाव.स्या तत्र भवं पार्वणम् । तदाहिताग्निः
पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा करोत्यनाहिताग्निस्तु तदितरेण व्यतिपज्यते यथाऽऽदौ पिण्ड-
पितृयज्ञो यावदधिष्माधानादथ पार्वणं ब्राह्मणपञ्चौचायाच्छादनान्तं पुनः पितृयज्ञ
आ मेक्षणानुप्रहरणात्पुनः पार्वणमा तृप्तिज्ञानादधोमयशेषं क्रमेण समापयेदित्येष
व्यतिपङ्क्तमिममुदाहारिष्याथः पितृयज्ञेऽपराह्णेऽग्निमुपसमाधाय, तस्यैकमुल्मुकं प्राक्-
दक्षिणा प्रणयेथे रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परा पुरो
निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टालोकात्प्रणुदात्वस्मादिति सोऽग्निरतिपणीतो भवति । तद्यो-
पसमाधायोमौ प्राक्दक्षिणामेर्द्धर्मैः पारिस्तृणीयात्सर्वकर्मणिह प्राग्दक्षिणां गमयेत् ।
अधोवासनाग्नेः प्रागुदकपत्पत्रा प्राग्दक्षिणाःप्रान्दर्भानास्तीर्थैकैकशः पात्राणि प्रयुनक्ति-
चरुस्थालीं शूर्पं स्फपमुल्ललं मुसलं स्रुवं ध्रुवं कृष्णाजिनं सकृदाच्छिन्नमिध्मं
मेक्षणं कमण्डलुमिति दक्षिणतो व्रीहिशकटं भवति । शूर्पं स्थालीं प्रगृह्य दक्षि-
णतः शकटमारुह्य स्थालीं व्रीहिभिः पूरयित्वा, शूर्पं निमृज्य शूर्पपतितान्शकटे
प्रास्य स्थालींस्थान्कृष्णाजिन उल्ललं कृत्वा पत्न्यवह्न्यादविवेचमवहतान्सकृत्प्र-
क्षालयौवासने श्रपयेत् । अर्धागतिपणीतात्स्फयेन प्राग्दक्षिणायता छेत्तामपहता असुरा
रक्षांसि वेदिपद् इत्युल्लिख्य तामभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नेन बर्हिषाऽवस्तीर्थं विछीना-
नुत्पूनमाज्यं दक्षिणतो निधाय स्रुवेण स्थालीपाकमभिघापोदगुद्वास्य प्रत्यगतिपणी-
तादासाय दक्षिणतोऽभ्यञ्जनाञ्जनकाशिपूपवर्णानि, चैतदन्तं पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा
पार्वणमारभेत ॥ १३ ॥

१४ ब्राह्मणसंख्यानियमादि ।

अथ हविरर्हान्ब्राह्मणान्देवे द्वौ श्रीन्पिञ्च एकैकं वोमयश्च शक्वावेकस्याने-
कान्वा काले निमन्त्रितान्स्वागतेनामिपूज्य प्राच्यां शुचौ गृह्याजिरे गोमयाम्मसा
चक्षुरस्त्रमुत्तरं वर्द्धलं दक्षिणे मण्डलद्वयमुल्लिख्य प्राग्प्रान्दर्भान्स्ववानुत्तरेणास्य दक्षि-
णाप्रान्ततिलानितरत्रोमे अम्यर्च्यं ब्राह्मणा यथोद्देशं यथावयः पिञ्चे ज्यायांसो देवे
कनीर्वास उमयश्च दक्षिणेन विनियुज्याथ प्रत्यङ्मुख उत्तरे मण्डले देवनिघुक्तयोर्थ-
वाम्मसा पाद्यं दत्त्वा शुद्धेन शनोदेव्या परान्त्वक्षाल्य दक्षिणे चेतरेषां प्राचीना-

वीतीं तिलाम्मसा पाद्यं दत्त्वा तथैव क्षालयेत् । अथ तानुदग्धिराचान्तानुद्विष्टरूपा-
 न्ध्यायन्यपरिश्रिते दक्षिणप्रवण उपलिप्ते गृहे देवे प्राङ्मुखानुदगमवर्गं दक्षिणतः पित्र्य
 उदङ्मुखान्प्रागवर्गानुपवेद्याऽऽचान्तो यज्ञोपवीतीं प्राणानायस्य कर्म संकरूप्य देवे
 सर्वमुपचारमुदङ्मुखो यज्ञोपवीतीं प्रदक्षिणं कुर्यात्पित्र्ये प्राग्दक्षिणामुलः प्राचीनावीतीं
 प्रसव्यमथ निलहस्तः 'अपहता असुरा रक्षासि पिशाचा ये क्षयन्ति पृथिवीमनु ॥ अ-
 न्यत्रेतोऽगच्छन्तु यत्रैतेषां गतं मनः' इति । सर्वतः तिलैरवकीर्णैर्द्विरतामवर उत्परा-नः इति ।
 नपिर्त्वा दर्भाम्मसाऽऽचान्यम्युक्ष्य गयायां जनार्दनं वस्वादिरूपान्पितृंश्च ध्यात्वाऽथ
 प्रथमं देवे ब्राह्मणहस्तयोरपो दत्त्वा युत्मानृजुःप्राग्गान्दर्भान्दिश्वेषां देवानामिदमा-
 सनमित्येकैकस्थाने दक्षिणतः प्रदायापो दद्यात् । एवं सर्वोपचारोऽवाचनयोरपो
 दद्यात् । अयाम्युसितायाः भुवि प्राग्गान्दर्भान्तीर्थं तेषु न्यग्निरुच्छं पात्रमासाद्यो-
 च्छानयित्वा तस्मिन्प्राग्ने दर्भयुमान्तर्हिते अप आसिच्य, शं नो देव्या अनुमन्व्य,
 'यथोऽसि धान्यराजो वा वाहणो मधुसंयुतः । निर्णोदः सर्वपापाना पवित्र-
 मृषिभिः स्मृतमिति' यवानोप्य गन्धादीनि च क्षिप्त्वा देवपात्रं संपन्नमित्यमिमृश्य
 यवहस्तो विश्वान्देवानावाहायिष्यामीत्युक्त्वा ताम्यामात्राद्भ्येत्युक्ते ' विश्वेदेवास
 आगतेति' पादादिमूर्धान्तं स्वयसंस्थितयोर्विवानवकीर्य ' आगच्छन्तु महामागा
 विश्वेदेवा महाबलाः । ये अत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते' इत्युपस्थाय
 स्वाहाध्यां इत्यर्धमुपयोः सकृन्नवेद्याथ प्रत्येकं प्रथममन्वा अपो दत्त्वाऽऽध्यादध्वमा-
 दायेदं वे अर्धमिति दत्त्वा ' या दिव्या आपः पयसा संवभृश्या अन्तरिक्ष्या
 उत पार्थिवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः शिवाः शं स्योना भवन्तु'
 इत्यनुमन्व्येवं द्वितीयस्यापि शेषं दत्त्वाऽनुमन्व्य गन्धुप्पघूपदीपानुमयोर्द्विदत्त्वाऽऽ-
 च्छादनं दद्यात् । अथार्धनविधेः संपूर्णता वाचयित्वा पित्रर्चनायामनुज्ञातः प्राची-
 नावीतीं प्राग्दक्षिणामिमुलः पित्रर्चनं कुर्यात् ॥ १४ ॥

१-१ गन्धाद्युपचारः पिण्डपितृयज्ञान्तं कर्म च ।

पिता पितामहः प्रपितामह इति त्रयस्तेषां प्रत्येकमेकं द्वौ बहुवद्वा निर्देशं
 कुर्यात् । अपो दत्त्वा दर्भान्द्विगुणमुज्ञानयुग्मान्दक्षिणाम्भानेवंगोत्रनामरूपाणां पितृ-
 णामिदमासनमित्येवमासनेषु सव्यतो दद्यादुक्तमपोदानम् । अथ भुवमम्युक्ष्य दक्षि-
 णाम्भान्तीर्थं श्रीणि तैजसाश्मधुन्मयानि पात्राण्यथाव एकद्रव्याणि वा
 न्यञ्जलानि प्राग्दक्षिणपवर्गं निधायोत्तानानि कृत्वा, तेषु तेष्वयुग्मदर्भान्तर्हितेष्वप
 आसिच्य श्रीण्यपि सकृच्छं नो देवीरित्यनुमन्व्य ' तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोस्ये

देवानिर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्तः स्वघया पितृनिमाञ्छीकान्त्रीणयाहि नः स्वघा नमः ।
इति पृथक्प्रपु तिलानोप्य गन्धादीन्निष्पत्त्वा पितृपात्रं सपन्नमित्येवं तानि यथालिङ्ग-
मभिमृश्य तिलहस्तो यथालिङ्गं पितृन्पितामहान्प्रपितामहानावाहायेष्यतीत्युक्त्वा,
तेरावाहयेत्युक्ते मूर्धादिपादान्तं दक्षिणाङ्गसंस्थमेकैकस्मिन्नुशन्तस्त्वा निधीमहीति
तिलानवकीर्य 'आयन्तु न. पितरः सोम्यासः' इत्युपस्थायाधोपवीती स्वघा अर्घ्या
इति पूर्वमर्घ्यं निवेद्यान्या अपो दत्त्वा सशेषमर्घ्यमादास्य दक्षिणेन पाणिना सव्योप-
पगृहीतेन 'पितरिदं ते अर्घ्यं पितामहेदं ते अर्घ्यं प्रपितामहेदं ते अर्घ्यम्' इति
पितृतीर्थेन दत्त्वा प्रत्येकम् 'या दिव्या आपः' इत्यनुमन्त्रयेत् । उभयत्रैकैक-
ब्राह्मणपक्षे दैवे सर्वमर्घ्यमेकस्मै दद्यात्पिष्ये त्रीण्यपि पात्राण्येकस्मै निवेद्य पुनर-
न्याब्दानपूर्वं त्रीण्यपि तस्मा एव दद्यात् । अथैकस्यैकस्यानेकपक्षे यावन्त एकै-
कस्य तेभ्यस्तेभ्य एकैकं तत्पात्रं सञ्चलिवेद्याभ्युर्मेकैकं तावद्वा विगृह्य दद्यान्नतु प्रत्येकं
पात्राणि कुर्यात् । अथेतरार्धशेषानाद्यपात्रार्धशेषे च निनीय तामिराञ्चि. पुत्र-
कामो मुखमनाक्ति तत्पात्रं शुचौ देशे 'पितृभ्यः स्थानमसि' इति निघाय
पितामहार्धपात्रेण निदध्यात् । न्युठजं वा तत्कुर्यात् । अथ प्राचीनावीती गन्धा-
द्याच्छादनान्तं दत्त्वाऽर्चनविधेः संपूर्णता वाचयेदेवमेतत्पार्वणस्य कृत्वा पुनरनन्तरं
पिण्डपितृयज्ञं कुर्यात् ॥ १५ ॥

१६ अग्नौकरणादिकर्म ।

अथ स्थालीपाकादन्नमुद्धृत्य घृतेनाक्त्वाऽग्नौ करिष्यामीति पृष्ट्वा क्रियतामि-
त्युक्तेऽतिप्रणीतेऽग्नाविधममुपसमाधाय मेषणेनाऽऽदायावदानसंपदा जुहुयात् ।
'सोमाय पितृमते स्वघा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वघा नमः' इति स्वाहाकारेणावा-
पर्वैर्मग्निं यज्ञोपवीती मेषणमनुप्रहरेदित्येतावत्पिण्डपितृयज्ञस्याथ पुनः पार्वणस्यः श्लो-
जनाशयेषु दैवे चतुरस्रे मण्डले पिष्ये वृत्तानि गोमयेनोपलिप्य सयवान्प्रतिष्ठाश्च
दर्मान्प्रास्य तेषु दैवे सौवर्णं पिष्ये राजतान्यमावे तदवसृष्टानि तैजसानि वा
पात्राणि निघायाऽऽज्येनोपस्तीर्षानि सरिविष्व पितृपात्रान्नेपु-हुतशेषं दत्त्वा दर्भैः
पात्रानुपुष्यर्षधश्चाभिगृह्णाथ दैवेऽर्चं सावित्र्याऽभ्युक्ष्य तूर्णीं परिविच्य 'पृथिवी ते
पात्रं यौरपिधानं ब्राह्मणस्त्वा मुखेऽमृतं जुहोमि । ब्राह्मणाना त्वा विद्यावता प्राणा-
पानयोजुहोम्यक्षितमसि प्रामेक्षेष्टा अमुन्नामुष्मिञ्छोके' इत्यमिमन्त्र्य, इद विष्णु-
र्विन्नकम इति ब्राह्मणपाण्यङ्गुष्ठं 'विष्णो हृष्यः रसस्वेति' निवेद्य यवोदकमा-
दाय 'वैश्वेदेवा देवता इदमन्नं हविरयं ब्रह्मण आहवनीयार्थं इयं भूमिर्गयाऽयं

भोक्ता गदाघर इदमन्नं ब्रह्मणे दत्तं सौवर्णपात्रस्थमक्षयवटच्छायेयम् ' इत्युक्त्वा
 'विश्वम्यो देवेभ्य इदमन्नममृतरूपं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चाऽऽतृषेः स्वाहा' इत्यु-
 त्सृज्यैवं द्वितीयेऽपि दत्त्वा ये देवास्तो दिव्येकादशस्येत्युपस्थायाथ पित्र्ये प्राचीना-
 वीती राजते स्वघाशब्दविशेषणेन यथालिङ्गमुद्दिश्य 'ये चेह पितरः' इत्युप-
 पस्थायायोपवित्यन्त्रेषु मधु सर्पिर्वाऽऽसिच्य सप्रणवव्याहृतिं सावित्रीं मधुमतीं च
 जपित्वा 'मध्विति' च त्रिरुक्त्वा पितृनुस्मृत्यापोशनं प्रदाय ब्राह्मणान्घषा-
 मुख जुपध्वामिति भोजनायातिस्त्रजेत् । भुञ्जानान्वैश्वदेवरक्षोऽध्वनित्रादीनि च श्राव-
 येत् । अथ तृसाब्दात्त्वा, 'मधुमतीरक्षन्मीमदन्तेति' श्रावयित्वा संपन्नं पृष्ट्वा
 'सुसंपन्नमित्युक्ते भुक्तशेषात्सर्ववर्णिकमन्नं पिण्डार्थं विकिरार्थं च पृथगुद्धृत्य शेषं
 निवेद्यानुमते गण्डूर्पं दत्त्वा तेष्वाचान्तेष्वनाचान्तेषु वा तदन्नशेषेण पिण्डान्निपृणी-
 यात् । यद्यनाचान्तेषु निपृणीयादाचान्तानन्वन्नं प्रकुरेत् । अथाऽऽचान्तेषु निपरणम-
 नुप्रकुरेन्नतु पूर्वं निपरणात्प्रकुरेत् ॥ १६ ॥

१७ पिण्डदानादिश्राद्धशेषसमापनम् ।

अथ पिण्डार्थमुद्धृतमन्नं स्थालीपाकेन संमिश्रं (श्रय) प्राचीनावीती सकृदाच्छिन्नास्तृ-
 तायां लेखायां त्रिषु पिण्डदेशेषु प्राग्दक्षिणापवर्गं शुन्धन्तां पितरः शु-
 धन्ता पितामहाः
 शुन्धन्तां प्रपितामहाः इति पितृतीर्थेन तिलाम्बु निर्नीय तेषु पिण्डान्पित्रादिभ्यः एतच्चे
 विष्णो ये च त्वामन्नानु तेभ्यश्च इति पराचीनेन पाणिना यथालिङ्गं दत्त्वा तान् 'अत्र पित-
 रो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम्' इति सकृदनुमन्य सव्यावृदावृत्योदङ्मुखो यथा-
 शक्त्यायतप्राणः प्रत्यावृत्य 'अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायीपतेति' पुनर-
 मिमन्य च तच्छेषमाघ्राय, पूर्ववत्पुनास्तिलाम्बुपिण्डं तेषु निर्नीय 'असावम्यद्दक्ष्वा-
 सावद्दक्ष्वेति' यथालिङ्गं पिण्डेष्वम्यङ्गनाङ्गने दत्त्वा वासो दद्याद्दशामूर्णास्त्रुकां वा
 वयस्यपरे स्वहृल्लोम 'एतद्द्वः पितरो वासो मा नो तोऽन्यत्पितरो युद्दध्वम्' इति ।
 अथैतान्गन्धादिभिरर्चयित्वा प्राञ्जलिः—'नमो वः पितर इपे नमो वः पितर ऊर्जे
 नमो वः पितरः शुम्प्याय नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः
 पितरो रसाय । स्वघा वः पितरो नमो वः पितरो नम एता युष्माकं पितर इमा
 अस्माकं जीषा वो जीवन्त इह सःतः स्याम' इति 'मनोऽन्वा हुवामहे' इति तिस्र-
 मिरुपस्थायाप पिण्डस्थान्पितृन्प्रवाहयेत् । 'परेतन पितरः सोम्यासो गम्भीरोमिः
 पापिमिः पूर्वणेमिः । दत्त्वाद्यास्मभ्यं द्रविणेह मद्रं रयिं च नः सर्ववीरं नियच्छत'
 इति । ७ प्रे तमथेत्यौणासनाग्निं प्रत्येभ्य 'यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत्त द्यां यन्मातरं पितरं

वा जिहिंसिम । अग्निर्मा तस्मादेनसः प्रमुञ्चतु करोतु मामनेहसम् ' इति जापित्वा, अथ पिण्डालमभकृत्य मध्यमं पिण्डं ' वीरं मे दत्त पितरः ' इत्यादावाऽऽधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्त्रजम् । यथापमरपा असत् ' इति पुत्रकामः पत्नीं प्राशयेत्तै- दशुमश्राद्धेषु कुर्यादपिष्वतरावतिप्रणीतेऽग्नौ वा जुहुयात् । गवे वा ब्राह्मणाय वा दद्यात् । अथ यज्ञपात्राणि द्विवदुत्सृजेत् । उद्विक्रे तृणं द्वितीयं कुर्यात् । एवं पिण्डपितृतृयज्ञं समाप्याथ श्राद्धशेषं समापयेत् ॥ १७ ॥

१८ मफिरधिकिरादि ।

अथ ब्राह्मणानाचमय्य यत्सार्वावर्णिकं पृथगुद्धृतं तत्प्रकिरात्तमम्मसा परिष्ठाव्यो- च्छिष्टान्ते दर्मान्दक्षिणामान्प्रकीर्य तेषु ' ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धाः ' इति तदक्षं प्रकीर्य, ' येऽग्निदग्धाः कुले ज'ता येऽप्यदग्धाः कुले मम । भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम् ' इति तिलम्बु च निर्निपाऽऽचामेत् । अथ ब्राह्मणहस्तेष्वपो दर्माश्च दद्यात् । यवांस्तिळांश्चावघाय पुनरपो दद्यादेपो हस्तशुद्धिः । अथ ब्राह्मणानपिवाद्योपवायादस्मद्गोत्रं वर्षतामिति गोत्रवृद्धिं वाचयित्वा पात्राणि चालयित्वा देवान्पितृंश्च यपालिङ्गमामन्त्र्य स्वस्तीति ब्रूतेत्यपो दद्यात् । अथ दैवे दत्तं श्राद्धं देवानामक्षय्यमस्त्विति ब्रूतेति पृथग् यवाभ्यु दत्त्वा, पित्र्ये प्राचीनावीनी दत्तं श्राद्धं च पितृणामक्षय्यमस्त्विति ब्रूतेति यपालिङ्गं तिलाभ्यु दत्त्वा न्युञ्जं पात्रं विवृत्योपवाती ब्राह्मणेभ्यो मुखवासतान्बुलादि दक्षिणां च दत्त्वा तान्यादावभ्यङ्गा- दीमिः प्रियोक्तिभिश्च परितोप्य कर्मसंपूर्णानां वाचयित्वा ॐ स्वधोच्यतामिति चास्तु स्वधेति चोक्त्वा पितृपूर्वं विसर्जयेत् । तथा ॐ स्वधेति वाऽस्तु स्वधेति वा ब्रुवन्त उच्छिष्टेषुर्विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति देवब्राह्मणौ विसृजेत् । प्रीयन्तां विश्वदेवा इति ताम्यामुक्ते पिण्डनिपरणदेशं संमृज्यास्तान्प्रास्य तत्र शान्तिरस्त्वित्युदक- धारामासिच्य दक्षिणामुखः प्राञ्जलिस्तिष्ठन् ' दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्त- तिरेव च । श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु धेयं च नोऽस्तु ' इत्यनेन वरान्याचेतेति पार्वणकल्प एष चास्य पिण्डपितृतृयज्ञेन व्यातिबद्ध एवमेवान्वष्टयं पूर्वद्युर्मासिमासि श्राद्धानि नयेदस्ति हि तेषु पिण्डपितृतृयज्ञकल्प इति तत्र पूर्वद्युरेकतन्त्रस्था होम- मन्त्रा एभ्योऽन्येषु चतुर्ष्वहिताग्निपार्वणे च पिण्डपितृतृयज्ञकरणाभावात् । अभ्यनुज्ञायां पाणिष्वेव इति ब्राह्मणानां पाणिहोमो मुक्तशेषेण वोच्छिष्टान्ते निपरणं यथा ब्राह्म- णानाच्छादनात्तैरभ्यर्च्य भोजनार्थादन्नादुद्धृत्य सर्पिषाऽङ्कत्वा होमप्रश्नं विनैव ब्राह्मणपाणिषु दक्षिणामान्दर्मानन्तर्षाय मेक्षणेन पाणिना वा ताम्यामेव मन्त्राम्यां

द्वे द्वे आहुती जुहोति सर्वेषु विगृह्य वैकैका नात्र मेषणानुप्रहरणम् । सदि-पाणिना
जुहुयात्सन्धेन चात्रदानं संपादयेदथ मुक्तशेषेणोच्छिष्टान्ते पिण्डान्निपृणीयात्तेहाग्ने
तमद्येति समानमन्यदेवं प्रत्यब्दिकाग्निं मासिश्राद्धं यदि पर्वणि स्यात्पार्वणं
तदा तेन विकल्पते काम्य चेन्नियते तदा पार्वणं मासिश्राद्धं च तेनैव सि-
ध्यतः ॥ १८ ॥

१९ आभ्युदायिकश्राद्धे विशेषः ।

अभ्याभ्युदायिके नान्दीमुखाः पितर एवैकस्य युग्मा ब्राह्मणा अमूलदर्भा प्रदासि-
णमुपचारो यवैस्तिष्ठार्यः प्राहूमुखो यज्ञोपवीति कुर्यादजुन्दर्भानासनं दक्षिणतो
दद्यादर्धपात्राणि प्राक्संस्थानि स्युः । ' यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः ।
प्रत्नवद्भिः प्रत्तः पुष्ट्या नान्दीमुखान्पितृनिर्माँल्लोकान्भीणयाहि नः स्वाहा ' इति
यथावपनं नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति यथालिङ्गं सकृदर्धं निवेद्य नान्दी-
मुखाः पितर इदं वो उर्ध्वमिति प्रत्येकं विगृह्य दत्त्वाऽनुमन्त्रणं द्विर्द्विर्गन्धादि
दद्यात् । अग्नये कथ्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति पाणिपूक्तवद्धोमस्तृ-
प्तेषूपामै गायता नर इति पञ्च मधूमतीरक्षत्रमीमदन्तेति श्रावयेदनाचान्तेषु मुक्ता-
शयानुपलिप्य, प्रागग्रान्दर्भानास्तीर्य पृषदाज्यमिश्रेण मुक्तशेषेणैकस्य द्वौ द्वौ पिण्डी
दद्यात्पूर्वेण मन्त्रेण नान्दीमुख्येभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति वा । यथालिङ्गमन्यदुदकेनानु-
मन्त्रणादाच्छन्ति नेह पिण्ड इत्यन्ये । सर्पिषि दधानयति, एत्रमेतत्पृषदाज्यमाह ।
संपन्नमिति विसृजेत्तदेतत्पुंसवनादिष्वपत्यसंस्कारेषु, अग्न्याधेयादिषु श्रौतेषु च पूर्तेषु
च क्रियते महत्सु पूर्वेषुस्तदहरल्पेषु तदिदमेके मातृणा पृषक् कुर्वन्त्यथ पितृणा
ततो मातामहानामिति त्रितयमिच्छन्ति तस्माज्जीवतिपता सुतसंस्कारेषु मातृमाताम-
हयोः कुर्यात्तस्या जीवत्या(न्त्या) पितृमातामहयोः कुर्यात्पित्रोर्जीवितोर्मातामहस्यैव
कुर्यात्त्रिषु जीवत्सु न कुर्यात्त्रिषु जीवत्सु न कुर्यात् ॥ १९ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २.॥

=====
जथ तृतीयोऽध्यायः ॥

१ पितृमेघमयोगः ।

अथ पितृमेघः सस्यते दक्षिणपूर्वस्या दक्षिणापरस्या वा प्राग्दक्षिणापतं दक्षि-
णामवृणं तद्विषमवृणं वा चावानुद्वाहुक् पुरुषस्तावदायामं व्याममात्रं । तिर्यग्वाश्वित-

स्तिमात्रं खातं खनेयुरभिता आकाशं बहुलौषधैर्कं यत्र सर्वत्राऽऽपः प्रस्यन्देरन्,
 एतद्दहनस्य लक्षणं श्मशानस्य । वण्टकिशीरिणः समूलान्परिखायोद्वासयेद्वपामार्ग-
 शाकतिस्त्रकपरिव्याघांश्च । पुत्राः केशश्मश्रुलोमनखानुमिहारयेयुः । कर्ताऽऽऽलुत्य
 प्रेतस्याऽऽत्मनश्च ब्राह्मणवाचा शुद्धिमापादयेत् । प्रेतं स्नापयित्वा नलदेनानुष्ठिप्य
 नलदमालां जपमालां वा प्रतिमुच्य मूलतोऽहतवाससा पादमात्रमवच्छाद्य शेषेण प्रत्य-
 गग्रेण प्राश्निरसमाविःपदमाच्छादयेयुः परिधानि चान्धद्द्युः । अवच्छेदं कर्ता सगृ-
 ह्णीयात् । अथ तां दिशमप्रतोऽग्निं नयन्ति । प्रभूतं बर्हिंराज्यं च चमसं स्रुवं च
 तिलान्कृष्णाजिनं कमण्डलुं च नयेयुः । अन्वञ्चं प्रेतमयुजोऽभियुनाः प्रवयसः
 शिबिंहन (कथा) गोशकटेन वा तमन्वञ्चोऽमात्या मुक्ताशिला अशोनिर्वाता
 ज्येष्ठप्रथमाः कानेष्ठत्रय्या नयेयुः । एवं भूमिमागं प्राप्य कर्ताऽऽवान्तः प्राची-
 नाधीती प्रेतस्यामुप्य स्वर्गप्राप्त्यर्थं पितृभेषं कारिष्यामीति संकल्प्य, कर्मैतद्दक्षिणां
 दिशं गमयेत् । खातादुत्तरपुरस्ताज्जानुमात्रं गतिं खात्बोदकेन पूरयित्वा तेनोदके-
 नान्येन वा शमीशालया त्रि. प्रसन्नमादहनं पारिव्रज-प्रोक्षति ' अपेत वीत वि च
 सर्पतात ' इति खातादुत्तरपश्चिमतोऽग्निमिन्वनानि । नात्र तन्त्रं भवति ॥ १ ॥

२ प्रेताग्निदाननियमः ।

अथाग्नेरुत्तरतश्चमसेनापः प्रणीय खाते हिरण्यशकलमाधाय तिलानवकिरेत् ।
 कुशलश्चिति चेनोति । तस्या बर्हिंरास्तीर्थं कृष्णाजिनं चोत्तरलोम प्रेतमग्निमुत्तरेण
 हृत्वा, दक्षिणाशिरसं चित्वा संवेशयन्ति । तमुत्तरेण पत्नीम् । तामुत्थापयेद्देवरोऽन्ते-
 वासी बोदीर्ष्य नार्थमि जीवलोकमिति । अथ प्रेतस्य सप्त शीर्षणानि हिरण्यश-
 कलैरपिधाय, घृतासिंक्तास्तिलान्सर्वस्मिन्शरीरेऽवकीर्यमग्ने चमसं मा विजिह्वर इति
 पूर्णप्राप्तमनुमन्त्र्य तूष्णीमाज्यपुःपुयोत्तरतोऽत्राधाय सर्व्यं जान्वाच्य जुहुयात् ।
 अग्नये स्वाहा, कामाय स्वाहा, लोकाय स्वाहा, पञ्चमिभुरासि प्रेतयास्माद्दे त्वमजा-
 यथा अयं त्वदधिजायतां देवदत्त स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति संचयेदग्निमवधूनान्ति ।
 कुशोश्चिनोति कर्ता शिरासि चाग्निं ददाति तं ज्वलयेत् । अपैनं दक्षमानमनुम-
 न्त्रयते प्रेहि प्रेहि पथिमिः पूर्वोभिरिति । पश्चाना तृतीयमुद्धरेन्मैनमग्नेविदहोमा-
 भिशोच इति पट्, पूषा त्वेतद्व्यावपतु प्रविद्वानिति चतस्र उपसर्प मातरं भूमि-
 मेनामिति चतस्रः सोम एकेभ्यः पवन इति पद्य उरूणमावसुतया उदुम्बलाविति
 चेका, स एवं दक्षमानः सस्य धूमेन स्वर्गं लोभतेतीति विज्ञायते । गृह्याग्निना
 दाहोऽनाहिनाग्नेस्त्रपान्याश्च समर्तृकायाः कपालमेनान्येषां लोकिकेन च व्याहृति-

होमसंस्कृतेन वा संस्कृतानां लौकिकेन तस्मान्निवर्णकपाले क्षिप्तकरीपादिनातोऽग्निः
कपालजो यथार्थं मन्त्रवत्तूष्णीमसंस्कृतानाम् ॥ २ ॥

३ अग्निकार्यसमापनम् ।

अथ कर्ता कुम्भमपा पूर्णं दक्षिणेऽसेऽभिनिधाय सपिण्डानुयातः परशुनाऽश्मना
वा पश्चात्कृतच्छिद्रादविच्छिन्नया कुम्भोदकधारयाऽग्निं परिब्रजनपरिषिच्य तमन्त्र-
क्षपरास्थेत् । अथेमे जीवा विमृतैराववृत्रलिति जपित्वा, कनिष्ठपूर्वकाः सव्यावृतो
ब्रजनत्यनवेक्ष्यमाणा यत्रोदकमवहद्भवानि तत्प्राप्य, सकृन्निमज्ज्य शुचौ तीरे श्लक्ष्णं
नानिस्थूलमुपलं स्नापयित्वा दक्षिणाम्रेषु दर्भेषु निधाय काश्यपगोत्रं देवदत्तेति,
एकैकमुदकाञ्जलिं तिलोदकं तस्मिन्नुपले दद्युः । द्विवश्चैकोदकाः । अथोत्तार्य
वासांसि परिदध्युः । क्लिन्नानि अशोदशानि सकृदेव निष्पीड्योद्गदशानि विसार्थं
तथाऽऽसीत्, आनक्षत्रदर्शनादादित्ये वा वीतरश्मावगारं ब्रजेयुः । कनिष्ठप्रथमा
ज्येष्ठनवम्याः प्राप्य—अगारं द्वार्यश्मानमग्निं गोमयमक्षतस्तिष्ठानवः पश्चात्सृष्ट्वा
निम्बवत्राणि त्रिदश्याऽऽचामेयुः । नैतस्या रात्र्यामन्नं पचेरन्कीतान्नेन लब्धान्नेन वा
वर्तेरन्नाशौचिनोऽक्षारलवणाशिनोऽधः शायिनो ब्रह्मचारिणश्च मवेयुः पायसापूपादि-
नाश्रीयुर्न दानादि कुर्युर्नित्यनैमित्तिकमतीत्य संचरेयुः ॥ ३ ॥

४ कर्तुरुदकदानविधिः ।

अथ कर्तुरुदकविधिः प्रेतस्यामुष्य तृषः क्षुधश्च शमनार्थमुदकपिण्डौ दास्यामीति
संस्कृत्य शुचावुदकान्तेषु दर्भेषु प्रेतोपलं निधाय काश्यपगोत्रं देवदत्तं प्रथमेऽह-
न्यपामञ्जलिस्त्वामुपतिष्ठामित्युपलेऽञ्जलिं तद्विधिना प्रथमेऽहन्त्येकं दद्यादेवमुत्त-
रेष्वादशमादहस्तदहर्गुणितान्दत्त्वाऽतीताहञ्जलीश्चैव यदा दद्यादेवं दशाहेन शत-
मञ्जलयो भवन्ति । अथैके दश दश दद्युरेकैकमेव वाऽन्ये । एतदाद्येऽहनि कुर्यात्स
एव तद्दशाहं समावायेत् । अथेत्यं तदुत्तरेषूपलाशेष्वन्यमादाय तत्क्रियामादित आव-
र्तयेदन्तर्दशाहादस्थिसंस्थितेषु द्विचन्द्रो दर्शश्च सिनीवारया क्रियानियमा-कृत्स्नान्स-
मापयेत्पित्रोर्थथाकालमेव कुर्यात् ॥ ४ ॥

५ पिण्डक्रिया ।

अथ पिण्डक्रियोदकं दत्त्वोपलामे दक्षिणाम्रेषु दर्भेषु प्राचीनाचीती तिलाम्नु
निनीय, सकृत्प्रसालिनपक्रमन्नं घृनेनाङ्कत्वा तस्मिन्पिण्डं काश्यपगोत्रं देवदत्त एव
पिण्डस्त्वामुपतिष्ठामिति तद्दर्शितोपेयं दत्त्वा पुनरम्बु च निनीयानेनोदकाक्रिया-

पिण्डदानेनामुष्यः तृप्तुष्वै शाम्येतां तृप्तिरस्तिवाति ब्रूयादेवं दशाहे दश पिण्डा-
मवन्ति पुनस्त्वाम्निनीय दद्यात् । अथाऽऽद्येऽहनि मृतदेशे मृन्मये पात्रेऽप आर्प्य देव-
देतात्र स्नाहीति शिक्ये स्थापयेदन्धस्मिन्नपः आसिच्येतत्पयः पिबेति तदुपरि निद-
ध्यादित्येके । पृथक्शिक्ये वा दीपं चाधो दद्यादेवमेतदन्वहं कुर्णदध चाद्येऽहनि
नम्रप्रच्छादनं वासः श्राद्धं च दद्यान्न दद्याद्वा । श्राद्धद्वयनिषेधादेव संचयनश्राद्धं
संपद्यते ॥ ९ ॥

६ नव (विषम) श्राद्धानि ।

अथ नव श्राद्धानि दशाहेषु विषमदिनेष्वामेन कुर्यात्प्रेतममिसंधाय ब्राह्मणमुद्द-
मुखमुपवेश्य तस्मिंस्तूर्णीरितिलानवकीर्य काश्चपगोत्र देवदत्तामुष्मिन्नहन्व्येतदामं
त्वामुपतिष्ठतामिति तदहःसंबन्धेनोत्सृज्य पिण्डं चाऽऽमन्त्रोक्तवत्प्रदाय स्यादेव
विधिरन्तर्दशाहकर्मणि ॥ ९ ॥

७ अस्थिसंचयनम् ।

अथ संचयनं संवत्सरान्ते चेत्सपिण्डयिष्यन्कृष्णपक्षस्योर्ध्वं दशम्यामयुजासु तिथि-
ष्वथ द्वादशाहे सपिण्डयिष्यंश्चेदन्तर्दशाहे षष्ठाष्टमदशमाहवर्ज्यमेकनक्षत्रेषु पुमांस-
मलक्षणे कुम्भे संचिनुयुः कुम्भ्यामलक्षणायां स्त्रियमयुजोऽमिथुना वृद्धास्तं देशं
क्षीरोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यं परिव्रजन्कर्ता प्रोक्षति शीतिके शीतिकावती-
त्यथाङ्गुष्ठोपकर्णोष्णकाम्यामेकैकमस्थुःसंगृह्याशब्दयन्तः कुम्भे निदधुः पादौ
पूर्वं शिर उत्तरं सुसंचितं संचित्योपरि कपालेन शूर्पेण संपूर्य दहनलक्षणायां भुवि
यत्र तं वर्षा आपो नालपेरंस्तत्र गर्ते च कुम्भमवदधुःसर्प मातरं भूमिमेतामित्यथो-
त्तरया पासूनवमंपूर्वोत्तराङ्गपेदप कुम्भमुत्ते स्तभ्रामि पृथिवीं त्वत्परीति कपालेन कृत-
लक्षणेन पिषाय मृदाऽऽच्छादयेद्यथा न दृश्येताथ दाहायतने मृदा वेदिं कृत्वा
श्रीनुपलानम्भक्तस्तःपितान्प्राङ्मुखान्दक्षिणापवर्गात्रिषाय मध्यमे प्रेतमुत्तरे श्मशान-
वासिनः पूर्वप्रेतान्दक्षिणे तत्सर्षींश्चाऽऽबाह्योपलानलंकृत्याम्यर्च्याग्रनस्तेभ्य एकैकं
पिण्डमृन्सृज्योदकुम्भं पादुकाच्छत्राणि दद्यात् । अथानवेक्षं प्रत्याव्रज्य स्नात्वाऽ-
गारमुपेयुर्मृतदेशे मृत्करीषासिकतासु बीजान्पेयुः श्राद्धं पापेयं दधुः ॥ ७ ॥

८ दशमदिनकृत्यम् ।

अथ दशमेऽहनि दन्तादीन्संशोष्य दीपादि मृतदेशाद्दुद्धास्य तमुल्लिख्य शुद्धया
मृदा प्रतिपूर्य गृहं संशोष्य बीजाङ्कुराण्यदाय जलाशयमेत्याष कर्ना जलान्ते
चत्वरत्नां वेदिं कृत्वा श्रीनुपलानम्भक्त्यापितान्दक्षिणाग्रमंस्थान्स्थापयित्वा मध्यमे-

प्रेतंमुत्तरे तत्सखीन्दक्षिणे यममित्यावाह्योऽप्लानलंकृत्यार्चयित्वा तदन्ते तेभ्य एकैकं
पिण्डं दत्त्वोदकुम्भं छत्रपादुकाश्च निवेद्य सर्वतोऽलंकरणानि दद्यात् । अथ केशादि
वापयित्वा ज्ञातिबान्धवा, स्नातान्स्त्रीस्त्रीनञ्जलीन्प्रेताय दध्युर्नैषामुपलनियमः । अथ
पुरन्ध्रेशोऽभ्यक्तस्नाताः शुक्लवाससश्चक्षुषी आज्ञयेयुः । अथ पूर्णं सपल्लवमुदकुम्भं
धृत्वाऽन्वागारं ब्रजेयुरन्येनाग्नेन वा वर्तेरन्गृहे वा पचेरन् ॥ ८ ॥

९ एकोद्दिष्टशास्त्रार्थः ।

अपैकोद्दिष्टं तत्रेषा भवति नवं मिश्रं पुराणं चेत्यन्तर्दशाहे. नवं मिश्राणि
मासिकानि चतुर्दश्यादौ पुराणानि । तत्र नवानि व्याख्यातानि मिश्राणि प्रति-
मासं मृताहे द्वादशमासिकानि तेषामाद्यभेकादशोऽहनि कुर्युर्नानि चत्वार्यूनमा-
सिकमेकं प्रैपसिकमूनपाण्मासिकमूनाब्दिकं चेति तानि तस्य तस्यान्ते चतुरहः
कुर्यान्न द्वित्रिपुष्करेषु नन्दाभूतामावास्याभार्गवकृत्तिकासु कुर्याद्ब्रह्मसु तिथिषु
मानुभौममन्दानां त्रिपादर्शाणां च योगे त्रिपुष्करमक्षरक्षयोरेकतरयोगे द्विपुष्कराणि
तानीमानि षोडश श्राद्धानि स्वे स्वे काले कृत्वा पूर्णसंवत्सरे मृताहे सपिण्डीकरणं
कुर्युः । एकेऽर्वाकसपिण्डीकरणं कृत्वाऽवशिष्टानि स्वकाले प्रत्याब्दिकवस्तुः ।
अन्येऽर्वागपवृष्टमासिकानि कृत्वा सपिण्डीकरणं कुर्वन्ति तानि च पुनः स्वकाले
प्रत्याब्दिकवस्तुर्कुर्वन्ति । तत्राऽऽथे ब्राह्मणाभावेऽग्नौ जुहुयात्पुरुषतृप्तये सार्ववर्णिकम-
न्नमादात् बहिरग्निमुपसमाधाय प्रसव्यं परिसमुद्ध पर्थुक्षयोदिरतामवर उत्परास इति
सूक्तेनाऽऽवर्त्य प्रत्यृचं जुहुयात्प्रेतनाम्ना यमनाम्ना वा स्वाहान्तेन पुनरेतद्ब्राह्मणोऽपि
जुहुयात् ॥ ९ ॥

१० महैकोद्दिष्टविधिः ।

अपैकोद्दिष्टविधिरेक उद्देश्य एको ब्राह्मण एकमर्धपात्रं पाणावेकाहुतिस्तदहर्नि-
मन्त्रणं न दैवं न घूपदीपौ न स्वघा पितृन्नमःशब्देनाऽऽवाहनं नाभिभ्रवणं कृतप-
ण्डौषमाचान्तं ब्राह्मणं परिश्रित्योदङ्मुत्त्र उपवेश्य पार्वणवदाचमनादि कुर्यात् ।
तिस्रोऽसि मन्त्रेण स्वघघा पितृनिमानित्यूहस्तूष्णीं वा तिलावपनं तूष्णीं निवेद्योक्त-
वदत्त्वा तत्पात्रं न्युत्थं निघायोक्तवदाच्छादनान्तं भोजनार्थादन्नातुद्धृत्य घृताक्तं
कृत्वा ब्राह्मणस्य पाणौ दर्भान्तर्घाय देवदत्त स्वाहेति सकृदददानेनैकामाहुतिं जुहु-
यात्सर्वहुतमग्नौ प्रास्येत् । अथ तृप्ते मुक्तशेषमात्रेणैतत्ते काश्यपगोत्र देवदत्तेत्येकः ।

पिण्डः शुन्वतां पितेति निनयनमभ्रणादि तूष्णीम् । नात्र पत्नीं प्राशयेत् । दक्षिणां दत्त्वाऽभिरम्यतामिति विसर्जयेत् ॥ १० ॥

११ सपिण्डीकरणम् ।

अथ सपिण्डीकरणं संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा वृद्धिप्राप्तौ वा षण्मासत्रिपक्षयो-
रप्येके । प्रेतं तत्पित्रादिभिस्त्रिभिः सपिण्डयेदविषवां स्त्रियं तच्छूवश्वादिभिर्विषवां
तद्भर्त्रा पुत्रिकां तत्पित्रा नैतदनपत्यानां दुर्मृतानां च भवति न पिता पुत्रस्य नाम-
जोऽनुजस्य । तत्र प्रेतायैको ब्राह्मणो दैवे द्वौ भिष्ये च त्रयो नियमेन प्रेत एको-
द्विष्टं पितृषु पार्वणम् । कृतपचछौचानाचान्तान्द्वौ दैवे पूर्ववदथ प्रथमं प्रेतमन्तरं
पितृन्पूर्ववदुपवेश्य देवानमर्चयथ पित्र्येऽर्घ्यपात्रासादान्ते चतुर्ष्वर्घ्यपात्रेषु दर्मा-
नयुगमानन्तर्घायाप आसिच्य सकृदनुमन्थ्य प्रेतार्घ्ये तूष्णीं तिलानोप्यान्धेषु मन्त्रे-
णाऽऽवपेत्तानि चत्वारि गन्धादिभिरम्यर्चयेत् । अथ प्रेतपात्रं प्रेताय तूष्णीं निवे-
द्यार्घोदकं चतुर्धाशं दत्त्वाऽशत्रयं त्रिषु पितृपात्रेषु 'समानीव आकृतिः' इति
निनयेत् । अथ पितृपूक्तवदर्घ्यनिवेदनादि कुर्यात् । अथ मोजनार्थादन्नादुद्धृत्य घृतेना-
वत्थाऽनुज्ञाप्यात्तौ वा कुर्यात्पाणिषु वा जुहुयात् । एके पाणिहोमे देवदत्ताय स्वाहेति
प्रेताय हुत्वा पितृणां मन्त्राम्यां जुहति । सर्वत्र हुतशेषं सर्वेषां पाणिषु ददाति ते
तत्पात्रे निघायाऽऽचामेयुः । अथ तृप्तेषु भुक्तशेषान्नात्सार्वर्णिकमुद्धृत्य प्रेताय पिण्ड-
मेकं तूष्णीं निरुप्य श्रीन्पितृभ्यः पार्वणवदृत्वा प्रेतपिण्डं त्रिधा विभज्य पितृपि-
ण्डेषु त्रिष्वदाधाति मधुवाना इति तिसृभिः संगच्छध्वमिति द्वाभ्यामनुमन्थ्य शेषं
पार्वणवत्कुर्यात् । ॐ स्वस्ताति वाचयित्वा विसर्जयेत् ॥ ११ ॥

१२ आमथाद्दविधिः ।

अथ सपिण्डीकृताय प्रेताय तदहरेवाऽऽमेन थाद्धं पार्वणवत्कुर्यात्पितृलोकं यातः
पाथेयमेतदस्येति । तत्परेधुरपि प्रपितामहस्य कार्यमित्येके । न हि तस्यात्रैतदुत्तरं
थाद्धमस्ति तस्यैतत्पाथेयमिति । अथ दीपान्प्रशाम्य पचनाग्निं सहमस्मानमुद्धास्याऽऽ-
यतनं संमृज्य श्रोत्रियागारादग्निमानोप तस्मिन्नुपसमादध्युः पुत्रादयोऽम्यच्छाताः
शुक्लनासतः स्वस्त्यादि वाचयित्वा ज्ञातिमधुसहिता भुञ्जीरजर्वावसंवरसारात्सापिण्डचे
मासिकानि मासे वर्षे, पक्षेऽवशिष्टान्यनुमासिकसंज्ञानि यदा पुनः क्रियते संवत्सरा-
न्तसपिण्डीकरणस्थाने संवत्सरविमोक्तथाद्धं पार्वणवत्कुर्यात्तानि वृद्धिप्राप्तौ सर्वाण्या-

कृष्य कुर्वन्ति येन केनापि सापिण्डये पृथङ्मातृश्चाद्धे मातरं पितामहादिमिरेष-
योजयेद्विशेषास्तु धर्मशास्त्रेभ्यः प्रतीयात् ॥ १२ ॥

१३ अतीतसंस्कारः ।

अथातीतसंस्कारः स चेदन्तर्दशाहे स्यात्तत्रैव तत्सर्वं समापयेदूर्ध्वमाहिताग्नेर्दाहा-
दारभ्य सर्वमाशौचं कुर्यात्कर्म च यथाकालमन्येषु पत्नीपुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचयोः
सर्वमाशौचं गृहीताशौचयोस्तु कर्माङ्गं त्रिरात्रं तत्र प्रथमेऽहनि संस्काराञ्जलयः शतं
वा दश वा भवन्ति । यदा शतं तदा प्रथमेऽहनि त्रिंशदञ्जलयः त्रयः पिण्डा
द्वितीये चत्वारिंशदञ्जलयश्चत्वारः पिण्डाः । अस्थिसंचयनमथ तृतीये त्रिंशदञ्जल-
यस्त्रयश्च पिण्डा इति विभागोऽथ यदि दशाञ्जलयस्तदा प्रथमेऽहनि त्रयोऽञ्जलयो
द्वितीये चत्वारः संचयनं तृतीये च त्रय एकैकः पिण्ड इति विमज्जव-श्राद्धानि
प्रथमेऽहनि द्वे द्वितीये एकं तृतीये द्वे दद्यादेकैकमेव वा यथाप्राप्तमन्यद्वाहावृतास्थीनि
संस्क्रुयात्सोऽयमतीतसंस्कार उदगयने शुक्लपक्षे प्रशस्यते नैव नन्दाग्रयोदशमित्त-
दिनक्षयेषु कुर्यान्न सौरिशुक्रयोर्न याम्याग्नेयाद्वाश्लेषामघामूलघनिष्ठापञ्चकं त्रिपुष्क-
रेपूत्तराम्यामृक्षेषु रोहिणीपुनर्वसुफल्गुर्नाचित्राविशाखानुराधापूर्वाषाढाद्विपुष्करेषु च
नेत्येके । नैव व्यतीपाते वैधृतौ विपुवे न च कर्तुंश्वतुर्थाष्टमद्वादशचन्द्रमसि न च
काकादिस्पर्शोपहतेष्वस्थिषु कुर्यात् । तानि गोक्षारेणाष्टशतकृत्वो द्वादशकृत्वो
वा पावमानीभिः शुद्धिमतीभिश्च क्षालयित्वा संस्क्रुयात् । अष्टयमावे पालाशप्रतिरू-
पकं कुर्यात् । त्रीणि शतानि पष्टि च पलाशवृन्तान्याहृत्य तैर्घषावयवं पुरुषरूपं
कुर्यात् ॥ १३ ॥

१४ पालाशविधिः ।

अथ पालाशविधिः शिरश्चत्वारिंशता त्रीणां दशभिररत्त्रिंशतोदरं विशत्या बाहू
शतेनाङ्गुलीर्दशभिरिति तदूर्णोतन्तुबन्धैः पुरुषवत्कृत्वा स्नापयित्वा वाससा चाहते-
नाऽऽच्छाद्य यथावत्संस्क्रुयात्संचयनकर्मणा च तत्संहृत्य पुण्येऽम्भसि सिपेत् । एवं
दुर्मृतानां पालाशविधिमेव कुर्याच्छरिराणि च तेषां महानद्यां सिपेत्रताग्नीनप्सु सिपे-
द्वृक्षं चतुष्पथे यज्ञपात्राणि दहेत्संस्कारश्च तेषामब्दादृतुत्रयाद्गोर्ध्वं नारायणबलिं
कृत्वा कुर्यादधिकं प्रायश्चित्तं कृत्वा सद्य एव वा । तेष्वशौचमाहिताग्निषु पूर्णं
त्रिरात्रमन्येषु ॥ १४ ॥

१५ नारायणबलिः ।

अथ नारायणबलिर्वाक्संस्काराच्छुद्धे काले शुक्लैकादश्यां स्नातः शुचौ देशे

विष्णु-वैवस्वतः-प्रेतं च यथावदम्पर्च्यतदग्रे तिलमिश्रान्मधुघृतप्लुतान्दश पिण्डान्विष्णु-
 रूपं प्रेतं-ध्यायन्काश्यपगोत्र देवदत्तायं ते पिण्ड इति दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दक्षिणा-
 मुखः प्राचीनावीती पराचीनेन पाणिना दत्त्वा पिण्डान्गन्धादिमिरम्यर्च्य, प्रवाह-
 गान्तं कृत्वा नद्यां क्षिपेत् । अथ रात्रावयुग्मान्ब्राह्मणान्निमन्त्र्योपोषितः श्वो मध्य-
 दिने विष्णुमम्पर्च्यं प्रेतमुद्दिश्य ब्राह्मणानेकोद्दिष्टविधिना भोजयित्वा तृषेपु-त्र ह-
 णसमीपे पिण्डविधिना निनयनान्तं तूर्णान् कृत्वा विष्णवे-ब्रह्मणे शिवाय सपारि-
 वाराय यमाय विष्णोऽयं-ते-पिण्ड इत्येवं चतुरः पिण्डान्भुक्तशेषेण दक्षिणसंस्था-
 न्दत्त्वाऽथ पञ्चमं काश्यपगोत्र देवदत्तेति प्रेतं-ध्यात्वा तद्रूपाय विष्णवे विष्णोऽयं
 तःइति-दद्यात् । अथाऽऽधानान्दक्षिणयाः-संतोष्यैकं तेषु गुणवन्तमाविशेषतो-ब्रह्मा-
 भ्रणादिगोहिरण्यैः-प्रेतबुद्ध्या तोषयेत् । अथ तैः पारिव्राजिभिः प्रेताय-काश्यप-
 गोत्रायायं ते तिलोदकाञ्जलिरिति तिलोदकं दापयित्वाऽनेन नारायणबलिकर्मणा
 भगवान्विष्णुरिमं देवदत्तं शुद्धमपापं कर्माहं करोस्त्विति वाचयित्वा विसृजेत् । एष
 नारायणबलिकल्पः । एवमन्वगामपि स्वाभिमतदेवतां-यमाद्वितीथामम्पर्च्यं-विधिमिमं
 कुर्यात्सोऽप्येनमपापं करोति न तु पुण्यकृतोऽपि बलिमेनमकृत्वा पारलौकिकं
 कुर्यात्कृतं-नोपतिष्ठेन्ऽन्तारिक्षे विनश्यति तस्मात्तायासंभवमपि कुर्यात् ॥ १५ ॥

१६ नागबलिः ।

अथ नागबलिः सर्पहतानां दारुमयं मृन्मयं वा पञ्चकणं सर्पं कृत्वा भाद्रपदस्या-
 न्यस्य वा मासस्य शुक्लपञ्चमिभारम्य यावत्संवत्सरं प्रतिमासं तस्यामुपोषितो राज्ञौ
 पञ्चाश्रुतैः स्नापयित्वा शुष्वावासने शुचिः सुरभिगन्धपुष्पधूपदीपैरम्यर्च्यं प्रणमेत् । अनु-
 मासमेकैकमनन्तं वासुकिं शेषं पञ्च कम्बलं कर्कोटकमश्वतरं घृतराष्ट्रं शङ्खपालं कालीयं
 तक्षकं कपिलमिति पायससर्पिःसारापुषैर्बलिमुपहृत्य नागरित्वा श्वोभूते त्रिवृताग्नेन
 ब्राह्मणान्भोजयित्वा पूर्णं संवत्सरे पञ्चम्यां च स्नात्वा सौवर्णं सर्प-गां च ब्रह्मणाय
 दत्त्वाऽन्यांश्च यथेष्टं भोजयित्वा दक्षिणया तोषयित्वा नागान्प्रीतिं वाचयेत् । एष
 नागबलिः । अथोभयोः पक्षयोः पञ्चमीषु संमृष्टायां भुवि विष्टेन सर्पमृष्टिलस्य शुक्ल-
 सुरभिगन्धादिमिरम्यर्च्यं क्षीरमोदकान्निवेद्योपस्थाप्य मुञ्च मुञ्च देवदत्तमिति प्रार्थ्यं
 सह बन्धुभिर्भधुरमश्रीयादेवं संवत्सरान्ते नारायणबलिं शोक्त्वाऽकृत्वा तत ऊर्ध्वं कर्म
 कुर्यात् ॥ १६ ॥

१७ पुराणमेकोद्दिष्टम् ।

अथ पुराणमेकोद्दिष्टं-प्रेतचर्द्दश्याः-शस्त्रहनानामिष्यते मस्याद्विदके च द्युःक्रम-

मृतानां सर्वेषां प्रत्यान्दिक इत्येके । पार्वणैकदेशवत्तत्रं सर्वं पितृशब्दमेकवद्गृहे-
त्पाणौ सोमाग्निमन्त्राम्यामेव होमो नैकेऽत्रापि देवं कुर्वन्ति नार्घ्यपिण्डाव-
पीत्येके ॥ १७ ॥

१८ वृषोत्सर्गविधिः ।

अथ वृषोत्सर्गः, शूलगवं कार्तिक्यां पौर्णमास्यां वैशाख्यां वा रेवत्यां वाऽऽश्वयु-
जीयस्य गोर्जावत्पुत्रायाः पयस्विन्याः सुतं श्रेष्ठं स्वस्य यूपस्यावुष्टिनमृषतमेकहा-
यनं द्विहायनं वा नीलं बभ्रुं पिङ्गलं लोहितं वा लक्षणयमित्येके कामं कृष्णमाद्यो-
हितं श्वेतमष्टमिः सह वत्सतरामिश्चनसृमिर्वा मीहियवमतीमिरद्भिरापोहिष्ठीयामिर्वा-
मदेव्येन कर्म संवल्प्य पूर्वप्राद्यमभिषिच्येषां तीरे गोष्ठे चतुष्पथे वाऽऽग्निमुपसमाधाप्य
रौद्रं स्थालीपाकं सर्वहुतं हुत्वा सौम्यं पायसं पैष्टं यावकं पूर्णपात्रोदकेन मार्जयि-
त्वाऽग्निं शिः प्रदक्षिणं पर्यानीय वद्द्रायेमा रुद्रायाऽऽते पितरिमारुद्राय स्थिरघन्ने
गिर इति सूचैश्चतस्रो दिश उपस्थाय प्राद्यं प्रागुदद्यं वा वत्सतरसितेतमुत्सृज्य,
एनं युवानं पतिं यो ददामि तेन श्रीदृ(ळ,न्तीश्चरथ प्रियेण । इमां च त्वा प्रजनुषा
सुवाचा रायस्पोषेण समिषा चिनोमि । शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षं द्यौर्नो देव्य-
मयं नो आत्तु । शिवा दिशः प्रदिश उदिशो न आपो विद्युतः परिपान्तु सर्वत
इत्युपमं मासमानानामिति च सूक्तनोपस्थाय स यत्पिबति खादति लाङ्गुलं चोदनपू-
र्णमुदस्यति तेन देवानृषीन्पितृंश्च श्रिणाति वंश्याश्चाऽऽसप्तममुमयतः परावरानुद्धरति
प्रेतार्थमुत्सृष्टं महतो नरकादुत्तारयति, तस्मादेकादशोऽह्नि प्रेताय वृषमुत्सृजेदाद्यमा-
सिकं दत्त्वा सोऽयं वृषोत्सर्गः स्वर्ग्यः पशव्यो वृषममुत्सृज्य महापशुर्भवतीति विज्ञा-
यते नानुत्सृष्टः स्यादित्याचार्यः । तस्मान्नित्यश्चैके रुद्रमेव जपन्ते स एव पशुप-
तिरिति शन्नातीयं जप-गृहमेत्य सर्पिषौदनं ब्र ह्णान्मोजयित्वाऽग्नी रुद्र शर्वः पशु-
पत्स्त्रिंशुली मवो महादेव इति नामामिर्षयेद्गुद्रमेव वा यथा संभवमुद्दिशेत्स्वस्त्य-
यनं वाचयेदेवमेतानि कर्माणि यथोक्तं कुर्यात्सर्वाणि श्रेयास्याप्नोति तदेतदाश्वलाय-
नगृह्यपरिशिष्टं नम आश्वलायनाय नम आश्वलायनाय ॥ १८ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ पूर्तानां मकारो विधिश्च ।

अथ पूर्तान्युदगयन आपूर्यमाणपक्षे ज्योतिर्विदुक्तदुष्यदिने पूर्वेषु कृतस्वस्तिकाचनस्तत
ईशान्यां चतुस्ता चतुरङ्गुलमुच्छ्रिता हस्तमात्रा वेदिं कृत्वा दयोक्तविधानेन वास्तुमण्ड-

लं कृत्वा गृहोक्तवदुदीच्य(त्वा)मभिपेककुम्भं निघायामी(योमि)र्युच्यते वास्तु-
मूर्तिं सुवर्णेन कृत्वाऽन्युत्तरणं संपाद्य प्रणवव्यष्टिपूर्वकं ॐ नमो भगवते वास्तु-
पुरुषाय महाबलपराक्रमाय सर्वदेवाधिवासाश्रितशरीराय ब्रह्मपुत्राय सकलब्रह्माण्ड-
धारिणे भूमारापितमस्तकाय पुरपत्तनप्रासादगृहवापीसरःकृपादिसंनिवेशसांनिध्यकराय
सर्वसिद्धिप्रदाय प्रसन्नवदनाय विश्वंभराय परमपुरुषाय चक्रशार्ङ्गधराय वरदाभयहस्ताय
वास्तो नम इति मन्त्रेणेशान्याशिरसं नैर्ऋतिपादमाग्नेयजानुकं वायव्यकूर्परमाकुञ्चितकर-
मुत्तानं वास्तुपुरुषं वास्तुमण्डले आवाह्याय प्रागुद्गीच्यामारम्य प्रणवादिनमोन्तनाम्ना
शिखिनं पर्जन्यं जयन्तं क्लिशायुषं सूर्यं सत्यं भृशमाकाशं वायुं पूषं वितथं ग्रहनक्षत्रं
यमं गन्धर्वं मृगराजं पितृन्ऋषीवारिकं सुभीरुं पुष्पदन्तं वरुणमसुरं शोकं पावं रोगं
महीं मरुधं मल्लटं सोमं सर्वा(र्षा)नर्दितं च संपूज्याथेशानकोणद्वयशिष्टपदेष्पवः सावि-
त्रीमेकादश रुद्रान्पूजयित्वा ब्रह्मभवनस्य पूर्वादिचतुर्दिक्ष्वग्न्यादिचतुर्दिक्षु च तिष्ठन्ति
तेषु ऋषेणार्थमणं सवितारं विवस्वन्तं विबुधाधिपंमित्रं राजयक्षमाणं पृथ्वीधरमापवत्सं च
पूजयित्वा मध्ये ब्रह्माणं संपूजयेत् । ब्रह्माणमादितः कृत्वा शिख्यन्तमित्येके ॥ १ ॥

२ वास्तुपूजनविधिः ।

अथ बहिर्मण्डलादी(दे)शान्यादिचतुर्दिक्षु चरकीं विदारकीं पूतनां पापरास-
सीमथ प्रागादि च स्कन्दमर्ममणं जृम्भकं पिलिपिञ्जं च पूजयित्वादिनपायसाज्यदधि-
मधुशाकसूपसमन्वितनामक्षयाणि समर्घ्यं प्रणम्य तस्समीपे यवगोधूमनिष्पावमुद्ग-
माषादीसंभवं बलिं दत्त्वा ' यज्ञभागं प्रतीक्षस्व पूजां चैव बलिं मम । नमो नमस्ते
देवेश भव स्वस्तिकरो ममेति ' संप्राथ्यं परिवारदेवताभ्यो बलिं दत्त्वाऽथ वास्तु-
समीपे हस्तमात्रकुण्डे स्पण्डिले वोक्तविधिनाऽग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाघायाऽऽज्यभागान्तं
कृत्वा वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मानिति चतसृमिथ्र्य होमं कृत्वा शिख्यादिविलिपि-
ज्जान्तानाज्येन हुत्वा होमशेषं समाप्याय यजमानो वास्तुमूर्तिं रौद्रकोणेऽधोमुखीं
गते पृच्छादयेदाचार्याय वा दद्यादथाऽऽचार्यं गोहिरण्वादीभिः परितोष्य नमस्कृत्य
क्षमापयेदन्त्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा कृतमङ्गलानो ब्राह्मणा-
न्मोजयित्वा स्वस्वयनं वाचयेदथ लब्धविभाशीः सह मन्धुभिर्भुङ्क्त्वा यथाशास्त्रं
मग्नादेः प्रतिष्ठां कुर्यात् । इति वास्तुपूजनविधिः ॥ २ ॥

३ प्रतिमाद्रव्याणि ।

अथ प्रतिमाद्रव्याणि मुक्तकलशिलारुहेमताम्ररजतकांस्यमृत्तिकादीनि । महा-
नीला यज्ञ.पदा दारुणा कामदा सौवर्णां मुक्तिमुक्तिपदा राजती स्वर्गदा ताम्रपट्या

द्वारं कलशद्वयं सोदकं सपल्लवं प्रतिष्ठाप्य लोकपालानां ध्यात्वा च यित्वा देवस्नान-
 शालां गत्वा प्रणिपत्य देवं प्रार्थयेत् । स्वागतं देवदेवेश विश्वरूप नमोऽस्तु ते ।
 शुद्धेऽपि त्वदविष्टाने शुद्धिं कुर्मः सहस्र तामित्यथ देवाधिष्ठाने शुद्धेन घृतेनाभ्यज्य
 यवगोधूमचूर्णैरुद्धृत्योष्णोदकेन स्नायित्वा शीतलजलेन संस्नाप्य पीठान्तरेऽवस्थाप्य
 दिव्यघृतेन धूपयित्वा पुष्पैः संपूज्य नवोत्तमेन वाजसा वेष्टयित्वा परमाणेन बलिं
 दद्यात् । अथ देवमभ्यर्च्य गजाश्वारण्यवराहोत्तवातवल्गुशक्रपर्वतसंगमहृदराजद्वारा-
 ग्निहोत्रगोष्ठचतुष्पथवृषभशृङ्गस्थानानीतमृदा द्वादशकृत्वः सम्यक् संपूज्य जलेन
 प्रक्षाल्य क्षीरवृक्षकपायैः पञ्चाशदोषकीकपायेन तीर्थजलेन पञ्चामृतेन पञ्चग-
 व्येन रत्नोदकेन फलोदकेन पुष्पोदकेन शृङ्गोदकेन शुद्धोदकेन श्रीसूक्त
 पवमानेन पुरुषसूक्तादिभन्त्रान्पठन्संस्थाप्य पीठान्तरे निवेश्यामिच्छेति बल-
 युग्मेनाऽऽवेष्ट्यास्ततश्चान्वपुष्पधूपदीपाष्टकमहानेवेद्यैः संपूज्य तेजसपात्रे मधु सुवर्ण-
 शलाकया गृहीत्वा चित्रं देवानामिति पार्श्वे यित्वा भद्रं ध्यापमकैः सममु-
 न्मीलयेत् । अथाऽऽदर्शसुवर्णेन मक्षमोज्ज्वानि दर्शयेत् लिङ्गादिषु कुर्यात् ।
 अथाऽऽचार्याय धेनुं ब्राह्मणेभ्यश्च यथाशक्ति हिरण्यं दद्यात् । अथ पुरुषसूक्तेन देवं
 स्तुत्वोत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्युपस्थाप्य कर्ता विश्वदश्वक्षुरित्युपस्थाप्य रथे तिष्ठन्निति
 रथमारोप्य कनिक्रदादिति सूक्तपाठैः सह तूयेधोपैर्मण्डपमादक्षिण्येनोत्तरद्वारेणाऽऽ-
 कृष्णेनेत्थानीय वेद्या कुशमस्तरे कशिशौ शुभ्रवस्त्रेणाऽऽच्छाद्य तत्र प्राक्शिरसं
 शाययेच्छिरःप्रदेशे बल्लवेष्टितं सपल्लवं सोदकं कलशं प्राजापत्योऽयं मुहूर्तोऽस्ति-
 स्युक्त्वा मण्डलद्रव्योपरि प्रणवेनावस्थाप्य समन्ताद्भक्ष्यमोज्ज्वमङ्गलद्रव्याप्यवस्थाप्य
 श्वेताविलोमसूत्रकङ्कणं प्रतिमाया हस्ते बध्नीयात् । यदा बध्नातीत्यथ देवं पुरुषादीनि
 पञ्चविंशति तत्त्वानि प्रवेश्य दिव्यवाससाऽऽच्छाद्य देवं संस्मृत्य पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा
 पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा गन्धपुष्पादिभिर्मण्डपं वेदीं चामर्च्य तदुपरि देवस्थाम चतुरस्रं
 मण्डलं कोणेषु स्वस्तिकलाञ्छितं कृत्वा तन्मध्ये ब्रह्मविष्णुशिवानां गीर्दशं लोक-
 पालांस्तदन्तरालेऽप्यष्टभैरवनेकादश रुद्राद्वादशादित्यावश्वेदेवसाध्वनासत्यमरुद्गण-
 न्वर्वाप्सरसः सितृगणपुण्यतीर्थान्पथ विज्ञेशस्क्रुद्गुर्गोसेत्रपालान् यथाकाशानावाह्य
 सत्त्वामभित्तिह्मन्त्रैर्वाचयित्वा प्रतिष्ठाप्य देवपार्श्वेऽभ्यो नम इत्यर्चं कुर्यात् ॥१॥

६ अग्निस्थापनादि ।

अथाऽऽचार्यः श्रोत्रिणगारादग्निमाहृत्योक्त्वत्सवकुण्डे प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय देव-
 स्थानं कलासंनिधिसिद्धार्थं यद्यपि इति संकल्प्य प्रणीतास्थापनाञ्जं कृत्वा तत्र प्रतिष्ठाप्य

देवमाशय्य तत्प्रकाशमन्त्रैर्व्याहृतिभिर्वा पलाशोदुम्बराश्वत्थापामार्गसभिदाजपचरतिर-
 ष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशति वा जुहुयात् । तथाऽऽज्यमाहुतिसंपातं प्रतिकुण्डं स्थापितशा-
 न्तिकलशेषु निक्षिपेत् । ततः शिरम्युरसि पादयोः प्रतिमां सृष्ट्वा स्वष्टकृदादि हुत्वा पूर्णा-
 हुतिं जुहुयादेवमृत्विजोऽपि स्वयं कुण्डे जुहुयुः । अथ मण्डपस्य कलशोदकेन समुद्रज्येष्ठा
 इति षतसृमिरापोहिष्ठेति तिसृमिरमिषिच्य प्रतिष्ठाप्य देवमन्त्रेण संस्त्रावकलशोदकेन
 संस्त्राप्याम्बयो यन्त्यध्वमिरिति सूक्तेन शुद्धोदककलशेनामिषिच्य यद्ययुग्मेनाऽऽच्छाद्य
 पञ्चोपचारैः संपूजेद्येदित्यधिवासनं त्रिरात्रमेकरात्रं वा सद्यो वा कुर्याच्छ्राद्धौ विचित्र-
 भूयिष्ठान्नेनाश्वत्थपत्रेण लिङ्गमन्त्रेण मृतमलिं दत्त्वा यजमानो द्विजेभ्यश्च मिष्टन्नम-
 धिरात्रसंख्यया चाषदक्षिणां दद्यात् ॥ १ ॥

७ अभिषेकादि ।

अथ श्वोमूत्रे गर्भगृहे स्थापितपीठे देव्या देवस्य वाऽभिषेकं कृत्वा महामूप
 मातरमिति देवमावाह्यादितिघोरिति स्तुत्वा तलिङ्गमन्त्रेण षोडशोपचारैः संपूज्य
 शं न इन्द्राग्नी इति सूक्तेन प्रासादं प्रोक्ष्य देवं प्राप्योतिष्ठेत्युत्थाप्य तत्रैवामिमुखं
 कृत्वा रत्नादि प्रदर्श्य पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा पुरुषसूक्तेन स्तुत्वाऽऽकृष्णेनेति ब्रह्मर-
 येन गर्भगृहं प्रवेश्याम्यर्च्य पीठिकागर्भे रत्नं प्रागादिदिक्ष्विन्द्रादिनामभिर्नमोन्तेर्व-
 जमौक्तिकैवैदूर्यशङ्खस्फटिकपुष्परामेन्द्रनीलशकलान्कमेण सिप्त्वा गोधूमयधमुद्ग-
 नीवारग्रीहिसर्पपश्यामाकतिलान् रौप्यादिघातुजातं गर्भं सिपेत् । सुवर्णगरुडं
 विष्णोः शंभोस्तु वृषभं सर्वेश्वरं नमः शिवायेति निक्षिप्याथ सुलभे देवं मन्त्रेण प्रति-
 ष्ठाप्य प्रतिष्ठितः परमेश्वर इत्युक्त्वा शलाकामपसारयेत् । अथ देवं सृष्ट्वा तन्मयो
 भूत्वा ध्रुवा घोरिति सूक्तं जपित्वा प्रणवेन देवेऽह्न्यासं कृत्वा पुरुषसूक्तेन वा
 कणं सप्रणवव्याहृतिगायत्रीं जपित्वाऽऽचार्यैः पुरुषसूक्तेनोपतिष्ठेत् । अथ यजमानः
 'स्वागतं देवदेवेश मद्भक्त्या त्वमिहाऽऽगतः । प्राकृतं मां च संहृत्वा (दर्श्यं) बाल-
 यद्भक्तत्सलेति' सकलत्रं शरणं प्रपद्य पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ॥ ७ ॥

८ शान्तिप्रतिष्ठादि ।

अथाऽऽचार्यैस्त्वेषांदि दत्त्वा शान्तिकलशोदकेन पञ्चामृतैश्चाभ्यर्च्य कुशोदकेन
 रत्नोदकेन आपयित्वा पुनस्तलिङ्गमन्त्रेण संपूज्य पादनाभिशिरःसु देवं संसृष्ट्येहैवेति
 त्रिर्जपित्वा परिवारदेवताः संपूजयेत् । अथ कर्ता वज्रालंकरगोमूहिरण्यान्याचार्यापि
 तदर्धमूर्तिवाम्यस्तदर्धं सदस्याय यथाविमवं ब्राह्मणभोजनमाचतुर्याहं प्रथमे देवस्य
 मधुना द्वितीये हरिद्रासर्पपिष्टेन तृतीये श्रीसंख्यवापिष्टेन चैवर्नं सज्जानं चतुर्थे तु

मन शिलाप्रियङ्गुपिष्टेनोद्वर्त्साद्योत्तरशतकलशैस्तद्वर्षसंख्यैर्वा क्षीरवृक्षस्य त्वक्पल्लवेन
 दुर्वायवसिद्धार्थादिमङ्गलद्रव्यतीर्थोदकैर्गङ्गादिनदीनारवावाह्य ब्राह्मणैः सहामिपेकं
 कुर्यात् । अथ यजमानम्याभिषेकं कुर्युः सर्वे जलक्रीडां च । प्रतिष्ठोपकरणमाचार्यस्य ।
 ० चलप्रतिष्ठायां तु कुण्डमण्डपवोदिकरणं तत्राऽऽचार्य एव पूर्ववदमिपिच्याम्यर्च्य
 सर्वतोमद्रमण्डले दिव्यपीठे देवमुवेश्य पूर्वादिदिक्षु वज्रचूतपल्लवोपशोमितजलपूर्ण-
 कलशानवस्थाप्य दीपान्प्रज्वाल्य + गन्धेन झिनेत्रज्योतिः प्रवक्ष्य चित्रमालिं दत्त्वा
 देवमम्यात्मं स्मृत्वा पुरुषसूक्तेन स्तुत्वाऽङ्गदेवताः संपूज्य पूर्ववत्प्रतिद्रव्यं हुत्वा देव-
 स्थाऽऽज्याहुतिसंपातं चेत्युत्तरकलशे सिप्त्वा पूर्णाहुतिं हुत्वाऽथ कर्ता, कृताङ्ग-
 न्यासो ह्यसु देवमानीय, पुष्पेण प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठाप्य पञ्चामृतपूर्वकसंपादितकल-
 शोदकेन इदमाप इत्यमिपिच्याम्यर्च्य देवार्चनदक्षिणादानादिकं पूर्ववदाचरेत् ॥ ८ ॥

९ चापीकूपतडागाद्युत्सर्गः ।

अथ वाप्यादिविधिः । प्रागुदकप्रवणे शुचौ देशे ब्राह्मणैः सह गत्वा पुण्याहवा-
 चनादिवाभ्युपज्यनान्तं कृत्वाऽऽचार्यादिभ्रतृविवरणकुण्डमण्डपाद्युक्तप्रकारेण कृत्वा
 यजमानसमितं क्षीरवृक्षं पूर्वमण्डपप्राग्भागेऽवस्थाप्य वेदिमध्ये पद्मगर्म षोडशारं
 परितश्चतुरस्रमण्डलोपेतं कृत्वाऽऽचार्यः पद्ममध्ये सप्तनीको ब्रह्मविष्णुवीशानां विना-
 यकस्य च सौवर्णरूपणि तालिङ्गमन्त्रेण समन्तात्सेषु स्वर्णजलचराणि स्थापयित्वा
 वरुणमन्त्रेणार्चयित्वा तद्ब्रह्मिलोकपालादीन्संपूज्य मण्डलप्रतिकोणं कलशचतुष्टयं नद्यु-
 दकमङ्गलद्रव्यवस्त्राद्यलङ्कृतं स्थापयित्वेवं मे गङ्गे इति गङ्गादिनदीरावाह्याम्यर्च्य
 चारुणं चरुं कृत्वा समुद्रज्येष्ठा इति चतसृभिः प्रत्यृचं गाव्या वाऽऽज्याहुताहुत्वा
 तत्त्वा यामीति पञ्चमिस्वन्नो अग्ने वरुणस्येति द्वाभ्यामिमं मे वरुणेति चैक्या चर्वा-
 हुताः स्विष्टकृतं हुत्वा ब्रह्मप्रतिर्ष्य वरुणमन्त्रैः समिदाज्यं हुत्वा शान्तिकलशैर्यज-
 मानं चाभिपिञ्चयु । स तु तेभ्यो गवा सहस्रं शतं पञ्चाशतं कृत्वा तु सवत्सां
 गामलंकृता सूर्यमन्त्रेण पाययित्वा तद्भागनैर्ऋतादारभ्येद्यानान्तं हिङ्कृत्वर्थात्यु-
 त्तरयाऽऽपो अस्मानिति स्वयं तत्पुच्छं गृहीत्वोत्तरेच्छन्दोगाय ता च गां दत्त्वा तत्क-
 लशस्थ(वर्ण)जलचरास्तज्जले निशिष्य पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा देवषितृमनुष्यादयः प्रीयन्ता-
 मिति दद्यात्पूर्ववदाचतुर्थाहमुत्तमवादिवसन्तप्रीप्सवर्षाशरद्वेपन्ताद्यिशिरेषु तज्जल स्थित-
 मश्वमेघराजसृग्भिष्टोमोवद्यथाजपेयातिरात्रफलमिति ॥ ९ ॥

+अथ 'ज्वलद्भवत्कलनमामनुपसर्गाद्वा' इति गणसूत्रेणोपसृष्टस्य ज्वलनेर्नित्यं मित्यम् । एतच्च
 'मितां हत्व.' (पा० सू० ६।४।१२) इति सूत्रेण हत्वे कृते प्रज्वल्येति भवितुं युक्तम् । इत्यलंऽपि
 यमन्तात्प्रज्वालन्त्यासत्करोतीति णिषिटस्मात् कित्त(कत्वे)त्यपि च प्रज्वाल्येत्यपि धेत्याति । एतेन
 यादिकानां दीर्घपठितपाठोऽपि यथाकथंचिदुच्यते ।

१० आरामोत्सर्गविधिः ।

अथारामेष्वप्येवम् । विशेषस्तु स्वस्तिवाचननान्दीश्राद्धवेदिकुण्डमण्डपत्र्यंत्विगाङ्गा-
 र्यवरणानिपूर्ववत्कृतवोक्तलक्षणस्य पद्मस्य मध्यदलबहिर्देशेषु वृक्षादीन्लोकपालान-
 म्यर्च्य वज्रादीन्मङ्गलस्नानं वस्त्रगन्धादिना संपूज्य तेषु स्वर्णरूप्यफलानि बद्ध्वा
 फलिते नेत्रे स्वर्णशलाकाञ्जनेनाक्त्वा सुवर्णसूच्या कर्णवेध कृत्वाऽग्निं प्रतिष्ठाप्य
 सोमो धेनुमित्पृचा सौम्यां चर्वाहुतिं हुत्वा स्विष्टकदादि वृत्त्वाऽथ तथैव
 समिदाज्यतिलान्प्रशतं तदर्धसंख्यया वा हुत्वा कर्मशेषं समाप्य शान्तिकलशैर्यज-
 मानं चाग्निपञ्चयेयुः । स च वज्रहिरण्यादिदक्षिणां दद्यात् । अथालाभे तु दक्षिणां
 गामलंकृतामाराममध्यादुदङ्मुखीमुत्सृज्याऽऽचार्याय दद्याच्छेषं चतुर्थाहं फलं तु
 सर्वकामवाप्तिरिति पूर्वोक्ते ॥ १० ॥

११ होमादिविशेषः ।

देवाश्च ह वाऽसुराश्चैषु लोकेषु स्पर्धन्ते । देवाः प्रजापातिमुपाधावंस्तेभ्य एतां
 दैवीं शान्तिं प्रायच्छत ततः सशान्तिका असुराः नभ्यजयंस्ततो वै देवा अमव-
 न्परासुरा भवत्यात्मना पराऽस्य द्विपन्पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद यदहः पूर्वाह्ण
 एव प्रातराहुतीर्हुत्वा दर्माञ्शमी + वीरणानि दाधि-सर्पिः सर्पपान्पलाशवतीमपामा-
 र्गशाखां स्त्रीप(?)मित्येतान्धाहरेदाहारयेद्वा । स्नातः शुचिः शुचिवासाः स्थाण्डिलमुप-
 लिप्य नित्यतन्त्रेणौदनकृसरयवागूरुक्तपायसं दाधि स्त्रीघृतमिति घृतोत्तरां पृथक्
 च सर्वेषां वा पायसं शमीमथीनां समिधां प्रादेशमात्राणां दधिमधुघृताक्तानां शं नो
 देवीरभिष्टय इत्यष्टशत जुहुयान्महाव्याहृतिमिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ ११ ॥

१२ प्राचीं दिशमन्वावर्तते ।

स प्राचीं दिशमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य मणिकुम्भस्थालीतरणमायासो रानकुलवि-
 वादो वा यानच्छप्रशय्यासनावसथध्वजगृहैकदेशप्रमज्जनेषु गजवाजिमुरूयो वा प्रमी-
 येताश्चतरी दिवा गर्भो जायते हरितीनी वा मज्जन इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वा-
 णीन्द्रदेवत्यायद्भृतानि तानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । इन्द्रं वो विश्वतस्परीति स्था-
 लीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतीभिरभिजुहोति, इन्द्राय स्वाहा शचीपतये
 स्वाहा वज्रपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातोपशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिभिः
 हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ १२ ॥

१३ दक्षिणदिशमन्वावर्तनम् ।

स दक्षिणां दिशमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य शरीरे वाऽरिष्टानि प्रादुर्मवन्ति व्याध-

वाऽनेकविधा अतिदुःस्वप्नातिभोजनमतिमैथुनमतिनिद्राच्छयं प्रेतं पततित्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि यमदैवत्यान्वद्भूतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । नाके सुपर्णमुपयत्पतन्तमिति स्फालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिभिरभिजुहोति यमाय स्वाहा प्रेताधिपतये स्वाहा दण्डपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति महान्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ १३ ॥

१४ पश्चिमदिशान्वावर्तनम् ।

स प्रतीची - दिशमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य क्षेत्रगृहसंस्थेषु घान्येष्वतियः प्रादुर्भवन्त्यास्तुपतङ्गपिपीलिकाभ्रगर्भौ मृगशलभगजज्वलनानि पावमानानीत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि वरुणदैवत्यान्वद्भूतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । वरुणं वो रिशादसमिति स्फालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिभिरभिजुहोति वरुणाय स्वाहा अपां पतये स्वाहा पाद्मपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति महान्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ १४ ॥

१५ उदीची दिशमन्वावर्तते ।

स उदीची दिशमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य कनकरजतवस्त्रवैदूर्यमणिमौक्तिकविशोगो भवत्यारम्भा वा विपद्यन्ते मघुनि वा निधीयन्ते काकमैथुनानि पश्यत्येतान्यरिष्टानि वा वथांसि च गृहमध्ये वल्मीकं छत्राकं वोपजायते वायसकपोता वा वन्यविहङ्गशशमृगप्रवेशो गोमृगो वा गृहमारोहेच्छुष्कवृक्षः प्ररोहेद्गृहमध्ये दूर्वाः प्ररोहन्ते तैलं स्नायेदेवं श्वेतवायसो मण्डूकोऽग्निं प्रविशति सरटो मूर्ध्नि निपतति चुल्ली निपतति प्रज्वलन्दीपः पतति सर्पो वा द्वारे निष्क्रामतीत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि वैश्रवणदैवत्यान्वद्भूतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । अमित्यं देवं सवितारमोष्योरिति स्फालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिभिरभिजुहोति वैश्रवणाय स्वाहा घनाधिपतये स्वाहा हिरण्यपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति महान्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ १५ ॥

१६ पृथिवीमन्वावर्तते ।

स पृथिवीमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य पृथिवीतटानि स्फुटन्ति कम्पन्ति कूजनयक्स्मात्सल्लिखमुद्गांलप्यकाले फलपुष्पमभिवर्तत इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाण्यग्निदैवत्यान्वद्भूतानि प्रायश्चित्तानि भवन्त्यग्निं दूतं वृणीमह इति स्फालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिभिरभिजुहोति अग्रये स्वाहा हविष्यतये स्वाहा अर्चिष्याणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति महान्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ १६ ॥

१७ अन्तरिक्षमन्वावर्तते ।

सोऽन्तरिक्षमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य वाता विवाता वायन्तेऽर्धेषु वा रूपाणि दृश्यन्ते खरकरभगजकङ्कगृध्रदयेनचापवायसगोमायुपांसून्युपरिपांसून्मांसप्रेक्ष्याण्यस्पिरुधिरवर्षाणि प्रपद्यन्त इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि वायुदैवत्यान्द्भृतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । वात आवातु मेपजमिति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिमिरमिजुहोति वायवे स्वाहा महाद्भृताधिपतये स्वाहा शीघ्रपाणये स्वाहा सर्वोत्पातोपशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिमिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ १७ ॥

१८ दिवसमन्वावर्तते ।

स दिनमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्यातिघृतिरतिदुःखं वा पर्वता वा स्फुटन्त्याकाशाभूमिः कम्पते महाद्रुमा उन्मूलयन्ति चतुष्पादं पञ्चपादं भवतीत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि सूर्यदैवत्यान्द्भृतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । नष्महो भसि सूर्येति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिमिरमिजुहोति सूर्याय स्वाहा रुद्राधिपतये स्वाहा रविकिरणाय स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातपशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिमिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ १८ ॥

१९ रात्रिमन्वावर्तते ।

स रात्रिमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य तारावर्षाणि चोल्काः पतन्ति निर्वर्तति धूमोऽयं दिशो दहति केतवश्चोत्तिष्ठन्ति गवां शृङ्गेषु धूमो जायते गवां स्तनेषु रुधिरं खवति रात्राविन्द्रधनुर्दृष्ट्वाऽथ हिमान्युपपतन्तीत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि सोमदैवत्यान्द्भृतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । आप्ययस्व समेषु त इति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिमिरमिजुहोति सोमाय स्वाहा नसंभ्राधिपतये स्वाहा शीतपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातोपशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिमिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ १९ ॥

२० परमन्वावर्तते ।

स परमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य महिष्याजाविकमानुषाश्चोष्ट्राविक्षुरादि च प्रसूयन्ते हीनाद्धान्यधिकाद्धानि विकृतानि रूपाणि जायन्त इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि रुद्रदैवत्यान्द्भृतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । इमा रुद्राय स्पिरघन्वने गिर इति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिमिरमिजुहोति रुद्राय स्वाहा उमापतये स्वाहा त्रिशूलपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातपशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिमिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ २० ॥

सर्वा दिशोऽन्वावर्त्तते ।

स सर्वा दिशोऽन्वावर्त्ततेऽथ यदाऽस्यायुक्तानि यानानि प्रवर्त्तन्ते देवतायतनानि कम्पन्ति देवताप्रतिमा हसन्ति गायन्ति नृत्यन्ति खिद्यन्ति भिद्यन्ति रुदन्त्युन्मील्यन्ति निर्मलयन्ति प्रतियान्ति नद्यस्कन्धमादित्यो दृश्यते विदले च परिवेषो दृश्यते केलुकुन्तमुपानच्छभ्रं वज्रदन्तमुसलानि प्रज्वलन्तीत्यश्वानां बालधिष्ण्वङ्गाराः सरन्ति हतानि कर्माणि करिष्णन्तं इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि विष्णुदेवत्यान्यद्भुतामि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । इदं विष्णुर्विचक्रम इति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति विष्णवे स्वाहा महाद्भुताधिपतये स्वाहा चक्रपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातोपशमनाय स्वाहेति महाव्याहुतिभिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ २१ ॥

२२ अग्निकार्यफलम् ।

अग्निकार्यमासप्तारं कुर्युर्यदैतन्न क्रियते पुत्रो भ्रियते पौत्रो भ्रियते घनमात्मानं च विनश्यति सुवर्णगौरासो हिरण्यं दक्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयति नम आचार्येभ्यो नम आचार्येभ्यो नमः शौनकाय नमः शौनकाय ॥२२॥

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

समाप्तमिदमाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् ॥

अथ ऋद्धिकुमारिलस्वामिप्रणीता आश्वलायनगृह्यकारिकाः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

१ परिभाषा ।

ॐ आश्वलायनमाचार्यं नत्वा तद्गृह्यकर्मणाम् । प्रयोगं वच्मि संक्षेपाद्वृत्तिकारादिशंसितम्
 प्राणानायम्य संकल्प्य परितः स्थण्डिलं शुचि । अधिकं वेपुमान्नं वा गोमयेनोपलिप्य च ॥
 यज्ञियं शकलं किञ्चिदादर्शित ततः परम् । तेनान्तः शकलेनैव पडलेखा उल्लिखेत्ततः ॥
 अग्निस्थापनदेशस्य पश्चात्प्रादेशसंमिताम् । उल्लिखेदुदगायामां तस्या उभयतोऽपरे ॥१॥
 पूर्वोपते उदकसंस्थे असंसृष्टे च पूर्वथा । मध्ये तिष्ठ उदकसंस्थाः पूर्वायामा असंहताः ॥
 लिखिता येन शकलं यज्ञियं तं निघाय च । अद्भिरभ्युक्ष्य शकलं निरस्याप उपस्पृशेत् ॥
 प्रतिष्ठाप्यथ लेखासु होमायालं हविर्भुजम् । एतदन्तं प्रकुर्वीत होप्यसंस्थापितेऽनले ॥७॥
 आज्यैकद्रव्यैके होमे स्याच्चेदाज्यपरिमहः । स्यात्परिस्तरणं तत्र कृताकृतमिति स्थितिः ॥
 नोच्चारयति यत्राऽऽज्यपदं कर्मसु सूत्रकृत् । अनादिष्टाज्यहोमेषु तत्र नित्या परिस्तृतिः ॥
 सर्षपिन्त्याकयज्ञे स्त आज्यमागौ कृताकृतौ । सर्वेषु पाकयज्ञेषु भवेद्ब्रह्मा कृताकृतः ॥
 घन्वन्तारिमखे ब्रह्मा नित्यः शूलगणे तथा । ऊचे होमं काचिन्नाम्ना काचिन्मन्त्रेण सूत्रकृत् ॥
 नोभयं यत्र तत्रेष्टं हवनं नामधेयतः । मन्त्रेण होमो निर्वापस्तूष्णीं नाम्ना समन्त्रकम् ॥
 नैके कांश्चन पक्षोऽयं चौलादावाश्रितो यदा । तदाऽग्निरेन्द्र इत्याद्या होतव्या इति वृत्तिकृत्
 अनेके पाकयज्ञाः स्युरेकस्मिन्काल एव चेत् । समानतन्त्रकाः कार्या न तन्त्रावृत्तिरप्यते ॥
 पात्रासादनमिच्छात आज्याधिश्रयणादि च । स्तुवादिमार्जनं चैध्वरज्जुप्रहरणं तथा ॥
 पूर्णपात्रं भवेन्नित्यमाज्यस्योत्पवनं तथा । द्रव्यानादेश आज्यं स्यादनुक्ते साधने स्तुवः ॥
 जपानुमन्त्रणे मन्त्र उपस्थानाभिमन्त्रणे । मन्त्रो यः कर्मकरणे गृह्यकर्मण्युपांशु पट् ॥१७॥
 इदं कार्यमनेनेति न कचिद्दृश्यते विधिः । लिङ्गादेवेदमर्थत्वं येषां ते मन्त्रसंज्ञकाः ॥१८॥
 मन्त्रान्ते कर्म कर्तव्यं मन्त्रस्य करणत्वतः । कर्मावृत्तौ तु मन्त्रस्याप्यावृत्तिर्गृह्यकर्मणि ॥
 आसीन ऊर्ध्वः प्रहो वा नियमो यत्र नेदशः । तदासीनेन कर्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठता
 इति परिभाषा ।

२ स्थालीपाकः ।

अङ्गसंघस्य तत्रोक्तः स्थालीपाकः पुरोच्यते । गृह्यवेशीयहोमाद्या पौर्णमास्यामिष्यति ॥

तस्यां तं प्रारभेतेति वृत्तिकारेण मापितम् । प्रातरौपासनं हुत्वा समिधौ द्वे निषाय च ॥
 अथवा तिस्र आदध्यात्क्रतुसंकल्पपूर्वकम् । सद्यस्काष्ठो भवेद्यद्वा पीर्णमासस्तु पार्वणः ॥
 अथ रज्जुं प्रकुर्वीत त्रिसंधिं त्रिवृतां कुशैः । स्याद्रज्जुकरणे पूर्वं सव्यः पाणिरिहोत्तरः ॥
 पश्चाद्दक्षिण इत्याह जयन्तः स्वनिचन्वने । निदध्यादुदगग्रां तां रज्जुमग्रत आत्मनः ॥
 कुशमुष्टिं छिनत्पस्यां प्रागग्रं तं निषाय च । तथा बर्हिर्द्विरावेष्ट्य रज्जुमूलं च वेष्टयेत् ॥
 पूर्वं वा वेष्टिता तस्या अवस्तात्तां नयेदथ । निषायोपरि चान्यांश्च परिरतुत्यादिसिद्धये ॥
 कृत्वाऽन्यां पूर्ववद्रज्जुं निदध्यात्तां च पूर्ववत् । द्विप्रादेशो भवेदिध्म एकविंशतिदारुकः ॥
 पालाशः खादिरो वा स्यात्प्रागग्रं तं निषाय च । शमीवटादिकं ग्राह्यमनयोर्धद्यसंभवः ॥९॥
 वेष्टयेत्सकृदेवेध्मं बद्धोपरि निषाय च । जयन्तमतमत्रोक्तं वक्ष्ये वृत्तिकृतो मतम् ॥१०॥
 इष्टिवद्वन्वनं कार्यं मन्त्रस्यात्रोह इष्यते । अरण्यायाम इध्मः स्यात्स पञ्चदशदारुकः ॥
 एतच्च वृत्तिकारेण शान्तिकर्मणि साधितम् । विष्णवाद्यस्तु नेच्छन्ति मन्त्रं संनहने तयोः ॥
 इच्छत्येव जयन्तस्तु मन्त्रमूहं तु नेच्छति । भुञ्जीयातामहन्येव मांसमापादि वर्जयेत् ॥११॥
 निश्यपश्च शयीयातां दंपती मैथुनं न च । अपरेद्यर्हुने प्रातः परितस्त्रिः संमूहनम् ॥१४॥
 पाणिना सोदकेनाग्नेः समन्तात्परिमाणनम् । तत्समूहनमत्रेष्टं जयन्तवचनं यथा ॥१९॥
 पर्यहपरिवेकी स्तः सर्वत्र त्रिखिरम्मसा । सर्वास्तु दिक्षुः संसंस्था प्राच्यादिषु परिरतुनिः
 अग्नेः षोडशभिर्दक्षैः पूर्वादिषु परिरतुतिः । स्तृणोद्दक्षिणतः कांश्चिद्ब्रह्मावस्थाधिकर्मसु ॥
 काश्चिदुत्तरतो दर्मानास्तीर्षं परिपिञ्चति । दक्षेत्तरतो द्वंद्वं पात्राणि न्याञ्चि सादयेत् ॥
 धुंगमान्त्रादेशमात्राश्च पूर्वग्रन्सर्वदिक्ष्वपि । तत्कर्म भगवानाह श्लोकेनैकेन वृत्तिकृतं ॥
 स्थासौ चरोः प्रोक्षणमाजनं च दर्शित्वौ सादय दर्विहोषे ।
 पात्रं प्रणानार्थमथाऽऽऽप्यत्रमिध्मं क्रमेण कवचित्कुशैश्च ॥ २० ॥
 शूर्पकृष्णाग्निनायन्वदर्थप्राप्तं च सादयेत् । अनन्तस्तरुणो यो तु कुशो प्रादेशसंमिती ॥
 अनलच्छेदितौ सासौ तौ पवित्रामिवायकौ । अप्रच्छिन्नामयोर्नैव त्यागः सूत्रे प्रशब्दतः ॥
 सिध्नेन्पुञ्जानि पात्राणि सपवित्रेण वारिणा । उवाणे प्रोक्षगार्धेऽगो निनयेत्सपवित्रहे
 पवित्राग्नां त्रिरुत्पत्तौत्रिः प्रोक्षोर्ध्वत्रिलानि तु । निक्षिप्येध्मं च चपत्तं सावित्रमथाम्नः
 पूयित्वा जलेस्तत्र गन्धुः पाणि चाऽऽवपेत् । ब्रह्मन्नरः प्रणेऽग्रामी याह ब्रह्मा यथा भवेत्
 नीत्वा तं नासिकादक्षमुदगग्रेर्निषाय च । दक्षेः प्रच्छादयेत्पात्रं पूर्णपात्रं तदुत्तरतो ॥२१॥
 पवित्रान्ताहिते शूर्पे श्रीहिमुष्टिचतुष्टयम् । निर्वपेदग्ने त्वेति मन्त्रेणाऽऽवर्तते च सः ॥

१ क. 'वैश्व' । २ ख. तु । ३ क. 'दिवर्जितम्' । ४ क ममुग्र व । ५ क. 'तो द्वे द्वे ष' ।

६ क. युग्मेः शोभेत्तमात्रैश्च पूतीभिः । ७ क. अ. कवचित्कुशाथ । ८ ख. 'वे रानदिम्' ।

निर्वपेदपरं त्वशीषोमाम्यां त्वेति मन्त्रतः । पवित्रान्तर्हितान्ग्रीहीन्प्रोक्षेन्निर्यापसंख्यया ॥
 पूर्वमन्त्रद्वयेनैव प्रोक्षाभीति विशेषणम् । प्रत्यग्रीवं स्तृणात्यूर्ध्वलोम कृष्णाजिनं ततः ॥
 तस्मिंस्तुल्लखेलं कृत्वा तत्र ग्रीहींस्तथाऽऽपेत् । ग्रीहीन्पत्न्यवह्न्यात्तांछिः शुक्लीकृततण्डुलान्
 त्रिः प्रसार्य पषेदाज्यमांसिच्य सपवित्रके । अपोद्योत्तरतोऽङ्गारांस्तेष्वधिश्रित्य तदधुनम्
 अधिश्रितमवज्वलय दर्माग्रद्वयमस्यति । तेनैव ज्वलताऽऽज्यं च त्रिः पर्यग्निं करोत्यप
 कर्षेन्निर्योदगुद्वास्य चाङ्गारानातिसृज्य च । अद्गुष्ठोपकनिष्ठार्भ्यां पवित्रे ते असंहते ॥
 गृहीत्वोत्तानपाणिभ्यां त्रिः प्रागुत्पूय तद्धृतम् । सवितुष्टेति मन्त्रेण सकृत्तूष्णीं द्विरिष्यते
 कृताज्योत्पवने प्रोक्ष्य पवित्रे प्रास्य चानले । अनलात्प्ररथगास्तीर्णे बर्हिष्याज्यं निषाय तत्
 प्रताप्य सकुशौ दर्वास्तुवौ दर्वा निषाय च । (+ भयाऽऽदाय स्तुवं दर्वा दक्षिणेन करेण तु
 सव्येन दर्मानादाय संयोज्याशौ प्रतापयेत्) । स्तुवस्य विलमस्रेस्तु पृष्ठमभ्यात्ममम्रतः ॥
 आरम्य पृष्ठतो यावदुपरिष्टाद्विलं मवेत् । कुशानां मूलतो दण्डमेकैकं त्रिर्भृजीत वै ॥
 प्रोक्ष्य प्रताप्य चाऽऽसाद्य बर्हिष्युत्तरतो घृतात् । संमृज्यतेः कुशैर्दर्वामासाद्योत्तरतः स्तुवात्
 तान्कुशान्कृतसंमार्गान्प्रोक्ष्याशौ प्रहरेदथ । अमिघार्थं चरुं षोदगुद्वास्य च ततः परम् ॥
 अन्तरेणाग्निमाज्यं च नीरैवाऽप्यांसाद्य बर्हिषि । आज्यादक्षिणतो देशे जयन्तवचनं यथा
 कैचित्प्रथमिघार्थेति सूत्रमन्त्रदधीयते । सहश्रपणपक्षे तु पृथगुद्धरणाय वै ॥ ४१ ॥
 निदध्यात्पात्रमिदरन्मस्ये चर्वाज्ययोरस्ततः । अलंकृत्याभिघार्थेध्मनावाधायै त इत्थ ॥
 स्तुवेणाऽऽज्यं गृहीत्वाऽग्नेः प्रत्यगुत्तरदेशतः । आरम्य दिशमाग्नेयीमाज्यधारामृजुं हरेत्
 नैर्भृतीं दिशमारम्य रवी(त्ये)शानी पूर्ववद्धरेत् । उमदप्र चतुर्थ्यन्तं प्रजापतिपदं स्मरेत्
 स्वाहेत्याधारयेदेतांघारानिति मापितौ । जुहुयादग्नेये स्वाहेत्युदगाज्यं स्तुवेण तु ॥ ४२ ॥
 तेनैव जुहुयादाज्यं सोमायेति तु दक्षिणे । उद्धृत्य च चरोरर्धमभिमृश्येदमग्नये ॥ ४३ ॥
 इतीदमशीषोमाम्यामिति त्वभिमृशोत्परम् । दर्वाभ्युपस्तृणात्याज्यमाग्नेयचरमध्वतः ॥ ४४ ॥
 अथ हविरद्गुष्ठपर्वमात्रं तदोप्य च । अथैव पृथतस्तद्गदवघास्यां तदावपेत् ॥ ४८ ॥
 पात्रप्रथमभिघार्थास्यां स्थितमप्यभिघारयेत् । जुहुयादग्नेये स्वाहा दर्वा मध्ये हविर्भुजः ॥
 प्ररदक्रे वा देशे तदाज्यमागवपेक्ष्य च । जुहुयाभिदघादिव दर्वा पार्थेन वासिकाः ॥
 सप्ततीर्थं द्वितीयस्याप्यवदानादि पूर्ववत् । प्राग्बोदग्नाऽग्नीषोमाम्यां स्वाहेति जुहुयादथा
 पथावत्ती तु पथापार्थाप्यवधति चै ततः । सिष्टदृष्युत्तरार्धस्य पुरस्तादप्यवधति ॥ ५१ ॥
 उपरतोर्थाप हविषोर्द्वयोरप्युत्तरार्धतः । पूर्वावदानतो भूयः सशृंसद्वयवधति ॥ ५२ ॥

+ अथवा कारिका य. पुस्तकेऽभिधाय ।

अथ द्विरभिचार्यै तत्प्राप्तस्यं नामिधारयेत् । यदस्येत्यादिना हुत्वा प्राग्दक्षव हविर्भुजः ॥
 तामिधमन्वन्ती रज्जुं विस्तृत्य प्रास्य चानले । अयाश्चेत्यादिभिर्मन्त्रैर्हुत्वाऽऽज्याहुतिसप्तकम्
 निनयेत्पूर्णपात्रं तन्निहितं स्वयं बर्हिर्षिः । वामभागे तथाऽऽसना पत्नी प्रत्यग्बहिर्भुजः ॥
 आसिच्य पाणौ तस्योयं माऽहं प्रजां परासिचम् । आणे अस्मानयं मन्त्र इदमाप इतीरितः
 सुमिष्टान इति त्वन्य एभिर्मार्जनमाचरेत् । कार्यं पुंसवनादौ तु परग्या अपि तु मार्जनम् ॥
 केचिन्निनीतिमेवाऽऽहुरूपस्यायो च मे स्वरः । पर्यु(र्यु)श्च परिपिच्यान्नहुतशिष्टं घृतं च यत्
 ब्रह्मणे तदभावे तु ब्राह्मणाय प्रदीयते । अग्नीषोमपदस्थान इन्द्राग्नीपदमावपेत् ॥ १० ॥
 अयमेव विशेषः स्याद्देशे त्वन्यत्समं भवेत् । एतत्तन्त्रं हुतानां स्यान्नोपवासादिरिष्यते ॥
 प्रधानदेवतान्यत्वं सद्यस्कालस्तयेष्यते ॥ १२ ॥ (८२) इति स्यात्कीपाकप्रयोगः ।

३ स्वस्तिवाचनम् ।

स्वस्तिवाचनमत्रेष्टं गृह्यकर्मसु केषुचित् । आचार्येणापि शास्त्रेऽस्मिन्मङ्गलार्थमुदरितम् ॥
 अर्चिता ब्राह्मणाः सम्यग्गन्धमारुह्यैः सदासिणैः । तिष्ठेयुः प्राङ्मुखः युष्मा वक्तारो दर्भपाणयः
 तिष्ठेद्वाचयिता तेषां दक्षिणस्यामुदङ्मुखः । विभ्रत्कुम्भमपां पूर्णं पिहिताननमर्चितम् ॥
 अथ वाचयितुर्बाहुं दक्षिणं समुपाश्रिताः । तिष्ठन्त्युदङ्मुखाः सर्वे संस्कार्यास्तत्र तत्र तु
 मन इत्यादिकं मन्त्रमेकाग्रमतिरादिशेत् । मनसः स्म इति ब्रूयस्ते समाहितपूर्वकम् ॥ १ ॥
 प्रसीदन्तु भवन्त इत्यथ वाचयिता वदेत् । प्रसन्नाः स्म इति स्पष्टमाचक्षीरंस्तृणान्विताः ॥
 शान्तिपुष्टचृद्भ्यश्चिघ्नानि शिवं कर्म तथैव च । अतुशब्दान्तमुच्येरन्वाचयित्वा तथा परैः
 प्रस्तुत्य देवतायां तु होमं कुर्याद्विचक्षणः । तस्य नाम गृहीत्वाऽथ प्रीयतामिति माषवे ॥
 पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिं च भवत्पूर्वं ब्रुवन्त्विति । प्रणवाद्यं त्रिराचष्टे भवदादि विना परे ॥
 पुण्याहादेस्त्रिरस्यासैर्मन्द्रमध्योच्चनिःस्वनैः । आचक्षीरन्निमे सर्वे यथागमपरम्परा ॥ १० ॥
 प्रत्युक्तिविषये चेदस्तुतापस्त्वृद्धयतामिति । तुर्यं श्रीरस्तिवति ब्रूयादस्तु श्रीरिति च द्विजाः
 आप इत्यादिभिः शान्तिं ततः कुर्यात्समाहितः । स्वस्तिवाचनमत्रेष्टं सर्वेषामृद्धिकर्मणाम् ॥
 आदावन्ते प्रयोक्तव्यमिति मन्त्रविदां मतम् । जयन्तस्वामिनाप्रोक्तमिदं तु स्वस्तिवाचनम् ॥
 ॥ १३ ॥ ९९ ॥ इति स्वस्तिवाचनम् ।

४ गर्माधानप्रयोगः ।

जयन्तोक्तेन मार्गेण गर्माधानमिहोच्यते । चतुर्धदिवसादूर्ध्वं मषामूलादि वर्जयेत् ॥
 अलंकृते गृहे गन्धधूपमारुह्यादिभिः शुभैः । ऋतुजातां शुभैर्गन्धमारुह्यादिभिरलंकृताम् ॥
 अलंकृतः स्वयं तद्वदाराप्य शयने शुभे । पेषयित्वाऽश्वगन्धाया मूलं शुद्धाम्बरे क्षिपेत् ॥

ऋषोर्दाप्त्वात इत्यस्या दक्षिणे नासिकापुटे । निष्पीड्य पिष्टं तन्मूत्रं वस्त्रसंशोधितं ततः ॥
एवं कृत्वोपगमने कृतं स्याद्गर्भलम्भनम् । ९ ॥ (१००) इति गर्भाधानप्रयोगः ।

५ पुंसवनप्रयोगः ।

तृतीये गर्भसंस्कारो मासि पुंसवनं भवेत् । आद्यो गर्भो न विज्ञातस्तृतीये मासि वै यदि ॥
चतुर्थे मासि कर्तव्य आद्यगर्भे स्मृतो विधिः । स्यादाभ्युदायिकं श्राद्धं गर्भिण्या एकभोजनम्
अथापरेद्युरित्पक्षे पर्नीं कृत्वा समीपतः । आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे प्रत्यगानडुहाजिने ॥
गर्भिण्युपविशेस्त्राता जयन्तवचनं यथा । पूर्णपात्रनिधानान्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥
निर्वापप्रोक्षणे स्यातां प्रजापतय इत्यथ । कृत्वाऽऽज्यभागपर्यन्तमवघातादि पूर्ववत् ॥
समानरूपवत्साया गोर्दधि प्रसृतौ क्षिपेत् । तादृश्या गोरभावश्चेदन्यस्या गोर्दधि क्षिपेत् ॥
मापद्वयं यवं च त्रिः पृच्छेत्किं पिबतीति ताम् । त्रिः पुंसवनमित्युक्त्वा प्राश्यैवं प्रसू-
तित्रयम् ॥ ७ ॥

७.८रूपेण माषौ रतः शिशुरूदेण वै स्वः ॥ ८ ॥ (१०८) इति पुंसवनम् ।

६ अनवलोभनप्रयोगः ।

परिमण्डलगोहस्य च्छायायामुपवेश्य ताम् । सिञ्चेद्दूर्वारसंत्वस्या दक्षिणे नासिकाबिन्दु
प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां सूक्ताभ्यां वा तदिष्यते । अन्ये त्वाहुरिदं कर्म कृत्वा स्यात्परिमण्डले
एकदेशं चरोर्हुत्वा प्रजापतय इत्यथ । यत्ते सुशीम इत्यस्या हृद्देशं पाणिना स्पृशेत् ॥
मभेत्सिञ्चकृदाद्यस्याः पतिर्वा देवरोऽपि वा । कर्ता स्याद्देवरस्तद्वत्तस्याः पत्युरसंभवे ॥
आवर्तत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः ॥ ९ ॥ (१११) इत्यनवलोभनम् ।

७ सीमन्तोन्नयनप्रयोगः ।

चतुर्थे गर्भमासे तु सीमन्तोन्नयनं भवेत् । पूर्वास्यासंभवे षष्ठे मासे यद्वाऽष्टमे भवेत् ॥
पुंसवन्ने सिते पक्षे स्वग्नाधानादि पूर्ववत् । पुंसवन्नाणि चैतानि तिष्ठो हस्तः पुनर्वसुः ॥
अग्निनिप्रोष्ठपादैव अनूराधा तथाऽश्वयुक् । ऋक्षस्य मध्यमे पादद्वये कर्मदामिष्यते ॥
प्राग्गीवमूर्ध्वलोम स्यात्प्रत्यगानडुहाजिनम् । प्रोक्षणीं स्त्रुवमासाद्य चमसं चाऽऽज्यमाजनम्
इध्मावर्हिरयं प्रोक्त आज्यहोमेष्वनुक्रमः । आज्यासादनपर्यन्तं पवित्रकरणार्दय ॥ ५ ॥
चर्मण्योपविष्टायां समन्वारमते पैतिम् । स्यादाज्यभागपर्यन्तमिध्माधानादि पूर्ववत् ॥
अष्टावाज्याहुतीर्हुत्वा मन्त्रैर्घाता ददातिविति । औदुम्नरः स्यात्स्तनकस्तदमावेऽन्यवृक्षनः
फलवस्तनकौ प्राज्ञो त्रिशुक्ला शशली तथा । प्राणि स्युः कुशविघ्नृष्टान्येभिरेकीकृतेरप
ष्टाटे वेशयोः संपिपारम्य व्यूहनं भवेत् । त्रिव्यूहेदथ सीमन्तमामूर्ध्ना भूर्भुवःस्वरोम् ॥

चतुर्था व्यूहनं कार्यं सूत्रकारवचो यथा । आवर्तते त्वयं मन्त्रः सर्वत्रैवं प्रतीयताम् ॥
 संभेद्य सोमं राजानमिति प्रैषेण गाधिनौ । सोमो न इति गायेतां तौस्थानेऽसौपदस्य तु ॥
 समीपे या नदी तस्या नाम गङ्गे सरस्वति । ततः खिष्टकृदादि स्याद्दीयते वृषमस्ततः ॥
 ब्रह्मणे तदभाषे तु ब्राह्मणेभ्यः प्रदीयते । यद्यद्योपदिशेद्वृद्धा ब्राह्मणी सधवप्रजा ॥
 पत्नी कुर्यादिहापि स्यान्नान्दीश्राद्धं पुरैव तु । नाऽऽवर्तते इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः ॥
 ॥ १४ ॥ (१२७) इति सीमन्तोन्नयनप्रयोगः ।

८ जातकर्मप्रयोगः ।

जाते पुत्रे पिता कुर्यान्नान्दीश्राद्धं विधानतः । (+प्राङ्नामिच्छेदनात्पुंसः ज्ञानं कृत्वा
 सचैलकम्) ॥ १ ॥
 जातकर्म ततः कुर्यादन्यैरालम्बनात्पुरा । एकस्मिन्माजने सर्षिर्मधु चैव समानयेत् ॥
 अवघृष्य हिरण्येन संसृज्येरल्लवा यथा । हिरण्येन कुमारं तं पाशयन्मधुसर्षिषी ॥३॥
 प्रते ददामि मन्त्रेण मातुदस्सङ्गसरिथतम् । हिरण्यं दक्षिणे वर्णे निधायैतामृचं जपेत् ॥
 मेघां त इति सव्ये च निधायैतामृचं जपेत् । ऋक्क्रमेणास्य युगपदंसावामिमृषोदथ ॥९॥
 प्रथमाऽश्मा भवेतां-द्रष्ट्रेष्ठानीत्यपरा तैतः । तृतीयाऽस्मै पर्यं धीति कुमर्याः स्यादमन्त्रकम्
 ॥ ६ ॥ (१३३) इति जातकर्म ।

९ नामकरणप्रयोगः ।

(+अनन्तरं दशम्यादौ यद्वा नामकृतिर्भवेत्) । द्वादश्यां नामकरणं नान्दीश्राद्धे कृते सति ॥
 पुंसां युष्मास्तराणि स्युर्विपरीतानि योपिताम् । पक्षो धोषवदित्यादिरेवकारादिनाऽऽहृतः
 स्वस्त्यस्मै देवदत्ताय नृतेति ब्राह्मणान्वदेत् । नामाभिवादनियं तु पित्रोर्हृद्योपनीतितः
 ॥ ३ ॥ (१३६) इति नामकरणम् ।

१० निष्क्रमणप्रयोगः ।

चतुर्थे मासि पुण्यक्षे शुक्ले निष्क्रमणं भवेत् । स्नातं स्वलंकृतं चाभिहितस्वस्त्ययनं शिशुम्
 आदाय गेहान्निष्क्रम्य गच्छेद्युर्देवतालक्षम् । अग्न्यर्च्यं देवताः स्मरन्गाशिषो वाचयेदथा ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणं गेहमानधत्ति ततः स्ववम् । मातृत्वसुगृहं यद्वा मातृल्लादिगृहं नयेत् ॥
 तदाशीर्षचनाद्यैः स्याद्दीर्घायुराभिवन्दितः । जयन्तस्य मतेनायं लिखितः शिशुनिष्क्रमः
 ॥ ४ ॥ (१४०) इति निष्क्रमणम् ।

+ पदुल्लङ्घस्यो अन्यः क. पुस्तके नास्ति ।

११ अन्नप्राशनमयोगः ।

अथ पुण्येऽह्नि षष्ठे तु मासेऽन्नप्राशनं भवेत् । कृत्वाऽऽभ्युदयिकं श्राद्धं दधिमध्वाज्यसंयुतम्
अन्नं तं प्राशयेदन्नपत इत्यादिमन्त्रतः । कर्मयोगेन(ण) वाऽजादिपक्षोक्तः प्राशयेद्विजः
आजतैत्तिरमांसानां प्राशनं कामयोगतः । अमन्त्रकामेदं कुर्यात्प्राशनं योषितामपि ॥
॥ ६ ॥ (१४६) इत्यन्नप्राशनम् ।

१२ चौल(चूडाकर्म)प्रयोगः ।

तृतीये वत्सरे चौलं कुर्वीतास्योत्तरायणे । शुक्लपक्षे शुभर्से तु कृत्वाऽऽभ्युदयिकं तथा ॥
यथान्वयं वा केषांचिदुपनीत्या सहेष्यते । स्वस्त्यादि वाचयेत्पूर्वं वृद्धिपूर्तेषु कर्मसु ॥
एतस्मिन्नेव काले स्याद्भ्रतस्त्रातोपनार्यने । अन्यत्रापि विवाहः स्यादिति सूत्रकृतो मतम्
चौलकर्मोपनयने विवाहः प्रथमस्तथा । व्रतानि स्नानमित्येषां लौकिकोऽग्निरिति स्थितिः
(+पूर्णपात्रनिधानान्तमुच्येपादि) पूर्ववत् । ग्रीहिपूर्णं शरावं स्याद्यवपूर्णं तथाऽपरम् ॥
मापपूर्णं तथाऽन्यत्तत्तिलपूर्णमथापरम् । एतानि च शरावाणि न्यसेदुत्तरतोऽनलात् ॥
कुमारो मातुरुत्सङ्ग आस्ते प्रत्यग्धविर्भुजः । अथाऽऽनडुहमन्यस्मिन्शरावे गोमयं क्षिपेत्
शमीपर्णानि चान्यस्मिन्द्वे स्तो मातुः समीपतः । मातुर्दक्षिणतो ब्रह्मा सप्त सप्त च सप्त च ॥
कुशपिञ्जूलकानां तु गृहीत्वाऽऽस्तेऽथवा पिता । कुर्यात्शारपर्यन्तमाज्यसेकादि पूर्ववत् ॥
इदमादिविवाहान्तं नैवेष्टावाज्यभागकौ । अन्न आयुषि तिसृभिः प्रजापते न इत्यृचा ॥
स्रुवेणाऽऽज्याहुतीर्हुत्वा शीतोष्णाम्मस्यथाऽऽनयेत् । पश्चात्स्थित्वा कुमारस्य शीता
उष्णाश्च ता अपः ॥ ११ ॥

पाणिभ्यां माजनेऽन्यस्मिन्पुगपन्नियेदथ । उष्णेन वाय उदकेनेहीत्येतेन तद्भवेत् ॥
एकदेशं गृहीत्वाऽऽसां नवनीतं च वै ततः । दध्नो रसमुपादत्ते नास्ति चेन्नवनीतकम् ॥
प्रदक्षिणं कुमारस्य शिरस्त्रिः क्लेदयेदथ । आरम्य वामतः कर्णप्रदेशात्क्लेदनं भवेत् ॥
स्याच्चैतददितिः केशान्वपत्वित्यादिमन्त्रतः । निदध्यादोपधे त्रायस्वैनमित्यस्य दक्षिणे ॥
केशपक्षे कुमारस्य ह्यधमे तत्कुशत्रयम् । पिञ्जूलेषु क्षुरं न्यस्य स्वधिते मैनमित्यथ ॥
अवपीडयतीत्यर्थः क्षुरस्ताम्रमयो भवेत् । येनावपदिति च्छिन्त्याच्छिन्नान्प्रागप्रकान्कुशान्
एकीकृत्य शमीपर्णैस्तांश्च मात्रे प्रयच्छति । छेदनं चै सकेशानां पिञ्जूलानां भवेदिह ॥
निदधाति च सा माता तानानडुहगोमये । पूर्ववत्कुशपिञ्जूलनिधानादि समन्त्रकम् ॥
येन घातेति मन्त्रोऽयं छेदने तु विशिष्यते । तृतीये च चतुर्थे तु पिञ्जुलादि समं भवेत्

+ षष्ठममर्थं क. पुस्तके न ।

तृतीये धेन भूयश्च चतुर्थे च्छेदनं त्रिभिः । एवमेतरे पक्षे त्रिरेव च्छेदनं भवेत् ॥ २१ ॥

याक्षुरेणेति मन्त्रेण क्षुरघारां निमाष्टर्थ । आरम्याप्रत आम्लप्रदेशान्तं निमार्जनम् ॥

शीतोष्णामिरिति प्रैषेणानुशिष्याच्च नापितम् । शिखा अपि च कर्नव्यास्तस्य स्वप्नपि-

संरूपया ॥ २३ ॥

ततः विषष्टकृदादि स्यात्कुमार्यं स्यादमन्त्रकम् । ग्रीह्यादिपूर्णान्येतानि नापिताय प्रयच्छति

॥ २४ ॥ (१६७) इति चूडाकर्मप्रयोगा ।

१३ उपनयनप्रयोगाः ।

ब्राह्मणस्योपनयनमुक्ते काले भवेदथ । कृत्वाऽऽम्युदयिकं श्राद्धं पूर्वेषुपरेशहनि ॥

श्रुतस्नानमलंकुर्वांशशिषो वाचयेदथ । मुक्तभोग्यस्य शिरसो पवनं स्नानमेव च ॥ २॥

एवंभूतं कुमारं तमवस्थाप्यान्तिके ततः । ज्योतिः शास्त्रविदुक्ते तु मुहूर्ते शोभने ततः

(+आज्यसंस्कारपर्यन्तमुपलेपादिपूर्ववत् । परिधानं भवेदस्य वाससैवाहतेन तु) ॥ ४ ॥

नवेत्प्रारणं वासः शृष्णान्निनमयापि वा । एवंभूतं कुमारं तं कुर्वाद्यज्ञोपवीतिनम् ॥

आचान्तमुत्तरेणाऽऽज्यं यज्ञपात्राणि चाऽऽनयेत् । अन्तरेणाग्निमात्मानं दक्षिणे तूपवेशयेत्

वर्हिशास्तरणादि स्यात्स्रुवसंमार्जनान्तकम् । समन्वारव्य एतस्मिन्ब्रह्मचारिण्यथेतरः ॥ ७ ॥

कुर्वांशचारपर्यन्तं चौलोक्ताज्यांहुतीरपि । अत्राऽऽज्यमगौ नैवेद्यावित्युक्तं पूर्वमेव तु ॥

अग्नेरुत्तरतस्तिष्ठेदाचार्यः प्राङ्मुखस्ततः । अकुर्वन्नात्मनोऽग्नेश्च व्यवायं गच्छतीतरः ॥

आचार्यस्य पुरस्तात् तिष्ठेत्प्रलङ्गमुखस्ततः । व्यवायस्तु संस्कारः कर्मस्वाग्निकुमारयोः

ब्रह्मचारिण आचार्यः पर्येदङ्गिरज्जलिम् । आचार्यस्याजलिं त्वन्यः पर्येद्वै ततो गुरुः

तत्सवितुर्वृणोत्यस्य निनीयाज्जलिमज्जली । अवक्षारयतीत्यर्थः स्वेन पूर्णं तमज्जलिम् ॥

देवस्य त्वेति गृह्णीयात्पाणिं साङ्गष्टपस्य च । असौस्थानेऽस्य नाम स्यादेवमुत्तरथोरपि

अप्पूरणादि तद्गतथादन्धो मन्त्रः करग्रहे । सविता ते हस्तमित्यप्पूरणादि तथा मंत्रेत्

हस्तग्रहे तु मन्त्रोऽयमग्निाचार्य इत्यथ । आचार्यो देव सवितरित्युक्त्वा रविभीक्षयेत्

कस्येति पारिदायेनं प्रजाधिपतये ततः । युवास्वर्धर्षतः कुर्यात्प्राङ्मुखं दक्षिणावृतम् ॥

अस्योपर्यस्योः स्वस्य पाणी कृत्वा हृदि स्पृशेत् । तं धीरार्धर्षतः कृत्वा ब्रह्मचार्यूनोऽक्षणे

पर्युहनवचश्चेत्तदुत्तरार्धमिति ब्रुवन् । अत्र पर्युहनं नास्तीत्याह हेतुं च वृत्तिकृत् ॥ १८ ॥

तूष्णीं समिधमादृष्ट्यादग्नीं प्रादेशसंभेताम् । एतदर्चाऽयथाऽऽदृष्ट्यादग्नेये समिधं त्रिंति

स्पृष्ट्वाऽग्निं तेजसा मेति त्ववमार्ष्टिं ततो मुखम् । प्रक्षाल्य हस्तमनलमुपस्पृश्यावमाष्टर्थय

प्रक्षाल्य पूर्ववत्स्पृष्ट्वा तृतीयमवमाष्टर्थय । ओष्ठावलोमकौ कृत्वा संवृत्तौ तन्निमार्जनम् ॥

+ कंसस्वकारिका क. पुस्तके नास्ति ।

अनुप्रवचनीयश्च तदभावे द्वयं न च । परिदानं न कार्यं स्यान्नमित्तानन्तरं स्विदम् ॥
पूर्वस्या वाचयेत्स्थाने तत्सवितुर्वृणीमहे । मिक्षेत्तानं दिवारात्रावाचार्यायाऽऽत्मतुष्टये ॥
मणितोऽत्र विशेषोऽयं समानमितरद्भवेत् । अग्निर्कार्यं च मिक्षायाः प्रागूर्ध्वं वा तदुच्यते
पर्यहनोक्षणे स्यातामादावन्ते च कर्मणः । तूष्णीं समिधमित्यादि ह्युपस्थानान्तमेव च ॥
वेदस्वीकरणं पावचावदेवं समाचरेत् । अथवा द्वादशाब्दं स्याद्ब्रह्मचर्यमिति स्थितिः ॥
सावित्र्या ब्रह्मयज्ञोऽपि तस्य तावदुपाकृतेः ॥ १३ ॥ (२२०) इत्युपनयनम् ।

१४ महानाम्नीव्रतम् ।

महानाम्नादि कर्तव्यं तत्तत्काले व्रतत्रयम् । उक्ते काले ददान्पन्तं वापनाद्युपनीतिवत् ॥
नत्रां मौर्द्धी नवं दण्डं दत्त्वा स्विष्टकृदाद्यथ । संवत्सरं चरेदेवं पूर्णोऽब्दे तूत्तरायणे ॥
शुक्लपक्षे महिर्ग्रामाद्विषिकं देशमेत्य च । पूर्णपात्रनिघानान्तमुपलेपादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥
स्वस्यालं मुक्तये तूष्णीं निरूप्य प्रोक्ष्य तत्र च । तिलानोप्य पचेत्पक्वमाचार्याय निवेदयेत् ॥
पृच्छति व्रतलोपान्स्वं दत्ते प्रतिवचस्तथा । बहवो व्रतलोपाश्चेत्पुनरावर्तयेद्व्रतम् ॥ १ ॥
लोपेष्वपत्प्रयुक्तेषु पुनर्नाऽऽवर्तयेद्व्रतम् । तेनान्नारब्ध आचार्य इध्माधानादि पूर्ववत् ॥
हुत्वाऽग्नावाग्निरित्यादिमन्त्रैश्चर्वाहुतीरथ । ततः स्विष्टकृतोऽवधेच्छेषं मूर्धो निधाय च ॥
एतमित्याद्यशानान्तमाह प्रैषयतः परम् । मुक्तवन्तं तमाचान्तं जलपूर्णाञ्जलिं ततः ॥
स्वं व्रतानां व्रतेत्यादि मुक्तवन्तं दिवाकरम् । उपस्थाप्याथ कुर्वीत मीळिताक्षं च वाग्यतम् ॥
त्रिः प्रदक्षिणमावेष्ट्य वाससा संमुखं शिरः । उक्तैकरात्रमित्यादि भ्रवं स्विष्टकृदाद्यथ ॥
आवश्यकेभ्य इतरच्छयनं स्नानमोजनम् । अकुर्वन्नेकरात्रं च ब्रह्मचारी नयेदथ ॥ ११ ॥
ईशान्यां च निधावाग्न्याद्यर्वाग्निस्तृणेषु च । ईशान्यग्नेषूपविशेदीक्षमाणस्तु ता दिशम् ॥
शिष्योऽपि स्वमुखं प्रक्षार्याग्न्याचार्यो प्रदक्षिणम् । कृत्वाऽऽचार्यस्य संगृह्य पादौ तेषु तृ-

णेषु च ॥ १३ ॥
ईक्षमाणो दिशं प्रत्यग्दक्षिणामुपाविश्य च । स्वेन शृष्टेन तत्पृष्ठं संदधाति ततः परम् ॥
मनसाऽऽह महानाम्नीमो अनुब्रूहि तं गुरुम् । पृच्छेत्तदहरूपत्वान्ब्रतलोपास्ततो गुरुः ॥
स्वयं संमीलनं कुर्वन्महानाम्नीर्नचो गुरुः । त्रिः पुरीषपदैरु क्त्वा तस्योष्णीषं विमोचयेत् ॥
ईक्षयेदकर्मोत्तेत भिन्नस्येति द्वयेन च । ससंभारा दिशो वीक्ष्य भिन्नस्य च इति तत्रथ ॥
भिन्नस्येति चतुर्थेन पुनरादित्यभीक्षयेत् । ईक्षणेऽर्कदिशा मन्त्रा ब्रह्मचारिण एव तु ॥
मन्त्रान्ते कर्म कर्तव्यं सर्वत्र करणत्वतः । उक्त्वा चाग्न इष्टे-वादी-मन्त्रान्मूमिमुपसृशेत्
अनुप्रवचनीयश्च कार्योऽयं भेद उच्यते । महानाम्नीभ्यः स्वाहेति सावित्र्याः स्थान इष्यते

॥ २० ॥ (२४०) इति महानाम्नीव्रतम् ।

१५ महाव्रतम् ।

महानाम्नाव्रतं प्रोक्तं महाव्रतमथोच्यते । पूर्ववद्ब्रत आदिष्टे चरेदन्नमिदं ब्रतम् ॥ १ ॥
 पूर्णं संवत्सरे देशे विविक्त उपविश्य च । प्राङ्मुखं श्रावयत्येनं महाव्रतमतः परम् ॥
 अमुपवचनीयादि कुर्यादकेशणादिकम् । महाव्रताय स्वाहेति सावित्र्याः स्थान इष्यते
 ॥ ३ ॥ (२४३) इति महाव्रतम् ।

* १६ उपनिषद्ब्रतम् ।

श्रावयित्वा उपनिषदमामित्यावेक्षणादि च । अत्रोपनिषदे स्वाहा सावित्र्याः स्थान ॥
 इष्यते ॥ १ ॥ (२४४) इत् उपनिषद्ब्रतम् ।

१७ गोदानव्रतम् ।

गोदानं चौलवत्कार्यं षोडशोऽब्दे तदुच्यते । अङ्गोपवेशनं नास्ति श्मश्रूणां वापनं भवेत् ॥
 अदितिः श्मश्रूणि वपत्वाप उन्दन्तु वर्चसे । पिञ्जलादिनिधानं च श्मश्रुपक्षे मवेदिह ॥
 निमार्जने विशेषोऽयं श्मश्रूणीति शिरो मुखम् । शासने नापितस्थायं विशेषः प्रैप उच्यते
 केशश्मश्रुलोमनखान्युदकसंस्थानि कुर्विति । ज्ञात्वा च वाग्यतरिष्ठघ्नहःशेषं नयेदथ ॥
 आदित्येऽस्तमिते वाचं विसृजेतान्तिके गुरोः । उक्त्वा वरं ददामीति दद्याद्गोमिथुनं ततः
 + असंभवे गोवृषयोर्भिक्षित्वा वा गुरोर्दिशेत्) । श्वः पूर्ववद्ब्रतादेशः संवत्सरमिदं चरेत् ॥
 व्रतेष्वेतेषु सर्वेषु पसिद्धं केशधारणम् ॥ ७ ॥ (२९१) इति गोदानव्रतम् ।

१८ समावर्तनप्रयोगः ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा ज्ञात्री । तदनुज्ञया । वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युपमयेव वा ॥
 व्रतपलेऽपि शब्दार्पणमारण्याध्ययने कृते । विद्यान्ते गुरुमाहाहं कर्म करवाणि ते ॥
 यमर्षमाह तं कृत्वा ततोऽनुज्ञामवाप्य च । आचार्यायाऽऽत्मने चैव मण्यादीन्पुत्रवरूपयेत्
 आचार्यायैव करूपानि न लभेतोमयोर्थादि । कुर्यात् स्वयमेवेदं समावर्तनसंज्ञकम् ॥
 प्राण्योदगयनाद्युक्तमुक्तस्वस्त्ययनः स्वयम् । प्रागुदीचीं दिशं गच्छेत्तस्यां वै यज्ञिषस्य तु
 शालेशानीं गता तस्यादिच्छत्वा प्रदेशसंमिताम् । आहृत्य सामिधं भूमेरन्वत्र निदधाति ताम्
 दत्त्वा गां भोजयोद्धिपान्गोदानोक्तं करोत्यथ । ज्ञात्वा वाग्यत इत्यादि न कार्यमिह कर्मणि

* महाव्रतमिदं प्रोक्तं तदर्थोपनिषद्ब्रतम् । पूर्ववद्ब्रत आदिष्टे चरेदन्नमिदं ब्रतम् ॥ ' इयं
 कारिका क. ग. पुस्तकचोरविहा । + अंगस्थं कारिका क. पुस्तके न ।

पदान्युद्धानि वक्ष्यन् वाच्यं शाश्वत्त्वमिति । मा मा हिंसीरिति ब्रूयाद्यथाऽऽसमिति
चांपरम् ॥ ८ ॥

तेनम आयुषेत्येवमूहं मन्त्रद्वयेऽपि च । मा म आयुरिति त्वन्यत्सर्वं गोदानवद्भवेत् ॥
करञ्जबीजमन्त्रैकं षिष्टेनोन्मृज्य तेन तु । शीतोष्णैः स्नात आचान्तो बह्वेर्गत्वाऽन्तिकं पुनः
युवमित्यनया वस्त्रे आच्छाद्याऽऽवर्तयेत्स्वियम् । मन्त्रावृत्तिरियं दृष्टा वृत्तौ नायणस्य तु
आचम्य चाश्मनस्तेज इत्युक्ते सव्यमाक्षणम् । एतेनैव तु मन्त्रेण पश्चाद्दाक्षिणमाक्षणम्
कुण्डले चाश्मनस्तेज इति श्रोत्रमलंकुरु । अनेनैव तु मन्त्रेण पश्चात्सव्यमलंकुरु ॥ १३ ॥
कुङ्कुमाद्यनुलिष्ठाभ्यां पाणिभ्यां पूर्वमाननम् । अनुलिप्येतराङ्गानि पश्चात्पक्षालयेत्करौ
अनार्तासीति मन्त्रेण बध्नाति शिरसि स्रजम् । सङ्कटुक्तेन मन्त्रेण देवानामित्युपानहौ
आस्थाय च्छत्रमादध्याद्विवश्छद्मासि मन्त्रतः । गृहीत्वा वैणवं दण्डं वेणुरस्यादिमन्त्रतः
आयुष्यमिति सूक्तेन मणिं कण्ठे प्रबध्य च । सुवर्णमय इष्टोऽत्र मणिरित्याह वृत्तिकृत्
नवाम्बरेण संवेष्ट्य शिरोऽयोपानहौ त्यजेत् । आहृतां समिधं तिष्ठन्नग्नावाधाय मन्त्रतः ॥
स्मृतं च म इति ब्रूयादमृतं च म इत्यपि । तस्योपरि वदेत्तन्म उमयव्रतामित्यथ ॥
द्वादशाप्येवमेवोक्त्वा यथापाठमधोत्तरम् । मन्त्रेणैवंविधेनाग्नावाहितायां समिध्यथ ॥
उपविश्य दशाऽऽदध्यादन्याः प्रादेशसंमिताः । अत्रोपवेशनं प्राह वृत्तिकारः सहेतुकम्
ममाग्ने दशभिः कुर्वन्स्वाहाकारमृगन्ततः । परिपेचनपर्यन्तं कुर्यात्स्वष्टकदादिकम् ॥
ततः संकल्पयेन्नक्तं न स्नामीत्युत्तराण्यपि । दास्यन्ति मधुपर्कं ये तत्रैतां रजनीं नैयेत् ॥
॥ २१ ॥ (२७४) इति समाचर्चनम् ।

१९ स्नातकगमनविधानम् ।

अथ शिष्यः समावृत्तो नामोपांशु गुरोर्वदेत् । उच्चैरूर्ध्वं वदेत्स्थान इदमस्वेष्टमाश्रमम् ॥
हे देवदत्त गार्हस्थ्यं वत्स्यामो मो इति त्वथ । उपाशु जपति प्राणापानयोरिति वै ततः ॥
आमन्त्रैरित्यृचं चाथ गुरुश्चैतौ जपत्यथ । ॐ प्रागित्यादिकं मन्त्रं जपित्वाऽऽचार्य एव तु
सूक्तेन तु महित्रीणामवोऽस्तिवत्यनुमन्त्य तम् । वत्स्यथेत्यनुजानीयादनुज्ञातो यथा पथि
गच्छन्शृणोति वाक्यानि पक्षिणामप्रियाणि तु । जपेत्कनिक्रदत्सूक्तं देवो वाचमृचं तथा ॥
शिवादेरप्रियं श्रुत्वा तुहिश्रुतमृचं जपेत् । यस्या दिश्यथवा यग्मात्पुरुषाद्वाचाघ्नतोऽपि वा
विमेत्युपयतो दीप्तमुल्मुकं तद्दिशि क्षिपेत् । मन्त्रेणापथमित्यादि नैनदुरुमुकमस्यति ॥७॥
सर्वतोमयमुत्पन्नं नच ज्ञातमतो नरात् । अन्यतो वोत्ति लोकाग्नावाघारान्तं करोत्यथ ॥

पृथिव्याद्यष्टमिर्मन्त्रैर्हुत्वाऽष्टाज्याहुतीरथ । स्मित्वेशान्यां जपेत्स्वस्ति नो मिमीतां तु सप्त वै
 प्रळ्घो अपति त्वन्या यत इन्द्र मयामहे । ततश्च त्रिविष्टकृद्बर्ज होमशेषं समापयेत् ॥ १० ॥
 (२८४) इति स्नातकगमनविधिः ।

२० विवाहाङ्गो मधुपर्कः ।

यथोक्तवक्षणां कन्यामुक्ते काले समुद्बहेत् । स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं द्वितीये वक्ष्यते च तत्
 ऊपरेद्युः कृतस्नानोऽहवस्त्रधृतो वरः । स्वलंकृतः सितच्छत्रो पदातिज्ञातिवान्धवैः ॥
 वृत्तं वधुगृहं गत्वा मधुपर्केण पूजितः । कन्याज्ञातिमिरत्रैव मधुपर्को मयोच्यते ॥ १ ॥
 विष्टराद्युपवस्त्र्येनमुपवेश्याऽऽसने शुभे । तत्रोपकल्पितं पूर्वं विष्टरं त्रिनिवेदयेत् ४ ॥
 उत्तराग्रे त्वहं वर्ष्मैत्यगिमलुपविशोद्वरः । एवमेवोत्तरेषां च पञ्चानां त्रिनिवेदनम् ॥ ५ ॥
 निवेदिस्तेन पाद्येन पादौ प्रक्षालयेद्वरः । प्रक्षालयिन्ने विप्राय दक्षिणाहृदि प्रयच्छति ॥
 पश्चात्सव्यं तु शूद्राय पूर्वं सव्यं प्रयच्छति । गन्धादिमुक्तमर्थं च प्रतिगृह्य निवेदितम् ॥
 वेदिताचमनीयापामेकदेशं ततो वरः । उक्त्वाऽमृतोपस्तरणमसिमन्त्रं निवेदय ॥ ८ ॥
 शौचार्पाचमनं कार्यमेवेति प्राह वृत्तिकृत् । अवान्तरेण शौचार्थं सर्वमाचमनं त्विह ॥
 आनीयमानमसिते मित्रस्य स्वेति मन्त्रतः । मधुपर्कमथाऽऽर्नातं पूर्ववच्च निवेदितम् ॥
 देवस्य स्वेति मन्त्रेण गृह्णात्यञ्जलिना ततः । मधुवातास्तृचेनेन मधुपर्कमवेशते ॥ ११ ॥
 निदधाति च तत्पात्रं सव्ये पाण्णावितः परम् । अद्भुष्टोपकनिष्ठाभ्यामालोढ्य त्रिः प्रदक्षिणम्
 वसवस्त्वादिभिर्मन्त्रैर्दिक्षु पूर्वादिषु क्रमात् । निमृज्याद्भुल्लिखेत् तु मूतेभ्यस्त्वेति मन्त्रतः
 त्रिरदृष्ट्य त्रिरुत्सिष्य मूत्रो पात्रं निघाय च । प्रादनात्यस्यैकदेशं तु विराजो दोह इत्यथ
 आचम्य पूर्ववत्प्राश्य विराजो दोहमित्यथ । आचम्य तद्वत्प्रादानीयान्मयि दोह इति त्वय
 विनियोगं च कुर्यात् शिष्टस्यास्योक्तमार्गतः । आचम्यायामृतापीति विवेदाचमनीयकम् ॥
 आचम्याऽऽचमनीयाम्बु निवेत्सत्यं यशस्त्विति । आचान्तः पुनराचामेदथ गां त्रिनिवेदयेत्
 ततो वरो जपेन्माता रुद्राणां दुहितेभ्युचम् । अयोमुरसृजतेत्याह प्रैषं गामुत्सृजन्ति ५ ॥
 गन्धमास्याम्बरेस्तद्वद्भूपणैः पूजयेद्वरम् ॥ १८ ॥ (१०२) इति मधुपर्कः ।

२१ कन्यादानम् ।

आनालंकृतकन्यायाः प्रादुमुक्याः प्रत्यगानतः । ईसित तण्डुलैर्धाया वरस्तस्य मुस्तं च सा
 मुहूर्ते शोभने सम्पक्त् सिषेतां मुरयोर्भिष । समुदाञ्जरीरकान्कन्या वरयेदथ तां वरः ॥
 असावमुकगोत्रस्य पुत्रः पौत्रः दपौत्रकः । एतद्गोत्राग्निमामस्य पुत्री पौत्री च नत्पित्रकम्
 पूजेऽर्ह कन्यकां सात्पी श्रीरूपाभिरयतः परम् । वरणेनैवं वृता कन्यां तत्पिता प्रददाति ताम्

१ क. दुर्लभे । २ क. 'न्दरया' । ३ क. ये । ४ क. 'एवानो व' । ५ क. 'पेयमुमयो' ।

पुत्रायास्य च पौत्राय नप्त्रे चामुकगोत्रिणे । २ स्मा अमुकगोत्राय पुत्रां पौत्रां प्रपौत्रिकाम् ॥
 श्रीरूपं च मया दत्तां तुभ्यं श्रीधररूपिणे । इत्युक्त्वोदकपूर्वां तां दद्यात्स्वस्तिपदं वदेत् ॥
 वरोऽथ प्रतिगृह्णीयासपृशेत्क इति मन्त्रतः । अस्मिन्नहनि र्यात्किञ्चित्कन्यादाता ततः परम्
 गोमूहिरण्यदास्यादि तस्मै दद्यात्स्वशक्तितः । सधृतं क्षीरमादाय कराभ्यां कन्यकाञ्जलिम्
 द्विरुन्मृज्य वरः सिक्त्वाञ्जुह्वाञ्जाल्यक्षतानथ । गृहीत्वाऽञ्जलिना तस्या अञ्जलौ द्विः
 सिपेत्ततः ॥ ९ ॥

आदापाञ्जलिमाघत्ते तदञ्जल्युपारि स्वयम् । कन्येत्याद्याशिषः पूर्वमुक्त्वा दाता ततः परम्
 कन्यां त्वां प्रतिगृह्णात्वित्यन्तं क इति मन्त्रतः । उपरिस्थाञ्जलौ पूर्णे हरेत्स्वर्गोदकं ततः
 तमेव प्रतिगृह्णामीत्यन्तं मन्त्रमुदीरयेत् । अञ्जलिस्थासतान्कन्यामूर्धनि प्रसिपेद्धरः ॥
 स्वाञ्जलिस्थासतान्कन्या वरमूर्धनि विनिसिपेत् । मूर्धनिक्षेपान्तमेवं स्यात्पुनरुन्मार्जनादिकम्
 उन्मार्जनादिकं कुर्यात्पूर्ववत्कन्यका वरे । कन्येत्यादि पिता कुर्याद्द्वरतन्त्रं वैरो वदेत् ॥
 कन्याशिरस्थमाल्यस्य गृहीत्वा कौसुमं दलम् । सधृतं क्षीरसंमिश्रं कुर्यात्तिलकमुत्तमम् ॥
 वरः कन्याललाटे च कन्या वरशिरस्त्रजः । पुष्पस्य दलमादाय क्षीरज्याक्तं वरस्य तु ॥
 ललाटे तिलकं कुर्यादक्षितैव मिथो मुखम् । कण्ठे मिथः शुभे माल्ये दंपती प्रतिमुञ्चतः ॥
 बद्ध्वा वस्त्रान्तमुमयोः प्राङ्मुखौ च ततः परम् । देवीं दाक्षायणीं नत्वा सर्वसंपन्नदापिनीम्
 होमदेशे व्रजेतां तौ परिगृह्य करौ मिथः । तदेतत्सूत्रकृदात्क सूत्रेणोच्चावचोदितम् ॥ १९ ॥
 इति कन्यादानम् (३२१) ।

२२ विवाहहोमप्रयोगः । +

आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे वधूं तामुपवेश्य च । उपलेपादि कुर्वीत हविर्भुनक्त्यापनान्तकम् ॥
 अग्नेः पश्चात्प्रतिष्ठाप्य द्रवदं सोपलामथ । उदकुम्भं निधायान्नेः प्रागुदीच्यामतः परम् ॥
 आज्याधिभ्रयणान्तं स्यादन्वाधानादि पूर्ववत् । आज्येन सह लाजानां पर्याशिकरणं भवेत् ॥
 त्रिः प्रोक्षणं भवेत्तेषां केवलौत्पवने सति । इध्माभिधारणान्तं स्यादाज्याद्युद्धासनादिकम् ॥

+ कन्यां कनकसंपन्नां वनकामरणेर्धुताम् । दास्यामि विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकनिर्गमया ॥
 विश्वंभरः सर्वभूताः साक्षिण्यः सर्वदेवताः । इमा कन्यां प्रदास्यामि पितृणां तारणाय च ॥
 गौरीं कन्यामिमां विप्र ययाशक्तिविभूयिताम् । गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्ता विप्र समाश्रय ॥
 कन्ये ममाप्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पार्श्वयोः । कन्ये मे पृष्टतो भूयात्त्वहानान्मोक्षं माणुष्याम् इति ।
 धिस्रस्त्रोक्ताः । कन्यादानम्—स्नातां नयाम्बरोपेत । कटकादिविभूयिताम् । अक्षरप्रसवधनपरिधानां
 पुमारिकाम् ॥ उक्तस्वस्त्ययनः स्थित्वा प्राङ्मुखं परिगृह्यताम् । इति क. पुस्तकेऽधिकम् ।

वधुदक्षिणहस्तेन समन्वारब्ध एव सन् । कुर्यादाधारपर्यन्तं बौलोत्ताज्याहुतिप्रथम् ॥
 अत्राऽऽज्यमागौ नैवेष्टावित्युक्तं पूर्वमेव तु । हुत्वा त्वमर्थमेत्यन्यां प्रजापत इतीतराम् ॥
 अधोन्नतमुखीं कुर्यात्तज्ज्याऽवनताननाम् । प्राङ्मुख्या उपविष्टायास्तिष्ठन्प्रत्यङ्मुखः स्वयम्
 उत्तानेनाथवा नीचेनोत्तानस्य करस्य तु । अङ्गुष्ठादि तु गृह्णीयाद्दृग्णामीत्येतया ततः
 उपसृतृणाति भार्याया अञ्जलौ प्रोक्षते वरः । वधुभ्राताऽथवा भ्रातृस्थानो लाजान्द्विरावपेत्
 पश्चावर्त्ता वरः स्याच्चेदञ्जलौ तांस्त्रिरावपेत् । भ्रातृस्थानः पितृव्यस्य मातुलस्य च यः सुत
 मातृष्वसुः सुतस्तद्वत्सुतस्तद्वत्पितृष्वसुः । वरः शूर्पगतांलाजानवत्तांश्चामिधारयेत् ॥
 पठेच्चार्थमणं मन्त्रमथ पत्नी स्थिता सर्ती । कुर्वन्त्यञ्जलिर्विच्छेदमङ्गुल्यग्रैर्जुहोति तान् ॥
 हविर्भुगम्मःकुम्भौ तु दृषद्वर्जं प्रदक्षिणम् । वधूं परिणयेन्मन्त्रममोऽहमिति वै जपेत् ॥
 श्ममश्मानमारोहेत्येतेन प्राङ्मुखीं वधुम् । उमाभ्यामपि पादाभ्यामारोप्य दृषदं पुनः ॥
 उपस्तृत्यादि तद्वरस्यादृष्टपदारोपणान्तकम् । वरुणं न्विति होमोऽञ्जल्युपस्तृत्यादि पूर्ववत्
 अश्मारोहणपर्यन्तं हवनं पूषणं न्विति । प्रजापतिं चतुर्थ्यन्तं स्वाहायुक्तं वरः स्मरेत् ॥
 शूर्पकोणेन शिष्टांस्तानभ्यात्मं जुहुयाद्वरः । जयन्तस्त्वाह हवनं चतुर्थं वरकर्तृकम् ॥
 यदि बद्धे शिले बद्धा देशधर्मादिना ततः । प्रत्वा मुञ्चामि मन्त्रेण दक्षिणां तु विमुञ्चति
 प्रेतो मुञ्चामि मन्त्रेण तत्तूरामपि मुञ्चति । शिले वरस्य बद्धे चेत्तूष्णीमेव विमुञ्चति
 अम्युत्क्रमयतीशान्यां वधूं सप्त पदानि च । सा चाम्युत्क्रमयेत्पूर्वं दक्षिणं पादमात्मनः ॥
 इप इत्यादिभिर्मन्त्रैरनुपक्षैर्भवादिना । सप्तमे क्रा. क्र. मिते तत्स्थः शिरसीं संनिधाय च
 अम्मःकुम्भाम्मसा ते च शिरसीं अवसिञ्चति । आज्येन स्विष्टकृद्धोमं कृत्वा शेषं समापयेत्
 होमादारम्य यच्छेत्सा वाचं दृष्ट्वा ध्रुवादिकान् । जीवपत्नीति सा वाचं विसृजेच्च ततः परम्
 दंपत्योरतभारम्य गृहवेशीयहोमततः । ऊर्ध्वं त्रिरात्रमथवा द्वादशाहं भवेद्द्वयतम् ॥ १४ ॥
 अब्दं वा क्षारलक्षणवर्जितं भोजनं भवेत् । + अधश्च शयनं तद्वद्ब्रह्मचर्यं च वै भवेत् ॥
 ॥ २९ ॥ (३४९) इति विवाहहोमः ।

२३ गृहपवेशनीयहोमविधिः ।

विवाहानन्तरं गच्छेत्समार्थः स्वस्य मन्दिरम् । यदि ग्रामान्तरे तारुपासच्च यानेन गम्यते
 पूषा श्वेत्यनया यानं वधुमारोपयेद्वरः । दंपत्योरग्रतोऽजस्रं विवाहाग्निं नयन्ति च ॥
 गृहान्निर्गच्छतोरेप स्वग्रामेऽपि भवेद्विधिः । ब्राह्मणी जीवपत्नी या जीवापत्या च तद्गृहे
 यसेदनन्तरां रार्थी स्वग्रामे नैतदिष्यते । यद्यन्तराऽस्ति नद्यादि नावमारुह्य याति चेत्

+ ताम्युत्स्य निषेधस्य (सु) प्रसिद्धः धारयोगतः । इत्यर्थं क. पुस्तकेऽधिकम् ।

अशमन्वतीस्यूचोऽर्धेन नावमारोहयेद्वधूम् । अर्धेनोत्तरेणैनां जलादुत्तारयेदर्थं ॥ १ ॥
 नीयमाना धूर्ध्वन्ध्रुवियोगाद्यदि रोदिति । जपेज्ज्वं रुदन्त्येतामेकग्रामेऽप्ययं विधिः ॥
 जपेच्छोमनदेशादौ मा विदन्परिपन्थिनः । सुमङ्गलीर्ऋचैसेत वासे वासे समीक्षकान् ॥
 इह प्रियमृचा मार्था स्वस्य गेहं प्रवेशयेत् । उपलेपादिकं कृत्वा विवाहाग्निं समिध्य च
 प्राग्प्रीवमूर्ध्वलोमाग्नेः प्रत्यगानुह्राजिनम् । आज्यासादनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥
 चर्मण्यपोपविष्टाया समन्वारुष एव सन् । कुर्यादाघारपर्यन्तमिध्मानादि पूर्ववत् ॥
 ऋग्भिश्चतसृमिश्वाऽऽनः प्रजामित्यादिमिस्त्वय । पठन्नाज्याहुतीर्हुत्वा स्वाहाकारमृगन्ततः
 समञ्जन्वनया प्राश्य दधि तस्यै प्रयच्छति । साऽपि प्राश्रति तत्तूष्णीमथ स्विएकृदादिकम्
 अथवाऽनक्ति हृदय एतयर्चाऽऽज्यशेषतः ॥ १३ ॥ (३९९) इति गृहप्रवेनीयहोशमविधिः ।

२४ त्रतोत्सर्गविधिः ।

वध्वा विवाहवेलायां यत्सा परिहिताम्बरम् । सत्येनोत्तमितासूक्तं वेत्ति यः पाठतोऽर्थतः
 तस्मै विप्राय तद्दद्याद्ब्रतान्ते धौतमम्बरम् । ब्राह्मणान्मोजयित्वैतानो स्वस्तीत्यथ वाचयेत्
 ॐ स्वस्तीति प्रतिब्रूयुर्ब्राह्मणास्ते च पूजिताः । स्वस्त्यादि वाचयित्वाऽऽदौ खियं तामुपगच्छति
 मुहूर्ते शोमने तस्या व्रीडा न स्याद्यथा तथा ॥ ४ ॥ (३६३) इति त्रतोत्सर्गविधिः ।

२५ औपासनहोमः ।

अथ यस्मिन्विवाहाग्निरुत्पन्नोऽहनि तस्य तु । यत्सायं तत आरभ्य गृह्यं पारिचर्यस्वयम्
 आत्मनोऽसमवे पत्नीपुत्रादय इति स्थितिः । अन्ये तु मन्यते पत्नीकुमार्योस्तदहोमकम्
 तन्त्रं नास्त्यत्र भगवद्वृत्तिकारवचो यथा । ज्वलयेदपराह्णेऽग्निमस्तं यति दिवाकरे ॥
 पर्युह्याग्निं पारिस्तीर्य पर्युक्ष्य च ततः परम् । पथःप्रमृत्तिपु त्वेकं संस्क्रुर्धादग्निहोत्रवत् ॥
 अलं करोति पुष्पाद्यैरनलायतनं ततः । द्रवं हविः स्रुवेणैव पाणिना कठिनं हविः ॥
 जुहुयादग्नये स्वाहा सुसमिद्धे हुताशने । ध्यात्वा शब्दं चतुर्थ्यन्तं प्रजापतय इत्यथ ॥
 स्वाहाकारेण जुहुयात्ततः परिसमूहनम् । पर्युक्षणं च कुर्वति प्रातरप्येवमिष्यते ॥ ७ ॥
 व्युष्टाया ज्वलयेदेनं सायं होमः कृतः पुरा । पयसाऽप्येन वा प्रातस्तेनैवेत्याह वृत्तिकृत्
 पूर्वमन्त्रस्तु सूर्याय स्वाहेत्यन्वत्समं भवेत् ॥ ९ ॥ (३७२) इत्यौपासनहोमः ।

२६ देवयज्ञः ।

गृहस्थो वैश्वदेवाख्यं कर्म प्रारभते दिवा । तन्त्रं नास्त्यत्र भगवद्वृत्तिकारवचो यथा ॥
 औपासनाग्निमन्यं वा समिध्याथ हविर्भुजम् । पर्युक्ष्य परिपिच्याग्निमलंकृत्य च पूर्ववत् ॥
 हविष्यं पक्वमादध्यादधिश्चित्पानले च तत् । प्रोक्ष्योद्वास्य घृताभ्यक्तं हृदि सव्यं निधाय च

हुत्वा हस्तेन सूर्यायैत्यादिभिर्दशमिस्ततः । प्रजापतिपदस्योक्तिर्वैश्वदेवे न तु स्मृतिः ॥
पर्यूहनोक्षणे कुर्याद्वैवयज्ञोऽयमीरितः ॥ ९ ॥ (३७७) इति देवयज्ञः ।

२७ भूतयज्ञः ।

भूतयज्ञं प्रकुर्वीत अग्नेरुत्तरदेशतः । एतैर्भुवि बलीन्दत्त्वा प्राक्संस्थांश्च निरन्तरान् ॥ १ ॥
मुक्त्वाऽन्तरालं प्राक्संस्थानद्भ्य इत्यादिभिर्हरेत् । इहापि भवति स्वाहाकारो न पितृयज्ञके
अद्भ्यो हुताद्बलेः प्रत्यग्निन्द्रायोति बलिं हरेत् । उदगैन्द्राद्बलेरिन्द्रपुरुषेभ्यो बलिं हरेत् ॥
यमायेत्यन्तरालस्य हरेदक्षिणतो बलिम् । याम्यादुदग्वाऽय यमपुरुषेभ्यो बलिं हरेत् ॥
प्राच्यां ब्रह्मबलेर्हुत्वा वरुणायोति मन्त्रतः । अस्मादुदक्त्वा वरुणपुरुषेभ्यो बलिं हरेत् ॥
सोमायेत्यन्तरालस्य हरेदुत्तरतो बलिम् । सौम्याद्बलेरुदक्त्वासोमपुरुषेभ्यो बलिं हरेत् ॥
जयन्तस्त्वाह वास्त्वन्तैर्बलीन्दत्त्वा निरन्तरान् । मुक्त्वाऽन्तरालमिन्द्रादिदिग्देवाना बली-
न्हरेत् ॥ ७ ॥

ऐन्द्रादिबलितः प्राच्याः प्राच्यां स्यात्पौरुषो बलिः । अन्तराले बलीन्दत्त्वा शिष्टैर्मन्त्रैरतः
परम् । रक्षोभ्य इति सर्वासा बलिमुत्तरतो हरेत् ॥ ९ ॥ (३८१) इति भूतयज्ञः ।

२८ पितृयज्ञः ।

भूतयज्ञोऽयमुदितः प्राचीनावीत्यतः परम् । स्वधा पितृभ्य इत्युक्त्वा दक्षिणस्यां तु ॥
निर्वपेत् ॥ १ ॥

पितृयज्ञोऽयमुदितो नक्तं चैतन्नयं भवेत् । इति पितृयज्ञः ॥ सूर्यायेति पदस्थान ईरयेदग्ना-
येपदम् ॥ २ ॥

दिवाचारिभ्य इत्यत्र नक्तं चारिभ्य इप्पते । कुर्वीत स्यातकश्चेदं पृथक्पाकी भवेद्यदि ॥
(+ एतान्पञ्च महायज्ञान्कुर्यादहरहः शुचिः ॥ ४ ॥ (१९०) इति पञ्चयज्ञाः ।

२९ ब्रह्मयज्ञः ।

ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा या वा दिक्स्यादानिन्दिता । अपोऽवगाह्य तु स्यादादुपधीत्येव
स द्विनः ॥ १ ॥

भौतशुक्लाग््नरः कुर्यात्कर्माङ्गाचमनं ततः । दर्मान्महूञ्शुचौ देशे प्राग्मांस्तास्तृणान्त्यथ ॥
दर्भेषूपविशेत्कर्मण्यत्र प्राङ्मुख एव सन् । कृतवोपैरस्यं करे सव्य उत्ताने प्राग्दिशुलौ ॥
पवित्रे स्थापयेदुक्ते प्राग्ने दक्षिणेन तु । न्यघ्नं प्राग्दृगुलिं तेन संदध्यादक्षिणं करम् ॥
ऊर्ध्वं तिर्यग्घस्ताद्वा नेसेत यदि वाऽक्षिणी । संमीलय येन वाऽऽत्मा तु समाहितमना ॥
भवेत् ॥ ९ ॥

सूक्ताद्यन्यतमं पूर्वमभिसंधाय शक्तिः । अपूर्वा व्याहृतीस्तिस्रः समस्तास्तु सकृद्देवैः ।
 पच्छस्त्वर्षर्षशः सर्वा सावित्री त्रिर्वदेदथ । पूर्वाभिसंहितं यावत्तदधीत्य समाहितः ॥
 नमो ब्रह्मण इत्येतां त्रिरुक्त्वा प्रणवं वदेत् । प्रणवाद्येतदन्तं स्यात्तमध्यमेन स्वरेण तु ॥
 अधीते मनसा ग्रामे ब्रह्मयज्ञं करोति चेत् । अपां समीपमागत्य तर्पयेदथ देवताः ॥
 त्रिंशद्भिरेकेनैस्तु द्वादशैश्च भवेत्तथा । त्रयोविंशतिवाक्यैस्तु देवर्षींश्च पितृन्क्रमात् ॥
 एवमन्तानि तृप्यन्वित्यन्तैस्तु प्रतिमन्त्रकम् । सिञ्चेत्प्रजापतिस्तृप्यन्वित्यपो देवतर्पितः ।
 घातुस्तृप्तिर्यालिङ्गं मन्त्रान्तेषु प्रयुज्यते । मन्त्रैः शतर्चिनस्तृप्यन्वित्यादिभिरतः परम्
 प्रतिमन्त्रं निर्वीती तु तर्पयेद्यपितीर्थतः । प्राचीनार्वाक्यथेदानीं पितृतीर्थेन तर्पयेत् ॥
 सुमन्वित्यादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं च पूर्ववत् । द्वितीयान्तेषु मन्त्रेषु तर्पयामिपदं वदेत्-
 अयं तु ब्रह्मयज्ञोऽस्य मिशादानादि दासिणा । कुर्यात्तिष्ठञ्छायानो वा ब्रह्मयज्ञसमं भवेत् ।
 देशोऽशुचिः स्वयं वा स्यात्तदानध्याय इष्यते । प्रागूर्ध्वं वा भवेदेतद्वैश्वदेवारूपकर्मणः ।
 ॥ १६ ॥ (४०६) इति ब्रह्मयज्ञः ।

३० मनुष्ययज्ञः ।

उर्ध्वमेव नृयज्ञः स्यात्स चेष्टोऽतिपिपूजनम् । एतान्पञ्च महायज्ञान्कुर्याद्दहरहः शुचिः
 ॥ १ ॥ (४०७) इति मनुष्ययज्ञः ।

३१ संधयोपासनम् ।

अन्यच्चाहरहःकृत्यं संधोपासनमुच्यते । ग्रामाद्बहिरपां तीर उपशीत्येव स द्विजः ॥ १ ॥
 आचम्य मार्जनाद्यन्यत्सृष्ट्युक्तं च करोत्यथ । अर्धास्तमित आदित्ये पश्चिमस्य य उत्तरः ।
 भागस्तन्मुख आसीनः सावित्रीं वाग्नतो जपेत् । आतारकोदयादेवं प्रातः कर्मेदमिष्यते ।
 अर्धास्तमितनक्षत्रमन्तरिक्षं यदा ततः । आरभ्य प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नभेदासूर्ध्वदर्शनात् ।
 ॥ ४ ॥ (४११) इति संधोपासनम् ।

३२ उपाकर्म ।

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन तु । तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्या वा तदिष्यते
 अवृष्टशौषधयस्तस्मिन्मासे तु न भवन्ति चेत् । तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन करोति तत् ।
 (+ कर्मेद्वयमिदं केचिद्धौकिकाग्रौ प्रकुर्वते) । आज्यसंस्कारपर्यन्तमुत्थेनादि पूर्ववत् ॥
 आज्येन दक्षिसक्तूनां पर्याग्निकरणं भवेत् । उत्तूनमात्रमाज्यं चेतेषां त्रिः प्रोसगं भवेत्
 इहमाभिघारणान्नं स्यादाज्याद्युद्घासनादिकम् । अन्वारब्धोऽधुना शिष्यैः स्वयमेव न सन्ति चेत्

+ संस्यितं कारिकायं क. पुस्तके नास्ति ।

प्रकुर्वीताऽऽज्यभागान्तमिधमाधानादि पूर्ववत् । इहाऽऽज्यमागौ नित्यौ स्तस्तथैवोत्सर्ज-
नेऽपि तौ ॥ ६ ॥

हुत्वाऽऽज्यं नवभिर्मन्त्रैः सावित्र्याद्यैरतःपरम् अथावदानधर्मेण तान्सक्तुन्दधिसंयुतान्
हुत्वाऽग्निमीळ इत्याद्यैर्मन्त्रैर्विशतिभिः क्रमात् । शाकल्यानां समानीव इत्युचाऽन्त्याऽऽ-
हुतिर्भवेत् ॥ ८ ॥

आकलानां तु तच्छंयोरित्युचाऽन्त्याऽऽहुतिर्भवेत् । अथ स्विष्टकृतं हुत्वा दाधिसक्तुमिरेव च
दधिसक्तुस्त्वयं शिष्याः प्राश्याऽऽचम्य ततः परम् । परिस्तरणदर्भैस्तेरन्तदर्धनि तेऽञ्जलीन्
अन्येन सेचयित्वाऽपस्ताभिः कुर्वन्ति मार्जनम् । पश्चादग्नेस्तु दर्भेषु प्राग्ग्रेपूपाविश्य च
आसिक्वापः शरावादौ दर्भास्तत्र निधाय च । प्राग्ग्रेदर्भगर्भास्ते कुर्युर्ब्रह्माञ्जलीनथ ॥
सव्याहृतिं जपन्त्युचैः सानित्रीं ब्रह्मयज्ञवत् । त्रिरम्यसेयुरीकारं व्याहृतीश्चात्र कर्मणि ॥
अग्निमीळ इदं सूक्तमनुवाकमथापि वा । प्रारमेरन्नृचं चापि अध्याप्यान्वाचयेद्गुरुः ॥
प्रायश्चित्तादि सकलं होमशेषं समापयेत् । अनध्यायान्मृतौ सिद्धान्परिहृत्य त्वधीयते ॥
यैस्त्वपूर्वमधीतेऽसौ प्रारभेत शुभेऽहनि । समावृत्तोऽप्यधीयानो मधुमांसादि वर्जयेत् ॥
ऋतुघ्रातोपगमनं समावृत्तस्य मन्वते । अत आरम्य पण्मासान्नियमेन त्वधीयते ॥
(+पश्चादङ्गानि पण्मासांश्चिद्वरमध्यापयेद्गुरुः ॥ १८ ॥ (४२९) इत्युपाकर्म ।

३३ उत्सर्जनम् ।

अध्यायोरत्सर्जनं माध्या पीर्णभास्यां विधीयते । ग्रामाह्वहिर्विचिक्ते स्याद्दुपलेपादि पूर्ववत् ॥
गृहपकं समीपेऽग्नेर्निधायान्ताऽऽज्यमाधिश्रयेत् । संस्कार्यं सक्तुवद्याजं शान्तिकर्मणि चात्र तु
सत्राऽऽज्याहुतिर्पथन्मुपाकरणवद्भवेत् । जुहोति गृहसिद्धान्नमुपाकरणवत्ततः ॥ ३ ॥
अधेन स्विष्टकृद्धोमो न स्तः प्राशनमार्जने । वेदाधारम्मणं कृत्वा कर्म शिष्टं समापयेत्
अथ तीरमर्षां गत्वा तेऽग्राह्य ततो जलम् । ऋषीन्दर्भमयान्कृत्वा पुन्येत्तर्पयेत्ततः ॥
सावित्र्याद्या नवाग्वाद्या देवतास्तर्पयन्त्यथ । सानित्रीं तर्पयाम्यग्निं तर्पयामीति तर्पयेत् ॥
जयन्तस्त्वग्निमीळ दिमन्त्रैस्तर्पणमवधीत । ब्रह्मयज्ञाङ्गमुक्तं यत्तर्पणं स्यादिहापि तत् ॥
अत आरम्य पण्मासान्पटङ्गानि त्वधीयते । शुभे वेदास्त्वधीधीरन्वृष्योऽङ्गानीति
केचन ॥ नर्भद्वयमिदं कोषिष्ठोक्त्वाप्तौ प्रयुज्यते ॥ ८ ॥ (४३७) इत्युत्सर्जनम् ।
इत्याश्वलायनगृह्यकारिकासु भट्टकुमारिष्ठस्वामिचिरचित्तानु प्रथमोऽप्याध्यायः ॥ १३ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ श्रवणाकर्म ।

श्रुवेऽथ श्रवणाकर्म सर्पबल्याख्यकर्म च । कुर्वन्ति श्रावणे मासि पौर्णमास्यामिदं द्वयम्
 पूर्येदद्दि कलशं नवं यावकसक्तुभिः । निधाय तं नवे शिक्ये दर्वा वैकङ्कतीमपि ॥
 प्राच्यां दिशि शुचिं देशं चरुपथं परिगृह्य च । यवधाना विमज्ज्यैकं मागमभ्यज्य सर्पिणा
 आदित्येऽस्तमिते कुर्यादन्वाधानादि पूर्ववत् । हविर्द्वयस्य तूर्णां स्तो निर्वापप्रोक्षणे इह
 पुरोवदवघातादि स्याद्विमज्ज्य च तच्छुलान् । तत्रैकेन पुरोडाशमन्येन श्रपयेच्चरुम् ॥
 एकस्मिस्तु पुरोडाशं कपाले श्रपयेदिह । आज्येन सह घानानां पथंशिकरणं भवेत् ॥
 'आज्यस्य केवलोत्पतौ तासां त्रिः प्रोक्षणं भवेत् । * (चरुमासादयेत्पूर्वं पुरोडाशमतः परम्)
 बर्हिष्याज्यान्तरे कृत्स्नं पुरोडाशं निमज्जयेत् । पकाशशृष्टमपवा पुरोडाशं निमज्जयेत्
 अथ कृत्वाऽऽज्यभागान्तं चर्वाहुतिचतुष्टयम् । हुत्वा चतुष्टयेनाग्ने नयेति प्रत्यृचं ततः ॥
 उपस्तीर्षाय सव्येन दक्षिणे प्रोक्षिते करे । सव्येनैककपालं तमोप्य कृत्स्नमखण्डितम् ॥
 उपरिष्ठात्तु सव्येन कुर्याद्द्विरामिधारणम् । अच्युत्पायेति मन्त्रेण दक्षिणेन जुहोत्यथ ॥
 यस्मिन्नाज्ये निमज्जोऽयं स्रुवेणैव जुहोति तत् । उपर्येककपालस्य मानो अग्ने इति त्वृचा
 अधोपस्तरणाद्यन्यः करोति गृहिणोऽञ्जली । स तेन जुहुयादक्ता घानाः शं नो भवन्तिवति
 यास्तु घाना अनम्यक्ता पुत्रादिभ्यो ददःनि ताः । अथ स्विष्टकृतं हुत्वा चरुधानैकदेशतः
 परिषेचनपर्यन्तं होमशेषं समापयेत् । इत्युक्तं श्रवणाकर्म सर्पबल्यामुल्लेख्यते ॥ १५ ॥

(४९२) इति श्रवणाकर्म ।

२ सर्पबलिः ।

अथ प्रपूर्येदर्वां सक्तुभिः कलशास्थितैः । गृहात्प्रागुपनिष्क्रम्य शुची देशेऽद्दि कल्पिते
 अप आसिच्य तानोप्य सर्पदेवेति मन्त्रतः । नान्तरा बलिमारमानं व्यवधादिह वक्ष्यते ॥
 व्यवधस्य निषेधोऽयमुक्त आपरिदानतः । ये सर्पा इति मन्त्रेण नमस्कुर्वारकृताञ्जलिः ॥
 बलिं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्चादस्योपविश्य च । सर्पोऽस्तीत्यादिकं मन्त्रं ददाम्यन्तं सकृद्भवेत्
 ध्रुवामुं ते परिददाम्येतमुत्त्वा निवेदयेत् । ज्येष्ठानुक्रमतः पुत्रानप्रत्तदुहितृन्तथा ॥ १ ॥
 ततः पत्नी ध्रुवामुं त इत्याद्यावर्ततेऽथ तु । वाच्यं पुत्रादिनामात्र द्वितीयान्तममुंपदे ॥

ध्रुवमात्मेति चाऽऽत्मानं ततः परिददाति सः । अन्यः कुर्वति चेदाह गृहिणो नाम मांपदे
सायं प्रातश्च मन्त्रेण तेनाप्रत्यवरोहणात् । बलिमेव हरेन्नेह नमस्कारादिरिष्यते ॥८॥
सायं प्रातश्च यावन्तः कालाः स्युस्तद्दिनादधः । तावतो वा बलींस्तरिमन्नेवाहनि हरेदथ
॥ ९ ॥ (४११) इति सर्पबलिः ।

३ आश्वयुजीकर्म ।

कुर्वताऽऽश्वयुजीकर्म तदिदानीं मयोच्यते । स्यादाश्वयुजमासस्य पौणमास्यां तु कर्म तत्
निवेशनमलं कुर्यात्कुड्यानां लेपनं भवेत् । उपर्याच्छादनं चैषां समां भूमिं करोत्यथ ॥
सर्वे गृह्या विशेषेण स्रान्ति शुक्लाम्बरास्तैतः । औपासने हुते प्रातरन्वाधानांदि पूर्ववत्
उक्त्वा पशुपतीत्येतच्चतुर्थ्यन्तं ततः परम् । त्वा जुष्टं निर्वपामीति निर्वापप्रोक्षणे तथा
प्रोक्षामीति विशेषस्तु प्रोक्षणेऽन्यत्समं भवेत् । चरुश्रपणपर्यन्तमवघातादि पूर्ववत् ॥
कुर्यात्पृषातकं नाम हविरन्यत्तदुच्यते । पयस्याज्ये निषिक्ते तु तत्पयः स्यात्पृषातकम्
अस्यापि च सहाऽऽज्येन पर्यशिकरणं भवेत् । आज्यस्य केवलोत्पृती तस्य त्रिः प्रोक्षणं भवेत्
इध्मामिषारणान्तं स्यादाज्याद्युद्धासनादिकम् । कृत्वाऽऽज्यमागपर्यन्तमन्वारब्धः सुतादिभिः
पशुपतये शिवाय शंकरायेति नामतः । पृषातकाय स्वाहेति मन्त्रेण जुहुयाच्चरुम् ॥
अधोपस्तरणाद्यन्यः करोति गृहिणोऽङ्गथौ । द्रवत्वतः स्रुवेणैव पृषातकमवशात् ॥१०॥
ब्रुहोत्यञ्जलिनाऽप्येतदूनं मे पूर्यतामिति । हविर्द्वयांशतः स्थिष्टकृतं हुत्वा समापयेत्
॥ ११ ॥ (४७२) इत्याश्वयुजीकर्म ।

४ आग्रयणम् ।

शरद्याग्रयणं नाम पर्वाणि स्यात्तदुच्यते । पूर्णपात्रनिधानान्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥१॥
निर्वापप्रोक्षणे तूष्णीं भवेतामत्र कर्माणि । कृत्वाऽऽज्यमागपर्यन्तमवघातादि पूर्ववत् ॥
तिस्रश्चर्वाहुतीर्हुत्वा सजूरित्यादिमिच्छिभिः । ततः श्विष्टकृतं हुत्वा कुर्वति प्राशनं त्विति
चरुशेषस्यैकदेशं सन्धे पाणौ निधाय च । प्रजापतादिमन्त्रेण दक्षिणेनामिमृदय तम् ॥
भद्रां न इति तु प्राश्याऽऽचम्याधो नामिमात्मनः । आलभेतोपविष्टस्तु तत्रैवाधोऽसिमन्त्रतः
मस्यमं तु हविःशेषं पत्नी प्राश्यात्समन्त्रकम् । परिषेचनपर्यन्तं होमशेषं समापयेत् ॥
एतदाग्रयणं कुर्यात्प्रतायां स्वाहितानैलः ॥ ७ ॥ (४७९) इत्याग्रयणम् ।

५ प्रत्यवरोहणम् ॥

एवमाप्रयणं प्रोक्तं वक्ष्ये प्रत्यवरोहणम् । मार्गशीर्षस्य मासस्य पौर्णमास्यां तदिष्यते ॥
पूर्वेद्युर्वा भवेत्तद्वदलं वृत्त्य निवेशनम् । मानावस्तमिते कुर्यादन्वाधानादि पूर्ववत् ॥२॥
निर्वापप्रोक्षणे तूर्णीं पयसि श्रपयेच्चरम् । कृत्वाऽऽज्यभागपर्यन्तमन्वाररुधः सुतादिभिः
अपश्चेतेति मन्त्राभ्या जुहुयात्पायसाहुती । जपेदस्यमित्यादि ईक्षमाणो हविर्भुजम् ॥
उक्त्वा शिवोन इत्यादि हेमन्तेति पदं स्मरेत् । स्वस्तरं स्वयमास्तीर्य पश्चादग्नेस्ततः परम्
तत्रोपविशति स्योनाश्रयिषीति जपेद्वचम् । एतत्प्रभृति मन्त्रज्ञा जपेयुः सूनवोऽपि च ॥
शयति तत्र सामात्यः प्राकूशिरा उदगानन । गृहिणोऽनन्तरं यो यो ज्येष्ठस्तद्वच्छीत सः
यथावकाशमथवा शेरते तद्वदेव ते । उत्पायर्चमतो देवाः प्राङ्मुखास्त्रिर्जपन्त्यथ ॥
ऋचोऽस्याः प्रथमं पादं जपेयुर्दक्षिणामुखाः । प्रत्यङ्मुखा द्वितीयं तु तृतीयमुदगाननाः
ततोऽत्र सिष्टकृद्भर्जं होमशेषं समापयेत् । यथाशय्यं शयित्वा ते संगता उदिते स्वौ
जपेयुः सूर्यसूक्तानि तद्वत्स्वस्त्ययनान्यथ । उदुत्यं नव पटू चित्रं देवानामुदगादिति ॥
नमो भिन्नस्य सूक्तं च सूर्यो न इति चापरम् । उक्तं नि सौरसूक्तानि वक्ष्ये स्वस्त्ययनानि च ॥
आ नो मद्रास्तथा स्वस्ति नो मिमीता परावतः । संस्कृतेन गृहान्नेन ब्राह्मणान्मोजयेदथ ॥
ॐ स्वरितं ब्रूत इत्युक्त्वा ॐ स्वस्तीति ब्रुवन्ति ते (४९३) इति प्रत्यवरोहणम् ।

६ पिण्डपितृयज्ञः ।

एकाग्रिरपि कुर्वीत पितृयज्ञः स उच्यते । अथ दर्शोऽपराह्णे तु प्रज्वाल्योपासनं ततः ॥
प्राग्दक्षिणाप्रकैर्दर्भं । परिस्तीर्य हविर्भुजम् । कर्मसाधनमत्रेष्टं सर्वं प्राग्दक्षिणामुखम् ॥
दर्भानास्तीर्य वायव्यामैशान्या वा हविर्भुजः । स्यात्वाद्येकैकमासाद्य स्थालीशूर्पे प्रगृह्य च
त्रीहिमच्छकटं वह्नेर्दक्षिणस्यामवस्थितम् । आरुह्य त्रीहिभिः पूर्णां स्थालीं शूर्पे प्रगृह्य चा
शकटारोहणं चेह भवेद्दक्षिणमागतः । शूर्पस्याञ्जकटे प्रास्य कृष्णाग्निं उल्लसले ॥
चरुस्थालीस्थितान्त्रीहानवह्न्याद्बधुस्ततः । सकृत्फलीकृतानत्र सकृत्प्रक्षाल्य तण्डुलान्
अपयित्वोरुमुक्तं नीत्वा ये रूपेत्यानलीं दिशम् । अतिप्रणीत एषोऽग्निस्तं परिस्तीर्य पूर्ववत्
अर्वागस्माल्लितेत्सप्येन लेखामपहता इति । अभ्युक्ष्य तामवस्तीर्य सकृदाच्छिन्नबर्हिषा ॥
अनुत्पूतं विलीनाज्यं ध्रुवाया सिध्यतेऽधुना । तत्पूतं नवनीतं वाऽऽसाद्य दक्षिणतो ध्रुवाम्
अभिचार्य चरुं त्रौवेणोदगुद्वास्य पश्चिमे । आसाद्य चाञ्जनादीनि दक्षिणस्या हविर्भुजः

प्राचीनावीत्येदानीमाधयेधमं हविर्भुजि । अथावदानधर्मेण गृहीत्वा मेषणेन तु ॥
 सर्वाहुतिद्वयं हुत्वा सोमायेति द्वयेन वै । स्वाहाकारेण होमश्चेदुपवीती मवेदिह ॥
 मेषणानुप्रहृत्यन्तं मन्त्रयोर्व्यत्ययस्तथा । प्रास्थायी मेषणं चापो निनयेत्पितृतीर्थतः ॥
 लेखायां पिण्डदेशेषु शुन्वन्तामिति तु त्रिभिः । तत्र पिण्डत्रयं दद्यात्पराचीनेन पाणिना
 पित्रादित्रिभ्य एत्ते विष्णो ये चेति मन्त्रतः । नामानि चेन्न जानीयात्तत्तेत्यादि वदेकमात्
 स्वाहान्तेनोक्तमन्त्रेण पिण्डो जीवाय ह्यताम् । निष्टतानत्र पितर इति ताननुमन्व्य तु
 अप्रदक्षिणमावृत्य चोदकप्राणान्नियम्य च । प्रत्यावृत्यानुमन्वथामीमदन्तेत्यादिमन्त्रतः ॥
 अरुशेषमवधाय निनयेःपूर्वञ्जलम् । अम्बदृक्षाद्दक्षेत्रिनामादिमन्त्राभ्यां तैलमज्जनम् ॥
 दद्याद्दशमधैतद्वदिति पिण्डेष्वतः परम् । नमो व इत्युपरीषाय मनोन्वेति तृचेन च ।
 परेतनेति मन्त्रेण पिण्डास्तान्प्रै प्रवाहयेत् । औपासनान्तिकं गत्वा जपेदग्ने तमेत्यृषम्
 यदन्तैरिक्षमित्येतां तस्य एव जपेदृषम् । गार्हपत्यपदस्येह लोपं न्यायविदो जगुः ॥
 वीरं मे दत्तमन्त्रेण पिण्डमादाय मध्यमम् । तं पिण्डं प्राशयेत्पैरनीमाधचेत्यादिमन्त्रतः
 अप्सु वाऽतिप्रणीतेऽग्नावितरौ प्रक्षिपेदथ । सादितान्वय यानीह नवयज्ञायुधानि तु ॥
 द्वे द्वे एषोऽग्नेषानि शिष्टं सार्धं तृणेन तु । १.२४॥ (५१७) इति पिण्डपितृयज्ञः ।

७ दर्शश्राद्धम् ।

कुर्वति पार्वणश्राद्धं दर्शं तदभिधीयते । कामयोगेन वाऽन्यस्यां तिथावित्यपरेऽब्रुवन् ।
 ब्राह्मणान्वेदसंपन्नान्दान्ताञ्शान्तान्छोलुपान् । अक्रोचनानरोगांश्च पालण्डकुलनिःसृष्टान्
 एवंविधद्विजामाषे सतैकेन गुणेन वा । युक्तान्निमन्त्रयीतार्हानसद्गुणविषर्जितान् ॥ ३ ॥
 विहितानामधिष्ठातृस्त्रिपिद्धानां च वर्जकान् । शुचीनिमन्व्य देवे द्वौ शीन्विप्रान्पितृकर्मणि
 देवे विष्णोऽपवेकैकं सपिण्डीकरणं विना । सायमौपासनं हुत्वा सायं भुक्तवतो द्विजान् ॥
 उपगम्य एषं शिष्यः सुतो वा श्रद्धयाऽन्वितः । श्राद्धं श्यो भविता तत्र मवद्भिर्दीयतां क्षणः
 एवं निमन्व्य नियतो मनोवाण्यकर्मभिः । मोक्षतुर्मोजयितुश्चैव ब्रह्मचर्यमतः परम् ॥
 कृतादिकः परेष्टुस्ते(४) प्रविशेद्याग्निवेशमसु । ततः संकल्प्य विधिवत्पारभेत्सुसमाहितः ॥
 अरुषेध्यापानपर्यन्तं पितृयज्ञमथ द्विजान् । तान्म्यातान्कृतपच्छौचानाचान्तानुपवेशयेत् ॥
 द्विषाधामन्ति ते विप्राः कर्षां प्रसाधिताह्वयः । द्वौ देवे प्रादमुषौ विष्वे शीन्विप्रानुदगाननान्
 ष्णाणन्मते पितर इति तानुपवेशयेत् । अर्षपित्वोपविष्टौ तु देवे मृत्युच्छमार्गतः ॥
 ये पसाः कथिनाः पिण्डयज्ञे जीवृत्तान्मति । श्राद्धेऽपि वेदितव्यास्ते पसा इत्याह धृतिश्रुत्
 प्राचीनावीत्ययो दत्त्वा पितृकर्मप्रदक्षिणम् । दुर्मान्द्विगुणमुग्गांसु दत्त्वेपामासनेष्वथ ॥

अपो दस्वाऽथ दर्भेषु पात्राण्यासादयेत्कमात् । तैजसेऽश्ममये पात्रे मृन्मयेऽन्तर्हिते कुशैः
 एकद्रव्येषु चाग्नेयीदिवसंस्थेषु च तेष्वथ । निषिचगपोऽनुमन्त्रार्चां शं नो देवीरमिष्टये ॥
 अनुमन्त्रः सकृत्कार्यस्ति लोऽस्तियावोपेतिलान् । आवृत्तिः प्रतिपात्रं स्थान्मन्त्रस्योहस्तु नेप्यते
 गन्धपुष्पाणि चैतेषु पात्रेषु प्रसिपेदथ । स्वघाऽर्घ्या इत्यर्घाऽर्घ्यास्ता उपर्वाती निवेदयेत् ॥
 अन्या आपः प्रदातव्या विप्रपाणिष्वतः परम् । ऊर्ध्वं सशेषमादाय दक्षिणेन तु पाणिना
 सव्यहस्तगृहीतेन निनयेत्पितृतीर्थतः । त्रिभिः पितरिदं तेऽर्घ्यमिति पाणिष्वनुक्रमात् ॥
 दस्वा दस्वा निनीतास्ता या दिव्यास्तानु(नि)मन्त्र्य तु । पितृपात्रे प्रसिच्यार्ध्वं शेषं पात्रद्वये
 स्थितम् ॥ २० ॥

अनाक्ति पुत्रकामस्तेर्मुखमेकीकृतैर्जलैः । ग्यम्बिलं पितृपात्रं स्यादासमाप्तेस्तु कर्मणः
 उत्तानं वा तृतीयेन पिहितं तत्र चालयेत् । प्राचीनावीत्यथेदानीं गन्धमाल्यं सधूपकम्
 दीपं वस्त्रं यथाशक्ति देयं वार्यन्तराऽन्तरा । पितृपक्षचरोरन्नमुद्धृत्याम्यज्य सर्पिषा ॥
 अग्नौ करिष्य इत्येतान्पृष्टोक्तः क्रियतामिति । मेषणानुग्रहन्त्यन्तं पितृयज्ञं करोत्यथ ॥
 अत्रेषु परिविष्टेषु हुतशेषं ददात्यथ । उद्दिश्य चान्नं विश्वेभ्यः पितृभ्यः श्रद्धया ततः ॥
 मुञ्जानान्प्रावयेद्विप्रान्रासोन्नान्पितृलिङ्गकान् । पुराणानि पवित्राणि ऋषिगीतां पितृस्तुतिम्
 अन्नं मोजनपर्याप्तं देयं किञ्चित्ततोऽधिकम् । तृष्टेषु श्रावयेत्तिस्रो मधुवाता ऋताप ते ॥
 अक्षत्रिति च तान्निप्रान्संपन्नमिति पृच्छति । तेऽपि संपन्नमित्येवं प्रतिब्रूयुरतः परम् ॥
 यद्यद्भुक्तं ततः किञ्चित्किञ्चित्पिण्डार्थमुद्धरेत् । पितृपक्षचरोरन्नमुद्धृतं प्रसिपेदथ ॥
 अन्नं प्रकिरणार्थं च सर्वस्मादन्नमुद्धरेत् । ब्राह्मणेभ्यस्ततः शिष्टं सर्वमन्नं निवेदयेत् ॥
 तेऽपि स्वी कुर्युग्निं चेदनुजानन्ति वा पुनः । पिण्डदानमनाचान्तेष्वाचान्तेऽवयवा भवेत् ॥
 ऊम्भोनिनयनाद्यन्तं पितृयज्ञं समापयेत् । अन्नं प्रकिरणार्थाय तदानीय जलच्छुतम् ॥
 आचान्तानां समीपे तु स्वग्रतः प्रकिरेद्भुवि । उत्तानं प्रथमं पात्रं कृत्वा यज्ञोपवीत्यथ ॥
 दस्वा च दक्षिणां शक्त्या विसृजेदो स्वघोचपताम् । ॐ स्वधेति प्रतिब्रूयुर्यचेतेमान्तरान्पितृन्
 दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्नियतो वाग्रतः शुचिः । दातारो नोऽमिवर्षन्तां वेदाः संततिरेव नैः ॥
 श्रद्धा च नो माव्यगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति । ब्रह्मचारी भवेत्तस्यां रजण्यां ब्राह्मणैः सह
 ॥ २० ॥ (५५४) इति दर्शश्राद्धम् ।

८ पूर्वेषुश्राद्धम् ।

हेमन्तशिशिराशुक्लर्षोः कृष्णपक्षषष्ठये । अष्टमीष्वथैकस्थामष्टम्यामष्टका भवेत् ॥
 प्रत्यष्टकं च पूर्वेषुः श्राद्धं कुर्यात्तदुच्यते । वार्यं यत्कर्म सप्तम्यां तत्कुर्यात्पितृपक्षवत् ॥

ओदनं कृसरं चैव पायसं श्रपयेदिह । गृहसिद्धादुपादेया अपूपाञ्जुहुयाद्यदि ॥ ३ ॥
 पूर्वाहानां यथासंख्यं द्रव्याणां चेति केचन । ओदनस्तिलमिश्रस्तु कृसरः परिकीर्त्यते ॥
 तिलकस्कं विनिसिप्य शृतो वा कृसरो भवेत् । कृस्वेध्माघानपर्यन्तं पितृयज्ञविधानतः ॥
 वासःप्रदानपर्यन्तं श्राद्धं पार्वणवद्भवेत् । ओदनाद्यन्नमुद्धृत्य पृष्टोक्तः पूर्ववद्विजैः ॥
 सोमायेत्येतयोः स्थाने हुत्वाऽष्टामिरुदीरताम् । अन्नदानादि तद्वत्स्यादुक्तः संपन्नमित्यथ
 उद्धृत्य भुक्तशेषान्नं निदधाति चरुत्रये । स्यात्पात्रोत्सर्गपर्यन्तं श्राद्धशेषं समापयेत्
 ॥ ८ ॥ (११२) इति सप्तमीश्राद्धम् ।

९ अष्टमीश्राद्धम् ।

पूर्वेद्युः कर्म कथितमष्टकाकर्म कथ्यते । अष्टम्यां पशुना कार्याः स्थालीपाकेन वाऽष्टकाः
 स्थालीपाकरूपयोगस्तु तत्र तावन्मयोच्यते । पूर्णपात्रनिधानान्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥
 मन्त्रोक्तदेवताम्यस्तु तूष्णीमेवाथ निर्वपेत् । चतुरश्रतुरो मुष्टीप्रोक्षणं च तथा भवेत् ॥
 सहैव श्रपयेदन्नं नास्ति व्युद्धरणं तथा । आदिष्टमन्त्रहोमेषु सर्वत्रैवं प्रतीयताम् ॥४॥
 कृत्वाऽऽज्यमागप र्धन्तं जुहुयात्सप्तभिश्चरुम् । अग्ने नयेत्यृचा पञ्च ग्रीष्म इत्यादयस्तथा
 अविज्ञातस्वरो मन्त्रः सौत्र एकश्रुतिर्भवेत् । ततः स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत्
 अथाऽऽच्छादनपर्यन्तं श्राद्धं पार्वणवद्भवेत् । उद्धृत्य भोजनार्थात्तद्वेद्वे द्वे हुत्वाऽथ पाणिषु
 सोमायेति तु मन्त्राम्या मेक्षणेन करेण वा । एकैकामाहुतिं केचिद्विगृह्येव प्रजुह्वति ॥
 प्राशितेषु हुतेष्वन्नेष्वन्यदन्नं ददात्यथ । उदीच्याः प्राहुरत्रैवं न प्राश्नीयात्करे हुतम्
 निधाय तद्धृतं पात्रेष्वाम्योपविशेदिति । संपन्नवचनान्तं स्याच्छेषं पिण्डार्थमुद्धरेत् ॥
 ब्राह्मणानां सप्तीषे तु पिण्डनिर्वपणं भवेत् । न कार्यमग्निं प्रत्येयादित्यद्यात्र तु कर्माणि ॥
 प्राशयेन्मध्यमं पिण्डं श्राद्धशेषं समापयेत् । अन्वष्टक्यं च पूर्वेषुमांसि मांसि च पार्वणम्
 चतुर्ध्वेनग्निहोमः स्यात्पिण्डांश्चाभिसप्तीपतः । काम्यमम्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम्
 चतुर्ध्वेषु करे होमः पिण्डदानं द्विजान्तिके । पिण्डनिर्वपणं केचिन्नेच्छन्त्यास्मिन्श्चतुष्टये
 ॥ १४ ॥ (१७६) इत्यष्टमीश्राद्धम् ।

१० अन्वष्टक्यश्राद्धम् ।

अन्वष्टक्यं भवेत्कर्म नवम्यां पितृयज्ञवत् । दक्षिणाप्रवणे वह्निं निधाय ज्वलयेज्जरुम् ॥
 त्रिः परिस्तीर्य तं दर्भैः समूलैरप्रदक्षिणम् । अतिप्रणीतवह्नेश्च भवेदेवं पारिस्तृतिः ॥२॥
 अकम्पयन्नदिं कुर्यात्परिस्तरणमत्र तु । ओदनं कृसरं चैव पायसं श्रपयेत्तथा ॥ ३ ॥
 कुर्वति दधिमन्यारुयं मधुमन्वारूपमेव च । श्रपयित्वा चरुनप्तौ दधिमन्यायधिश्रयेत् ॥

सक्तवो दधिमिश्रास्तु दधिमन्थाः प्रकीर्तिताः । मधुमन्थाः प्रकीर्त्यन्ते मधुमिश्रास्तु सक्तवः
 कुर्याच्छेखे अवस्तीर्य सकृच्छिलद्वयेन ते । अभिघार्य क्रमेणैतानुद्वासयति पूर्ववत् ॥९॥
 मात्रार्घ्यं पृथक्कुर्यात्काशिपुं सोषवर्हणम् । कृत्वेन्माधानपर्यन्तं ब्राह्मणानुपवेशयेत् ॥
 कांश्चिद्विप्रान्पितृश्राद्धे स्त्रीश्राद्धे कांश्चिदेव तु । नोहेन्मात्रार्घ्यपात्रेषु तिलावापे पितृनपदम्
 अर्घ्यप्रदानमन्त्रेषु मात्रादिपदमात्रपेत् । वासःप्रदानपर्यन्तं प्राग्वत्कृत्वोपयत्र तु ॥९॥
 मधुमन्थहविर्वर्जमुद्धृत्याञ्जं चतुष्टयात् । अनुज्ञातो द्विभैस्तद्वज्जुहुयादाहुतिद्वयम् । १०॥
 हविश्चतुष्टयात्केचिदूर्चिरेऽष्टाहुतीरिह । संपन्नवचनान्तं स्यादन्नदानादि पूर्ववत् ॥११॥
 उद्धृत्य मुक्तशेषान्नमेकीकृत्य च पञ्चमिः । पूर्वस्यामथ लेखायां पितृणां निनयेज्जलम्
 (+पश्चिमायां तु लेखायां मातृणां निनयेज्जलम्) । शुन्धन्तामत्र पित्रादौ मात्रादिपदमात्रपेत्
 दत्त्वा पिण्डान्पितृभ्यस्तु मात्रादिभ्यो ददात्यथ । मातृपिण्डेषु निनयेत्सुरा चाऽऽचाममेव च
 ओदनाप्रद्वं प्राहुराचामं हि मनीषिणः । स्त्रीद्वित्वे वा बहुत्वे वा तेशब्दस्योह इप्यते
 निर्दिशेन्नामनी द्वित्वे नामान्यपि बहूनि चेत् । नाम द्विवचनान्तं स्यादेवं तच्चेद्वयोरपि
 नोहेद्या इति येशब्दं वृत्तिकारवचो यथा । जघन्तस्वामिनः शिष्या ऊहं कुर्वन्ति या इति
 द्वित्वे युवां बहुत्वे तु युष्मानिति पदं वदेत् । अनूहेनैव पिण्डानां सकृत्स्यादनुमन्त्रणम्
 अभ्यञ्जाथांपदं द्वित्वे बहुत्वेऽभ्यङ्ध्वमित्यथ । द्वित्वेऽङ्गायां पदं ब्रूयाद्बहुत्वेऽङ्घ्वंपदं वदेत्
 दद्याद्दशामनूहेन मन्त्रस्याऽऽवृत्तिरिष्यते । अनूहेनैव षट् पिण्डान्सकृदेवोपतिष्ठते ॥
 अनूहेनोमयेषां स्याद्युगपच्च प्रवाहणम् । पिण्डदानमनूहेन मन्त्रस्याऽऽवृत्तिरिष्यते ॥
 पिण्डद्वयमनूहेन पर्या वै प्राशयेदथ । स्यात्पात्रोत्सर्गपर्यन्तं श्राद्धशेषं समापयेत्

॥ २२ ॥ (१९८) इत्यन्वष्टक्यम् ।

११ माघवार्षम् ।

माघवार्षं नमस्यस्य कृष्णाष्टम्यां विधीयते । अष्टकार्कर्मवत्कार्यं सप्तम्यादिष्वहःसु तत् ॥
 माघवार्षं नमस्यस्य कृष्णपक्षेति कुत्रचित् । अन्वष्टक्यवदेव स्यात्पार्षणं वेति केचन

॥ २ ॥ (१००) इति माघवार्षम् ।

१२ कृष्णपक्षश्राद्धम् ।

प्रतिमासं भवेत्कृष्णपक्षे युगेऽहि कुत्रचित् । पितृभ्य एव तच्छ्राद्धमन्वष्टक्यविधानतः

॥ १ ॥ (१०१) इति कृष्णपक्षश्राद्धम् ।

१३ काम्यश्राद्धम् ।

पञ्चम्यां पुत्रकामस्येत्यादि काम्यं तदुच्यते । श्राद्धं यदुक्तमष्टम्यां तद्देव तदिष्यते

॥ १ ॥ (१०२) इति काम्यश्राद्धम् ।

१४ मासिमासिश्राद्धम् ।

विकल्पः पार्वणारुयस्य मासिश्राद्धस्य चेष्यते । काम्यश्राद्धे कृते नैव कार्ये मासिकपार्वणे
अष्टमीश्राद्धवत्कुर्वादाहिताग्निस्तु पार्वणम् ॥२॥ (६०४) इति मासिमासिश्राद्धम् ।

१५ नान्दीश्राद्धम् ।

स्यादाभ्युदायिकं श्राद्धं वृद्धिपूर्तेषु कर्मसु । स्यात्पुंसवनसीमन्तचौलोपनयनेष्विह ॥ १ ॥
विवाहे चामलाधेयप्रमृतिश्रौतकर्मसु । इदं श्राद्धं प्रकुर्वीत द्विजो वृद्धिनिमित्तकम् ॥२॥
अन्यैः षोडशसंस्कारश्रावण्यादिष्वपीष्यते । वाप्याद्युद्यापनादौ तु कुर्युः पूर्तिनिमित्तकम्
प्राङ्मुखोऽत्रोपवीती स्यात्पुष्यचारः प्रदक्षिणम् । तिलकार्यं यवैः कुर्याद्युगमान्विप्राग्निमन्त्र्य तु
अजुदर्भान्मूलास्तु दत्त्वैषामासनेष्वथ । प्राक्संस्थपत्रेष्वासिच्य प्राग्वाचापो निमन्त्र्य तु
तिलोऽसीतिपदस्थाने यवोऽसीति पदं वदेत् । स्वधयेतिपदस्थाने पुष्ट्याशब्दं वदेदिह ॥
पितृनिति पदापूर्वं वदेन्नान्दीमुखानिति । स्वधानमःपदस्थाने स्वाहाशब्दं वदेदिह ॥३॥
संनधनामरूपाणि वर्जयेदत्र कर्मणि । अतोऽन्यत्तु यथापाठमुक्त्वाऽर्धेष्व्वावपेद्यवान् ॥
नान्दीमुखास्तु पितरः प्रीयन्तामिति मन्त्रतः । पित्रर्धमुपविष्टेभ्यः सकृदर्घ्यं निवेदयेत् ॥
इममेव वदेन्मन्त्रं पितामहपदान्वितम् । तदर्धमुपविष्टेभ्यः सकृदर्घ्यं निवेदयेत् ॥ १० ॥
प्रपितामहसंयुक्तं मन्त्रमुनत्नैवमेव तु । तदर्धमुपविष्टेभ्यस्तृतीयं सकृदेव तत् ॥ ११ ॥
नान्दीमुखास्तु पितर इदं वोऽर्धमिति स्वथ । दत्त्वाऽर्धस्यैकदेशं स्यादर्धदानं प्रतिद्विजम्
आवृत्तिरपि मन्त्रस्य प्रतित्र ह्यगामिष्यते । प्रतिद्विजं पृथक्कुर्यात्त्रिबीत्यर्धानुमन्त्रणम् ॥
यवोऽसीत्युहमन्त्रः स्यादर्घ्य इत्यपरे जगुः । द्विर्द्विर्गन्धादि दातव्यं पाणिहोमो भवेदिह
अग्नये कव्यवाहादिमन्त्रेण प्रथमाऽऽहुतिः । सोमायेति द्वितीया स्यात्तपाऽन्येषां च पाणिपु
आभ्यामेव तु मन्त्राभ्या द्वे द्वे हुत्वाऽऽहुती इह । एकैकामाहुतिं केचिद्विगृह्यैव प्रजुहति ॥
स्वधानमःपदस्थाने स्वाहाकारो भवेदिह । अथ तृप्तिपरिज्ञानपर्यन्तं पूर्ववद्भवेत् ॥१३॥
मधुवाताहृतिस्थाने उपारमे गायता नरः । पञ्चर्चः श्रावयित्वाऽक्षान्तिं च श्रावयेदथ ॥
संपन्नधननादि स्यादाचान्तेषु द्विजेषु तु । अथ मुक्ताशयात्सम्यग्गोमथेनोपलेपयेत् ॥
तत्र प्राग्प्रकान्दर्भानास्तृणाति ततः परम् । पूषदाज्यं च कुर्वीत दधानयति सर्षिपि ॥
पूषदाज्येन संगिश्रं मुक्तशेषोद्धृतं भवेत् । एकेकस्योक्तमन्त्रेण द्वौ द्वौ पिण्डौ तु निर्भेत्
अपानुमन्त्रणादि स्यात्तत्तु नेच्छन्ति केचन । अपो संपन्नमन्त्रेण विप्राणां स्याद्विसर्जनम्
॥ २२ ॥ (६२९) इति नान्दीश्राद्धम् ॥

१६ रयारोहणम् ।

आुरोदयश्चषटाक्षीनि वनस्पते इति स्मरेत् । रियराविति स्मरेत्स्वावाग्दक्षिणीं युगं तथा
सुत्रामाणमृषा नावमारोहेदत्तरक्षदीम् ॥ २ ॥ (६२८) इति रयाचारोहणम् ।

१७ वास्तुपरीक्षा शान्तिश्च ।

कार्या वास्तुपरीक्षाऽथ बाह्यलिङ्गैस्तथाऽऽन्तरैः । इरिणं च विवादश्च न स्तो यस्मिन्स्थले सदा यस्मिन्नोपघयो वृक्षाः प्रभूतं कुशवोरिणम् । सन्ति तत्र गृहं कुर्यात्स्याच्चेदान्तरलक्षणम् कण्टकिर्क्षारिणश्च स्युरपामार्गादयश्च ये । अन्ये च वास्तुविद्यायां निपिद्धा येऽत्र तान्पि उत्पाट्य सह मूलेन बहिस्त्वाप्तयेदथ । आन्तरं लक्षणं वक्ष्ये यद्दुर्लभैः प्रचक्षते ॥

आनुमात्रं चतुष्कोणं गर्तं स्वात्कोद्धृतैस्तु तैः । पांसुमिः पूरयेद्गर्तं पांसुराशौ ततोऽधिके प्रशस्तं पांसुराशौ तु समं गर्तं तु वृत्तिमत् । न्यूनं तु कुत्सितं विद्यात्तमात्तत्र न कारयेत् अथास्तमित आदित्ये गर्तं तं पूरयेज्जलैः । द्युष्टायां तं परीक्षेत प्रशस्तः सजलो यदि आर्द्रो यदि भवेद्गर्तो वृत्तिमद्वास्तु तद्भवेत् । स्याच्चेच्छुष्को गृहं तत्र न कुर्यात्कुत्सितं यतः प्रशस्तलक्षणैरोर्भिलक्षितो यस्तमेव तु । मूमागं मधुरास्वादं सिकतानहुलं तथा ॥ ९ ॥

ततः स्वीकृत्य तं विप्रो बहुशः सीतया कृषेत् । कुर्यात्सप्तचतुष्कोणं दिक्षु सर्वास्वतः परम् पागायतं चतुष्कोणं स्थलं तद्वरुतेऽथवा । सर्वतश्चोन्नतं मध्ये निम्नं प्राक्प्रवर्णं भवेत् सूक्तेन शनइन्द्राग्नी मन्त्रान्ते त्रिः परिव्रजन् । प्रोक्षत्यग्निः शर्माशास्त्रयौदुम्बरा च शाखया प्रार्थामारभ्य तद्वास्तु व्रजेत्प्रोक्षन्प्रदक्षिणम् । अथ तां दिशमारभ्य त्वापोहिष्ठातृचेन च अम्बुधारां त्रिरच्छिन्नां मुञ्चन्नेव प्रदक्षिणम् । प्रोक्षणव्रजने स्यातां तृचान्तेऽन्यत्समं भवेत् प्राच्यां दिशि गृहस्थस्य शयनीयं गृहं भवेत् । ततस्तु शयनीयस्य गृहस्थोत्तरदेशतः अपां शनैस्तु निर्गत्य कुर्यात्स्यन्दनिकामृजुम् । महानसं भवेत्तत्र यत्र स्यन्दनिक कृता वास्तुमध्ये समां कुर्याद्यत्राऽऽस्ते त्वजनेर्वृतः । यावन्तः संभवन्त्यत्र वंशास्तत्र द्वयोर्द्वयोः अन्तरेषु पृथक्कृत्य कुट्टयेनाग्नयेन वा ततः । अवान्तरगृहाण्यत्र कारयेद्वास्तुशास्त्रवित् स्थूणावटेषु त्वक्कां शीपालं चावधापयेत् । आसां वा मध्यमा स्थूणा तस्या गर्तं त्वतः परम् प्रागग्रानुदग्रान्श्च कुशानुप्यारुतृणास्त्यथ । आसिञ्चेदच्युतायेति तस्मिन्प्रोक्षादिमज्जदम् गर्तंऽवधायमाना तां मध्यस्थूणामुपसृशन् । इहैव तिष्ठ मन्त्रान्थामनुमन्त्रयते ततः ॥

वंशमाधीयामानं तु मध्यमाया उपर्यथ । ऋतेनेत्यनुमन्त्रान्ये प्रतिवंशं वदन्ति तत् ॥ समाप्य च गृहं तस्मिन्बीजादि स्थापयेद्दृष्टे । गृहप्रवेशनं कुर्यान्मुहूर्तं शोभने ततः ॥ प्रविश्य बीजवद्रेहं चतस्रः स्थापयेच्छिष्टाः । दुर्वास्तासु निघायात्र मणिकं स्थापयेदथ पृष्टिव्या अधिमन्त्रेण यद्धारद्धार इत्यथ । ऐतु राजेति मन्त्रेण मणिकं पूरयेज्जलैः ॥ मणिकादप आदाय त्रीहीनोप्य यवान्पि । हिरण्यं चावधायाग्निः प्रोक्षति त्रिः परिव्रजन् सूक्तेन शनइन्द्राग्नी इति पूर्ववदेव तु । अम्बुधारामवच्छिन्ना हरति त्रिः परिव्रजन् ॥

अर्षाहिष्टेत्यनेनैव तृचनोन्धत्तु पूर्ववत् । अन्यमात्पचनात्पूर्वं गृहमध्ये चरुं पचेत् ॥
 पूर्णपात्रनिधानान्तमुपलेषादि पूर्ववत् । निर्वापप्रोक्षणे तूष्णीं मन्त्रो वास्तोष्पते प्रति ॥
 हुत्वा चतसृभिः कुर्वन्स्वाहाकारमृगन्ततः । ततः स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत्
 अन्नेन गृहसिद्धेन ब्राह्मणान्मोजयेत्ततः । शिवं वास्तु शिवं वास्वित्यथ मुक्तवतो द्विजान्
 वार्धयत्तेषु तद्वाक्यं तथा ब्रूयुः सुपूजिताः । शास्त्रान्तरेण संस्कृत्य विशीर्षी यो गृहं विशेत्
 शिवं वारित्वति मन्त्रः स्याद्धीजस्थापनपूर्वकम् ॥ ३३ ॥ (६६१) इति वास्तुशान्तिः ।

१८ गृहे प्रवासप्रत्यागमनम् ।

अमयं वोऽमयं मेऽस्तु मन्त्रेणोपासनं गृही । प्रवत्स्यन्नुपतिष्ठेत् ततो ग्रामान्तरं व्रजेत् ॥
 आगत्य ज्वलयित्वाऽग्निमनेनैवोपतिष्ठेत् । गृहानेत्यादिमन्त्रेण गृहानीक्षेत वै ततः ॥ २
 गृहानहं सुमनस इत्यनेन प्रपद्यते । जपेत्रिर्वाक्षमाणस्तु शिवं शम्भमिति त्वथ ॥ ३ ॥
 प्रवासादेत्य पुत्रस्य परिगृह्य शिरस्ततः । अङ्गादङ्गादिति जपन्मूर्ध्नि त्रिरवजिघ्रति ॥
 प्रवासादेत्य कर्तव्यं कुमार्या अप्यमन्त्रकम् साग्निः प्रयाति चेत्पाणी प्रतपेद्यात् इत्यथ ।
 निघ्नेत्पाणी ततः काले व्याहृत्याऽग्निं समुच्छृसेत् । प्रादुष्करणकालो यः स काल इति कीर्तितः
 कृते पाणिसमारोपे नियमांस्तु निबोधत । जलेऽनिमज्जनः स्नायान्नोपेयाद्य स्त्रियं तथा
 कृत्वा मूत्रपुरीषे तु चिरं नाऽऽसीत् चाशुचिः । समिधं प्रतपेद्वाऽग्नावयं ते योनिरित्यृचा
 अग्नौ प्रत्यवरोहेति काले तामादधात्यथ । अनेनैव च पूर्वस्मिन्पक्षेऽप्यग्निं समुच्छृसेत् ॥

॥ ९ ॥ (६७०) इति गृहप्रवासप्रत्यागमनम् ।

१९ क्षेत्रकर्षणादि ।

द्रव्यार्थमुत्तैः प्रोष्ठपदैः क्षेत्रं प्रकर्षयेत् । रोहिण्यां वा तदिष्येत फल्गुर्नापूत्तरासु वा ॥
 स्वक्षेत्रस्यानु वा तं तु देशं गच्छेत्ससाधनः । कृत्वाऽऽज्यमागपर्थन्तमुपलेषादि पूर्ववत्
 तत एतेन सूक्तं क्षेत्रस्य पतिना वयम् । ऋगन्ततः पठन्स्वाहाकारमाज्याहुतीर्दिशेत्
 (+प्रारभेत ततः ऋष्टुं कुर्यात्स्विष्टकृदादिकम्) । एतत्सूक्तं जपित्वा वा ततः क्षेत्रं प्रकर्षयेत्

॥ ४ ॥ (६७४) इति क्षेत्रकर्षणादि ।

२० क्षेत्रे नित्यं गवानुमन्त्रणम् ।

गच्छन्तीरटवीं गन्तुमनुमन्त्रयते गवाः । अन्या वा नियमो द्वाभ्यां मयोर्भूवत् इत्यथ
 आगच्छन्तीरिमास्तृष्ठा अनुमन्त्रयते पुनः । यासामूषकत्वात्तद्व्या देवेषु द्वयेन च ॥
 आगावः सूक्तमेवान्ये आगन्तीर्नां तु मन्त्रणे । अपो गुरुगवां संधान्मृतास्थेत्युपतिष्ठेत् ॥
 वाच्यं शं मयि जानीष्वं मन्त्रान्ते सृष्टेव तु । कुर्यादहरह्येदं शुची देशे समाहितः

+ वंशस्यमर्थं क. घ. पुस्तकद्वयेऽपि कम् ।

मध्येषु गुरुगद्यं चैकर्म वै नैतद्विद्यते ॥ ५ ॥ (६७२) इति गबानुमन्त्रणम् ।
इत्याश्वलायनगृह्यकारिकासु भट्टकुमारिलस्वामिविरचितासु द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

=====

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

१ काम्यचरुहोमः ।

अनाहिताग्निरेवेमान्कुर्यात्काम्यांश्चरुनय । परिषेचनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥ १ ॥
अग्नये पुत्रिणे त्वेति पुत्रकामस्तु निर्वपेत् । अग्नये पुत्रिणे स्वाहेत्येतेन जुहुयाच्चरुम् ॥
आयुःकामादिकचरुनेवमेव करोत्यथ । सूत्रोक्तदेवता ज्ञेयास्तत्र तत्र तु कर्मणि ॥ ३ ॥
(६८२) इति काम्यचरुहोमः ।

२ व्याधिनिमित्तचरुहोमः ।

व्याध्यादिषु निमित्तेषु पढाहुतिचरुर्भवेत् । परिषेचनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥१॥
निर्वापप्रोक्षणे तूष्णीं भवेतामत्र कर्मणि । मुञ्चामि त्वेति सूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयाच्चरुम् ॥
षष्ठं स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥३॥ (६८५) इति व्याधिनिमित्तचरुहोमः ।

३ दुःस्वप्नादिपरिहारः ।

स्वप्नं दृष्ट्वाऽशुभं सूर्यमुपतिष्ठेत् सधमिः । अद्यान इति तु द्वाभ्यां यच्च गोष्विति पञ्चमिः ।
यो मे राजनृचा वाऽर्कमेकैवोपतिष्ठेत् ॥२॥ (६८७) इति दुःस्वप्नपरिहारः ।

४ जृम्भादौ प्रायश्चित्तम् ।

नृन्मिन्त्वा यदि वा क्षुत्वा दृष्ट्वा प्रत्यक्षमप्रियम् । पापकं गन्धमाघ्राय तथाऽसिस्वन्दनेऽथवा
(+उत्पन्ने कर्णयोः शब्दे पण्णामेकं भवेद्यदि । जपेत्तत्र इमं मन्त्रं सुचक्षा अहमित्यथ ॥
गत्वा रजस्वलां मार्यां निषिद्धदिवसेऽथवा) ।

अयाज्यं याजयित्वा वाहविषादि प्रगृह्य च । अप्रतिप्राद्यपुरुषद्रव्यं वा प्रतिगृह्य च ॥
स्पृष्ट्वाऽग्निचयनार्थं च यूपं चामोज्यभोजने । पञ्चस्वेषु निमित्तेषु भवेदन्यतमं यदि ॥
पर्युष्टाग्निं परिस्तीर्य पर्युक्ष्य च ततः परम् । पुनर्मांमैतुमन्त्राभ्यां जुहुयात्संस्कृतं घृतम् ॥
एताभ्यामेव मन्त्राभ्यां समिधावाद्घाति वा । पर्युहोक्षणे स्यातामन्यक्तन्त्रं तु नेष्यते ॥
स्वाहाकारविनिर्मुक्तं गृह्णा मन्त्रं जपेदिह । ६ ॥ (१९३) इति जृम्भादौ प्रायश्चित्तम् ।

५ निद्रितेऽस्तमने प्रायश्चित्तम् ।

स्वपन्तं सन्तमगमदादित्योऽस्तमियाद्यादि । तिष्ठन्नेव नयेद्वाग्निनीपं धाम्यत एव सन् ॥

उदिते येन सूर्येति पश्चामिरतूपतिष्ठते । अविध्युक्तक्रियाश्रान्तमपि निद्रावशां गतम् ॥
अर्वोऽभ्युदेति चेदह्न शेषं स्थित्वा तु वाग्यतः । उदिते यस्य ते विश्वेत्पृग्भिश्चतसृषी रविम्
उपतिष्ठते विहितकर्मश्रान्तस्य नेष्यते ॥ ४ ॥ (६९७) इति निद्रितेऽस्तमने प्रायश्चित्तम् ।

६ कपोताद्युपघाते प्रायश्चित्तम् ।

रक्तपादः कपोताख्य अरण्यौका, शुक्लच्छविः । स चेच्छालां विशेच्छालासमीपं वा व्रजेद्यादि
परिषेचनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत् । देवाः कपोतसूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयाद्भूतम् ॥ २ ॥
प्रष्टं स्वाहेति जुहुयात्प्रत्यृचं च वनेष्विह । इदं सूक्तं जपेद्यद्वा विकल्पो जपहोमयोः ॥ ३ ॥

(७००) इति कपोताद्युपघातप्रायश्चित्तम् ।

७ धनार्थगमने विधिः ।

गच्छन्धनार्थां सूक्तेन वयमुत्वा पथस्पते । पूर्ववत्प्रत्यृचं होमं कुर्यात्सूक्तस्य वा जपम् ॥
प्रज्ञाहीनोऽथवा नष्टं लब्धुमिच्छन्जुहोत्यथ । संपूषन्सूक्ततस्तद्वत्प्रत्यृचं यदि वा जपेत् ॥
गमिष्यन्महदध्वानंमल्पं वाऽपि मयानकम् । संपूषन्नध्वसूक्तेन प्रत्यृचं यदि वा जपेत् ।
॥ ३ ॥ (७०३) इति धनार्थगमने विधिः ।

८ औपासनाग्निनाश्रे प्रायश्चित्तम् ।

औपासनाग्निर्गच्छेच्चेदुपलेपादि पूर्ववत् । आहृतं श्रोत्रियागारात्प्रतिष्ठाप्य हविर्भुजम् ॥
अन्यस्माद्धोमकालात्स्त्री नाश्रीयाद्यदि वा गृहीतपर्यहनादिकं कृत्वा संस्कृत्याऽऽज्यं च पूर्ववत्
अयाश्चेत्यनया हुत्वा यथापूर्वं जुहोत्यथ ॥ ३ ॥ (७०६) इत्यौपासनाग्निनाश्रप्रायश्चित्तम्

९ अन्वाधानोत्तरमग्निनाश्रे प्रायश्चित्तम् ।

अन्वाधाने कृते यागात्प्राक्चेदनुगतिर्भवेत् । प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरन्वादधात्यथ ॥
अन्वाधाने कृते यागात्प्राग्गोवाऽऽरोपयेद्यदि । तुभ्यं ता इत्यृचा हुत्वा बहूनिमारोपयेत्ततः ॥
॥ २ ॥ (७०९) इत्यन्वाधानोत्तरमग्निनाश्रे प्रायश्चित्तम् ।

१० नित्यहोमातिशये प्रायश्चित्तम् ।

नित्यहोमे स्वतिक्रान्ते संस्कृत्याग्निं च पूर्ववत् । चतुष्कृत्यो गृहीत्वाऽऽज्यं मनस्वत्या जुहोत्यथ
आद्वादशदिनाद्येवमूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः । प्रायश्चित्तं तु मत्प्रोक्तमग्नित्यागोपपातके ॥
मनुना तत्प्रकुर्वीत तत्तत्कालानुसारतः । त्रैमासिकं गोवधोक्तं त्यक्तेऽग्नौ निष्कृतिर्भवेत् ॥
षान्द्रायणं वा होम्यस्य दानं वाऽपि समाचरेत् । अन्यत्र पुनराधानं दानमेष तथैव च ॥
उपलेपादिकं कुर्यादाधारान्तं विवाहवत् । विवाहाज्याहुतीर्हुत्वा छानाहोमो भवेदिह ॥
गृहप्रवेशनायाश्च हुत्वा स्याद्भूदयाजनम् । परिणीत्यादि नास्त्यत्र छानानावपति स्वयम्
समानतन्त्रकं चेह होमद्वयमिदं भवेत् ॥ ७ ॥ (७१६) इति नित्यहोमातिशये प्रायश्चित्तम्

११ उभयातिक्रमे ।

उभयातिक्रमे कार्य एकः पथिकृतो भवेत् । तृतीयप्रभृतीनां तु पर्वणामतिपातने ॥१॥

पुनराधेयमिच्छन्ति केचिद्ब्रह्मविदो द्विजाः । समारूढसमित्ताशे पुनराधेयमिष्यते ॥२॥

(७१८) इत्युभयातिक्रममावश्चितम् ।

१२ पुनराधानम् ।

वक्ष्यामि पुनराधेयं जयन्तस्वामितो मतम् । अन्याधेयेयिसंमारान्यपासंभवमाहरेत् ॥

उपलेपादिकं कृत्वा संमारार्क्षदधाति तान् । संमारेष्वादधात्यग्निं श्रोत्रियादिगृहाहृतम्

पर्यहनादिकं कृत्वा संस्कृत्याऽऽज्यं च पूर्ववत् । स्रुवेण जुहुयादाज्यमयाश्चेत्यन्यैकया

स्थालीपाके त्वतिक्रान्ते यद्यन्याग्नौ स्वयं यजेत् । स्वाग्नावन्यो यजेद्यद्वा कार्यः पथिकृतश्चरुः

आज्यं द्वादशकृत्वस्तु गृहीत्वा पूर्येत्स्रुचम् । तथा चाऽऽज्याहुतिः कार्या सा पूर्णाहुतिरिष्यते

स्रुवपूर्णाहुतिर्वा स्थादित्येके यान्तिका विदुः । प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै ॥

कार्यमित्येक आचार्या नेत्यन्ये तु विपश्चितः ॥७॥ (७२५) इति पुनराधानविधिः ।

१३ अग्नेरायतनाद्बहिर्गमने ।

अर्वाक्षशायापरासात् नहिसायतनाद्गतम् । प्रायश्चित्तसमाप्त्यनन्तं समर्थो जीवितुं यदि ॥

इदं त इत्यृचा तस्य स्थानेऽग्निं प्रक्षिपेत्पुनः । आज्याहुतींश्च जुहुयाद्ब्रह्मत्याग्यैश्च पूर्ववत्

अतिक्रान्तो यदा शम्यापरासमनलो भवेत् । चरुः पथिकृतः कार्यः पूर्णाहुतिरथापि वा

॥ ३ ॥ (७२८) इत्यायतनाद्बहिर्गमने प्रायश्चित्तम् ।

१४ इध्माधानोत्तरं हविषि दुष्टे ।

इध्माधाने कृते दुष्टं प्रधानहविष्र षेत् । तत्स्थाने जुहुयादाज्यमदुष्टं च जुहोत्यथ ॥

एवं समाप्य यद्दुष्टं तदप्यप्सु क्षिपेत्पुनः । अन्वाधानादिको यागः पुनः कर्तव्य एवतु

॥ २ ॥ (७३०) इति दुष्टे हविषि प्रायश्चित्तम् ।

१५ इध्माधानतः पूर्वदुष्टे ।

प्राग्निध्माधानतो दुष्टे प्रधानहविषि त्वथ । तद्बलिः पुनरुत्पाद्य पूर्ववत्समापयेत् ॥

अहानां चोद्बहिर्दुष्टं तदप्यप्सु क्षिपेत्पुनः । शिष्टकृद्बलिवो दोष आज्येनैव समापयेत्

॥ २ ॥ (७३२) इतीध्माधानात्पूर्वदुष्टहविःप्रायश्चित्तम् ।

१६ नखाद्यमेध्यमक्षेपे ।

प्रच्युतैः नखैः केशैः कीटैर्वाऽमेध्यमक्षेपिभिः । वसासुकृशुकमज्जास्थिमूत्रविण्मेदद्विकैः

श्लेष्माद्यैः (पि नीमस्तेर्दुष्टानि स्युर्हवीषि तु । मितानि नैव सिक्तानि दुष्टानि स्युः क्षिपेज्जले

॥ २॥ (७३४) इति नखाद्यमेध्यप्रक्षेपे प्रायश्चित्तम् ।
१७ सुगादिनाशे ।

स्रुवचेद्भिद्येत तर्ह्यन्यामाह्वय जुहुयाद्धविः । वानस्पत्यानि भिन्नानि प्राग्दण्डान्यनिले क्षिपेत्

॥ १ ॥ (७३५) इति सुगादिनाशे ।

१८ अग्निसंसर्गे ।

संसृष्टो यस्य गृह्याग्निरन्यगृह्याग्निना यदि । चरुर्विनिचये कार्यो यद्वा पूर्णाहुतिर्भवेत् ॥
अग्निर्गुणी भवेदेषु विविचित्वादिको गुणः । चरुः क्षामाय कर्तव्यो गृहदाहेषु नै मवेत्
(७३७) इत्यग्निसंसर्गे ।

१९ शवाग्न्यादिसंसर्गेषु ।

शवाग्निना तु संसर्गे कुर्वीत शुचये चरुम् । पचनाग्नेस्तु संसर्गे संसर्गाय चरुर्भवेत् ॥
वैद्युतेन तु संसर्गे कुर्यादप्सुमते चरुम् । प्रायश्चित्तचरुस्थाने पूर्णाहुतिरिहेष्यते ॥ २ ॥
पर्वण्यार्ताश्रुपातेन कुर्याद्द्रवतभृते चरुम् । समानतन्त्रं कुर्वन्ति पार्वणेन तु कर्मणा ॥
स्याच्चेत्पवित्रयोर्नाशः स्यात्पवित्रवते चरुम् ॥४॥ (७४१) इति शवाग्न्यादिसंसर्गेषु ।

२० अनादिष्टप्रायश्चित्तम् ।

प्रायश्चित्तविशेषस्य यत्र नोक्तो भवेद्विधिः । होतव्याऽऽज्याहुतिस्तत्र भूर्भुवःस्वरितीह तु
स्वयं ज्वलित उद्दीप्यन्नेति द्वाभ्या समिदद्भयम् । आधेयमुपघाते तु पुनस्त्वेत्यनया समित्
अकृताग्रयणोऽशीयाजवात्रं यस्तु वै ततः । वैश्वानराय कर्तव्यश्चरुः पूर्णाहुतिस्तु वा ॥
द्विषदन्नं यदा भुङ्क्ते तत्राप्येष चरुर्भवेत् ॥ ४ ॥ (७४५) इत्यनादिष्टप्रायश्चित्तम् ।

२१ कपालनाशादौ ।

कपालनाशेऽप्येष स्याच्छ्रवणाकर्मनामनि । कपालं तद्भवेद्भिन्नं प्रागेव श्रवणाद्यदि ॥१॥
तदा तत्रोक्तमन्त्रेण कपालं संदघात्यथ । अमित्रो घर्भ इत्याभ्यामप्सु तत्प्रक्षिपेदथ ॥
तच्चेदशुचिसंबद्धमाम्बामेव क्षिपेज्जले । अन्यच्चाशुचि संबद्धं सृन्मयं भिन्नमेव वा ॥
सूमिर्भूमि तु मन्त्रेण प्रक्षिपेदेव तज्जले ॥ ४ ॥ (७४८) इति कपालनाशादौ ।

२२ पुरोडाशभेदे ।

भिद्येद्यदि पुरोडाश उद्गच्छेदथवा यदि । किमुत्पत्तिसिमन्त्रेण बर्हिष्येनं निधाय तु ॥
अभिमन्त्रयते तं च मा हिंसीरिति मन्त्रतः । श्रूयते मृतशब्दश्चेद्यजमाने तु जीवति ॥
अग्नये सुरभिमेते चरुः पूर्णाहुतिस्तु वा ॥ ३ ॥ (७५१) इति पुरोडाशभेदे ।

२३ यमलजनने ।

अप यस्य वधूर्गोर्वा जनयेच्चैद्यमौ ततः । समरुद्रचश्चरुं कुर्यात्पूर्णाहुतिमपापि वा ॥१॥
(७५२) इति यमलजनने ।

२४ आयतनाद्बहिराहुतिपतने ।

आहुतिर्ह्यमाना तु बहिः स्कन्दते चेदिति । देवाङ्गनमग्न्यङ्ग इत्यनेनामिमृश्य ताम् ॥
द्रष्टव्यं च तद्वाहुतिं तां च प्रक्षिपेदन्ते पुनः । देवाङ्गनेति सर्वत्र स्कन्धं स्वामिमृशेद्विः ॥
निमित्तानन्तरं सर्वप्रायश्चित्तं भवेदिति ॥३॥ (७-१५) इत्यायतनं बहिराहुतिपतने ।

२५ मन्त्रदेवतादिविपर्यासे ।

प्रागेवोत्पद्यते दोष आज्यसंस्कारतो यदि । प्रायश्चित्तं भवेदाज्यसंस्कारानन्तरं ततः ॥
व्युत्क्रमो देवतानां तु संकल्पादौ भवेद्यदि । (अपन्त्राणां व्युत्क्रमस्तद्बद्धोमादौ तु भवेद्यदि
मध्यात्पूर्वार्धतश्चेति व्युत्क्रमोऽप्य भवेद्यदि) । द्रव्याणां व्युत्क्रमः स्याच्चेत्तथा निर्वपणादिषु
यद्बोदेवाः सत्त्वा ब्रह्मा जुहुयात्तु स्रवाहुतिम् । यन्मुख्यं स्वगृहे द्रव्यं होमकर्त्रे ददाति तत्
यजमानस्तु जुहुयाद्ब्रह्माभावे स्रवाहुतिम् । कस्मैचद्ब्रह्मगायास्मिन्पक्षे द्रव्यं ददाति तत्
हीतव्यैकाऽऽहुतिस्तत्र व्याहृत्याख्यैः समुच्चयात् । यागानां व्युत्क्रमं ज्ञात्वा इदं कृत्वा
यजेत्ततः ॥

अविज्ञाते विपर्यासे विहिता देवताः स्मरन् । इष्टवांस्तत ऊर्ध्वं तु व्युत्क्रमेऽवगते सति
प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा यागानाऽऽवर्तयेत्तदा । यदा त्वाविहितां देवतां स्मरन्निष्टवांस्तदा ॥
प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा यागं त्वावर्तयेत्कृतम् ॥८॥ (७-६३) इति मन्त्रदेवतादिविपर्यासे ।

२६ अपरुद्धविरादौ ।

यदा हविरपकं स्यात्तेनैव हविषा यजेत् । चतुःशरावमानैस्तु पचेद्ग्रीहिभिरोदनम् ॥
मोजयेत्तेन चालेन चतुरो ब्राह्मणानथ । बहुदग्धमदग्धं वा किञ्चिदेव यदा हविः ॥
शिष्टेनेष्टा पुनर्यागः स्यादारभ्याऽऽदितस्तदा । कृत्स्नं दग्धं यदा तत्स्यात्पुनरुत्पादयेद्ब्रविः
स एव यागः कर्तव्यः पुनर्यागस्तु नेष्यते । मन्वात्पूर्वार्धतोऽवत्तं यदि दुष्टं हविर्भवेत् ॥
तस्यैव हविवोऽवद्येन्मध्यात्पूर्वार्धतः पुनः । सभारूढसमिन्नाशे पुनराधेय इष्यते ॥९॥
श्रीतोक्तमविरोध्यन्मृग्यं तु शतशस्तिवदन् । नैर्वायन इदं प्राह लोपे पञ्चमलेषु च ॥
एतेभ्यः पञ्चयज्ञेभ्यो यद्येकोऽपि च हीयते । मनस्वत्याहुतिस्तत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
एवं द्वैघहं त्र्यहं वाऽपि प्रमादादुच्छतेषु तु । तिस्रस्तन्तुमतीर्त्त्वा चतस्रो वारुणीर्भवेत्
वशाहं द्वादशाहं वा निवृत्तेषु च सर्वतः । चतस्रो वारुणीर्त्त्वा कार्यस्तन्तुमतश्चरुः ॥
अकृत्वा पञ्चमं यज्ञं पञ्चानां वाऽष्टकादिषु । उपवासेन शुद्धिः स्यात्सुमन्तोर्मतर्माह्वराम्

× कंसस्या कारिका केऽधिका ।

स्नातकव्रतलोपे तु प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ ११ ॥ (७७४) इत्यपक्वद्विविरादिमायाश्चित्तम् ।
इत्याश्वलायनगृह्यकारिकासु भट्टकुमारिलस्वामिविरचितासु तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ दाहविधिः ।

अनाहिताग्निदेहस्य संस्कारविधिरुच्यते । अग्नेय्यां दाहदेशः स्वान्नेऋत्यामथवा दिशि ॥
भवेदमित आकाशः स देशो बहुलौषधिः । उन्नतो मध्यतस्तद्वत्सर्वतो निम्न एव च ॥
उद्वास्यानि समूलानि कण्टकप्रभृतीनि षट् । ऊर्ध्वबाहुनरायामं खातं प्राग्दाक्षिणायतम् ॥
पश्चरान्निमित्तं तिर्यग्घस्ताद्द्वादशाङ्गुलम् । याम्यप्रवणभागेऽथीप्रवणं वा करोति तत् ॥
स्नापयित्वाऽप्य तं प्रेनं नलदेनानुलिप्य च । प्रतिमुञ्चति तन्मालामलंकुर्युः कलेवरम् ॥
जणं प्रतिनिधिं केचिदूचिरे नलदस्य तु । कुर्युः प्राक्शिरसं प्रेनं यग्निज्ञेव नयन्ति तु ।
पादमात्रमवच्छिद्य मूलतोऽहतथाससः । आविष्णाद् समासाद्य प्रत्यगंग्रेण वाससा ॥
अङ्गुल्यप्राङ्गवेद्यावत्पार्श्वप्रभृतिर्तस्य तु । तत्पादशब्दवाच्यं स्याज्जयन्तवचनं यथा ॥
तस्याघस्तादथ भवेदन्यद्दासस्तु लौकिकम् । तस्य पुत्रा अवच्छेदं संगृहीर्युस्ततः परमा ॥
प्रभृतं बर्हिराज्यं च कर्मण्यत्रोपकल्पयेत् । गृहे तु मरणे सम्यगजज्ञं नीयते यदा ॥
गृहात्प्राच्यामुदीच्यां वा नद्यादौ नीयते तदा । जीवने चदा तस्य वह्निमारोपयेत्सुधीः ॥
सहैव नीयते तत्र ज्वालयेद्विधिपूर्वकम् । प्राणोत्क्रमणदेशात्तु ध्रियमाणं तु ता दिशि
औषासनं नयेत्पूर्वं बर्हिराज्यं सुखं तथा । कृष्णानिनं च चमसं तिलानुदकमण्डलम् ॥
नयन्त्यग्निधुना वृद्धा अयुजस्तत्कलेवरम् । गोयुक्तशकटेनैके प्राहुः प्रेतं नयेदिति ॥ १४ ॥
अव्यवायेन नयनमेतेषामिह कर्माणि । अधःकृतोपवीतास्तु प्रविमुक्तशिरोरुहाः ॥ १५ ॥
अकृत्वोपारि वस्त्रं च गच्छन्तीह सुतादयः । यो ज्येष्ठः स स पूर्वो यः कनिष्ठः स स पृष्ठतः
एवंभूतास्तु गच्छेयुरमास्याः प्रेतपृष्ठतः । तदेशं प्राप्य तत्सर्वमर्वागेव निधाय च ॥
कर्ताऽऽचम्य शमीशालथोदकेनाप्रदाक्षिणम् । प्रोक्षत्यपेत बीतं त्रिभ्रान्ते त्रिः पारिव्रजन्
केचिद्भूतोदकेनेति सूत्रमन्यदधीयते । खातं प्रोक्ष्यानलं तस्य निवायोत्तरपश्चिमे ॥ १९ ॥
प्रणयेच्चमसेनापो वह्नेरुत्तरदेशतः । तन्त्रं नास्त्यत्र भगवन्नारायणवचो यथा ॥ २० ॥
प्राचीनावीतिना कार्यं औषायनवचो यथा । खाते हिरण्यशकलं निधायाऽऽस्ये तिलानपि
चिनुयाद्दहनार्थालमिधमभूनां चितिं ततः । आस्तृणाति चितौ बर्हिर्दूर्ध्वलोमाजिनं च तद्

उत्तरेणानलं हृत्वा चित्तौ संवैशयन्ति तम् । प्रेतभ्यांत्तरतः परनी चित्तौ संवैशयन्त्यप
तां देवर उदोर्ध्वेति शिष्यो बोत्थापयेद्वचा । छिद्राणि शीर्षकस्थानि सप्त प्रेतस्य संप्रतम्
हिरण्यशकलैरास्यप्रमृत्न्यापिधाय च । अवर्क्यं घृताभ्यर्क्षान्तिष्ठान्प्रेतकलत्रे । २५ ॥
पात्राणां योजनं नाग्निं बौधायनवचो यथा । नेष्टं शिवष्टकृदाद्यत्र शेषं कार्यमिति स्थितिः
अथेमन्त्रे चमसं पूर्णपात्रानुमन्त्रणम् । आज्यारोत्पवनं तूष्णीं वुर्वन्तीह तु कर्माणि ॥
सर्वं जान्वाच्य जुहुयात्सुवेणाऽऽग्याहृतीरिमाः । अग्नये स्वाहा कामाय स्वाहेत्यौषसने ततः
अथ लोकाय स्वाहेति तृतीयाहुतंरिप्यते । अधानुमतमे स्वाहा चतुर्थ्याहुतिरिप्यते ॥
जान्वाच्य त्वेष जुहुयात्पञ्चमी ऋदि तस्य तु । अस्माद्धै स्वमजायेषा अय त्वदधिजगताम्
देवदत्त स्वर्गाय लावाय स्वाहेति चाऽऽहुतिम् । सिम्वाताद्यपरे कुर्युस्तथार्थप्राप्तंसाचितम्
ततः प्रज्वालयेदग्निं दक्षमानानुमन्त्रणम् । प्रेहि प्रेहीति पञ्चाना तृतीयामुद्धरेदथ ॥
पण्चममग्ने विदहः पूर्वावेति चतुष्टमम् । चतस्र उपसर्पेति सोम एकैभ्य इत्यृचा ॥
परुचायोरुणसात्रिवित्येका तस्यानुमन्त्रणे । इमे जीवा इति जपेत्कर्ता सभ्यावृत्सन्तु ते
तूष्णीमिवेत्तस्मात्याः कर्त्रा साध्यमतः परम् । पृष्ठतोऽनीक्षमाणस्तु गच्छेयुरुदकस्थिरम्
जयन्तस्त्वाह सर्वेषामयं मन्त्रो भवेदिति । सकृन्निमज्य ते सर्व एकैकमुदकाञ्जालम् ॥
स्त्रिंशैर्भोदका दद्युरयुग्मा दक्षिणामुखाः । गोत्रं नाम च निर्दिश्य त्वेतत्त उदकं त्विति
उत्तीर्य परिधायान्यान्यार्द्राण्यपीडयेत्सकृत् । उदगग्राणि वासांमि शोषणाय वितन्वते
आतारकोदयात्त्र देशेऽसी सर्व आसते । वृद्धयमानेष्वर्धेषु सूर्ये वा रश्मिवर्जिते ॥
कनिष्ठप्रथमा ज्येष्ठजघन्या यान्ति मन्दिरम् । अश्मानमनलं चैव गोमयं चासतानथ ।
तिलश्चात्र उपपृश्य प्रविशेद्युर्गृहं ततः । निर्देशया न पचेदन्न क्राताद्यत्र तु भुङ्क्ते ॥
नाधीयत इदं सूत्रं केचिद्रुद्धिदो द्विजाः । पानीमपि दहेदेवं मर्तुः पूर्वं मृता यदि ॥
अनाग्निर्वा दहेदेवं कपालजहर्बिर्मुजा । अग्निवर्णं कपालं तु तप्त्वा तत्र विनिक्षिपेत् ॥
वरिवादि ततो योऽग्निर्जातः स तु कपालजः । पुरोपनयनात्प्रेतं दहेत्सम्युक्तमार्गतः ॥
यन्निमन्देशे धितो बह्निस्ततोऽन्यत्र मृतो यदि । चरुः पयिकृतः वार्यः पूर्णाहुतिरथापि वा
अन्यदप्येन वत्सेन या गौः स्तुतपयोधरा । आ शरीराहृतोत्तम्याः पयसा होम इष्यते
अन्यस्या अपि होतव्यं पयसा तदसंभवे ॥ ४७ ॥ (८२१) इति दाहविधिः ।

२ पाळाशविधिः ।

शरीराणि न विन्देरन्देशान्तरमृतस्य चेत् । पलाशपर्णवृन्तैस्तु कुर्युस्तत्प्रतिरूपकम् ॥

दद्याद्विंशत्यंशं शीत्यर्धं त्रीणां तु दशैव च । उरति त्रिंशतं दद्याद्विंशतिं जठरे तथा ॥
 बाह्वोर्द्वयोः शतं दद्याद्दश बाह्वुर्द्वयं च । द्वादशार्धं घृणयोरष्टार्धं शिश्र एव च ॥
 ऊर्वोर्द्वयोः शतं देयं षट्चर्धं जानुजङ्घयोः । दश पादाङ्गुलीषु स्युर्गुणामूत्रेण बन्धनम्
 स्यात्प्यालं कृत्य तद्रूपं कुर्यात्तस्याभिमर्शनम् । अयं स देवदत्तस्तस्यायमौपासनस्त्विति ॥
 पूर्वोक्तं प्रकारेण तद्रूपं संभक्तव्यम् । कृष्णपक्षे प्रमीयेत यद्यद्दत्तं प्रातराहुतीः ॥ ९ ॥
 शेषान्तु हुज्याद्दशंपर्यन्ताः पक्षहोमवत् । तदानामेव जुहुयान्सायंकालाहुतीरपि ॥ १० ॥
 सायं म्रियेत चैत्सायमाहुतीर्जुहुयादथ । तदानामेव जुहुयात्प्रातःकालाहुतीरपि । ७ ॥
 रुद्रदृष्टीतमन्त्रेण मन्त्रं तन्त्रं च होमयोः । दर्शं चापि प्रकुर्वीत स्थालीपाकं तदैव तु ॥
 होमदर्शं न कर्तव्यं पुनर्यदि स जीवति ॥ १० ॥ (८३१) इति पालाशविधिः ।

३ आशौचमक्षेपः ।

म्रियेतौपवसथ्येऽहि नैवेनं याजयेत्तदा । म्रियेताघिश्रिते नित्ये होमद्रव्ये हविषु वा ॥
 यथा निःशेषदग्धानि तथा तानि दहेत्तदा । बहिष्यासादितेष्वेव हविषु म्रियते यदा ॥
 यासां पारिगृहीतानि देवतानां हवीषि तु । चतुर्थ्यन्तानि नामानि तावनीनां वदेदथ ॥
 स्वाहाकारेण युगपत्सर्वाणं जुहुयादथ । नेष्टं विष्टकृदाद्यत्र शेषकार्यमिति म्रियतिः ॥
 त्रिंशत्तं मरणेऽमात्यास्वशास्त्रवणाशिनः । महागुरमृतौ वर्ज्यं दानमध्ययनं तथा ॥
 द्वादशाहं दशाहं वा सार्पण्डेषु मृतेष्वपि । माता पिता तथा तद्वदाचार्यश्च महागुरुः ॥
 दशाहमेव ते वर्ज्यं यद्यप्रत्ता मृताः स्त्रियः एकदेशं तु योऽधीते तस्मिन्विभ्रे मृते सति
 यः समानोदकस्तस्य मरणेऽपि तथैव च । प्रत्तानां मरणे तद्वदजातदशने मृते । ८ ॥
 असंपूर्णमृते गर्भे त्रिंशत्तं वर्जयेदथ । सहाध्यागिमृतौ चैकमाग्निष्टे श्रोत्रिये मृते ॥ ९ ॥
 एकाहं वर्जयेदत्र नाऽऽशौचं तु विधीयते । मृत्युक्तं तद्विजानीयाद्दशाहं शावमित्यथ ॥
 वर्ज्यमध्ययनं त्वेव नाऽऽशौचं यथा वै मृतौ ॥ ११ ॥ (८४२) इत्याशौचसंक्षेपः ।

४ अभिसंक्षयनम् ।

अभिसंक्षयनं कृष्णदशम्या ऊर्ध्वमाचरेत् । एकादश्या त्रयोदश्यां पञ्चदश्यामथापि वा
 फल्गुनाद्वयमाषाढौर्द्वयं प्रोष्टपदाद्भ्रमं षडभ्यस्त्वन्यत्र नक्षत्रे कर्माग्निचयनं भवेत् ॥
 कृष्णपक्षे न श्याच्येत्सपिण्डीकरादिव । मृत्युक्तकाले कर्तव्यमग्निचयनं तदा
 पुंसामस्थानि चिनुयुः कुम्भे वक्षणावर्जिते । स्त्रिणामस्थानि चिनुयुः षड्भ्यस्त्विति स्थितिः

ऋचाऽप्रदक्षिणं शीतिकेशीति त्रिः परिब्रजन् तत्प्रोक्षति शर्माशास्त्रयाऽम्भोभिः क्षीरामिश्रितैः
 अयुजोऽमिधुना वृद्धाः पादतःप्रभृति क्रमात् । अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाम्बां गृहीत्वैकैकमस्थि तत्
 तथा कुम्भे च दधति शठदस्तु न भवेद्यथा । शूर्पेण मस्र संशोध्य सूक्ष्मारथिन्यवघाय च
 य उक्ता दाहदेशोऽत्र तल्लक्षणवनि स्वथ । यत्राऽऽपो नामिस्थन्देरन्वर्षाम्योऽन्वास्तथाविधे
 गर्ते स्वात्वाऽस्थिकुम्भं तमवदध्युरुपेत्यूचा । कर्ता द्यूादिमं मन्त्रं स एवात्रोत्तरानपि ॥
 उच्छ्रवश्चवेत्त्यूचा पांसुन्प्रक्षिपेदवटे ततः । उच्छ्रवश्चमाना पृथिवी सुतिष्ठन्विम्युचं जपेत्
 उक्ते स्तम्नाम्यूचा कुम्भमपिघाय कपालतः । यथा कुम्भो न दृश्येत पांसुभिः पूरयेत्तथा
 ततोऽनवेक्षमागत्य स्नात्वैकोद्दिष्टमाचरत् ॥ १२ ॥ (८९४) इत्यस्थिसंचयनम् ।

५ एकोद्दिष्टम् ।

एकोद्दिष्टे भवेदेक उद्देश्यो ब्राह्मणोऽपि च । अर्घ्यपात्रं भवेदेकं पाणविकाऽऽहुतिर्भवेत्
 एकः पिण्डो भवेत्तस्मिन्नहन्वेव निमन्त्रणम् । दैवं धृत् च दीपं च स्वधाशब्दं च वर्जयेत्
 पितृशब्दो नमःशब्दः सूक्तादिश्रावणं न च । वशिष्पुष्यवर्हणान्तं स्याद्ब्राह्मणसमीपतः
 प्राचीनावीतिना कार्यं पच्छांसादि च पूर्ववत् । तिलोऽसिमन्त्रस्योहः स्यात्तुष्णीमर्घ्यनिवेदनम्
 अथाऽऽच्छादनदानान्मर्घ्यदानादि पूर्ववत् । उद्धृत्य भोजनार्थांश्चादन्नभक्तं घृतेन तु ॥
 देवदत्ताय स्वाहेति जुहोत्येकाहुतिं करे । अम्भोनिनयने मन्त्रस्योह इत्यादि वृत्तिकृत्
 मुत्तशेषान्नमात्रेण षण्ण्डमकं तु निर्वपेत् । गोत्रं नाम वदेत्प्रेतस्यायं ते पिण्ड इत्यथ
 अनुमन्त्रादि सर्वं स्यादमन्त्र मिति ियतिः । पूर्ववद्दक्षिणात्तं स्यात्संविंसज्याभिरम्पताम्
 एकोद्दिष्ट नवश्राद्धवर्जितेऽयं विधिः स्मृतः । नवश्राद्धेषु सर्वं स्यादेकोद्दिष्टमन्त्रकम्
 ॥ ९ ॥ (८६३) इत्येकोद्दिष्टम् ।

६ सपिण्डीकरणम् ।

वत्सरे द्वादशाहे वा सपिण्डीकरणं भवेत् । एकः प्रेते नियोज्योऽत्र द्वौ दैवे नियमेन तु
 त्रयो नियोज्याः प्रेतस्य त्रिषु पित्रादिषु द्विजाः । पितृमह्यादिभिः सार्धं मातरं तु सपिण्डयेत्
 कुर्यात्पावणवत्सर्वं त्रिषुपस्वेप उच्यते । अर्घ्यपात्राणि चत्वारि प्रेतस्य त्वेकामिद्वते ॥
 तस्मिन्तृ-मृतीनां तु त्रीणि पात्राणि वक्ष्येत् । उपविष्टं द्विजं प्रेतमेकोद्दिष्टवदर्वयेत् ॥
 प्रेतपात्रं तिलात्तुष्णीं प्रक्षिपेन्मन्त्रतत्रिषु । चत्वार्यप्यर्घ्यपात्राणि गन्धमास्यैस्तथाऽर्षयेत्
 समानीय ऋचा प्रेतपात्र त्रिषु निनीय तत् । कृत्वाऽऽच्छादनदानान्तं भोजनार्थं समुद्धरेत्
 करं पूर्ववद्धृत्वा शेषं दद्याच्च पाणिषु । शेषं पाण्ण्डे दत्तं नाश्रियाद्भोजनादघः ॥
 अम्भोनिनयनान्तं स्यादन्नानादि पूर्ववत् । प्रेतोद्देशेन पिण्डैकं त्रीन्पिण्डान्मन्त्रतस्ततः

निदेध्याग्निषु पिण्डेषु प्रेतपिण्डं विभज्य च । तृचेन मधुवोतेति संगच्छध्वं द्रव्यचेन चा
पिण्डः नुमः ऋणादि स्यादो स्वस्तीति विरुजंयेत् । यथा मृत्युक्तामार्गेण सपिण्डीकरणं भवेत्
॥ १० ॥ (८८३) इति सापिण्डीकरणम् ।

७ अथ शान्तिः ।

गुरुर्धेषां मृतगते वै शान्तिं कर्म प्रकुर्वते । हिरण्यपशुपत्रादिकीटमाणाश्च कुर्वते ॥ १ ॥
क्रियां मन्त्रवतीं उच्यतेः कुर्याद्दर्शं तद्विप्यते । उदयात्प्राकृतानानः पचनाग्निं समेखलम्
क्रव्यादमाग्निं र्धर्वेनाऽऽशं याम्यां नयन्त्यथ निशि मस्मान्तमनलं प्रक्षिपन्ति चतुष्पथे
रुव्या नुरूकैः सव्यैरग्नाना अद्वादक्षिणम् । त्रि. परिव्रज्य तं वह्निमन्वेक्ष्याऽऽगताः पुनः
स्नान्ति सर्वे ततः । वेशप्रभृतीन्वापयन्त्यथ । स्नातास्ते कुम्भपणिकं कमण्डलुवादिवाहवान्
वल्पयेयुस्तथा सर्वे शमीकुसुममालिनः । इमं च परिधींश्चापि वल्पयेयुः शमीमयान्
अरणी च शमीमद्यावनडुद्रोमयं तथा । नवनीतं तथाऽश्मान वल्पयेयुरतः परम् ॥
यावत्तयः स्युर्युवतयस्तत्र वै र्वायमन्दिरे । तावन्ति कुशपिञ्जलान्युपवल्प्य ततः परम्
अपराह्ण इहैवायमित्यर्थेन मन्थयेत् । स बहूनिः पचनस्तं च ज्वलयन्तः समासते ॥
वदन्तः कुलवृद्धानां कथा आशान्तरात्रतः । शान्तरात्रे गृहं प्राप्य दक्षिणद्वारपक्षतः ॥
आरम्य सिञ्चेद्वधागामोत्तरद्वारपक्षतः । तन्तुं तन्वन्नृचा धारां तां ह्वा संततामथ ॥
प्रज्वलयौपासनं तस्य पश्चादास्तीर्य चर्म च । प्राग्ग्रीवमूर्ध्वलोम स्याद्भवेदानडुहं च तत्
आरोहतेत्यृचाऽमात्यांश्चर्मण्यारोहयेदथ । आज्यसंस्कारपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥
प्रथमं परिधिं प्रत्यगिमं जीवेभ्य इत्यृचा । आदध्यादितरौ तूष्णीं दक्षिणोत्तरदेशतः ॥
स्थापयित्वा दग्धमानमन्तमृत्युमिति त्वथ । मन्त्रोऽथ पादमात्र. स्यादधिधाघानादि पूर्ववत्
परं मृत्यो अनुपेरत्यामिश्रतस्मिस्ततः । जुहोत्याज्याहुतीः कुर्वन्त्वाहाकारमृगन्ततः ॥
यथाहानीत्यृचाऽमात्यानीक्षेतेतामतः परम् । याः स्युर्युवतयस्तास्तैः कुशपिञ्जलकैरथ ॥
नवनीतमुपादाय पाणिम्यामञ्जतेऽक्षिणी । अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यामक्ष्णोर्युगपदञ्जनम् ॥
पिञ्जलान्यनवेक्षं तु ताः क्षिपेयुः स्वपृष्ठतः । अज्ञाना युवतीरीक्षेतेमानारीरिति त्वृचा ॥
अश्मन्वतीत्यृचाऽश्मानं कर्ताऽमिमृशति त्वथ । पश्चादमिमृशेयुस्तं तूष्णीमवेतरे पुनः ॥
अग्निनाऽन्डुहा सार्धं गोमयेनाम्बुधारया । आपोहिष्ठे-यू(ष्ठा तृ)चेनाविच्छिन्नया सिच्य-

मानया ॥ २१ ॥

औपासनममात्येषु नयन्तु परितस्तदा । कर्तेशान्यां दिशि गिरवा परीमे गमृचं जपेत्
अनडुन्परिणेतः पितृह्यो योऽत्र वर्णतः । अथ विवष्टकृतं हुत्वा होशेषं समापयेत् ॥
आच्छाद्याहतपक्षेण रभ्ये तूपविशन्ति ते । अर्कोदयेऽस्वपन्तस्ते सर्वे तत्र समासते ॥

आदित्य उदिते सर्वे सौर्यादीनि जपन्ति ते । प्रकुर्वीताऽऽज्यभागान्तं संस्कृत्यान्नं जुहोत्यथ
 अप नः शोशुचेत्याभिरष्टाभि प्रत्यृचं ततः । हुत्वा ग्विष्टकृतं चाथ होमशेषं समापयेत्
 ब्राह्मणान्मोजयित्वतान्म्वस्त्यृद्ध्यादि च वाचयेत् । गौः काम्यं चाहतं वासस्त्रीणि तेभ्यो
 दशात्यथ ॥ २७ ॥ (९००) इति शान्तिकर्म ।

८ ग्रन्थोपसंहारः ।

ऋक्शाखाध्यायिने पिप्रे तपोज्ञानक्रियान्विते । दातव्यं हितकामाय इति वेदविदो विदुः
 विलोक्य सर्वसूत्राणि नानाऋषिमतानि च । ज्ञानार्थं ऋक्षिकानां तु मयोक्ता गृह्यकारिकाः
 उक्तान्यत्रैव कर्माणि शाकल्यवचनोऽब्रवीत् ॥ ३॥ (९०३) इत्युपसंहारः ।

इत्याश्वलायनगृह्यकारिकासु भट्टकुमारिलस्वामिविरचितासु चतुर्योऽध्यायः ॥४॥

====

समाप्ता इमा भट्टकुमारिलविरचिता आश्वलायन-
 गृह्यकारिकाः ।

====

अथाऽऽश्वलायनीयगृह्यसूत्रप्रतीकानामकारादिवर्णक्रमः ।

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
अ.		अथ दक्षिसक्तून्	८९
अकुष्ठि	१३३	अथ पशुकल्पः	२९
अक्षतधानाः	६९	अथ पार्वण	२४
अक्षतस	११	अथ वषाघितस्य	९३
अक्षाराख्य	२२	अथ शूलगतः	१३३
अगदः सोमेन	१०३	अथ श्रोमूते	१७
अगमनीया	९३	अथ सयं पातः	४
अग्न आर्यंषि	१२	अथ स्वस्त्ययनं	१३
अग्नये स्वाहेति	२४	अथ स्वाध्यायम	८९
अग्निं परिसमुह्य	४७	अथ स्वाध्यायवि	८४
अग्निना वा	१६८	अथ अग्निमुपसमावाय	१२१
अग्निमाले	८९	अथाग्निमुपसमाघाय पश्चा	३९
अग्निमुखा वै	१२९	अथामै जुहोति	१२८
अग्निर्मे होता	९३	अथाऽऽश्वमनीयेनाऽऽवा	९७
अग्निन्द्रः	१०	अथाऽऽश्वमनीयेनाऽऽवा	९८
अग्निषेलायाग्निं	१२०	अथातः पञ्च	८२
अग्निहोत्रदेवनाम्प.	४	अथातः पार्वणे	१२३
अङ्गारो वावदीति	८०	अथानोऽध्ययो	८८
अङ्गुलीरेव	१९	अथातो वास्तु	७९
अङ्गुष्ठोपकनि	११६	अथानवेत्तं	११८
अर्जा वैकृत्वा	१०९	अथापरान्जिताया दिश्यवस्थाप स्व	१००
अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं	२२	अथापरान्जिताया दिश्यवस्थायाग्नि	१२२
अत ऊर्ध्वमक्षार	९१	अथापि विज्ञायते	८८
अनो वृद्धो जग्नि	९९	अथाप्यृच उदा	९
अथ ऋषयः	८७	अथाऽदानानां	१९
अथ काम्यानां	९२	अथामिन्नप	८०
अथ हलु यत्र	९	अथास्यै मण्डला	३४
अथ खलुचावनाः	१९	अथास्यै युग्मेन	३९

प्रतीकानि	पृष्ठम्	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
अथास्यै शिखे	१९	अन्नं ब्राह्मणेभ्यः	२१
अथैतां दिश	१०५	अन्नमन्त्रे	१३०
अथैनानि पात्राणि	१०८	अन्यद्वा कौ	७६
अथैतान्युपकर	९५	अन्वच्चं प्रेतं	१०५
अथैतैर्वास्तु	७८	अन्वञ्चोऽमात्याः	१०६
अथैनं सारय	१०१	अपः प्रदाय	१२५
अथैनच्छपयति	८	अपरासु स्त्रीभ्यः	७२
अथैनमन्तर्वे	१०६	अपरिजाते	११४
अथैनमन्वीसेत	१०१	अपरिणयि	१८
अथैनान्प्रोक्षति	२६	अपरेणाग्निं	९०
अथैनापपरा	१९	अपरेद्युरन्वष्टव्यम्	७०
अथैनामुच्छ्रिय	८०	अपामञ्जली	४६
अथोदङ्ङावृत्य	११६	अप्पूर्व	१२६
अथोपविशन्ति	१२२	अप्यनडुहः	६८
अथोपेतपूर्वस्य	५१	अप्रच्छिन्नाग्रा	८
अदन्तजाते	११४	अप्रत्तासु च	११४
अधिके प्रशस्तं	७८	अप्रत्याख्यानं	५०
अधिज्यं कृत्वा	१०७	अभयं नः	६५
अध्येष्यमाणः	८९	अभित आकाशं	१०६
अनाहिताग्नेः	६३	अभिप्रवर्तमाने	७५
अनार्ताऽप्यना	९६	अभिप्रवर्तमानेषु	॥
अनिग्निताया	५१	अभिमतं	१३१
अनिरुक्तं	५२	अभिवादनियं	३९
अनिष्ट्वा वा	१०३	अभ्यनुज्ञायां	१२८
अनुदेशमि	५४	अभ्युदियाच्चेद	९३
अनुष्ठेपनेन	९६	अमात्यानन्ततः	१३७
अनुस्तरणी	१०५	अमात्येभ्यः	६०
अनुस्तरण्या	११०	अमा पुत्रो	१०९
अनुस्तरमनि	७६	अमुष्मे स्वाहेति	१०
अन्तर्भृग्युं	१२१	अयुग्धानित	४४

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
अयुजानि	३९	अहं वर्ष्म सजा	१६
अयुजो वा	७४	अहिरिव भोगैः	१०१
अर्थमणं	१८	अहिनस्य	१४
अरङ्गगे वावदीति	८०	अ०	
अरणीमूर्धोः	१०९	आगावीय	८२
अलक्षणो	११६	आच न्नेष्वेके	१३१
अलंकृत्य	१४	आचान्तोदकाय	१८
अलंकृतं	४९	आचार्यः समन्वा	९०
अवर्षीयो	११७	आचार्यः श्वशुर	१६
अवत्तं च	१७	आचार्यानुषीन्	९१
अवदानैवां	३१	आजमन्नाद्यकामः	३९
अवसृष्टा	१०२	आज्यमागौ हुत्वा	८९
अवहतांश्रिः	२६	आत्मनि मन्त्रान्	९९
अविच्छिन्नया	७९	अ त्वाऽहार्पमन्तरे	१००
॥	८१	आदित्यमीक्ष	४६
अविश्लुः स्यान्	६०	आदित्यमौशनसं	१०२
अवशधितं	९३	आदित्यस्य वा	११३
अश्मनस्तेजोऽसि	९६	आदित्यो मे	१२
अश्मन्वतीरीयने संरमवामिन्यर्धर्षेन	२०	आ द्वाविंशत्	४४
अश्मन्वतीरीयते संरमध्वमिन्यश्मानं	१२२	आर्द्रमन्नाद्य	९९
अष्टमीमिपून्	१०१	आपूर्यमाण	३९
अष्टमे वर्षे	४४	आप्लुत्य वाग्धतः	४३
अष्टौ पिण्डान्	१६	आम-द्वैरिन्द्र	९९
अपंदर्शने	१३४	आयतं चतुरस्रं	७९
अंवाशमि	३७	आयतीर्षासा	८२
अस्तमितेऽपां सुपूर्णं	७८	आयुष्यमिति	९७
अस्तमिते ब्रह्मोदन	९०	आवृतेव कुमार्यं	३९
अस्तमिते स्थाली	९९	"	४०
अस्तु स्वघेनि	१३२	"	४३
अस्माकमुत्तमं	७९	आवृतेव पर्यशि	३०

प्रतीकानि	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
भावृतैव हृदय	११	उत्तरपश्चिमे	१०९
आशंसन्त	१०२	उत्तरपुरस्ता	११२
आश्वयुज्या	१२	उत्तरमागेवं	२७
आ षोडशा	४४	उत्तरया घनुः	१०१
आसते स्वपन्त	१२२	उत्तरया पासून्	११७
आसेचनवन्ति	१०९	उत्तरां पाषयेत्	१०१
आहवनीपश्चेत्	१११	उत्तरामुत्तरया	१९
आहितामिश्रेत्	१०२	उत्तरार्धत्	२८
इ.		उत्तरेणोत्क्रम	२०
इतरपाण्य	१२६	उत्ते स्तम्नामीति	११७
इत्यनुपेत	९२	उदगगन आपूर्य	११
इत्येवंविद्यम	१३७	उदरे पात्री	१०९
इदं वत्स्यामः	९८	उदित आदित्ये	१२१
इध्मानर्हिषोध	२९	उदीरतामवर	६७
इन्द्रायेन्द्र	९	उद्धृत्य घृताक्तं	१२८
इमं जीविष्यः	१२१	उपनिवादि गर्भ	३३
इमा नारी	१२२	उपरतेषु	१२१
इमे जीवा	११२	उपरि सभिवं	९९
इष्ट्वाऽन्यमुत्सृजेत्	१३८	उपश्रामय	१०२
इह पियं	२१	उपस्थे कृशां	१०९
उ.		उमयीमुमय	९९
उक्तं गृहप्रपदने	८१	उमयोः संनि	१९
उक्तं वृषले	१०७	उरसि ध्रुवां	१०८
उक्तानि वैना	१	ऊ.	
उच्चैरूर्ध्वं	९८	ऊर्णास्तुके	१९
उत्तरतः पत्नी	१०७	ऊर्ध्वमर्ध	१३४
उत्तरतोऽग्नेर्दग्धे	१३६	ऊ.	
उत्तरतोऽग्नेः शामि	२९	ऊनेन स्थूणा	८०
उत्तरतोऽग्नेर्वाहि	४०	ऊत्विजो वृणीने	५९
		ऊत्विजो वृषा	९९

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
ऋषभं मा	७६	ओ.	
ऋषभो दक्षिणा	३९	ओदनं कृसरं	१७
ऋषिभ्यस्तृतीयं	५१	ॐपूर्वा व्याहृतीः	८९
ए.		ॐपूर्वा व्याहृतीः सा	९०
एव क्लृप्तिकेन	९६	ओप्योप्य हैके	१८
एकबर्हि	११	ओषाचवन	७७
एकस्यां वा	६९	ओषधीनां	८८
एवा.श पशोः	३१	क.	
एकादशे	४४	कण्टकिसीरिणः	१०४
एकाहं स ब्रह्म	११४	कण्टकिसीरिणस्तु	७७
एकैकस्याथ	३१	कनिष्ठपथमाः	११३
एतदुत्सर्जनं	९२	कपोतश्चेदगारं	९४
एतथाऽन्यानपि	७९	कर्णयोः माशित्र	१०९
एस्मिन्काले	१२८	कर्णयोरुपनिधाप	३७
एतस्मिन्नवाशौ	३१	कर्तारं यजमानः	३०
एता एव	९१	कर्ता वृषले	१०७
एता दक्षिणा	६९	कूर्पूप्त्रके	७१
एताभ्यश्चैव	९	कळशात्सक्तूना	६०
एतेन गोदानं	४३	करुमापमित्येके	१३४
एतेन माहावर्ष	७४	करुयाणेषु	२१
एतेन वार	९१	करुयाणैः सह	९९
एतेनाग्ने	९९	कस्य ब्रह्मचार्यसि	४७
एवं त्रीन्	३४	कामं वृष्ण	११४
एवं प्रातः	९४	कामं तु व्रीहियव	२४
एवमतिमृष्टस्य	९९	काममनाद्ये	१२९
एवमनाहिताग्निः	९९	काम्या इतराः	२९
एवमुत्तरतः	४२	कालश्च	९२
एषा मेऽष्टकेति	६८	किं पिबसि	६३
एषोऽवदान	१८	कुमारं जातं	३६
एषोऽवभृथः	२८	कुलमग्ने	१३

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि	पृष्ठम् ।
कुपुम्भकः	८९	घोषवदाद्य	१८
कृताकृतं केश	१२	च.	
कृताकृतमाज्य	९	चतसृषु	१३९
कृष्णामेके	१०९	चतुःशरावस्य	१७
केशशब्दे	४३	चतुरक्षरं वा	३८
केशश्मश्रुलोमनखान्पुदक्	,,	चतुर्थे गर्गमासे	३९
केशश्मश्रुलोमनान्नात्युक्तं	१०४	चतुर्मिः मूकैः	१३९
क्रीतोत्पन्नेन	११३	चतुर्वा	१९
क्षिप्तशोने	१४	चन्द्रमा मे	११
क्षीरोदनेन	११६	चन्द्रमास्ते	१४
क्षुरतेजो	४२	चरवः	९१
क्षुत्वा जृम्भित्वा	९३	चारितव्रतः	२२
क्षेत्रं प्रकर्ष	८१	चारितव्रताय	११
क्षेत्रस्यातु	,,	चैत्ययज्ञे	३२
क्षेत्राच्चेदुमथतः	१४	छ.	
ग.		छिन्वा चैकं	१०९
गणानासा	८२	ज.	
गर्ह्यवक्त्रां	७८	जपित्वाऽग्निः	१४
गर्भाष्टमे वा	४४	जपेद्वा	९३
गाम्	१०९	जानुमात्रं	७८
गाः प्रतिष्ठ	८२	जायोपेये	९१
गार्हपत्यश्चेत्	१११	जिम्नस्येव	१०१
गुरवे सप्तक्षय	९८	जीवं रुदन्ती	२०
गुरुणा	११७	ज्ञातौ चासपिण्डे	११४
गुरौ चासपिण्डे	११४	उशयान्	९९
गोमिथुनं	४४	त.	
ग्रहणान्नं	४९	नं चतुष्पथे	११८
ग्रामकामाः	१०२	तच्छंयोरा	७९
घ.		तच्छमीशालया	७८
घृतौदनं	१९	तत्सपिण्डः	११

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	पतीकानि	पृष्ठम् ।
तत्सहस्रस्रांतं	७८	तृष्ठाञ्ज्ञात्वा	१३०
तथाऽऽज्यभागौ	९	तेजसा ह्येवाऽऽस्मानं	४८
तणोत्सर्गे	९०	तेषां दण्डाः	४९
तं दह्यमान	११२	तेषां पुरस्तात्	१२
तदाचार्याव	९०	तेषां मेखलाः	४९
तं दीपयमाना	१२०	तेजसाश्ममय	१२९
तदेषाऽभियज्ञ	११	तैत्तिरं ब्रह्म	३९
तद्यदग्नौ	८३	त्रयः पाकयज्ञाः	१
तद्वो दिवो	७६	त्रिरात्रमक्षार	११३
तं वर्षयेत्	१३४	त्रिरात्रमितरेषु	११४
तस्मत्पुरुषस्य	२७	त्रिर्जामद	१७
तस्मिन्बर्हि	१-७	त्वमर्थमा भवति	१२
तस्य दर्शपूर्ण	२४	द.	
तस्य पुरस्तात्	३०	दक्षिणपश्चिमे	१०९
तस्य वाससा	४८	दक्षिणपूर्व	११
तस्य मिहोत्रेण	२३	दक्षिणपूर्वा	७५
तस्याध्वंसौ	४७	दक्षिणाग्निः	११२
तस्यै तस्यै	२९	दक्षिणाप्रवणं	१०३
तस्यैतानि	९८	दक्षिणाप्रवणे	७७
तस्यैव मासस्य	७०	दक्षिणे केश	४१
तानेतान्	८३	दक्षिणे पार्श्वे	१०८
तानेव कामन्	९२	दक्षिणे हस्ते	११
ताः पन्मिहाह	१२६	दधन्वत्र	१०४
तामुत्थापयेत्	१०७	दधानि मध्वा	९६
तासां गृहीत्वा	४१	दक्षिमधु	४०
तासां पापयिस्ता	३०	दर्माद्भिर्गुण	१२९
तां हेके	९८	दशाहं सपिण्डेषु	११४
तुषान्फली	१२९	दुर्विज्ञेयानि	१३
तुष्णीणघारी	२६	देवताध्वोवांशु	२९
तृतीये वेपे	४८	देवनास्तर्पयति	८७

प्रतीकानि	श्लोक ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
देवगणो	८१	माविर्भे शिष्वाणु	४२
देवस्य रथा	९०	नाम चाग्ने	१८
देवानां प्रतिष्ठे	९९	नामांसि मधु	१९
द्वादशमंत्रं	११४	नामो वेत्सदी	१२
द्वादश वर्षाणि	४९	नासि हवोः	१०९
द्वादशे वैदये	४४	नाम्य इम	१३७
द्वितीये मयि	१८	नाम्य प्राभीशान	"
द्वयसं प्रतिष्ठा	३८	नाम्य मृगानं	"
ध.		नित्यामुगृहीते	११
धनुर्हस्तात्	१०७	निषेगात्	१२७
धनुष्य सचिगाय	"	निषेधानं पुन	९४
धनुस्तरिणे	११	निषेधानमथं	६२
धुमस्वनी	१०	नेके वर्षचन	१२
धुव मां ते	६१	नेशर्वा राधा	१११
धुगमुं ते धुवा	६१	नेनमन्वा	६१
न.		नेनानुनयेन्	४४
नक्तं नाग्निः	९	नोद्वेरेत्प्रथमं	१२७
न तृप्ति	१८	न्यनमान्तिवयं	५४
नृ श्वेता	१८	प.	
न नृक्तं	९८	पद्यमीमुसि	१११
नमः शौनकाय	११९	पद्यर्वा हस्तेन	८८
न मांसम	११	पद्ययेषुधि	१०१
नवरथेन	७६	पवित्राभ्यामाजप	७
नवावरान्	७४	पशुकल्पेन	९९
नृ वृक्ष	९८	पशूनामुपतापे	११८
न सर्वे	५८	पश्वाः चउामि	३०
न हापशुः	११८	पश्वात्कारयिष्यमाणः	४०
नात्र सीविष्ट	६४	पश्वात्कारयिष्यमाणस्य	४१
नात्र हर्षिषे	२८	पश्वाद्गोः स्व	६९
नानुत्सृष्टः	१३८	पश्वादोर्दृष्टपद	११

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
पारिणीय	१७	प्रदक्षिणं परीत्य	११
पवित्राभ्या	७	प्रदक्षिणमाग्नि	१६
पाक्यज्ञाना	२९	प्रदक्षिणमुपचारः	७४
पाणिग्रहणादि	२३	प्रश्न(यन्त्र)	१०१
पात्र्या पलाशेन	१३५	प्रयाण उपपद्य	२०
पादयोः सूत्रं	१०९	प्रवासादेत्य	६९
पादौ प्रसाद्य	५६	प्रसंरुपाय है	६२
पालाशो ब्राह्म	४५	प्रसव्येन	१२६
पिङ्गलोऽनड्वान्	१२२	प्रसृष्टा अनु	१२७
पिण्डपितृयज्ञ	७१	प्राग्बोद्धव्य	८४
पिण्डैर्वाहपातं	१२५	प्राह्मुत्सृष्टितृणम्	९४
पिण्डचौ चैके	११०	प्राचीनावीती	८७
पीठचक्रेण	१०५	प्राजापत्यं तन्	९१
पीतं वैश्यभ्य	७८	प्राजापत्यस्य	३४
पुरातात्	४९	प्राणापानयोः	९९
पुरोदयादाग्निं	११७	प्रादुष्करण	२४
पूर्वासु पितृभ्यः	७२	प्राप्यागार	११३
पूर्वेभ्यः पितृभ्यः	६९	प्राप्यैवं भूमि	१०६
पृषातकमङ्गलिना	६२	प्रेष्यन्नि युग	१११
पीर्णमास्या	६४	प्रोक्षणादि	१२५
प्रकीर्षाञ्ज	१३१	व.	
प्रसाधितपादो	५७	नहिराज्य	१३८
प्रच्छिद्य	४२	नहिवि पूर्ण	२८
प्रच्छिनत्ति	४१	बहुलौपाधिकं	१०४
प्रसापञ्चीय	३४	बहुर्धं मवति	७७
प्रतिपुरपं	८७	निनावती	८१
प्रतिपयं वेत्	१२	बुद्धिमते	१३
प्रसासु च	११४	बुद्धिरूप	११
प्रत्न भिषार्थ	१७	मन्त्रार्थाग्नि	४८
प्रत्यक्षमुद्रा	१२८	मन्त्रो मन्त्र	५

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
ब्रह्मा च धन्वन्तरि		८ मार्गशीर्ष्या	६१
ब्रह्माणमेव	१२	माद्येति चेतु	९६
ब्रह्मा वैतानि	४१	मासि मामि	७४
ब्राह्मणान् मानयित्वा	५१	मुद्यामि त्वा	९३
ब्राह्मणान्मोजयेत्	७०	मेखल मानव्य	४८
ब्राह्मणञ्छ्रुत	१२३	मैक्षी ब्राह्मणस्य	४१
ब्रह्मणोदह	५८	य.	
ब्राह्मण्यश्च	३६	दक्षमृहीतस्य	१४
ब्राह्मण्योश्च	२०	यज्ञोपवीती	९४
म.		यज्ञियायां	११४
मथान् मित्रां	१०	यत्तु समानं	११
मित्त्वा पैकं	१०९	यत्र नाणाः	१०२
१)		यत्र सर्वत आपः प्रसवन्देन्ता	७८
भोगं चर्मणा	१३६	यत्र सर्वत आगो म	७७
४.		यत्र सर्वत आपः प्रसवन्देरेले	१०४
मधुर्वर्षमा	१७	यत्रेनं पुन	९७
मन्वन्मधुनादाः	७९	यत्रोदक	१११
मन्वन्म एवादा	९१	यथातुल्यवर्ग	४२
मन्वा पूर्वार्षाद्य ह	२७	यथान्नाय	९१
मन्वापरपूर्वार्षाद्यश्च	२८	यथावकाश	६१
मन्वेऽग एव	८१	यथाशक्ति	४८
मन्वे ह्येषि	२७	यदस्य वर्मणो	२८
मन्त्रविदो	६९	यदि तुगथा	२३
मन्त्रेण देवे	४७	यदि नापीयात्	१३
मन्वागो वर्षे.	५७	यदि न ना	१६
यदि मेधा	४८	यदि वागि	११९
यद्वै मूने	९८	यदि वागमि	४१
यथा ह्येव	१९	यद्वै उच्यते यत्र अ हृ	८६
यथा ह्येव	३८	यद्वै उच्यते यत्र अ हृ	८६
यथा ह्येव	१०	यद्वै उच्यते यत्र अ हृ	१०

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
यद्युमयो	९५	वयमद्येन्द्रस्य	७६
यद्यु वै विदे	३२	वथमु र्वा	९४
यद्यु वै स	२६	वयसामम	९९
यग्निन्कुश	७७	वंशमार्थाय	८०
यस्या दिशो	९९	वंशान्तोपु	७९
यावानुद्गाहुकः	१०३	वामदेव्यमक्ष	७५
युगपदेत्मानौ	११२	वार्षिकमित्येतत्	९१
युग्मानि त्वेव	३८	वासे वासे	२१
युग्मान्वृद्धि	७४	त्रिगुलकं	१०४
युवतयः पृथक्	१२१	विज्ञायते चक्षुषी	२७
युधानस्तस्यां	७७	विज्ञायते तस्य	८८
युधा सुवासा	४७	वितस्त्यर्वाक्	१०३
युन ऋत्विजः	५२	विद्यान्ते गुरुं	९८
येन घाता	४२	विराजो दौहः	५७
यो मे राजन्	९३	विवाहाग्निमप्रतः	२०
र.		विवाहाग्निमुप	२१
रक्षोभ्य इति	६	विश्वेभ्यो देवेभ्यः	५
रथमारो	७५	विष्टरः पायं	५६
रश्मीन्सेमृशेत्	॥	गीणामागिनी	३६
राज्ञे च	५५	वेणुरसि	९७
रुद्राय महा	१३४	पैद्यं चरित्र	१३४
रुद्राय स्वा	१३५	वृक्षा उष्टृत्य	११०
रुद्रास्त्वा त्रै	५७	वृक्षापचारः	॥
रोमान्ने हस्त्रं	१६	वृषभो दक्षिणा	३६
ळ.		व्याधितस्या	५४
लोहिनं सान्नि	७८	व्याममात्रं	१०३
लोहायसं	११०	व्रीहियवमतीभिः	२९
व.		॥	८०
वध्वञ्जला	१७	॥	१३४
वपाश्रयणी	३०	श.	

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	पतीकानि	पृष्ठम् ।
शन्तातीयं जपन्तु	१३८	संपूपन्विदुषा	११
शन्तातीयं जपन्तु	१३९	समन्वारब्धे	४६
श नो मवन्तु	६०	समवत्तघानं	१०९
शरदि वसन्ते	१३३	समवस्त्रेव	७७
शामित्र एषः	३०	समानग्रामीये	११४
शिरस्त आम	१३४	समानीव	८९
शीतोष्णामि	९६	ममाप्यो प्राक्	९९
शुन्धि शिरो मुखं	४३	समावृत्तो	९०
श्रुतानि हवीषि	२६	समिधौ वा	९३
श्मश्रूणीहो	४३	समिधं त्वाह	९१
श्रावण्यां पौर्ण	१९	समिधमेवापि	२
श्रेष्ठं स्वस्य	१३३	समुच्चयमेके	१२
श्वेतं मधुरा	७८	समोप्य वा	२६
प.		स यावन्मन्येत	८६
पद्मिर्वोत्तरैः	१३१	सर्वदेवजनेभ्यः	६१
पण्मासानधीकृत	९०	सर्विर्वा मच्च	१६
पष्टे मास्यन्न	३५	सर्वं वा	१८
पोडशे वर्षे	४३	सर्वतोमयात्	१००
स.		सर्वरुद्रयज्ञेषु	१३६
स एवंविदा	११२	सर्वा यथाहं	११०
स एष शूल	१३८	सर्वाः सेनाः	१३७
संप्राप्ते समु	११	सर्वाणि ह वा	१३६
सन्मूर्त्तुभिः	६३	सर्वाण्युच्छ्रय	१३७
संघयनमूर्ध्व	११६	सर्वा दिशो	१०२
सत्यं यज्ञः श्रीः	१८	सर्वान्वा ये	१२
सदस्यं सप्त	१३	सर्वेभ्यो मृतेभ्यः	१
सदूर्वासु	८०	सर्वे वा सर्वेषां	४१
सप्तम्याऽध्वान्	१०१	सर्वमन्त्रैश्चसुर्ग	४२
संपन्नमिति	१३०	संपत्सरमा	४४
संपूपनघ्वने	९१	संपत्सरं वैके	२१

प्रतीकानि	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
संशिक्षाद्वा	१०२	सौविष्टकृतं	११
संसदमुपया	७६	सौवेष्टकृत्य	७०
संस्थिते भूमि	१०३	स्वघा पितृभ्य	६
संहाय अतो	६९	स्वधिते मैत्रं	४१
संहाय सौर्याणि	६६	स्वप्नममनोर्ज्ञं	९२
सव्य उपभृत्	१०८	स्वयं चतुर्थां	१०१
सव्यं जन्वाच्य	१११	स्वाहेत्यय	९
सव्यं शूद्राय	९६	स्तुहि श्रुतं	९९
सविता ते हस्तं	४६	स्त्रीभ्यश्च सुग	७१
सव्ये बाहौ	१०६	स्थालीपाकं	१३८
स समिधमावाय	४७	स्त्रिपरी गावौ	७९
साथं प्रातर्मिक्षेत	४९	स्नातकाय	९९
साथंप्रातः स	१)	स्मृतं निन्दा च	९७
सायमुत्तरा परा	९४	ह.	
सार्धकालमेके	११	हता मे पाप्मा	९८
सावित्रीमन्त्राह	८९	हविरुच्छ्रष्टं	२९
सावित्र्या	९०	हराय मृडाय	१३९
सुत्रामाणं	७६	हुता अग्नौ	२
सुमन्तुजैमिनि	८७	हुत्वा मधुमन्थ	७१
सुसंचितं संचित्य	११६	हेमन्तशिशिर	६६
सृष्टं दत्त	१३०	होतारमेव	९३
सोदके पश	७८	हौम्यं च	२४
सोमप्रवाकं	९४	हृदयदेशे	४८
सोमो नो	३६	हृदये हृदयं	११०

इत्याश्वलायनीयगृह्यसूत्राणामकारादिवर्णानुक्रमः समाप्तः ॥

१ प्रथमं परिशिष्टम् ।

एतद्विदं ब्रह्मचारिणमनिराकृतिनं संवत्सरावधमं चार-
यित्वा व्रतमनुयुज्यानुक्रोशने प्रब्रूयादुत्तरमहः ।

यान्येतानि महाव्रतवैज्यान्यनुक्रान्तान्यहानि तानि मन्त्रब्राह्मणसूत्राध्ययनेन तदर्थ-
ज्ञानेन च विदित्वा तेषामहनामेकाहाहोत्रसत्रपात्रं च यो वेद स एवैतद्विद उच्यते ।
ब्रह्मचारिग्रहणं यो ब्रह्मचारी विद्यां समाप्य ज्ञानं कर्तुं न शक्नोति, द्वादश वर्षाण्य-
ध्ययनं कुर्वन्नपि न किञ्चिद्ग्रहीतुं शक्नोति, तमपि ब्रह्मचारिणमनेतद्विदमप्येतानि
व्रतानि ग्राहयित्वा तन्वेदभागानध्याप्याऽऽश्रमं स्वसामर्थ्यानुगुणं प्रवेष्टुं शिष्येतेत्येवमर्थम् ।
अनिराकृतिमनुस्सृष्टाध्ययनम् । एवंविधं ब्रह्मचारिणं व्रतं ग्राहयित्वा संवत्सरावधं
कालं चारयित्वा ततस्तस्मै ब्रह्मचारिणेऽनुक्रोशिन आत्मगुणयुक्तायोत्तरमहर्माह्वरं
प्रब्रूयात्प्रथमं ब्रूयादित्यर्थः । अहराधिकारे पुनरहर्ग्रहणस्येदं प्रयोजनं तदहर्विधायकं
वेदभागमर्षावगमनपर्यन्तमनुष्ठानयोग्यं ग्राहयितव्यमिति ।

महानाम्नीरग्रे ।

महानानुचनारूपं महानाम्नीम्यो व्रतदेशनादिश्रवणान्तं कृत्वाऽनन्तरे संवत्सरे
महाव्रतं ग्राहयित्वा ततोऽनन्तरे संवत्सर उपनिषद् इति क्रमः ।

उदगयने पूर्वपक्षे श्रोत्र्यन्वहिर्यामात्स्यालीपाकं
तिक्रमिभ्रं अपायित्वाऽऽचार्याय वेदधीत ।

आर्षोर्षेणानुकं श्रोत्र्यन्वहिर्यामात्स्यालीपाकं नवमो देवनाम्बस्तुग्नीं निर्वपिप्रोक्षणे कृत्वा
श्रयते, तत आचार्याय वेदधीत विज्ञापयनेत्यर्थः ।

विदित्वे मयसंशयान्पृष्ट्वा कधुमात्राद्येदापत्का-
रिताः स्पुरन्वारब्धे जुहुवादमावाग्निश्चरति मवि-
ष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः । तस्मै
जुहोमि इक्षिषा घृतेन मा देवानां मोमुहृद-
भाक्षेय मो अस्माकं मोमुहृदमागधेः स्वाहा
या तिरथी निष्कृतेऽहं विषरणी, इति । वा
स्वा घृतेस्य धारया यजे संर. धनीमहं स्वाहा ।

यस्मै त्वा कामकामाय वयं सम्राड्यजामहे ।
 तमस्मभ्यं कामं दत्त्वाऽयेदं त्वं घृतं पिव
 स्वाहा । अयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं
 मृधः पुर एतु प्रभिन्दन । अयं शत्रूञ्ज-
 यतु जर्हृषाणोऽयं वाजं जयतु वाजसातौ
 स्वाहा । असूयन्त्यै चानुमत्यै च स्वाहा ।
 प्रदात्रे स्वाहा । व्याहृतिमिश्र पृथक् ।

विदिते शृतः स्थालीपाक इत्यवगते व्रतसंशयान्न्रतापराधान्पृच्छेत् । ते यदि पृष्टा
 लघुमात्रात्कारणात्प्रवृत्तिनिमित्तादापरकारिताश्चेन्न वाग्निरित्यादिभिर्जुहुयान्न प्रायश्चि-
 त्तान्तरं कर्तव्यम् । + लघुमात्राश्चेदिति पाठं लघुमात्राश्चेद्भवन्ति व्रतापराधा इत्यर्थः । अथ
 चेत्कामकृता महान्तश्च व्रतापराधा] गुरुप्रमाणकं प्रवृत्तिकारणं बुद्धिपूर्वं वा करोत्यप-
 राधांस्तत्तदनु रूपं प्रायश्चित्तं कारयित्वा पुनर्व्रतमादिश्य ततः संवत्सरे पूर्ण एवं श्राव-
 येत् । विदित इति वचनं शृतः स्थालीपाक इति विदित एव व्रतसंशयप्रश्नप्रवृत्त्यर्थम् ।
 अन्वारब्धे ब्रह्मचारिण्याचार्ये जुहुयादग्नावग्निरित्येवमादिभिरत्रैव पठिनैर्मन्त्रैर्वाहृति-
 मिश्र । पृथगिति समस्तव्याहृतिनिवृत्त्यर्थम् ।

हुत्वाऽऽहृतं स्थालीपाकं सर्वमशानेनि ।

हुत्वेति वचनमेतैर्मन्त्रैर्हुत्वा स्वियकृतेऽवदाय तमहुत्वाैव निघाय ब्रूयात्संभोषितव्यमि-
 त्येवमर्थम् । एतं स्थालीपाकं सर्वमशानेत्यत्र संप्रैषः । ततश्चैरुशेषं ब्रह्मचारी सर्व-
 मशोयात् ।

मुक्तान्नमपामञ्जलिपूर्णमग्निमुःस्थःपयेत्वं
 व्रतानां व्रतपतिरसि व्रतं चरिष्यामि नचछ
 वेयं तन शक्यं तन राध्य.सामिति ।

मुक्तवन्नमिति वचनं न केनचमशाने संप्रैष एवाशनमपि कर्तव्यमेवेत्येवमर्थम् ।
 उक्तं च । यथा छ +ऽऽ. त्तमिति ब्रूयादित्येवमर्थम् । नतो ब्रह्मचार्यद्विः
 पूजाजालनाऽऽदित्य मन्त्रे तपनिष्ठेन ।

ममास्य संभोष्य वाचं यच्छंत्कालमभिसमी-
 त्तमाणो यदा समपिष्यादाचार्येण ।

+ यदुद्दिहान्नमंतो मन्वो य पुन्तकस्वः ।

समाध्यवचनमुपस्थानमन्त्रं समास्थानन्तरं समीह्य वाचं यच्छेन्न कालविशेषं कुर्या-
दित्येवमर्थम् । वाग्मयमनं कुर्वन्परिमन्काल आचार्येण सह समवायो भवेत्तं वाचं
मनसा ध्यायन्वाग्मयमनं कुर्यात् ।

अयं स काल इत्याह—

एकरात्रमध्यायोर्पैपादनात् ।

एकरात्रं कालमेवाऽऽसित्वाऽनन्तरं दिवस आचार्येण सह समवायं गमिष्यामीति
ध्यायेत् । कुनः । ३. ध्यायोर्पैपादनात् । अध्यायः स्वाध्यायो महानास्त्रमन्त्र इत्यर्थः ।
तस्योर्पैपादनात् । उर्पैपादनमन्यमुपेत्य तस्याध्ययनस्य वादनं शिष्यमुपादायाध्यापन-
मित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—य एकरात्राध्ययनेन महानास्त्रीरध्येतुं शक्नोति स एक-
रात्रं ध्यायन्वाग्मयमनं कुर्यादिति ।

त्रिरात्रं वा नित्याध्यायेन ।

त्रिरात्रं चैवमासीत् यो नित्याध्यायेनाध्येतुं शक्नोति स त्रिरात्रमेवाऽऽसित्वा चतु-
र्थेऽह्न्याचार्येण समवायं गच्छेदित्यर्थः ।

तमेव कालमभिसमीक्षमाण आचार्योऽहतेन
वाससा त्रिः प्रदक्षिणं शिरः समुखं वेष्ट-
यित्वाऽऽहृतं कालमेवंभूतोऽस्वपन्मवेति ।

तमेव कलं प्रतिपद्यमान आचार्यो यः कालो ब्रह्मचारिणा संकल्पित इत्यर्थः । अह-
तेनानिर्वासतेन घौतेन वाससा ब्रह्मचारिणः शिरो मुखेन सहितं त्रिः प्रदक्षिणं वेष्ट-
यित्वा यथा न तद्वासः पतेत्तपोपायं कृत्वा ब्रूयादाचार्यः । एतं कालमिति संकल्पित-
प्रदर्शनार्थत्वादेकरात्रं कालमेवंभूतोऽस्वपन्मवेति त्रिरात्रं कालमिति वा ।

तं कालमस्वपन्नासीत् ।

यः संकल्पितः कालस्तरिमन्काले सर्वदाऽस्वपन्मवेद्ब्रह्मचारी ततो गुरुः स्विष्टकृदा-
दिहोमशेषं समापयेत् ।

अनुब्रह्ममाणेऽपराजितायां दिशयिषि प्रति-
ष्ठाप्यासिमुदकमण्डलुमश्मानमित्पुत्तरतोऽग्नेः

× ग. सह संवाच. ।

१ च. 'पवाद' । २ घ. ङ. च. झ. 'पवाद' । ३ घ. ङ. च. झ. 'पवाद' । ४ घ. ङ.
च. झ. 'पवाद' । ५ ग. घ. ङ. च. झ. 'ति' । अथयनमध्यायः, नित्यमध्यायः, नित्यं संतत-
मित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—यो बहुभिरेवाहोभिरप्येतुं शक्नोति स । एक. ग. र. च. झ. तत्र 'स्वि' ।

कृत्वा वत्सवरीं प्रत्यगुदगसंश्रवणे षट्त्वा ।

आचार्याय वेदधीतेति शेषः । द्वितीये चतुर्थे वा दिवसे प्राप्त आचार्योऽनुवक्ष्यति । तस्मिन्नुवक्ष्यमाणे सत्यपराजितायां दिशि बहिर्मात्स्युचौ देश उल्लेखनादि कृत्वाऽग्निं प्रतिष्ठाप्य तस्योत्तरतोऽस्यादीक्षिणाय तस्यैव च प्रत्यगुदग्यो देशस्तस्मिन्वत्सवरीं बध्नाति । यथाऽग्निं समाप्य उच्यमानः शब्दो वत्सवरीं न सम्यक्श्रूयते तथा बध्नीयात् । एतावत्कर्म ब्रह्मचारिणाः स्वभूतः कश्चिक्करोति । एतावति कृत आचार्याय वेदधीत ।

पश्चादग्नेराचार्यस्तृणेषूपविशेदपराजितां दिशमभिसमीक्षमाणः । एवं प्राग्नेषु तृणेषूपविशेत् ।

ब्रह्मचारी केषाम्परिमृज्य प्रदक्षिणमग्निमा-
चार्यं च कृत्वोपसंगृह्य पश्चादाचार्यस्योपवि-
शेत्तृणेष्वेव प्रत्यग्दक्षिणाभिसमीक्षमाणः ।

मुखगतौल्लेपाच्छरीरगतांश्च शोधयित्वाऽग्निमाचार्यं च प्रदक्षिणं कृत्वाऽऽचार्यं विवि-
धदुपसंगृह्य पश्चादाचार्यस्योपविशेत्तृणेष्वेव प्राग्नेषु प्रत्यग्दक्षिणां दिशमभिसमीक्षमाणः ।

पृष्ठेन पृष्ठं संघाय ब्रूयान्मनसा महानाम्नीर्मो ३ अनुब्रूहीति ।

पृष्ठं नाम शरीरस्य बहिःपदेशः । ब्रह्मचारी त्वपृष्ठदेशेनाऽऽचार्यस्य पृष्ठदेशं संनिधायाऽऽसित्वा मनसैव ब्रूयान्महानाम्नीर्मो अनुब्रूहीति ।

पुनः पृष्ट्वाः नुक्रोशिनो संमीलयैवानुब्रूयात्सपुरीषपदास्त्रिः ।

आस्मिन्नपि काष्ठे मत्संशयान्पृष्ट्वा पूर्ववच्चोद्ब्रूयात्स्वयमपि संमीलयैव ताः पुनर्नवर्षः, नव च पुरीषपदानि ताः सर्वास्त्रिनुब्रूयात् । [* 'विदा मघवन् ' इत्याद्या नवर्षः । 'एवाद्यैवाहि ' इत्यादीनि नव पुरीषपदानि च त्रिभूयात्] ।

अनूच्योन्मुच्योष्णीषमादित्यमीसयेन्मिन्नस्य त्वा

चक्षुषा मतीक्षे मिन्नस्य त्वा चक्षुषा समीक्षे ।

इतिकारणाहारिण सूत्रच्छेदः । सर्वत्र जिष्मस्ययोगे 'आदित्यमुपतिष्ठस्व '

'आदित्यमीक्षस्व ' ' पिण्डमशान ' इत्येवमादिसंभ्रैषं ब्रूयात् ।

मिन्नस्य चक्षुषाऽनुवीक्ष इति दिशः संमाराः । पुनरादित्यं मिन्नस्य त्वा चक्षुषा मतिपश्यामि योऽस्मान्देष्टे यं च धयं द्विष्मस्तं चक्षुषोर्हेतुर्ऋच्छरिवति ।

भूमिमुपपृशोद्म इळा नम इळा नम ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रपतिभ्यो
सुमो वो अस्तु देवेभ्यः शिवा नाः संतमा भव सुमृळीका सरस्वति । मा ते

श्वोम संदृशि । भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ॐ न इन्द्राग्नी भवतापचोभिः
स्तुषे जनं सुव्रतं नम्यसीभिः कया नक्षित्र आशुवदिति तिस्रः स्योना
पृषिषि भवेति । समाप्य समानं संभारवर्जम् ।

यदिदं महानाम्यध्ययनमुक्तं तत्समाप्योत्तरयोरपि महाव्रतोपनिषदाख्ययोर्व्रतम-
नुयुज्य श्रवणान्तं महानास्त्रीव्रतेन समानरूपं कर्तव्यम् । अयमेव तयोर्विशेषः पूर्व-
स्मात् । संभारवर्जमिति । संभारो नाम ' श्लोप्यन्नहिर्गामात् ' इत्यारम्य ' पुनरा-
दित्यं मित्रस्य स्वा श्लुषा ' इत्येषमन्तं वर्जयित्वात्यर्थः । एतदुक्तं भवति—महा-
व्रतोपनिषदाख्ययोर्व्रतमनुयुज्य श्रवणान्तं संवत्सरादूर्ध्वमुदगयने पूर्वपक्षे ग्रामाद्दुर्हिर्गत्वा
श्रवणमेव कर्तव्यं नान्यद्धोमादीनि ।

एष द्वयोः स्वाध्यायधर्मः ।

एष एव महाव्रतोपनिषदोर्वेदभागयोरध्ययनविधिः । यो महानास्त्रीनामध्ययनविधि-
रुक्तो व्रतमनुयुज्य संवत्सरावमं चारस्त्रिवोदगयने पूर्वपक्षे ग्रामाद्दुर्हिर्गत्वाऽऽचार्यसका-
शाग्निः श्रुवाऽनुप्रवचनीयं कृत्वा ततोऽध्ययनं [+कर्तव्यमिति । एतदनयोरप्य-
ध्ययने] संपादनीयमित्यर्थः ।

आचार्यचदेकः ।

अयमपि विशेषो महाव्रतोपनिषदोरध्ययने भवति । यद्येकोऽधीधीते । यथाऽऽचा-
र्योपराजितां दिशममित्समीक्षमाणो ब्रूयादेवमेकश्चेच्छिष्यस्तामेव दिशमभिमुखोऽधी-
धीत । यदि द्वौ बहवो वा तदा नायं नियम आदरणीयः । अत एव ज्ञायते—एको
द्वौ बहवो वाऽधीधीरिति । अध्ययन एवायं नियमः श्रावणे त्वेक एव , व्रतादे-
शानादेरनुप्रवचनीयान्तसंस्कारस्य तन्त्रसिद्धौ प्रमाणमावात् ।

फाल्गुनाद्याश्रवणाया अनधीतपूर्वाणामध्यायः ।

एष महानाम्यादीनामध्ययनकाल उच्यते । श्रवणमात्रमेवं कृत्वा पूर्वमनधीतवन्तो
ये तेषामयं कालः । फाल्गुनमासमारभ्य श्रावण्याः पौर्णमास्या यः कालः स तेषा-
मध्ययनकालः ।

तेष्वधधीतपूर्वाणामधीतपूर्वाणामधीतपूर्वाणाम् ॥ १४ ॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रोत्तरपट्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

येऽधीतपूर्वास्तेऽस्मिन्कालेऽधीधीन् । श्रावणी पौर्णमासी परावधिसौमी पौर्णमासी
पूर्वावधिर्वस्य कालस्य स काल इति । अस्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥ १४ ॥

+ धनुषि ह्रान्तर्गतोऽयं ग्रन्थो प. च. पुस्तकस्यः ।

१ च. 'ज्य श्राव' । २ क. ग. घ. ङ. झ. 'र्वनमि' । ३ क. 'ज्य श्राव' । ४ घ. ङ. च. झ.
'दं व इ' । ५ क. 'त । तयाऽऽ' ।

२ द्वितीयं परिशिष्टम् ।

आश्वलायनसूत्रस्यवृत्तिस्यविषयशब्दानामर्थकोशः ।

अग्निहोत्रम्—(१ । २ । २) अग्निहोत्रं नाम होमस्य नामधेयम् । अग्नये होमो यस्मिन्कर्मणि तदग्निहोत्रम् । व्याघकरणबहुव्रीहिः । द्रव्ये च ।

अतिदेशः—(१ । ३ । १ वृ०) एकत्र श्रुतस्थान्यत्र संबन्धः । ' यथा-गुरु-बद्धरूपेण ' वर्तितव्यम् । ' प्रकृतिवद्विकृतिः करणीया ' । इत्यादि । ' अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसंहतेः । अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशः स उच्यते ॥ ' अथवा—' प्रकृतात्कर्मणो यस्मात्तत्समानेषु कर्मसु । धर्मपवेशो येन स्यादतिदेशः स उच्यते ॥ ' (न्या० को०)

अनमीवः—(१ । १६ । ९) आरोग्यकारकः ।

अपवरकादि—(२ । ८ । १३) देवगृहमहानसाद्यन्तर्गृहादि । ' दीपोऽपवरकस्यान्तर्वर्तते तत्प्रमा बहिः ' ।

अपसलैः—(२ । ९ । २) अपसव्यम् । अपसलैरित्यार्षः प्रयोगः । कोशे तु ' अपसलवि ' इतिशब्दो दृश्यते । अव्ययमिदम् । अनपूर्वात्सलतेरपिप्रत्ययः । ' प्रदेशेऽन्वङ्गुष्ठयोरन्तराऽपसलवि, अपसव्यं वा तेन पितृभ्यो ददाति ' इति धाद्व-तत्त्वे माट्टमाप्यधृतगृह्यम् । पारस्करगृह्यसूत्रे—' आसिच्छापसलवि त्रिः ' (का० ३ ल० ७) इत्यत्र वर्ततेऽयं शब्दः ।

अपार्थकम्—(१ । २ । १ वृ०) अपगतोऽर्थो यस्मात्तदपार्थकम् । निष्प्र-योजनं व्यर्थमित्यर्थः ।

अभिनिष्ठानः—(१ । १९ । ९ वृ०) वर्णः । अत्र विसर्जनयिः । अभि-निपरस्य स्तनेर्षञ् । ' अभिनिस० ' (पा० सू० ८ । ३ । ८९) इति षत्वम् । अभिनिष्ठान इति वैदिकानां पाठः ।

अभिमारुफः—(४ । ९ । ३३) नाशकः ।

अभ्यात्मम्—(१ । ३ । १ वृ०) आत्मनोऽभि नामाप्रत इति अभ्यात्मम् ।

अमात्पः—(२ । १ । ८) कर्तुः कौटुम्बिर्गः पुत्रादिः ।

अवका—(२ । ८ । १४) शेवाष्टम् । (श० प० ब्राह्म०) वनहरतिवि-
शेष इति केषित् । मातृदत्तस्य ' अवका तुर्यगतीति, अनर्थान्नरमिनि छिद्येत् । (स०
गृ० सू० २० । १ वृ०) ।

अबभूयः—(१ । १० । २४) अबभ्रियतेऽनेनेत्यबभूयः । प्रधानं यज्ञं समा-
प्त्यङ्गविशेषः । यज्ञाङ्गभूतं यज्ञान्तस्नानं च ।

अविदासी—(२ । १ । ९) शाश्वतः, अविशुष्यत् । विदस्यति—उपक्षिणो-
तीति विदासी । तथा न मवतीत्यविदासी । दसु उपक्षये इत्यस्माद्विपूर्वकाणिनिः ।

अहीनः—(१ । २३ । १४) अहर्गणसाध्यसुत्याको यज्ञविशेषः । ' अहः
सः क्रौ ' वा० ४ । २ । ४३ पा० सू०) ।

आकूनम्—(१ । ३ । ३ वृ०) अभिपायः, हेतुः, आशयः ।

आच्य—(१ । २१ । ४ ।) सप्तकोचं निपात्य । आङ्पूर्वाद्भ्रत्यर्षेः षड्धते-
र्यप् । अच् ' गतौ याचने चेत्यस्माद्वा ।

उच्चावचः—(१ । ७ । १) उदक्च अवाक्च उच्चावचः । मयूरव्यंसकादि-
त्वात्साधुः । अनेकप्रकारकः, उत्कृष्टापकृष्टे वा । यथा मनुः—' उच्चावचेषु मूर्तेषु
दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः (१ । ७१) ' उत्कृष्टापकृष्टेषु देवपदवादिषु ' इति कुल्लूकः ।

उद्वाक्यमन्त्रम्—(१ । १९ । ६ वृ०) उपनयनकालातिक्रमे सानि प्रायश्चित्तरूपः
कर्मविशेषः । तत्स्वरूपं यथा—मासद्वयं यावकपानं, मासं प्रप, मासार्धमाभिमन्त्राः,
उष्ट्रात्रं घृतं, पद्भ्यामभिमन्त्रं, त्रिरात्रमभिमन्त्रं, अहोरात्रमुपवासः ।

उपनयेत्—उपनयनम्—(१ । १९ । १) योगरूढोऽयं शब्दः । त्रिषा हि शब्दप्रवृत्तिः ।
यौगिको रूढो योगरूढश्चति । यो हि शब्दः केवलप्रत्ययवार्थमनुसृत्य वर्तमाना-
र्थस्य बोधको भवति स यौगिकः शब्दः । यथा—पाचकः । शब्दोऽयं पचतीति
पाचक इत्येवमवयवार्थमनुसृत्य ये ये पाककर्तारस्तेषां सर्वेषामपि वाचको भवति ।
अतः स शब्दो यौगिक इत्युच्यते । यो हि पुनः केवलं लौकिकमेवार्थं बोधयति
स रूढ इति व्याह्रियते । यथा—कुशल । ' कुशन् लाति—छिनत्ति ' इत्यवयवार्थ-
मनुसृत्यैव लोकप्रथितं ' प्रवीणः, कृती ' इत्यर्थमवगमयति, अतः स शब्दो कुशले
रूढः । यश्चावयवार्थमनुसृत्य वर्तमानस्य लौकिकार्थस्य बोधको भवति स योगरूढ
इति नियमते । यथा—पङ्कजम् । पङ्काज्जातमित्यवयवार्थबोधको भूत्वाऽयं पङ्कजशब्दो
लौकिकं कमलशब्दार्थमभिधत्तेऽतः स योगरूढ इति ज्ञेयः । पङ्कते तु उपनयनशब्दो
योगरूढ इति गायत्र्युपदेशार्थमाचार्यसमीपनयनमित्यर्थेनैव स वाचको भवति ।

उपनिषदि—गर्भलम्भनम्—(१ । ११ । १) अग्नेदमवगन्तव्यम्—वृत्तिकनोपनि-
षदुल्लेखो न व्यधापि । ' एतानि कस्याचिदुपनिषदाभ्यान्तानि ' इत्यादि वृत्तिकदुल्लि-
खेत् बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठाध्याये षतुर्थे ब्राह्मणेऽयं विषयो महायसा त्रि-
रेण विवृतः । स तु मूलत एवावयवे द्रव्ये । अन्यत्रापि विषयोऽयमुपनिषत्सु दृष्टि-

पथमत्रतरति । येषां—एतरेयोपनिषदि द्वितीयाध्याये प्रथमे खण्डे ' ॐ पुरुषो ह वा
अपमादितो गर्भो ' इत्यादिना ग्रन्थेन । मूल एव द्रष्टव्यः ।

उपस्थः—(३ । ८ । ११) उत्सङ्गः, अङ्कः । यद्यपि ' उपस्थो वक्ष्यमाणयोः '
इति नामलिङ्गानुशासनादुपस्थशब्दो वराङ्कार्थत्वेन प्रसिद्धस्तथाऽप्यस्मिन्ग्रन्थे तु स
शब्द उत्सङ्गाद्यर्थवाचक इति ज्ञेयम् । अत एव ' उपस्थे शम्याम् ' (४ । १ । १२)
इत्यस्य ङाख्याने ' ऊर्वोरुर्ध्वप्रदेश उपस्थः ' इति वृत्तिकृतोक्तम् । ' पश्चात्कारयि-
प्यमाणो मातुरुपस्थः ' इत्यस्य वृत्तावपि ' मातुरुपस्थ उत्सङ्ग इत्यर्थः कृनः ।
' सीदन्तु पुत्रा अदितेरुपस्थम् । स्तीर्णं बर्हिर्हविरघाय देवाः (तैत्ति० ब्राह्म० अ०
२ प्र० ८ अनु० २ द० २) ' उपस्थम् ' इत्यस्यार्थः श्रीसायणाचार्यै समीपे स्पातुं
योग्यम् ' इतिप्रकारकः कृनः । ' रथोपस्थ उपाविशत् ' (म० गी० १ । ४७) इत्य-
श्रोपस्थशब्द उपर्यर्थवाचकः ।

ऊर्ध्वम्—(४ । ९ । २१) उदरस्थमर्धजीर्णमन्नानम् । (बृ० भा० १ । १ । १)
' यदुवध्वमुदरस्थापवाति ' (ऋ० सं० २ । ३ । ९) इत्यत्र ऊर्ध्वपदस्य विधा-
रण्यस्वामिभिः ' ईषज्जीर्णं तृणं पुरीषमित्युक्तम् । अर्धजीर्णमन्नमपरिपक्वपुरीषशब्द-
वाच्यम् (तै० ब्रा० भाष्यम् १ । ४ । २) ।

ऊर्ध्वगोहम्—(४ । ९ । २१ बृ०) पुरीषगूहनस्थानम् । (ऐ० ब्रा० प०
२ ख० ६ ' ऊर्ध्वगोहं पार्थिवम् ' इत्यत्र सायणमाप्ये ।

एकप्रथः—(१ । २१ । ७) एकसंकल्पः । एकमनस्कः ।

कक्षम्—(२ । ४ । ९ बृ०) शुष्कतृणम् ।

काश्मर्यमट्वी—(१ । ११ । ८ •) काश्मर्यस्य विकारौ काश्मर्यमट्वी ।
काश्मर्यः ' शिवणी, ' शिवण ' इत्याख्यो वृक्षः । ' श्रीपर्णा भद्रपर्णा च काश्मर्यश्वा-
प्यथ द्वयोः ' इत्यमरः ।

कुम्भसूना—(४ । ९ । २०) दर्भैः परिवीथ निर्मितमास्तरणम् ।

गोदानम्—(१ । १८ । १) ब्राह्मणादीनां षोडशादिवर्षेषु कर्तव्यः केशा-
स्तापः संस्कारविशेषः । गावो लोमानि दीयन्ते खण्डघन्तेऽस्मिन्निति गोदानम् ।
' पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्रान्पुरदिमहम्बाणलामसु ' इति केशवः ।

गौणी—(१ । ४ । १२ बृ०) लक्षणाभेदः । सादृश्यादिगुणाश्रयणा गौणी ।
यथा—अग्निर्माणवक इत्यादौ, अग्नितादृश्यादिनाऽग्न्यादिवदस्य गौणी वृत्तिः ।
शक्तिलक्षणाभ्यामतिरिक्तेव गौणी वृत्तिरिति भीमासकाः । सा च तदतिरिक्ता भेति
भेदापिकाः ।

चपमः--(१ । १ । १ यू०) यज्ञियपात्रविशेषः । अष्टाङ्गुलामकश्चपमः ।
'सुकृतुण्ड आसीत् सुत्र ईश नासयोरिडोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे ' (मायव०
३ । १३ । ३९)

चित्ययज्ञः--(१ । १२ । १) कस्ये विदेवताये चित्तेन प्रतिज्ञातो यज्ञश्चे-
यज्ञः । पशुस्थायीनाकारिः । ' नवनकेलेला ' इति भाषा । देवपूजादिर्वा ।

चौळम्--(१ । १७ । १) चूडा-ढा-प्रयोजनमस्य । चूडाकरणम् । संस्कार-
विशेषः ।

जपति--(१ । १९ । ११) ' जपानुमन्त्रणात्प्रायसोपस्थानान्युषानु ' ' मन्त्राश्च
कर्मकरणाः ' (आ० श्रौ० सू० १ । १ । २०-२१) इत्यत्र वृत्तिरुक्ता जपदीनां
षण्णां लक्षणमुक्तं तदेवात्र लिख्यते ।

जपमुच्चारणं विद्यात्कार्यमपि तद्भवेत् ।
अर्थतः कार्यलाभश्चेदर्थ एव क्रतोर्भवेत् ॥
मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् ।
द्वेषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् ॥
एतद्देवामिमन्त्रस्य लक्षणं चेक्षणाधिकम् ।
अग्निः संस्पर्शनाधिक्यात्तदेवाऽऽप्यायनं स्मृतम् ॥
उपस्थानं तदेव स्यात्प्रणतिस्थानसंयुतम् ।
बाह्यं कार्यं यदेतेषु मन्त्रकाले क्रियेत तत् ॥
कर्मणः करणास्ते स्युर्विहितार्थप्रकाशनात् ।
मन्त्रेण कृत्वा मन्त्रास्ते क्रियते कर्म येषु ॥
इदं कार्यमनेनेति न कश्चिद्दृश्येत विधिः ।
लिङ्गादेवेदमर्थत्वं येषां ते मन्त्रसंज्ञिताः ॥

जपदीनामुदाहरणानि--

जपस्य--शिरः परिगृह्य जपति अङ्गाद० (१।१९।११)

अनुमन्त्रणस्य--शं नो देवी० (४।७।८)

केवलमन्त्रस्य--कस्य ब्रह्मचार्यमि--(१।२०।७)

उपस्थानस्य--मयि मेधा० (१।२१।४)

अभिमन्त्रणस्य--ऋतमग्ने (१।५।९)

कर्मकरणमन्त्रस्य--आनः प्रजा० (१।८।९)

आप्यायनस्य—चरौ श्रप्यमाणे तापादुत्सिक्ते तमुत्सिक्तं चरुमाज्येनाऽऽप्याय-
यत्याप्याय० इति ।

ततः—(२।१।८) पिता । ‘ स होवाच पितरं तत कस्मै मा दास्यतीति ’
(कठोपनि० १।४)

‘ तत्कालाश्चैव तद्गुणाः ’ इति न्यायात्—(२।३।३ वृ०) न्यायस्वरूपं
तु तद्गुणान्तकाला एव भवन्ति । तस्य प्रधानस्य गुणा अप्रधानमित्तकर्माणि,
तत्काला नाम तस्य प्रधानस्यैव कालो येषां ते तत्काला भवन्ति । तेषामप्रधानानां
स्वप्नः काष्ठे नास्ति । किंतु यः प्रधानकालः स एव गौणानां काल इत्यर्थः ।
प्रकृते तु अस्मिन्ने सूर्ये होमो विधीयते । तदङ्गभूतानि उपलेपनादीन्यापि अस्तमित
आदित्य एव कर्तव्यानि न तु अहनीत्यर्थः ।

तन्त्रम्—(१।१।२ वृ०) अङ्गसमुदायः । अयं भावः—यत्र प्रधानकर्मणा
युगपद्भावः (सह प्रयोगः) तत्राऽऽरादुपकारकाणामङ्गानां तन्त्रं सकृदनुष्ठानं
भवति । नतु प्रतिप्रधानं पृथक्पृथक् । यद्वि सकृत्कृतं बहूनामुपकरोति तत्तन्त्र-
मित्यर्थः ।

तिल्वकः—(१७।९) लोध्रवृक्षः । ‘ तिल्वकस्तु मतो लोध्रो बृहत्पत्रन्तिरी-
टक ’ इति राजनिघण्टुः ।

द्रुप्तम्—(१।१७७) श्लथं दधि । दृप्यन्ति अनेनेति । दृप-हर्षमोहनयोः ।
बाहुलकात् सः ।

द्वार्याभिमर्शनवत्—(१।१९।३ वृ०) द्वार्ये यज्ञमण्डपद्वारस्य पार्श्वस्थितौ
स्तम्भौ । तयोः अभिमर्शनं स्पर्शस्तद्वत् । द्वारि मने द्वार्ये । ‘ द्वार्ये संमृश्यैवमपरानुप-
तिष्ठन्ते ’ (श्री० सू० ९।३) ‘ द्वार्ये पूर्वद्वाराथूणे ’ इति वृत्तिः ।

पारिव्याधः—(२।७।९) ‘ पागारा ’ इत्याख्यो वृक्षः । ‘ कर्णिकारः
पारिव्याधः ’ इत्यमरः ।

पाकयज्ञः—(१।१।२) पाकसाध्यो यज्ञः । शाकपार्थिववत्समाप्तः ।
पाकयज्ञस्य स्वरूपं त्वेभम्—औपासनहोमो वैश्वदेवं पार्वणमष्टका मासिश्रद्धं सर्प-
बलिरीशानबलिरिति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः । बौधायनोऽप्याह हुतः प्रहुत आहुतः
शूलगवो बलिहरणं प्रत्यघरोहणमष्टकाहोम इति सप्त पाकसंस्थाः । अन्ये त्वाहुः—
अल्पयज्ञाः पाकयज्ञा इति ।

पिञ्जूलम्—(१।७।८) कुशवर्ति । मृदुकुश इत्यर्थः ।

पुगेडाशः—(३ । १ । २ वृ०) पुगे दाश्यने दीपत इति पुगेडाशः ।
निपातनाहस्य टः । तण्डुलादिचूर्णनिर्दिनकूर्माकृतिहविर्विशेषः ।

पृपदाज्यम्—(४ । १ । १७) पृपद्भिर्दधिबिन्दुभिः सहितमाज्यम् । यथा
प्ररूपसूक्ते—‘तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृपदाज्यम्’ । पृपदाज्यं दधिभिश्चमाज्यमिति
माप्ये साधनः ।

प्रतिपक्षवचः—(४ । ३ । ७ वृ०) प्रतिपिद्वैकदेशस्य पुनर्विधानम् । निपि-
द्वस्य पुनः प्राप्तिसंभावनम् ॥ यथा—‘ न मक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान्’ ।
मध्येऽपि समुद्दिष्टान्सर्वान्पञ्चनखान्तथा ॥ श्राविधे शल्यकं गोषां खड्गकूर्मशशा-
स्तथा । मक्ष्यान्पञ्च खेत्वाहुरनुष्टुंश्चैकतोदतः (म० मृ० १ । १७-१८) अत्र
निपिद्वस्य सर्वपञ्चनखमासपक्षणस्यैकदेशस्य पञ्चनखमांसपक्षणस्य विधानम् । यथा
वा—स्मार्तानां मते एकादश्या निपिद्वस्य भोजनस्य एकादशीश्राद्धादौ प्राप्तिः संमा-
न्यते, इति । ‘ मक्ष्याः पञ्चनखाः सेषागोषाकच्छपशल्यकाः । शशश्च ’ (या० स्मृ०
१ । १७७) ‘ श्राविच्छल्यकशशकच्छपगोषाः ’ (बसिष्ठः) ‘ पञ्च पञ्चनखा
मक्ष्या ब्रह्मसूत्रेण राघव । शशकः शल्यभी गोषा खड्गी कूर्मोऽप पञ्चमः (वा०
रा० कि० का० १७ । ३५) अप्रागं विशेषः—मनुमते पञ्चनखानां पदकं भवति ।
याज्ञवल्क्य—वासिष्ठ—वाल्मीकिमते तु पञ्चसंखैव भवति ।

प्रमायुकः—(२।७।१०) अल्पायुष्कः । ‘ न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ’ ।
(वृ. १.४।८) प्रमायुकं प्रमरणशौलमिति तद्भाष्यम् ।

भासनम्—(१ ३।३ वृ.) प्रसेपः ।

ब्रह्माञ्जलिकृतः—(३।१।११) ब्रह्मणे वेदपाठार्थं कृतोऽञ्जलिर्ब्रह्माञ्जलिः ।
कृतो ब्रह्माञ्जलियेन स ब्रह्माञ्जलिकृतः । ‘वाहितान्न्यादिषु’ (पा० सू० २।२।३७)
इत्यनेन कृतशब्दस्य परनिपातः । यथाऽऽह मनु—‘ अध्येष्यमाणस्त्वांचान्तो यथा-
शास्त्रमुदङ्मुखः । ब्रह्माञ्जलिकृतोऽन्याप्यो लघुव सा जितेन्द्रियः ॥ ब्रह्मरश्मेऽवसाने
च पादौ ग्राह्यौ गुणौ सदा । संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ’ (२।
७०, ७१)

भक्तशरणम्—(२ ७।७) भक्तस्य तदुपलसितसूपशकादिभक्ष्यभोज्यपदार्थमा-
तस्य शरणं गृहम् । पाकस्थानमित्यर्थः ।

भक्तिमात्रत्वाद—(१ २।२ वृ०) भक्तिरेव भक्तिमात्रम् । तस्य भावो भक्तिमा-
त्रत्वम् । भक्तिर्नाम गौणी वृत्तिरुपचारो वा । उपचारो नाम शक्यार्थव्यग्रेण लक्ष-
णयाऽन्यार्थबोधनम् । यथा ऋद्धाः क्रोशन्ति, ऋग्निर्माणवक इत्यादौ ।

मधुपर्कः— (१. २४।१) मधुना पर्कः संपर्को यस्य सः (पृथ्वी घञ्) पूजान्त-
रित एकः प्रकारः । ऋत्विक्स्वरादिपूजनेऽवश्यं प्रयोक्तव्यः । ' आज्यं दधिमधुमिश्रं
मधुपर्कं विदुर्मुधाः । ' (तन्त्रसारः) तद्दानं मुद्रा यथा— संयुक्तानामिकाङ्कुष्ठा
तिस्रोऽन्याः संपसारिताः । मधुपर्के च सा मुद्रा विद्वद्भिः परिकीर्तिता । (हरि-
भक्तिविलासः) ।

मृगतीर्थसंज्ञावत्— (१।१।३ वृ.) मृगतार्थमिति संज्ञा मृ० ती० संज्ञा । तथा
तुल्यं मृ. ती. संज्ञावत् । मृगतार्थलक्षणं तु ' मृगतीर्थमित्येतदाचक्षते ' (आ. श्रौ.
सू. अ. १ ख. ११ सू. १) इत्यत्र सूत्रकारिरेवोक्तम् । अयं भावः—सवनेषु समा-
प्तेषु, ऋत्विजः स्वकीयधिष्ण्यस्याऽऽर्जवेन गत्वाऽपरया द्वारा निष्कर्म्योत्तमं वेदि-
श्लोणमिामिनिसर्पन्ति । येन देशेन तेऽमिनिसर्पन्ति स देशो मृगतीर्थमित्यर्थः ।

मेघाजननम्— (१ । २२।१८) मेधते संगच्छतेऽस्यां सा मेघा । धारणावती
मुद्रिः । सध्या जननं प्रादुर्भावो यस्मात्तन्मेघाजननम् । उपनीतस्य बभ्रार्धारणोत्पादनार्थं
क्रियमाणं कर्म । ' पञ्चमुखा ' इति लोके ।

योगः— (२ । ४ । १२ वृ०) समुदाहशब्दस्यावयवशाक्तियोगः । विस्तर-
स्तूपनयनशब्दे द्रष्टव्यः ।

लक्षणा— (२ । ४ । १२ वृ०) शक्यसंश्लेषः । यथा—गङ्गायां घोष इत्यादौ
गङ्गापदस्य प्रवाहसमीपे तीरे लक्षणा । ' मुखार्धध्वजे तद्युक्तो यथाऽन्योऽर्थः प्रती-
यते । रुढेः प्रयोजनाद्वाऽसौ लक्षणाशक्तिरपि ' (सा० द० प० २ श्लो० १३)
इति वचनेन सा द्विधा । प्रयोजननिरपेक्षा प्रयोजनसापेक्षा चेति । तत्राऽऽथा यथा—अ-
माद्यलन्तीति । इयं प्रयोजनाभावेऽपि प्रवर्तमानत्वाद्वल्लक्षणा । द्वितीया यथा—गङ्गायां
घोष इति । इयं च पावित्र्यादिप्रयोजनापेक्षया प्रवर्तमानत्वात्केवललक्षणा । मुखार्धा-
नुपपत्तिलक्षणाभीमम् ।

लङ्क्या—की— (१ । ८ । १० वृ०) ' लंक ' संज्ञकं धान्यम् ।

वीरसा— (१ । ८ । ७ वृ०) क्रिदागुणद्रवैर्युगपद्व्याप्तुमिच्छा ।

वीरणम्— (२ । ७ । ४) तृणभेदः । ' वाळा वाळा ' इति प्रथितः ' स्याद्वी-
रणं वीरतरम् ' इत्यमरः ।

वीरवम्— (१ । १२ । १) उभयतोषद्विशिष्यं एकःघवाद्यं काष्ठम् । ' काष्ठ ' इति
माषा ।

वृकः— (४ । ३ । २०) इंसिण्यो मांसगोष्ठकविशेषः । ' वार्त्मान ' इत्यःस्यो
मागो वा ।

व्यञ्जनस्वम्—(१।११ १ वृ०) विशेषेण अजयते इति व्यञ्जनम् (वि+अ-
 ल्+ ह्युट्) तस्य भाषी व्यञ्जनस्वम् । ओदनमौतनोपकरणं व्यञ्जनम् । यथा सूप-
 शाकादि ।

व्युद्धारः—(१ । १० । ११) मिलाभिलपात्रे ग्रहणम् ।

इत्या—(४ . २ । १२) लदिरवृक्षनिर्मिता षट्त्रिंशदङ्कुला ।

आकः—(२ । ७ । ९) ' साग ' इत्याह्वयो वृक्षविशेषः ।

शामित्रः—(१ । ११, ७) शामितुरयं शामित्रः । पञ्चङ्गपाचकोऽग्निः । अयमग्नि-
 र्पस्मिन्महपे निधीयते तं पञ्चङ्गं शामिश्रायतमिति ब्रुवन्ति ।

शीपाळम्—(२ । ८ । १४) ' नीळ ' इत्याह्वयः शीवालसदृशो वस्तुविशेषः ।

' सकृदेव कृते कृतः शास्त्रार्थः ' इति न्यायात्—(२।३।२ वृ०) न्याय-
 स्वरूपं त्वित्थम् । कामिरूपि शास्त्रार्थे शास्त्रेण कथिते विधौ सकृदेकदेव विहिते सति
 पुनस्तस्य विधानमशास्त्रीयम् । प्रकृतस्थले पौर्णमासीसाहचर्यात्पत्यपरोहणकर्मणि
 प्रथमशुक्लचतुर्दश्यां कृते सति प्रामुतन्यायेन वृष्णचतुर्दश्यां वा पुनस्तत्करणमशा-
 स्त्रियम् । यत्र तु वीप्सादिना कथनं तत्र पौनःपुन्येन विधानं त्वावश्यकमेव । सत्या-
 मपि बृद्ध्यां द्वितीयशुक्लचतुर्दश्याम् ।

समवत्तधानचमसः—(४।३।११) इडापात्रम् । इड्य नाम यागावशेषश्चरु-
 पुगोडाशादिः । स यस्यां स्थाप्यते सा इडा । पात्रविशेषः ।

समाख्या—(३।१।२ वृ०) समाख्यायतेऽनया समाख्या । योगिकी संज्ञा । अथा-
 अध्वर्युकाण्डप्रतिपादिते कर्मजाते आध्वर्यवसमाख्यावशादध्वर्योः कर्तृत्वेनाङ्गस्वम् ।
 तथा—' ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्प्रनाकामः ' इत्यादिषु काम्योष्टिसमाख्यातेषु
 ऐन्द्राग्नादियागेषु काम्योष्टियाजानुवाक्याकाण्डसमाख्यावशात् " उभावाग्निन्द्राग्नी " इत्यादीनां याज्यानुवाक्यात्वेन विनियोगः (मी. प.)

संनारयम्—(१।१०।४) सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति संनारयम् ।
 ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामेन्द्रं पयोऽभावास्यायामिति विहितो दधिपयोरूपो हविर्विशेषः ।
 ' पारयसंनारयम् ' (पा० सू० ३।१।२९) इति निपातनात्साधुः ।

सांख्यावहारिकम्—(१।१६।९ वृ०) व्यवहारोपयोगि । संख्यवहियतेऽने-
 नेति संख्यवहारः । तेन चरतीति सांख्यावहारिकम् ।

सिम्वातः—(४।४।६) सिचो वातः सिम्वानः । सिम्बखं नीर्णवखं वा ।

शुक्लोवयः—(१।१७।१२) शोमनकीर्तिभाम् ।

इत्तः—(२।१।६) संवेद्यः । ' इत्तो नू ' (पा० सू० ३।३।९१) इति

नन् । स्वप्नस्वरूपं तु जाग्रदशायामदृष्टं वशादात्मा सुस्वदुःखमोगमुपमुद्धते । तथा स्वप्नावस्थायामपि पूर्वकर्मवशादात्मा नाडीतो निर्गत्य तत्र देशे नवं देहं निर्माय पूर्वशरीरं तत्रैव देशे प्राणवायुना रक्षन् स्वप्नमोगान् मुद्धक्त्वा पुनरपि पूर्वशरीरे प्रविशति । तत्रार्थे वातातपी श्रुतिः ' प्राणेन रक्षन्नपरं कुलायं बहिः कुलायादमृतश्च रित्वा । स ईयते अमृतो यत्र कामो हिरण्मयः पुरुष एकहंसः । स्वप्नान्त उच्चावच-भयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ' ।

स्वस्तरः—(२।३।६-वृ०) शय्या ।

स्फयम्—(४।१।४) खादिरं बाहुमात्रप्रमाणकं खड्गकारं काष्ठम् ।

स्वस्त्ययनवाचनम्—(१।८।१५) स्वरिति नाम आशीः, क्षेमं वा । तस्यायनं स्थानम् । स्वस्तीति यामु ऋक्षु ताः सर्वाः स्वस्त्ययनसंज्ञकाः । तासां वाचनं ब्राह्मणद्वारा पाठनम् । महत्त्वकर्मारम्भकालिकमग्नेोच्चारणपूर्वकं तण्डुलविकिरणम् ।

सुक्—(१।७।१३) स्रवति घृतादिकमस्या इति सुक् । होमार्थं यस्यामवदानानि गृह्यन्ते सा ।

द्वैद्विचकः—(१।८।१० वृ०) कोट्टुसंज्ञकधान्यविशेषः । ' हरीक ' इति माषा ।

इति विषमशब्दार्थकोशः ।